



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



HISTORIE

2003, 2

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Per Ingesman under medvirken af Søren Bitsch Christensen, Finn Stendal Pedersen og Henning Poulsen

Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 380 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N.

Igennem hele 1800-tallet førtes blandt danske missionærer og embedsmænd en diskussion om sprogforholdene på Grønland. Hovedmodsætningen gik mellem missionærerne, der ville lade grønlænderne holde fast ved deres sprog, og ansatte fra den danske koloniadministration og Den Kongelige Grønlandske Handel, der gik ind for en indførelse af dansk sprogundervisning. Som det påvises i Jens Chr. Manniches artikel, var det de »traditionalister«, der ville beskytte grønlænderne og udskyde deres møde med den moderne verden, som sejrede. En af de ivrigste fortalere for, at grønlænderne skulle holde fast ved deres modersmål og deres traditionelle fangererhverv, var den hernnhutiske missionær Samuel Kleinschmidt (1814-1886). Han er her tegnet omkring 1855 med pibe og lygte på vej mellem missionsstationen Neuherrnhut og Godthåb. (C.E. Janssens Billedsamling, Det kongelige Bibliotek. Her efter Henrik Wilhjelm: »af tilbøielighed er jeg grønlandsk«. Om Samuel Kleinschmidts liv og værk, København 2001, s. 133).

HISTORIE

2003

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF
PER INGESMAN

UNDER MEDVIRKEN AF
SØREN BITSCH CHRISTENSEN,
FINN STENDAL PEDERSEN OG HENNING POULSEN

ÅRHUS 2003

HISTORIE

Copyright © 2003
by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN 0107-4725

Indhold

Afhandlinger

<i>Gerda Bonderup</i> : Myndighederne og Dr. Dampe	1
<i>Morten Mandel Refskou</i> : Hærens åndelige forplejning. Feltgejstlighedens etablering og organisation i krigen 1864	50
<i>Mikkel Bruun Pedersen</i> : Forsikring og forsørgelse. De politiske motiver bag Venstres »lille« socialreform 1921-22	79
<i>Mogens R. Nissen</i> : Landbruget og den danske neutralitet efter udbruddet af Anden Verdenskrig	124
Historisk essay <i>Palle Andersen</i> : Det moralske dilemma – den tyske jødeaktion i Danmark oktober 1943	158
Disputatsopposition <i>Erik Ulsig</i> : Dronning Margrethe og mecklenburgerne	196
<i>Jens Chr. Manniche</i> (†): Sprogbeherskelse og herskersprog. Om sprog og kolonialisme i Grønland i 1800-tallet	241
<i>Karen Gram-Skjoldager</i> : Herre i eget hus? Den danske regerings politik i Sønderjylland 1933-1940	299
<i>John T. Lauridsen</i> : En storm i et meget lille glas vand. »Problemet« Frits Clausen og Werner Bests eliminering af DNSAP 1943-44	337
Historisk essay <i>Michael H. Gelting</i> : Kanonisk ret og de nordiske slægtssamfund	410
Disputatsopposition <i>Karl-Erik Frandsen og Bjørn Poulsen</i> : Rentegods og hovedgårdsdrift i hertugdømmet Slesvig 1524-1770	431
Bidragydere til Historie 2003	558

Anmeldelser og litteraturnyt

Agøy, Nils Ivar: <i>For konge og fedreland? Offiserer, politikk, unionsstrid og nasjonalisme 1890-1905</i> (Niels Kayser Nielsen)	230
Amdisen, Asser: <i>Til nytte og fornøjelse – Johan Friedrich Struensee (1737-1772)</i> (Nina Koe-foed)	488
Andersen, Finn: <i>Den 3. streng. Den århusianske arbejderkooperation 1884-2002</i> (Karen Meno)	512
Asingh, Pauline og Niels Engberg (red.): <i>Marsk Stig og de fredløse på Hjelm</i> (Anders Bøgh)	482
Bak, Sofie Lene: <i>Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning</i> (Henning Poulsen)	494
Bisgaard, Lars: <i>De glemte andre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark</i> (Grethe Jacobsen)	459

- Bisgaard, Lars og Leif Søndergaard (red.): *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark* (Carsten Selch Jensen) ... 486
- Bjerg, Hans Chr. (udg.): *Fra neutralitet til besættelse. Viceadmiral H. Rechnitzers dagbog om flådens virke 1939-40* (Henning Poulsen) ... 493
- Bjørn, Claus og Christian Larsen (udg.): *C.F. Brickas litterære Dagbog 1873-1878* (Claus Møller Jørgensen) ... 532
- Bloch, Elisabeth, Marianne Germann, Lise Skjøt-Pedersen, Inger Kjær Jansen og Henning Bro (red.): *Over Øresund før broen. Svenskere på Københavnsegnen i 300 år* (Karsten Gabrielsen) .. 519
- Bohn, Robert: *Reichskommissariat Norwegen. »Nationalsozialistische Neuordnung« und Kriegswirtschaft* (Henning Poulsen) .. 553
- Bro, Henning, Elisabeth Bloch, Marianne Germann, Lise Skjøt-Pedersen og Inger Kjær Jansen (red.): *Over Øresund før broen. Svenskere på Københavnsegnen i 300 år* (Karsten Gabrielsen) .. 519
- Byock, Jesse L.: *Island i sagatiden. Samfund, magt og fejde* (Jeppe Büchert Netterstrøm) ... 225
- Christensen, Jørgen Peter: *Dansk Industri efter 1870*, bind 6: *Fabriksarbejdere og funktionærer 1870-1972* (Jørgen Fink) ... 521
- Danmarks Kirker. Holbæk amt*, hefte 33-35: *Genstande i museer, rettelse, registre* (Erik Ulsig) .. 229
- Dedenroth-Schou, Birgitte og Jens Åge S. Petersen: *Rådhus og bystyre i Kolding* (Søren Bitsch Christensen) ... 508
- Dragsbo, Peter og Helle Ravn: *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til* (Torben Lindegaard Jensen) ... 529
- Due Nielsen, Carsten (red.): *Historie og Historiografi. Festskrift til Inga Floto* (Claus Møller Jørgensen) ... 473
- Engberg, Niels og Pauline Asingh (red.): *Marck Stig og de fredløse på Hjelm* (Anders Bøgh) ... 482
- Fink, Troels: *Forhandlingerne imellem Danmark og Tyskland i 1955 om det slesvigske spørgsmål* (Nils Vollertsen) ... 503
- Germann, Marianne, Lise Skjøt-Pedersen, Inger Kjær Jansen, Henning Bro og Elisabeth Bloch, (red.): *Over Øresund før broen. Svenskere på Københavnsegnen i 300 år* (Karsten Gabrielsen) ... 519
- Glamann, Kristof: *En blandet landhandel* (Henrik Fode) ... 224
- Hahn-Pedersen, Morten: *Fra viking til borebisse – 50 generationer ved Vadehavet* (Søren Bitsch Christensen) ... 506
- Harck, Ole and Christian Lübke (Hg.): *Zwischen Reric und Bornhöved. Die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert* (John H. Lind) ... 227
- Harnow, Henrik: *Industribyen Odense – en nutidig fotografisk vandring i industriens Odense 1839-1945* (Søren Bitsch Christensen) ... 515
- Hatje, Ann-Katrin (red.): *Sekelskiftets utmaningar. Essäer om välfärd, utbildning och nationell identitet vid sekelskiftet 1900* (Niels Kayser Nielsen) ... 236
- Hellum, Asbjørn, Poul Ulrich Jensen, Poul Porskær Poulsen og Vigand Rasmussen: *Vejles Historie*, bind 4: *Det ny Vejle – 1970-2002* (Søren Bitsch Christensen) ... 510

- Helstrup, Søren: *Truslen mod Danmark. Regeringen og de militære chefers trusselsopfattelse 1938-40* (Henning Poulsen) 493
- Høj, Jeppe Bjørn: *F.C.H. Hohlenberg. Flådens fabrikmester 1796-1803* (Erik Gøbel) 492
- Ingesman, Per og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660* (Jeppe Büchert Netterstrøm) 214
- Ingesman, Per og Bjørn Poulsen (red.): *Danmark og Europa i Senmiddelalderen* (Ole Jørgen Benedictow) 456
- Ipsen, Merete og Bodil Olesen: *Fødselsanstalten i Jylland 1910-1996* (Ning de Coninck-Smith) 228
- Jansson, Karin Hassan: *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800* (Nina Koefoed) 550
- Jensen, Anette: *Statshusmandsbrugene i Flødstrup sogn på Østfyn – et kulturmiljø under forandring* (Torben Hansgaard) 517
- Jensen, Bernard Eric (red.): *At bruge historie – i en sen-/postmoderne tid* (Erik Christiansen) 534
- Jensen, Jens Villiam og Per Ingesman (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660* (Jeppe Büchert Netterstrøm) 214
- Jensen, Poul Ulrich, Poul Porskær Poulsen, Vigand Rasmussen og Asbjørn Hellum: *Vejles Historie, bind 4: Det ny Vejle – 1970-2002* (Søren Bitsch Christensen) 510
- Karlsson, Åsa og Bo Lindberg (red.): *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige* (Niels Kayser Nielsen) 233
- Kelm, Bert: *Rømø. Et vesterhavspræget samfund, III: Ejendomme i Kongsmark ejerlav* (Erik Gøbel) 508
- Kjær Jansen, Inger, Henning Bro, Elisabeth Bloch, Marianne Germann og Lise Skjøt-Pedersen (red.): *Over Øresund før broen. Svenskere på Københavnsøen i 300 år* (Karsten Gabrielsen) 519
- Kragh-Nielsen, Niels H.: *Galgehøj og rettersted. Henrettelsernes historie i hertugdømmet Slesvig 1550-1850* (Jeppe Büchert Netterstrøm) 539
- Kreth, Rasmus: *Milepæle. FTF's historie gennem 50 år* (Jørgen Fink) 523
- Larsen, Christian: *Til Gavn for Menneskeheden og Fædrelandet... Kjæde-Ordenen og dens blindeforsorg gennem 225 år* (Karin Lützen) 526
- Larsen, Christian og Claus Bjørn (udg.): *C.F. Brickas litterære Dagbog 1873-1878* (Claus Møller Jørgensen) 532
- Lauridsen, John T.: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter* (Palle Roslyng-Jensen) 467
- Lauridsen, John T.: *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi* (Palle Roslyng-Jensen) 467
- Lindberg, Bo og Åsa Karlsson (red.): *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige* (Niels Kayser Nielsen) 233
- Lindhe, Jens: *I tidens lys. Den franske forbindelse* (Jens Morten Jessen) 528
- Lübke, Christian und Ole Harck (Hg.): *Zwischen Reric und Bornhöved. Die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert* (John H. Lind) 227
- Lyng, Jørgen m.fl.: *Ved forenede kræfter. Forsvarets øverste militære ledelse. Forsvarschefsem-*

- bedet og forsvarrets udvikling 1950-2000* (Allan Vestergaard) . 498
- Midtgaard, Kristine: *Jutlandia-ekspeditionen. Tilblivelse og virke 1950-53* (Jørgen Laustsen) 500
- Nenseter, Olav: *Augustinerordenen. Å lære andre gennem ord og eksempel. Religiøse ordener i middelalderens Norge, 1* (Tore Nyberg) 548
- Nissen, Jesper: *Den strengeste straf. Dødsstraffens genindførelse i Danmark 1945* (Allan Vestergaard) 497
- Nyberg, Tore: *Monasticism in North-Western Europe, 800-1200* (Bo Gregersen) 546
- Nørregaard Pedersen, Ole: *Operation Genforening. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928* (Lars H. Bak) 544
- Olesen, Bodil og Merete Ipsen: *Fødselsanstalten i Jylland 1910-1996* (Ning de Coninck-Smith) . 228
- Olsen, Olaf: *Ufredens hav – en 600 år gammel sørøverhistorie fra Østersøen* (Anders Bøgh) 485
- Pedersen, Sune Christian: *På liv og død. Duellens historie i Danmark* (Thomas Lyngby) 475
- Petersen, Jens Åge S. og Birgitte Dedenroth-Schou: *Rådhus og bystyre i Kolding* (Søren Bitsch Christensen) 508
- Petersen, Klaus: *Socialdemokratisk Samfund. De loyales ungdomsoprør* (Kristine K.N. Midtgaard) 504
- Porskær Poulsen, Poul, Vigand Rasmussen, Asbjørn Hellum og Poul Ulrich Jensen: *Vejles Historie, bind 4: Det ny Vejle – 1970-2002* (Søren Bitsch Christensen) 510
- Poulsen, Bjørn og Per Ingesman (red.): *Danmark og Europa i Senmiddelalderen* (Ole Jørgen Benedictow) 456
- Rasmussen, Vigand, Asbjørn Hellum, Poul Ulrich Jensen og Poul Porskær Poulsen: *Vejles Historie, bind 4: Det ny Vejle – 1970-2002* (Søren Bitsch Christensen) 510
- Ravn, Helle og Peter Dragsbo: *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til* (Torben Lindgaard Jensen) 529
- Roskildekrøniken*. Oversat og kommenteret af Michael H. Gelting, 2. udgave (Stefan Pajung) 479
- Schlaber, Gerret: *Flensborg mellem helstat og kejsertid. Fotos i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig/Flensburg zwischen Gesamtstaat und Gründerzeit. Fotos aus der Sammlung der Dänischen Zentralbibliothek in Flensburg* (Søren Bitsch Christensen) 515
- Schouby, Jørgen: *På vej mod historiefortællingen. En antologi* (Claus Møller Jørgensen) 531
- Schultz Hansen, Hans: *»Dansk Jord på danske hænder«. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002* (Mogens R. Nissen) 542
- Skjold Petersen, Karsten: *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803* (Tine Bro) 489
- Skjøt-Pedersen, Lise, Inger Kjær Jansen, Henning Bro, Elisabeth Bloch og Marianne Germann (red.): *Over Øresund før broen. Svenskere på Københavnsegnen i 300 år* (Karsten Gabrielsen) . . 519
- Skougaard, Mette (red.): *Gottorp – et fyrstehof i 1600-tallet* (Carsten Porskrog Rasmussen) 541
- Skriver, Jens B.: *Den værste straf? – hoveri i praksis. Hoveriet og arbejdets organisering ved Vilhelmsborg, Moesgård, Østergård, Marselisborg og Constan-tinsborg fra o. 1700 til hoveriets*

- afvikling i midten af det 19. århundrede* (Birgit Løgstrup) . . 463
- Strøby Jensen, Carsten (red.): *Arbejdsgivere i Norden. En sociologisk analyse af arbejdsgiverorganiseringen i Norge, Sverige, Finland og Danmark* (Jørgen Fink) 238
- Søndergaard, Leif og Lars Bisgaard (red.): *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark* (Carsten Selch Jensen) . . . 486
- Thing, Morten (red.): *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1991* (Rikke Haue) 555
- Tretvik, Aud Mikkelsen: *Tretter, ting og tillitsmenn. En undersøkelse av konflikthåndtering i det norske bygdesamfunnet på 1700-tallet* (Hans Henrik Appel) 552
- Trommer, Aage: *Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-45* (Mark Mau) 495
- Venge, Mikael: *Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340. Dansk Skattehistorie I* (Erik Ulsig) 477
- Worsøe, Hans H.: *Håndbog i slægtshistorie* (Svend-Erik Christiansen) 537

Sprogbeherskelse og herskersprog

Om sprog og kolonialisme i Grønland i 1800-tallet

Af *Jens Chr. Manniche* (†)

Under et længere ophold som gæstelærer i Nuuk begyndte afdøde lektor, cand.mag. Jens Chr. Manniche at interessere sig for grønlandsk historie. En vigtig frugt af interessen blev den følgende artikel om den danske kolonimagts sprogpolitik i Grønland i 1800-tallet. I artiklen undersøges den diskussion om forholdet mellem grønlandsk og dansk, der førtes blandt danske missionærer og embedsmænd, og som i realiteten stod på fra Hans Egedes ankomst til landet i 1700-tallet og til langt op i 1900-tallet. Under jævnførelse med forholdene i Indien under britisk kolonistyre, hvor der førtes parallelle diskussioner, men med et andet slutresultat, påvises, at det i Grønland var »traditionalister«, der ville beskytte grønlænderne og udskyde deres møde med den moderne verden, som sejrede. Afslutningsvis rejses spørgsmålet, om ikke dette var med til at fastholde Grønland i en traditionel kolonirolle, der forsinkede såvel moderniseringen af landet som indførelsen af selvstyre.

I sin beskrivelse af Grønland for et engelsktalende publikum, *Danish Greenland. Its People and Products*, fra 1877 fortæller H. Rink ganske kort om sprogsituationen i Grønland: Fremmede, der ikke har tilbragt deres barndom i Grønland, vil sjældent opnå nogen virkelig fortrolighed med sproget, selv om der dog er adskillige missionærer, der har talt det rimeligt flydende og korrekt, skriver han. På den anden side er grønlænderne meget lidt indstillede på at lære dansk; ikke engang 1% af dem er i stand til at sige nogle få ord, og mindre end 2% forstår den mindste smule.¹ Det betyder, at Rink anslår, at mindre end 100 grønlændere kan lidt dansk, og mindre end 200 forstår en lille smule. Hvis dette i øvrigt er et korrekt billede, er det klart, at den danske kolonimagt har haft et problem. Hvordan hersker man, når så få kan fungere som formidlere mellem herskere og beherskede?

Den danske kolonimagt i Grønland, der på én gang opfattede sig som civilisationsagent med missionen som spydspids og som økonomisk agent (for ikke at sige udnytter) med Handelens folk som aktører, havde

1. Henrik Rink: *Danish Greenland. Its People and Products*. With a new Introduction by Helge Larsen (1974, opr. udg. 1877), s. 197f.

helt fra starten dette sproglige problem. Man måtte kommunikere med grønlænderne af hensyn til at frelse deres sjæl og af hensyn til sikre sig deres spæk. Det første krævede større sprogkundskaber end det sidste, og det er derfor ikke mærkeligt, at det i første omgang var missionen, der tog på sig at etablere en uddannelse i det grønlandske sprog med tilhørende lærebøger. Alternativet kunne have været at tvinge grønlænderne til at lære dansk, men hele det religiøse projekt havde sit grundlag i den lutherske forestilling om, at Guds ord måtte prædikkes på modersmålet, og dansk for grønlændere var derfor længe ikke til diskussion. Først hen mod slutningen af 1700-tallet, over 50 år efter at Hans Egede begyndte sin missionsvirksomhed uden det ringeste kendskab til sproget, som han først møjsommeligt måtte tilegne sig,² begyndte der at dukke fortalere op for at man i højere grad (også) lagde vægt på at lære grønlænderne dansk.

For en kolonimagt – og det gælder *mutatis mutandis* for alle kolonimagter – var det ganske vist lige så vigtigt, ja måske endda vigtigere, at have nogle, der kunne dens eget sprog, end selv at beherske det fremmede tungemål. Skulle man herske effektivt, var det nødvendigt at kunne de »indfødtes« sprog, ja helst beherske det. Men koloniembedsmænd, hvad enten de var verdslige eller gejstlige, var som regel kun ude i en begrænset tid, og motivationen til at lære sig et nyt sprog kunne det derfor skorte på. Lokale mellemmand, der lærte sig de fremmede herrers sprog, kunne derimod have en livslang funktion som tovejs tolke, og ved at gøre sig nyttige nyttiggjorde de kolonimagten for sig selv, og det kunne kaste både beskæftigelse og andre goder af sig. Også i Grønland var der brug for den slags mellemmand. Her var det ikke mindst de grønlandske kateketer, der havde denne funktion. Men en egentlig systematisk uddannelse af dem i dansk kom længe ikke på tale. Uddannelse var missionens opgave, og denne var som sagt ideologisk bundet til, at dens virksomhed skulle foregå på grønlandsk. Det var selvfølgelig nyttigt, hvis missionærerne i den første tid kunne trække på kateketernes bistand, og det var derfor nyttigt, at disse kunne noget dansk. Men idealet var ligefuldt, at de udsendte gejstlige blev i stand til at kommunikere på grønlandsk, jo før jo hellere, og der var ingen grund til at sætte resurser af til at lære kateketerne dansk. Det var så at sige overladt til dem selv. »Blandingerne« – børn af danske fædre og grønlandske kvinder – fik i denne sammenhæng en betydnings-

2. Det fremgår med al tydelighed af hans dagbøger. Se hertil Volmer Rosenkilde: »Et Egede-Haandskrift til en grønlandsk Grammatik«, *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1933-34*, s. 74ff.

fuld funktion, fordi de netop i deres opvækst ofte var dobbeltkulturelle og kunne være dobbeltsprogede (men ikke altid var det) og derfor havde en fordel som formidlere mellem kolonimagt og koloniseret; men det er en anden historie.

At lære grønlandsk³

Missionærernes sprog

Hans Egedes søn Poul (1709-1789), der havde lært sproget efter naturmetoden ved at omgås grønlænderne fra barnsben, var den første, der på tryk gav en beskrivelse af det grønlandske sprog i hans *Grammatica Grönländica Danico-Latina* fra 1760. Man kan vel sige, at det helt fra starten var et dansk kolonialt projekt at beskrive grønlandsk som selvstændigt sprog fra grunden med grammatik og regler som alle andre sprog. Hovedsigtet for Poul Egede var først og fremmest at etablere et nyttigt redskab for missionærerne, »og de af dem, der lære Sproget vel, og ville have mere Omsorg for dets Fremgang, finde her Grunden saaledes lagt, at de med mindre Møje kan forbedre Bygningen« (Fortale til *Grammatica*). Det var derfor også ifølge deres instruks pålagt missionærerne at arbejde med og optegne, hvad der kunne være til forbedring af både grammatik og ordbog.⁴

Otto Fabricius (1744-1822), der opholdt sig i Grønland i 12 år som missionær i Frederikshåb/Paamiut i årene 1768-1773, blev i 1783 lektor ved det grønlandske seminarium, der skulle forberede teologiske studerende på missionsgerningen, ikke mindst med henblik på den sproglige side af sagen. Han efterfulgte i 1789 Poul Egede som Missionskollegiets rådgiver og havde således i en lang årrække (han døde 1822) afgørende indflydelse blandt andet på missionens sprogpolitik.

Fabricius er et sjældent eksempel på en missionær, der besluttede sig

3. En kortere version af dette hovedafsnit er trykt i *Grønlandsk Kultur- og Samfundsforskning 2000* (Årbog for Ilisimatusarfik – Grønlands Universitet).

4. Om Poul Egedes Grammatik og hans ordbog fra 1750 (*Dictionarium Grönländico-Danico-Latinum*) se William Thalbitzer: *Fra Grønlandsforskningens første Dage* (1932), s. 40ff. I Hans Egedes *Perlustration* fra 1741 er der en sprogbeskrivelse, presset ind i et latinsk system, og der eksisterer et manuskript til en grønlandsk grammatik med Hans Egedes navn på titelbladet, dog ifølge Finn Gad i væsentlig grad baseret på sønnernes viden om sproget. Finn Gad: *Grønlands historie II, 1700-1782* (1969), s. 323 f. Jf. i øvrigt Otto Fabricius: *Forsøg til en forbedret Grønlandsk Grammatica* (1791), Forord (herfra cit. fra Poul Egedes Fortale); Gad II (1969), s. 441. Og se tillige Volmer Rosenkilde 1934, jf. note 2.

Evangelium

Okaufek tuffarnerfok

Gub Niarnanik Innungortomik,
okaufianiglo, Ufofnartuleniglo, tokomel-
lo umarmello, Killaliarmello, Innuin
annauniartlugit, aggerromartomiglo,
tokorfut tomasa umartitfar-
rortlugit.

Karalit okaufiet attuartlugo

aglekpaka

Paul Egede.



Kongib Iglorperkfoarne, Kiöbenhavne,
1744.

Hans Egedes søn Poul Egede (1709-1789) havde lært det grønlandske sprog ved at omgås grønlandere fra barnsben. I 1744 udsendte han en oversættelse af de fire evangelier til grønlandsk. (Det kongelige Bibliotek. Her efter Finn Gad: Grønland (Politikens Danmarkshistorie), København 1984, s. 172).

for at leve med i de indfødtes liv. Han lærte at ro kajak og fange sæler og kom psykologisk på bølgelængde med den grønlandske kultur. Det er sikkert den væsentligste grund til, at han hurtigt blev så god til sproget – og det blev i hvert fald hans opskrift for andre: for at lære grønlandsk »må man idelig omgås Grønlænderne og flakke omkring med dem fra et sted til et andet«. Men det var der ikke mange, der var indstillet på.

Fabricius' betydning for udarbejdelsen af et grønlandsk skriftsprog kan næppe overvurderes. Han udgav blandt andet en grønlandsk salmebog, katekismer, en bibelshistorie for børn og oversatte dele af bibelen. Vigtigst i denne sammenhæng er dog hans *Forsøg til en forbedret Grønlandsk Grammatica* (1791) og *Den Grønlandske Ordbog, forbedret og*

forøget (1804), »Arbejder, som i et Par Menneskealdre fastlagde Linjerne for Studiet af det grønlandske Sprog og igen blev Grundlaget for en senere Fornyelse«. Han skabte her en retskrivning, der blev normgivende, indtil Samuel Kleinschmidt (1814-1886) i midten af 1800-tallet fik standardiseret det grønlandske skriftsprog med sin store ordbog.⁵

Også Fabricius' grammatik var i sit udgangspunkt henvendt til missionærerne, eller i første række rettere de kommende missionærer på det grønlandske seminarium. Da han selv havde været missionær, havde han lagt mærke til, at der var meget i sproget, som ikke fandtes i Poul Egedes grammatik, men også at det »kunde blive til mere Lettelse og Kundskabens Udbredelse for dem, der skulde lære Sproget«, hvis grammatikken var ordnet på en anden måde.

Disse første ordbøger og grammatikker afspejler således, at det især var missionærerne, der havde et behov for at bemestre det grønlandske sprog. Det hang naturligvis sammen med det lutheranske dogme om at prædike evangeliet på modersmålet, et dogme der aldrig blev opgivet.

I *Dansk Missions-Blad* kan man for eksempel i 1835, i en artikel om den genoprettede mission i Upernavik, se følgende principformulering: »Og hvo indseer vel ikke, at skal det blive til Noget med Christendommen i Grønland, da maae først Missionærerne selv leve in Christo, og med christelig Troesiver leve sig ind i Folket, og ganske tilegne sig dets Sprog, saa deres Prædiken kan blive levende og varm nok til at oplive det kolde Folk, og det maa dernæst visselig ogsaa komme dertil, at de Dygtigste blandt Folket, grebne af Troens Kraft og forfremmede ved Ordets Lys, ville og kunne udgaae som beskikkede Lærere for deres Brødre, og Evangeliet saaledes bringes til alle Hytter.«⁶

Knap 40 år senere er problemet stadig lige aktuelt. I den betænkning, som i 1872 blev afgivet af en kommission, der var nedsat »med hensyn til den grønlandske missions udvikling«, gøres den overvejelse, at nok er den grønlandske befolkning nu et kristent folk, men det er et problem, at forkyndelsen stadig må støtte sig på fremmede: »Man har ofte fremhævet den i disse Forhold nærliggende Mangel, at kun enkelte af disse et andet Folk og et andet Sprog tilhørende Præster have ved Forberedelse forinden og ved Virksomhed i Landet formaaet at komme i Besiddelse af en saadan Færdighed i Sproget, at deres Forkyndelse har kunnet lyde ret hjemlig og

5. Om Fabricius se Schultz-Lorentzens biografi i »Biskop Dr. Theol. Otto Fabricius. Et Mindeskrift i Hundredeaaret for hans Død ved Bjørn Kernerup, Schultz-Lorentzen, Ad. S. Jensen« (1922), *Meddelelser om Grønland*, LXII (1923), cit. fra s. 322 og 321.

6. *Dansk Missions-Blad* 1835, nr. 2 (februar), s. 12f.

folkelig, og Følgen har været den samme som i alle andre Missionslande, at, saalænge der ikke er fremstaaet Præster af Folkets egen Midte, som kunde tolke Evangeliet frit paa Folkets Tungemaal, var Kristendommen ligesom en fremmed Plante [...]«.

Det var derfor fra første færd vigtigt at benytte indfødte kateketer, men nu var det også vigtigt at uddanne grønlandske præster. Først da »vil Evangeliet ret blive Folkets Ejendom og Forkyndelsen faae en rigere Indgang i Overensstemmelse med Folkets hele Tankegang og Eiendommelighed«. ⁷ Missionærernes sprogbeherskelse – eller mangel på samme – var således et standende problem for kirkens virksomhed i det grønlandske samfund.

At tale sproget

For Handelens vedkommende var det naturligvis også vigtigt at kunne klare sig sprogligt over for den grønlandske befolkning. Men kravene til sprogbeherskelse var nok alligevel mindre, og man lagde desuden efterhånden større vægt på at oplære grønlænderne i det danske sprog, blandt andet i skoleundervisningen, for at lette kommunikationen mellem grønlænderne og de danske handelsbetjente og håndværkermestre. ⁸ Samtidig synes mange af Handelens folk at stille sig tilfredse med naturmetoden. Et vidnesbyrd herom fra begyndelsen af 1800-tallet kan man finde i den forhenværende kolonibestyrer Orlis erindringer fra begyndelsen af 1830'erne om hans tid i Grønland i de første årtier af 1800-tallet. ⁹

Erindringerne blev trykt som en lang artikelserie i den københavnske avis *Kjøbenhavns-Posten* i årene 1831-1833, og gennem alle artiklerne går der som en rød tråd et modsætningsforhold mellem Handel og mission. Orlis kritik af missionen og især missionærerne er et gennemgående træk. Han har intet godt at sige om præsteskabet. De udretter »efter Sædvane« intet, ¹⁰ det er ikke deres »Sag at flytte Foden ret langt«. ¹¹ Han konstaterer, at »Kjøbmændene og de ufor nøielige Missionairer dog altid ligge i Haarene paa hverandre, eller idetmindste aldrig ere gode Venner«, ¹² og med 18 års erfaring i Grønland tvivler han på, at der kan opnås enighed

7. *Ministerialtidende*, 1872, s. 215f.

8. Se hertil Finn Gad: *Grønland*. Politikens Danmarkshistorie (1984), s. 196.

9. Orlis (1780-1833) var fra 1802 assistent i Sukkertoppen/Maniitsoq, senere kolonibestyrer, og fra 1813 til 1820 kolonibestyrer i Julianeåb/Qaqortoq.

10. *Kjøbenhavns-Posten* 1830, nr. 264, s. 882.

11. *Kjøbenhavns-Posten* 1830, nr. 287, s. 958.

12. Sst., s. 959.



Indfødte hjælpere, såkaldte kateketer, var et vigtigt redskab for de europæiske missionærer i udbredelsen af kristendommen i Grønland. Dette billede af kateketer ved den herrnhutiske missionsstation Friedrichsthal nær Grønlands sydspids stammer fra år 1900. (Unitetsarkivet i Herrnhut. Her efter Henrik Wilhjelm: »af tilbøielighed er jeg grønlandsk«. Om Samuel Kleinschmidts liv og værk, København 2001, s. 91).

mellem Handel og mission.¹³ Han hævder, at »Fred, Samdrægtighed og Nøisomhed sjelden følge med en dansk Missionair til Grønland«. ¹⁴

Missionærenes problem er, mener Olrik, at de ikke har nok at lave, fordi de ikke kender landets sprog og derfor ikke kan tale med nogen, og »Kiedsomhed bliver deres visse Lod«. ¹⁵ Selv om de har tid nok til at lære det vanskelige sprog, så lykkes det kun meget sjældent: »Missionairerne ere meget lidet hjemme baade i at tale og skrive grønlandsk, derfor udrette de Intet i Landet og kunde ligesaagodt have blevet derfra. Have de en-

13. *Kjøbenhavns-Posten* 1831, nr. 9, s. 29.

14. Sst., s. 29. Et eksempel på modsætninger mellem mission og handel set fra den anden side kan findes i *Udtog af Missionair P. Kraghs Dagbog* (1875) (to dele, der dækker Kraghs virke som missionær i Egedesminde fra 1818-1828), hvor der er en levende skildring af hans tilbagevendende trakasserier med købmanden, Mørck.

15. *Kjøbenhavns-Posten* 1831, nr. 9, s. 30.

deligen naaet lidt Færdighed, saa er Tiden udløben for dem, og de ile med glade Hjerter tilbage til deres elskede Fødeland, for at faae et godt Embede for deres, som de kalde det, udstandne Møisommeligheder og haarde Vilkaar«.

Hvad angår sproget, mener Olrik, at det med megen flid let kan læres, men det kræver vedligeholdelse ved »den daglige Tale=øvelse, der ikke erhverves ved Grammatik og Ordbog, men ved en idelig Omgang med Folket«¹⁶ – og missionærerne blander sig ikke gerne med folket, det er netop deres store problem. Han finder det ikke rimeligt, at grønlænderne skal være nødt til at rejse til kolonierne for at blive kirkeligt betjent af »en Prædikant, der ikke kan gjøre sig forstaaelig i Sproget, men maa holde sig til nogle gamle og forslidte Formularer, som blive slæt nok oplæste. Ville Missionairerne ikke opholde sig iblandt Folket ved Udstederne, hvorved de kunne erhverve sig Kundskaber, saa ere de unyttige i dette Land og maatte hellere blive derfra«.¹⁷

Olrik synes således at gå ind for sprogbeherskelse ad naturmetodens vej, mens han ikke har meget til overs for den (manglende) kundskab, de missionærer, der var uddannet på det grønlandske seminarium i København, kunne udvise. Han anfører således, at han efter mindre end et år i landet kunne dobbelt så meget af sproget som tre missionærer, han havde truffet.¹⁸ Om en anden missionær hedder det, at han »havde udtjent sin fastsatte Tid (10 Aar), i hvilken han hverken havde lært at læse eller at tale Landets Sprog«.¹⁹

Ligesom det langtfra var alle missionærer, der lærte at beherske det grønlandske, så gælder der formentlig noget tilsvarende for Handelens ansatte. Det synspunkt kan man i hvert fald finde hos modparten. I 1854 kunne man for eksempel i *Dansk Missions-Blad* læse seminarieforstander Steenbergs opfattelse om »Mænd (Kolonister i Handelens Tjeneste), som alle maa henregnes til den udannede Klasse, alle ere uden Dannelse, i det Mindste uden grammatikalsk Dannelse, og som alle ingen videre Interesse have for det grønlandske Sprog, end at de til Huusbehov kunne blive forstaaede og forstaa Andre, fordi – siger jeg – saadanne Mænd ikke lære dette Sprog til Fuldkommenhed [...]«.²⁰

Men Olriks kritik af missionærernes manglende sprogbeherskelse har

16. Sst., s. 31.

17. *Kjøbenhavns-Posten* 1831, nr. 308 (31. december), s. 1030.

18. *Kjøbenhavns-Posten* 1831, nr. 37 (12. februar), s. 122f.

19. *Kjøbenhavns-Posten* 1832, nr. 182 (17. november), s. 918.

20. *Dansk Missions-Blad* 1854, nr. 1 (januar), s. 5.

givetvis meget på sig. Mange udsagn fra missionærer i 1800-tallets første halvdel tyder i hvert fald på, at det største problem for nogle af missionærerne var at kommunikere med menigheden.

Deres sproglige forudsætninger var i udgangspunktet meget dårlige. Som regel skulle de først for alvor til at lære grønlandsk, når de gik i land i kolonien, og omvendt var der ikke mange grønlandere, der kunne så meget dansk, at det kunne lette sagen. Gang på gang støder man på klagesange over, at »Sproget er mig endnu en betydelig Anstødssten« for deres virke.²¹

Et karakteristisk og langt fra enestående eksempel er missionær C.C. Østergaard (1804-1883, missionær i Upernavik 1833-1841), som i en betretning til *Dansk Missions-Blad* i 1840 skriver:²² »At faae nogen ret præstelig Indflydelse paa Folket er saare vanskeligt. De Fleste lære aldrig dette gruelige Sprog til Gavns, saa de kunne tale af Hjertet og til Hjertet. Folkets hele Maade at leve paa i deres Huse er saa fjern fra vor, og, især i Begyndelsen, saa væmmelig og modbydelig for os, at vi ikke kan omgaaes dem saa stadig i det daglige Liv, som nødvendigt var for at leve os ind i deres hele Færd og Aand, for at blive Grønlanderne en Grønlander i den Forstand som Paulus var Grækerne en Græker og Jøderne en Jøde. Hertil kommer den særegne Omstændighed, at det er et omflakkende Folk, som vi af mange Grunde umulig kunne følge paa deres Omstreifninger [...] (Derfor) vil det være indlysende nok, hvor vigtigt det er for Præsten at kunne faae duelige Catecheter, der ikke alene staae over deres Landsmænd i Dannelse og Kundskaber, men som har Aand og Sands for deres Kald, som Præsten har gjort sig saaledes forbundne, at de holde af ham, har Agtelse for ham og derved Lyst til at indvirke paa de Andre i den Retning, han ønsker og betegner dem; thi deraf er saa at sige hans meste Indflydelse afhængig.«²³

Syv år senere i forbindelse med den diskussion, der nu førtes om oprettelsen af seminarier i Grønland, gentog han i skærpet form disse synspunkter²⁴ og fremhævede, at det ikke kun var hans problem: »Og nu med Sproget, der af alt hvad der var at overvinde, dog var mig den værste Anstødssten, den tungeste Hindring (der) jo stedse laae blytung paa min Sjæl [...] Med Undtagelse af den Enkelte, der kan have havt et bedre Anlæg til

21. For eksempel *Dansk Missions-Blad*, 1854, nr. 11, s. 81.

22. Dele af brevet er også trykt i »Fra Missionens Barndomstid ved Upernavik. Af Missionær Østergaards Papirer« III. Ved H. Ostermann, *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1937*, s. 120ff.

23. *Dansk Missions-Blad* 1840, nr. 4 (april), s. 26.

24. *Dansk Missions-Blad* 1847, nr. 2 (februar), s. 9ff.

at lære Sprog, eller ved Givtermaal og paa anden Maade har familiariseret sig med Folket, tvivler jeg ikke om, at de fleste Præster, der have arbejdet i Grønland, jo maae bekjende det Samme, naar de ville skrifte alvorlig og tale Sandhed«.

Nok var Østergaards forhold til grønlænderne i menigheden mere anstrengt end for de flestes vedkommende – han befandt sig, som det også fremgår, tydeligvis meget dårligt i denne yderste udørk af Grønland – men i substansen delte han frustrationerne med flere andre missionærer.

Sprogproblemet aktualiserede – som det også fremgår af Østergaards bemærkninger – meget stærkt det, der var al kolonialismes store behov, uanset om det som her var i Grønland, eller om det var i Indien eller Afrika: nødvendigheden af at skaffe sig lokale samarbejdspartnere, der kunne fungere som mellemmand mellem kolonimagtens repræsentanter og de indfødte befolkninger. Her i Grønland var det derfor kateketerne, der skulle udfylde denne rolle for missionærerne, men kolonibestyrere havde det samme problem, især i udstederne, hvor man ofte måtte klare sig med grønlandske udliggere.

Nogle missionærer gav tilsyneladende op over for den sproglige udfordring og haltede sig gennem de 6-10 år, udstationeringen varede, og drog så temmeligt frustrerede hjem. Østergaard var et eksempel på dette. Andre tog udfordringen op med større eller mindre held. P. Kragh i Egedesminde/Aasiaat var til grønlændernes store tilfredshed allerede få måneder efter sin ankomst i stand til at prædike på grønlandsk og vel at mærke med selvskrevne prædikener og ikke kun med brug af de såkaldte inventarieprædikener, et lager fra tidligere missionærer, som nye kunne bruge løs af. Han brugte siden meget af sin tid på at oversætte til grønlandsk – dele af Det gamle Testamente, gudstjenestens kollekter, Inge-mann og en hel del andet.²⁵

Også Østergaards efterfølger i Upernavik, missionær Christophersen (1815-1875), havde problemer til en start: »Min første Bestræbelse maatte nødvendigvis være, efter bedste Evne at lægge mig efter Grønlændernes Sprog, som vistnok er et af de vanskeligere. Jeg er kommen saa vidt, at jeg kan forstaae Grønlænderne, gjøre mig forstaaelig for dem i daglig Tale, og uden den Besværlighed, det kostede mig i Begyndelsen, skrive Prædikener og Leilighedstaler, hvilke jeg oftere har havt Beviser paa, liggendes godt forstaaes«.²⁶

25. Se hertil Kraghs dagbøger, jf. note 14.

26. *Dansk Missions-Blad* 1842, nr. 11 (november), s. 87.

Christophersen blev dygtig og blev sat i spidsen for seminariet i Jakobshavn/Ilulissat ved dets oprettelse i 1846, men han var som sagt langt fra den eneste, der virkelig gjorde sig anstrengelser. Et tredje glimrende eksempel på denne bestræbelse på at komme til at bemestre det vanskelige grønlandske sprog var C.E. Janssen, der skrev den første grønlandske parlør.²⁷

Danske parlører og lærebøger i 1800-tallet

Kan lærebøger og parlører i fremmede sprog bruges som historisk kilde-materiale til opfattelser og forestillinger hos dem, der har produceret disse håndbøger? En forudsætning for dette må være en teori – eller bare en forestilling – om, at sådanne nyttige hjælpemidler ikke kun afspejler forfatterens opfattelser af, hvad den sproglige nybegynder kunne have brug for i sit møde med en fremmedsproget kultur, men også er spor af brugerens behov og dermed mere generelt af deres interaktion med det fremmede.

Man kan måske umiddelbart formode, at parløren blandt andet afspejler ophavsmandens behov og måske frustrationer fra sit første møde med eller fra sin første tid blandt indfødte i et fremmed land. Men i videre forstand må udgiveren selvfølgelig tage hensyn til bogens publikum og de behov, dette skønnes at have. Dermed bliver parløren og lærebogen også en kilde til nogle mere generelle opfattelser af, hvad der i det hele taget er relevant i omgangen med det fremmede. Når det drejer sig om en kolonial situation, kan man altså formentlig forvente, at sådanne parlører og lærebøger også er spor af en kolonial tænkning om forholdet til de koloniserede.

I moderne turistparlører spiller turistens behov på hotellet, i restauranten, i taxaen, på autoværkstedet, på jernbanestationen og så videre en central rolle. I den koloniale parlør er det, man har brug for, noget helt andet. Hvad det er, viser parlørerne og lærebøgerne meget tydeligt. Og dermed bliver de en afslørende spejling af kolonial tænkning og af magtens eller herskernes sprog over for de indfødte.

Carl Emil Janssens Elementarbog

C.E. Janssen (1813-1884) var fra 1844 missionær i Holsteinsborg/Sisimiut, senere i Julianehåb/Qaqortoq og til sidst seminarieforstander i Godthåb/Nuuk. Hans dagbøger fra årene 1844-1849 (da han blev gift) er

27. Jf. også *Dansk Missions-Blad* 1852, nr. 12 (december), s. 90ff (missionær Steenberg, Godthåb, og missionær Nissen, Jakobshavn).



Missionær og senere seminarieførstander C.E. Janssen (1813-1884) har omkring 1855 tegnet den hernnhutiske missionær Samuel Kleinschmidt (1814-1886) med pibe og lygte på vej mellem missionsstationen Neuherrnhut og Godthåb. I baggrunden ses Godthåbs nye seminarium og kirke. (C.E. Janssens Billedsamling, Det kongelige Bibliotek. Her efter Henrik Wilhjelm: »af tilbøielighed er jeg grønlandsk«. Om Samuel Kleinschmidts liv og værk, København 2001, s. 133).

udgivet og udgør en fin kilde til mange grønlandske forhold i perioden.²⁸ De afspejler også det enorme slid, det har været for en dansk præst at bringe sig på et sprogligt niveau, så han kunne fungere som præst for grønlandere. På missionsseminariet havde Janssen fået en grunduddannelse i grønlandsk i et halvt års tid, og på vejen op med sejlskib øvede han sig flittigt. Da han først var installeret i Holsteinsborg, fortsatte han sine studier. Det gik for eksempel sådan for sig: »Fra 5-6 havde jeg Parleur,

28. Carl Emil Janssen: *En Grønlandspræsts Optegnelser 1844-1849*. Memoirer og Breve, udg. af Julius Clausen og P. Fr. Rist, XIX (1913). Om Janssen i øvrigt se især Henrik Wilhjelm: *De store opdragere. Grønlands seminarier i det 19. århundrede* (1997), især kapitel II.

det vil sige: en gammel Kateket, en meget proper, smuk gammel Mand med langt sort Haar og funklende mørke Øjne. Han havde været ude i Kajak og fanget 3 Hellefisk. Han sidder i ærbødig Frastand paa en Læderstol og jeg ligger i min Lænestol med den grønlandske Ordbog, og saa forsøger vi en Samtale. Jeg spørger med megen Besvær om et eller andet, han kan ikke et Ord Dansk. Hans Svar kan jeg sjældent forstaa strax, jeg slaar op i Lexikon for at komme paa Spor af Meningen, og han springer hvert Øjeblik op af Stolen med mangfoldige levende Kajak-Gestikulationer baade med Arme, Ben og Hoved. Samme Manuduktør giver jeg saa enten en Snaps eller et Glas Øl eller en Cigar eller en Skonroggen«. ²⁹

Studierne fortsættes så efter middagen, andre dage går han på besøg og bliver »siddende på Brixen paa et Renskind en Times Tid for Sprogets Skyld« (s. 41). Da han har været på stedet et halvt års tid, investerer han i vintermørket yderligere tid: »Rigtig paa Kraft gaar jeg for Tiden løs paa Sproget, og min gamle Grønlænder-Manuduktør maa daglig holde ud i 3 à 4 Timer medens jeg forelæser ham og omarbejder mine Oversættelser. Men jeg lønner ham ogsaa kongeligt, han har allerede faaet 12 Sk. til Tobak og hver Gang Snaps eller Øl eller Kaffe og Brød; det er fast som var jeg bleven Student igen og læste til Attestats«. ³⁰

Præsten giver en hånd med at hale sæler over fjeldene – for »at lære Sproget og komme i Berøring med Folket«. ³¹ Men jo længere han studerer »dette vidunderlige Sprog, jo flere Vanskeligheder opdager« han – de alenlange ord, den vanskelige udtale. Men han kommer til at holde af både grønlænderne og sproget: »Sproget lyder forresten smukt i mit Øre og har i mangan Mund noget vist melodisk syngende ved sig, og saa ubegribeligt fint uddannet og i grammatikalsk Akkuratesse nøjebestemmende er dette Sprog, at man let fristes til at tro, at Grønlænderne i en fjern Fortid, i et andet Land, under andre Omstændigheder maa have havt Lærde og Forfattere [...]«. ³²

Janssen blev rigtig god til det grønlandske. Han var 1853-1857 seminarieforstander i Godthåb, og efter sin hjemkomst til Danmark (1857) fungerede han i forskellige sammenhænge som rådgiver i grønlandske spørgsmål og udgav begyndelsen på en verdenshistorie på grønlandsk. Men han fandt også tid og lyst til at lave en parlør. Den udkom i 1862 med titlen *Elementarbog i Eskimoernes Sprog til Brug for Europæerne ved Colonierne i Grønland*.

29. Janssen 1913, s. 40.

30. Sst., s. 92.

31. Sst., s. 93.

32. Sst., s. 103.

Noget kan i øvrigt tyde på, at også andre har overvejet at lave noget tilsvarende. I hvert fald antydede Janssens svoger, seminarieforsøger Carl Steenberg (1812-1872) fra Godthåb/Nuuk, som selv havde udgivet en grønlandsk grammatik (1849) og en ABD,³³ allerede i 1853 noget sådant. I en diskussion, der handlede om seminariets undervisningssprog, medgav han, at det var og blev »saare vanskeligt og besværligt for en Missionær at lære Grønlandsk til Fuldkommenhed, saalænge nemlig de gamle forældede og i Meget forfeilede Hjælpekilder ikke afløses af nye og bedre«. Men hvis en begavet eller flittig missionær kunne trænge ind i det grønlandske sprogs særlige karakter og levere en forbedret grammatik og ordbog, så kunne missionærene hurtigere tilegne sig sproget. Og det var ikke kun et fromt og uopfyldeligt ønske, mente Steenberg; »vil De give Tid et Par Aar endnu, skal De forhaabentlig faae Beviserne ihænde«. Kleinschmidts grammatik var kommet allerede i 1851, så det er ikke den – og heller ikke sit eget system – han har i tankerne. På den anden side indeholder Janssens bog ikke meget grammatik, så muligvis er det kun nogle løse planer, Steenberg refererer til, muligvis med sig selv som forfatter.³⁴

Under alle omstændigheder understreger bemærkningerne behovet, og Janssen havde da heller ikke vanskeligt ved at få Handelsdirektoratet til ikke bare at påtage sig omkostningerne ved udgivelsen af Elementarbogen mod at disponere over oplaget, men også til at udbetale et honorar på 100 Rd., en sjettedel af en missionærs årlige grundløn.³⁵

Elementarbogens publikum har næppe været stort – i 1855 var der 248 europæere i Grønland, mænd, kvinder og børn.³⁶ Den er nok først og fremmest beregnet på embedsmændene – missionærer og Handelens folk, og ikke mindst de sidste.

Den lille bog (på 92 sider) springer i Indledningen lige ud i det uden forord. Først noget om lydene, så noget om substantiver og verber – et rensdyr, en elv, en ravn, en ugle, en søn; han duer ikke, han er påholden, han roer, han flygter, den er meget stor. Derefter er der en lang stribe eksempler på affixer: en konebåd, en hund, et hus, et bjerg, en kiste, en kniv,

33. Henrik Wilhjelm 1997, s. 48 og 350 note 116. Wilhjelm omtaler også en lærebog i tilknytning til grammatikken; der er tale om en lærebog i troslære. (ABD er den grønlandske ABC – bogstavet C fandtes ikke på grønlandsk).

34. *Dansk Missions-Blad*, 1854, nr. 1 (januar), s. 5. Jeg skylder Henrik Wilhjelm tak for vurderingen af Steenbergs bemærkning.

35. Rigsarkivet (RA). Indenrigsministeriet. Journal for grønlandske Sager 1858-63. Journ. nr. 25/1861 og 28/1862. Oplaget ser ud til at have været på 400.

36. H. Rink: *Grønland geographisk og statistisk beskrevet*. 2. bd: Det søndre Inspectorat (1857), s. 380.

et menneske, en sten, et får, en europæer, tobak etc. etc. Kort sagt altsammen ord, der er klart knyttet til en konkret grønlandsk sammenhæng – og det er jo ikke så mærkeligt. En lang række andre sproglige elementer (suffixer, stedord, forholdsord osv.) tages herefter op, igen med mange eksemplifikationer.

Det er selvfølgelig interessant nok, hvad det er for ord, som falder forfatteren først i pennen, men ulige mere interessant er selve bogens opbygning, som siger meget om, hvad »europæerne i Grønland« er for nogle størrelser, og i hvilke ærinder de befinder sig netop dér. Der er 16 hovedafsnit.

Det allerførste handler om kajakfart og alt, hvad dertil hører, inklusive jagt og fiskeri. Det er måske ikke lige noget, europæerne får prøvet på egen krop, til gengæld er det det helt centrale element i de grønlandske fangeres tilværelse og derfor af betydelig værdi at have kendskab til. Men herefter bliver den nyttige lille bog meget mere konkret for en europæer, og det vil naturligvis sige folk, der på en eller anden måde er i kolonihandelens tjeneste.

Det 2. afsnit handler om rejser: »imorgen hvis det er godt Veier, skulle vi reise«, hvorhen – til Kornok eller til Nûk. Og så: »bestræber Eder for at bringe Alt i Orden«, »lad mig see I ikke glemme Noget«, »da jeg vil afsted ved Morgengry, maae I staae tidligt op«.

Med andre ord, det handler om de ordrer, der skulle gives de grønlandske hjælpere i denne situation. Man kunne også kalde det »herskersprog« eller »kommandosprog«. Og sådan er det et langt stykke ad vejen. Det fortsætter med nyttige fraser, der kan blive brug for undervejs: »lader os nu lægge til Land«, »naar I have hvilet, ville vi reise videre«. Og så videre, inden det slutter med nogle oplysninger til grønlænderne om den moderne verden: »Skibene drage over Verdenshavet«, »Skibene ere komne til Landet«, »Skibene gaae om Efteraaret fra Landet«.

Rejsen er naturligvis i høj grad afhængig af vind og vejr (3. afsnit). »Det blæser Nordenvind«, »fordi det er Nordenvind, er det meget koldt«, »fordi det er Nordenvind skulle vi ikke reise« (s. 30). Vinden kommer fra alle verdenshjørner, det begynder at sne og regne, men til sidst bliver det da dejligt vejr, og endelig: »Vinden begynder at blive brugelig« (s. 32). Herefter er der afsnit om skibe og både, om årstiderne og de kirkelige helligdage, om dagens gang og om klokken. Igen kan man konstatere, at det, koloniembedsmanden skønnes at have brug for i sin omgang med grønlænderne, også er at vænne dem til at forholde sig til tiden, sådan som europæerne gør – noget som grønlænderne næppe lagde samme vægt på.

Det følgende afsnit om det menneskelige legeme sætter navn på de for-

skellige legemsdele, men synes også at være møntet på at tage sig af syge, hvad enten det nu er som læge eller blot som den, der kan håndtere dem på europæisk vis: »han har det ubehageligt Udvortes«, »har du svage Øjne?«, »har du Tandpine?«, »jeg har ondt i Halsen« (s. 39). Der er dog også et selvstændigt afsnit om sygdomme – måske karakteristisk efter at der er indskudt et om menneskets klædningsstykker, her for de flestes vedkommende af grønlandsk tilvirkning, men dog til slut et kort afsnit om europæisk tøj, herunder præstens (s. 44).

Sygdomsafsnittet (det 8.) er et af de lange. Der er åbenbart ikke den ting, en grønlander ikke kunne komme til lægen med, eller hvilken europæer det nu kunne være – sting, bylder, hovedpine, udslet, ondt alle vegne osv. osv. Til helbredelsen kan der naturligvis bruges mange lægemidler i forskellig dosering. Og ud over at komme ind på mere almindelige skavanker giver parløren også anvisning på kommunikation ved ulykkestilfælde: »hans Bøsse gik af for ham«, »han har saaret sig ved Vaadeskud«, eller »han er faldet ned fra et steilt Fjeld«, eller er kærtret med jakken eller har skåret sig.

Nu var læger i 1800-tallets Grønland et yderst sjældent folkefærd – i 1850'erne var der blot tre, og den sidste af dem var først blevet ansat i 1851.³⁷ Langt de fleste sygdomstilfælde har sikkert først – og måske kun – været noget, embedsmændene i Den kongelige Grønlandske Handel (KGH) eller eventuelt præsterne blev præsenteret for. Derfor var det sikkert også nyttigt, at når alle disse dårligdomme var behandlet, så var der til slut et trøstens ord at give videre: »du skal ikke frygte, thi Gud med sin Hjælp er altid tilstede hos dig, og vil gjøre dig rask igen« (s. 49).

Et afsnit om levnedsmidler starter i den grønlandske kost: »pleier du at spise Sælkjød?«, hvilket der er to svar på – »ja jeg spiser jevnlig Sælkjød« eller »da jeg lige nylig har spiist, skal jeg ikke have Noget« (s. 50). Og så gennemgås ellers en stor del af det klassiske grønlandske repertoire, inklusive den uundværlige kaffe (midt mellem ulke og lodder), inden man når frem til europæiske brød- og kagesorter for at slutte med øl: »drikker du jevnlig Øl?«, »kun om Julen drikker jeg Øl«, »hvornaar skulle de brygge?« (s. 53).

Dyr, fugle, fisk, insekter og orme, træer, frugter og blomster får derefter nogle temmelig korte ordlister, inden der interessant nok er et lidt længere afsnit om sten. Dette afspejler givetvis den begyndende geologiske interesse i Grønland her i anden halvdel af 1800-tallet og ikke mindst interessen for mineraler, der kunne udnyttes kommercielt: »Man sige at her

37. Rink 1857, s. 383.

ogsaa findes Kobber«, »det er nok ikke meget«, men det kan så føre til en længere meningsudveksling til at imponere grønlanderne med: »men i vort Land have endog mange Kirker Kobbretag«, »og alle Kongens Skibe ere forneden kobberforhudede«, »det var meget!«. Guld og sølv ser grønlanderne blandt andet rundt om på skibene, hvilket får Handelens embedsmand til at fritte nærmere: »saa I drive nok Handel omborde paa Skibene?«, men da det jo ikke var tilladt, er svaret: »aa! det er bare lidt!«.

Det sidste afsnit i denne lille parlør fylder knap en trediedel af hæftet og viser med al tydelighed, hvem der var hovedmålgruppen, Handelens folk. Det er nemlig en lang gennemgang af generaltaksten, hvad de enkelte varer hedder, og eksemplificeret med sætninger fra handelen over disken i butikken.

Hvad der imidlertid gør denne del af bogen særlig interessant, er udvalget af de varer, som det har været nødvendigt at have grønlandske ord for. En ting er selvfølgelig, at der er grønlandske ord for forskellige former for europæisk proviant, for jagt- og fiskeriredskaber og for urtekram og værktøj. Men at der også er ord for en lang række forskelligt moderne isenkram, europæisk tøj, farver til huse, papir og blæk, og at det er nødvendigt for Handelens folk at kunne dem, må være tegn på en fremadskridende vesternisering af i hvert fald nogle af koloniernes grønlandske indbyggere. Ja, end ikke parfume, *Eau de Lavande*, har grønlandske købere været fremmede over for. Og i ordbogen mangler heller ikke ord for violiner og andre instrumenter, fransk brændevin og røde og hvide vine.

Selv om Elementarbogens publikum som sagt næppe var stort, er den dog interessant, fordi den netop viser, at »europæerne i Grønland« var der med den funktion at herske over og kommandere med grønlanderne – hvilket heller ikke forekommer overraskende. Deres opgave var forbundet med at rejse rundt, men også med for eksempel at yde lægelig bistand, når det var nødvendigt. Og så viser den også, at de »primitive« grønlandere tilsyneladende havde en så raffineret og moderne smag, at det var nødvendigt med grønlandske ord for en række af den europæiske verdens både dagligvarer og luksusvarer.

Carl Rybergs Tolk

I 1891 udgav Carl Ryberg (1854-1929) en parlør, der vel var tænkt som en afløser for Janssens. Ryberg havde bag sig en 15 års karriere i Grønland, der havde ført ham fra ung assistent gennem graderne til posten som inspektør for Sydgrønland – og foran sig en karriere som kontorchef i KGH og fra 1902-1912 som direktør i en ganske turbulent periode. Hans parlør, *Dansk-Grønlandsk Tolk* kaldte han den, fik ligesom Janssens også KGH's

blå stempel, i og med at Indenrigsministeriet bevilgede 1.500 kr. til bogens trykning.³⁸

Interessant nok er det nu »de ved Kolonierne i vort fjerne Biland ansatte Danske«, der er målgruppen, og Ryberg tænker givetvis på KGH's ansatte, men ikke kun dem. »Bogens Indhold« – skriver Ryberg i sit forord – »vil imidlertid vise, at jeg ikke udelukkende har tænkt paa de tjenestegørende Danske, men ogsaa paa Andre, som have Ophold i Grønland, og særlig paa de danske Husmødre«. Der er således afsnit om europæiske damebeklædningsstykker, om toilette m.m., om køkken og køkkensager, om bordet og borddækning og om møbler og husgeråd.

Bogen vil kun være et hjælpemiddel for danske begyndere, så de kan gøre sig forståelige over for grønlænderne og nogenlunde forstås af dem (s. 135). Den indeholder naturligvis et væld af nyttige ord, startende med religionen og søn- og helligdage, men på et så beskedent niveau, at det er tydeligt, at dette ikke i første række er henvendt til kirkens folk. Men *Tolken* har også – ligesom Janssens bog – »Talemaader fra det daglige Liv«, og indeholder desuden »Hovedbestanddelen af Sprogets Grammatik«. Som hos Janssen er der lægerelaterede afsnit om sygdomme, fødsel, lægemidler og »Spørgsmaal for Lægen med tilføjede Svar«.

Også her er der et længere afsnit om sejlads og rejser, og der er ikke meget, der har ændret sig. Det er stadig tydeligt, at det, den danske koloniansatte har brug for som daglige talemåder, har karakter af ordrer: »hvor skulle vi slaa Lejr?«, »rejser I Teltet?«, »tager I Teltet ned?«, »bjerg Sejlene«, »ro stærkt« – eller mere eller mindre inkvisitoriske spørgsmål: »har du før været Lods?«, »hvormeget skal jeg betale dig?«, »hvem har sendt dig som Post?« (s. 104, 109f, 101, 111). Helt det samme gør sig gældende for husmødrenes vedkommende: »held Vand paa den«, »Læg Brænde paa«, »rens Gryden«, »rens Skorstenen«, »tør det op«, »vadsk Tøjet«, »dæk Bordet« og så videre (s. 56ff).

De tidligere hjælpemidler havde, som vist, især været rettet mod missionærerne. Det er flere steder tydeligt, at Ryberg især tænker på Handelsens folk. »Det vilde maaske være paa sin Plads her at anføre længere Samtaler, der kunde tjene dem, der i deres Stillings Medfør skulle handle med Grønlænderne, til Vejledning«, men det mener han dog vil føre for vidt. Desuden er det så heldigt, at grønlænderne i butikken og i køkkenet kan lempe deres sprog, så det bliver forståeligt for en europæer, når han først har lært de almindeligste ord. »Selv om der ved Handelen med

38. RA. Indenrigsministeriet. Journal for grønlandske sager 1877-1893. J. nr. 1445/1891.

Carl Ryberg (1854-1929), der havde gjort karriere inden for den grønlandske administration og endte som kontorchef i Den kongelige Grønlandske Handel, udgav i 1891 en par-lør til brug for danskere i Grønland. (Det kongelige Bibliotek. Her efter Henrik Wilhelm: »af tilbøielighed er jeg grønlandsk«. Om Samuel Kleinschmidts liv og værk, København 2001, s. 405).



Grønlænderne skulde indtræffe et eller andet vanskeligt Problem at løse, vil der som Regel altid findes en eller anden Tilstedeværende, der kan omforme det vanskelige Problem paa en for vedkommende Europæer forstaaelig Maade« (s. 130). Det er formentlig i det hele taget betegnende for den koloniale situation – der var altid nogle indfødte, der kunne klare at fungere som nødvendige mellemmand – både når det gjaldt det rent kommunikationsmæssige og i større forhold. Nogle enkelte eksempler »paa nogle almindelige Samtaleemner i Retning af ‘Handel med Grønlænderne’« giver måske et fingerpeg om, hvad det især drejede sig om: grøn-lænderen har spæk at sælge, og er interesseret i at købe krudt, brød eller gryn og klæde i alenmål (s. 131f).

P.H. Sørensen Lærebog

Rybergs *Tolk* indeholdt nok en del grammatisk materiale, men henviste i øvrigt til Chr. Rasmussens *Sproglære* (1888) for en mere udførlig indfø-
ring. Den får af H. Ostermann i *Dansk Biografisk Leksikon* det skuds-
mål, at den blev »til stor nytte for Handelens funktionærer i Grønland«. ³⁹

39. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., bd. 12, art. »Ryberg, Carl«

Men allerede mindre end 10 år senere, i 1900, udkom en ny introduktion til grønlandsk, forfattet af P.H. Sørensen (1864-1935), der var missionær forskellige steder i Grønland 1889-1904 (han tog 1904 navneforandring til Vibæk).⁴⁰ Også denne havde fået støtte, nemlig fra Kultusministeriet, som missionen stadig sorterede under.

Sørensen omtaler sine *100 Timer i Grønlandsk*, med undertitlen »En Lærebog i det grønlandske Sprog«, som det »første Forsøg paa en systematisk Lærebog i det grønlandske Sprog [...] ikke særlig beregnet til Selvstudium, [...] men [...] et Hjælpe middel til at lære Grønlandsk, enten under kyndig Vejledning herhjemme, eller ogsaa først efter Ankomsten til Landet, naar Sproget kan høres af de Indfødtes Mund« (Forord). Særlig nævner han de grønlandske alumner, altså de kommende missionærer, som kan lære bogen under den grønlandske lektors vejledning, og som efter deres ankomst til Grønland kan drage nytte af »den Hjælp en grønlandsk Kateket kan yde«. Men også de, der kommer til Grønland uden at kende sproget, kan bruge bogen. De vil her »finde de Ord og Sætninger de til at begynde med, have mest Brug for, idet de første Timer i jævnt fremadskridende Rækkefølge indeholder de Ord og Udtryk, der maa benyttes overfor Tjenestefolk, der saa vil kunne korrigere den Danskes Udtale« (sst.). Sørensen er meget eksplicit om lærebogens karakter, idet han fortsætter: »Med andre Ord: Den Nysankomne vil netop behøve de Glosser, der findes i første Del af Bogen, og vil strax kunne benytte dem i sit Samkvem med Grønlænderne, og ved jævnt fremadskridende Læsning af Bogen vil han stadig faa Lejlighed til at overføre det lærte i Praxis«.

På den måde bliver denne lærebog mere systematisk og vidtfavnende end både Jansens elementarbog og Rybergs tolk. De kommende missionærer nævnes nok først i forordet, men den synes ikke lagt specifikt an på en bestemt målgruppe. Bortset fra nogle lektioner i slutningen af bogen, som direkte er beregnet på at være en »særlig sproglig Støtte« for læger og missionærer; her kan man i øvrigt mærke sig, at mens alle lektioner har øvelser i oversættelse fra dansk til grønlandsk, så antages missionærene åbenbart for så dygtige, at der kun er brug en sådan øvelse i forbindelse med præstens overhøring af skolebørnene – resten er på grønlandsk med glosser. Bogen er lagt an på at være en indføring i det sprog, man har brug for i dagligdagen, i den daglige omgang med tjenestefolkene både inde og ude, men også med fangerne. Og det synes i høj grad at være et samtale-

40. H. Ostermann: »Missionærer og Præster i Diskobugten, 1734-1910«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Rk. 6, 1. Hefte (1911), s. 79-80.

materiale, der hører Diskobugten til, både med hensyn til lokaliteter, slædekørsel og fangst.⁴¹

Men hvad er det så for gloser og vendinger, den nysankomne repræsentant for den danske kolonimagt har brug for?

Det første grønlandske ord, der læres, er *ajungilaq* – det (han, hun) er god(t), og så gloser om for eksempel vejr og vind, hus, far, mor, barn, vand, hund, ur, mad mv. Ord til butikken kommer før ord til kirken, og er der et hierarki, er det i rækkefølge bestyreren, håndværkerne, lægen, præsten.

Som i forgængerne er sproget i udpræget grad »kommandosprog« og så, hvad man vel må forestille sig er grønlændernes udsagn eller svar på den danske tiltale. Hver lektion afsluttes med en *Øvelse* i oversættelse fra dansk til grønlandsk. Disse øvelser giver et overbevisende indtryk af magtforholdet og af den slags sprog, en dansker skønnes at have brug for. I øvelse 12 er det stadig de huslige gøremål, der er genstand for indlæringen: »[...] Jeg har tabt min Pibe. Her er den, jeg har fundet den. Er du ikke bleven færdig med det? Jeg er ikke kommen til Ende med det endnu. Forstaaer du det? Ja, jeg forstaaer det. Har du begyndt at lave Bordet. Det er færdigt; jeg begyndte at lave det igaar. Have I hentet Øllet? Vi have bragt det. Have Børnene taget Laaget? Nej, jeg tog det. Hvor er det? Det ligger paa Bordet. Har hun trukket Uhret op idag? Nej, men jeg trak det op igaar. Fik I den? Ja, vi fik den. Indhentede de Baaden? Hun hældte det ud. Hvad fandt I? Vi fandt Uhret. [...]«.

Eller lidt mere avanceret, men ikke grundlæggende forskelligt i øvelse 27: »[...] Hvad bestiller Karlen? Han staar med Hænderne i Lommen. Kald paa ham! Nu kommer han, her er han. Du skal hente Kul. Her er din Kniv, put den i Lommen. Imorgen skal du vaske Lommetørklæderne. Har du ledt efter Kamikkerne? Kamikkerne er vaade. Jeg har tabt to Knapper; se, om du kan finde dem. Du har ikke børstet mine Benklæder; jeg saa det imorges, da jeg klædte mig paa. Har hun syet Benklæderne? Ja, men hun har ikke syet Knapper i dem, da hun ingen Knapper havde. Gør Vandfadet rent. Læg Redekammen paa Servanten. [...]«.

Efterhånden kommer man også udendørs, og det sproglige niveau er stigende – som for eksempel i øvelse 33: »Naar vi have slaaget Telt op, skal I lave Kaffe, og naar Kaffen koger, skal I kalde paa ham. Hvis du har i Sinde at faa det færdig idag, skal du skynde dig. Naar du har fodret Hundene, skal du hente Kul. Naar du har kommen Salt i Maden, skal du røre i den. Hvis du rører ved den, vil den gaa itu. Hvis Baaden tager Vand ind,

41. For eksempel er øvelse 64 og 65 klare eksempler på Diskobugt-orienteringen.

skal I vende tilbage. Jeg bliver vred, hvis du slaar den itu. Naar du har taget af Bordet, skal du skylle alle de Flasker, der staa i Køkkenet. Naar det hører op med at regne, skal du vække mig [...] Laaner jeg ham idag, kommer han igen [...] imorgen. [...]«.

Man får således let det indtryk, at bydemåde eller »du skal« er de vigtigste verbalformer, i hvert fald dem, der må læres først af de danske kolonister. Men hen ad vejen optræder så også sætninger, der snarere synes at være beregnet på at lære grønlandske bemærkninger til danskerne. Her er et eksempel fra øvelse 29, der dog begynder med en dansk irettesættelse: »[...] Du skal ingen Snaps have idag, fordi du ikke har fodret Hundene. Da Pigerne havde kogt Kødet, kaldte de paa ham. Da jeg mener, at det er for lidt, bryder jeg mig ikke om det. Hvorfor vendte du tilbage? Fordi jeg ikke kendte Vejen. Da det begyndte at blive mørkt, begyndte der at gaa Sø. Da han var bleven rask, rejste han hjem. Da vi havde lagt til ved Landgangsbroen, bragte de Tøjet i Land. Jeg bruger ikke min Anorak, fordi der er en Flænge i den. Hvem har du laant hos? Hos Bestyreren. Han er ikke rejst, fordi det er daarligt Vejr. Den gik itu, fordi Pigen ikke tog forsigtig paa den. Du vil vistnok indhente dem, da du er en dygtig Fodgænger. Gik han straks, da du havde sagt det til ham [...]? [...]«.

Efterhånden får øvelserne mere karakter af ligeværdig samtale, om rejser, om at købe ammassætter og om ammassætfangsten, om fangstmuligheder, om uheld og ulykkestilfælde – og meget andet, som formentlig giver et lille billede af det, der har været dagligdagen for de fleste udstationerede danskere. Men ustandselig glider de alligevel over i »kommandosproget«. Øvelse 40 handler om forberedelse til en rejse til vands; først samtales der om vejret, om besætningen og om, hvor man skal hen – og der fortsættes: »Er Vejen besværlig? Det tror jeg ikke, men jeg er ikke selv kommen ad den iaar [...]. Har du ikke set Styren? Jo, han kom lige nu; han har været ude for at skaffe Besætning. Er der Ballast i Baaden? Nej. Saa faa Ballast i den! Har du øst den? Nej, jeg har ikke øst den endnu. Hvad Vej skal vi rejse? Hvis det ikke bliver diset, vil vi gaa uden om Niakornak. [...] Sæt Flaget op! Hejser Sejlene! Tag Sprydstagen! Sætter Masten op!« [og så videre].

Eller et andet konversationseksempel (fra øvelse 52), der pludselig brydes af en umotiveret sætning, hvor det er klart, at det er den, der bestemmer, der taler: »[...] Har du hørt, at Kateketen vil købe Bødkerens Hus? Ja, jeg hørte igaar, at han havde talt om det. Han faldt ned fra Fjældet. Kom han til Skade? Han brækkede et Ribben. Min Kajak er ganske vist ny; men den er ikke til at bruge; Skindet paa den er flænget, jeg saa det først imorges. Du skal være meget forsigtig, naar du tørrer Terrinen af. Ludvig

er en dygtig Fodgænger, men han kan ikke følge Lars. Baaden tog meget Vand ind, og der var langt til Land, saa Folkene var ikke rigtig glade. [...]«.

Den sidste øvelse inden de to afdelinger, der er særligt henvendt til læger og missionærer, understreger, at der i grunden ikke er sket forfærdelig meget i forholdet til grønlanderne siden lektion 1, bortset fra at samtalen er blevet friere og kommer videre rundt. Det opfattes stadig som nødvendigt, at den nu efterhånden ganske grønlandskkyndige dansker lærer nye måder at kommandere med tjenestefolk på. Øvelse 81 lyder i sin helhed: »Jeg tror, at han vil holde sit Ord, da det vil være til Gavn for ham selv, at han gjør det. De kendte ham ikke, fordi han ikke saa paa dem. Da vi havde givet dem Mad, bad de os om at give dem noget til 2 Hundeseler. Hvis han havde henvendt sig til dem, vilde de ikke have sagt Nej til ham, for at han ikke skulde komme til at lide Nød. Jeg har ofte hørt ham sige, at de burde hjælpe ham, fordi de vare i Familie med ham. Hvis Roerne ikke havde trukket Baaden paa Land, var den bleven slaaet istykker af Isen. Din Fader sagde til Oles, at de ikke oftere maatte komme til ham for at laane, da han ikke vilde laane dem mere. Hvad bestiller du? Jeg bryder mit Hoved med det Brev, jeg lige har faaet. Skal jeg hjælpe dig? maaske kan jeg opdage, hvad det er, han skriver om.

Støv Stolene af og sæt dem omkring Bordet. Jeg er endnu ikke færdig med at tørre Billederne af, men jeg skal strax gøre det. Du skal ikke vaske Trappen, for at den ikke skal blive altfor glat. Der er en Rude itu, gaa ned til Bestyreren og bed ham om at lade én af Kivfakkerne [d.e. tjenestefolkene] komme op og sætte en ny Rude i. Panelet trænger til at blive vasket af. Døren maa ikke staa paa Klem, det trækker altfor galt ad den; nu skal jeg lukke den, men den slutter ikke, saa det trækker alligevel. Sig til Abraham, at han skal udbedre Skolens Tørvemur og rense Kakkellovnen, da den trækker altfor daarlig«.

De her behandlede parlører eller lærebøger i grønlandsk for danskere havde et ret begrænset publikum. Man skal huske, at det samlede kontingent af danske ansat i Handelen/administrationen eller missionen næppe på noget tidspunkt udgjorde mere end 2-300 mennesker. Så selv om også hver husstand anskaffede sig et eksemplar, kan oplagene aldrig have været store – men Sørensens *100 Timer* kom dog i en ny udgave i 1917 (nu under forfatternavnet Poul Vibæk – og stadigvæk ministerielt støttet).

Nogle vidnesbyrd kan tyde på, at mange søgte at klare sig uden denne ballast. Allerede i 1830'erne – hvor der heller ikke var nogle særlige hjælpemidler beregnet på Handelens folk – fortæller missionær Østergaard i Upernavik, at der allerede fra gammel tid havde dannet sig et særligt sprog, som man kalder »kolonigrønlandsk«, og som især brugtes i blan-

dede ægteskaber. Det er herfra, nye kolonister lærte det. Det bestod af et begrænset ordforråd, hvor alle navneords- og udsagnsordstilhæng var udeladt, og hvor man meget havde tillempt det til dansk, så det faldt let på tungen. »En saadan halvqvæden Vise forstaae alle de godt, som har opholdt sig ved Colonierne, men især alle de, der som min Catechet har været i Handelens Tjeneste«. ⁴²

Knap 100 år senere, hvor der nu eksisterede egentlige lærebøger, fungerede dette sprog stadig. I 1928 skrev C.W. Schultz-Lorentzen (1873-1951), der da var lektor i grønlandsk efter en karriere som missionær, seminarieforsøger og provst i Grønland, til *Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1927-28* en artikel om kolonisprog i Grønland. ⁴³ Han konstaterede, at alle vegne, hvor det koloniale møde havde fundet sted, havde der udviklet sig et kolonisprog, en slags fællessprog. Som eksempel nævnte han pidgin, hvor det tit var vanskeligt at afgøre, hvad der var engelske, og hvad der var indfødte ord. I Grønland var der sket det, at »Hovedbestanddelen af Kolonisproget afgang er Grønlandsk«, men alligevel så omdannet, at det vil føles som et andet sprog af en indfødt. Schultz-Lorentzen forklarer dette forhold som noget, der har med »det danske Folkesind« at gøre: »Vi har en Evne til at stille os i Forhold til vore Omgivelser, modtagelige, følsomme, med Ønsket om at være Venner med Folk, komme på jævn Talfod med dem« (!) – og derfor havde de danske fra starten givet sig i kast med at tale grønlandsk så godt de nu kunne. ⁴⁴ Han giver en række eksempler på, hvordan danskerne har klaret sig med et ganske nødtørfigt ordforråd, som man har kunnet komme langt med. Det er langt fra alle, der synes at have haft en parlør eller lærebog i hånden.

Men at udbredelsen og brugen har været begrænset, gør ikke disse bøger mindre betydningsfulde som kilder til en bestemt måde at forholde sig til de anderledes og underordnede indfødte på. I sin grundlæggende holdning adskiller de tre parlører eller lærebøger sig ikke fra hinanden. En hel del af de situationer, som stoffet relaterer sig til, er også de samme. En dansker har først og fremmest brug for at kunne byde og for at skaffe sig informationer om forholdene, hvis han eller hun skal klare sig i den grønlandske dagligdag. Det er nok et dækkende billede af danskernes selvopfattelse over for de, som de opfattede det, i mange henseender så lidet ci-

42. H. Ostermann 1937, s. 122.

43. Schultz-Lorentzen: »Kolonisproget i Grønland«, *Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1927-28* (1928), s. 68-74. Det er formentlig et trykt foredrag holdt for selskabets medlemmer, selv om det ikke direkte fremgår. Schultz-Lorentzen interesserer sig i øvrigt nok så meget for grønlændernes dannelse af ord for nye ting, som europæerne bragte med sig.

44. Sst., s. 68f.

viliserede grønlandere – »dette endnu halvville, forøvrigt godmodige, fredelige og ikke slet begavede Folkeslag«, som det ganske karakteristisk hedder hos etatsråd J.F. Schouw i 1850.⁴⁵

Selv om der er iøjnefaldende forskelle på forholdene i det store britiske koloniimperium i Indien og det lille danske koloniforetagende i Grønland, er der også ligheder. Disse ligheder har utvivlsomt at gøre med de særlige koloniale forhold, hvor europæerne havde bragt sig i en situation, der krævede, at de herskede over fremmede indfødte folk, hvis sprog de derfor måtte forsøge at beherske. Også i Indien opstod der et behov for sproglige hjælpemidler – ordbøger, grammatiker, »Dialogues« eller »Phrase books«, dvs. parlører. Disse sidste minder i forbløffende grad om de her omtalte dansk-grønlandske parlører/lærebøger. Også de er præget af et billede af englænderen i Indien som én, der kommanderer og véd, hvordan man giver ordrer og holder de indfødte på deres rette plads.⁴⁶

De dansk-grønlandske parlører og lærebøger kan dermed ses i et større perspektiv, der rækker ud over den specifikke situation i Grønland. De er spor af en særlig kolonial holdning, der, når det kom til stykket, i lige så høj grad prægede det i sin egen selvforståelse paternalistiske (tutelariske) danske system, som det prægede det langt mere udbytende og dominerende britiske system. Den danske kolonialisme var ikke – heller ikke på dette punkt – væsensforskellig fra den øvrige verdens.

Et standardiseret grønlandsk

Det er næppe nogen tilfældighed, at to af de tre omtalte lærebøger i grønlandsk for danskere var forfattet af missionens mænd. Det var i høj grad dem, der gjorde sig til talsmænd for, at danskerne lærte at beherske det grønlandske sprog – Handelens folk hældede mere, som vi om lidt skal se, til det modsatte synspunkt: at det mest hensigtsmæssige ville være at lære grønlanderne dansk.

Det var også missionens folk, der – helt fra starten i 1700-tallet – gjorde grønlandsk til et skriftsprog og fastlagde de sproglige normer, der skulle få så stor betydning for den sproglige udvikling i Grønland.

Det grønlandske skriftsprog blev så at sige opfundet af danske missionærer, først og fremmest naturligvis for at formidle biblen og det kristne budskab på grønlandsk, men i videre forstand som kommunikationsmid-

45. I en artikel, »Nogle Bemærkninger om Grønlandernes Uddannelse«, i *Dansk Tidsskrift*, nr. 20, her citeret efter optrykket i *Dansk Missions-Blad*, 1850, nr. 6 (juni), s. 43.

46. Bernard S. Cohn: »The Command of Language and the Language of Command«, trykt i *Colonialism and its Forms of Knowledge. The British in India* (1996), s. 39ff.

del både mellem kolonimagt og indfødte og mellem de indfødte indbyrdes. Som overalt hvor europæere skulle formidle eksotiske sprog ved hjælp af det latinske alfabet, var der adskillige måder at stave det, man hørte, på, som først efterhånden standardiseredes.

Ikke mindst netop seminariet i Godthåb/Nuuk blev førende i denne sammenhæng, da den herrnhutiske missionær og sprogforsker Samuel Kleinschmidt knyttedes til det netop i den periode, hvor han udarbejdede normen for det moderne grønlandske skriftsprog. Med sin grammatik fra 1851 og ordbogen fra 1871 etablerede han faste normer for den grønlandske retskrivning, som kom til at gælde helt til 1973. Uden at gøre mig klog på sproghistorien går det formentlig an at konstatere, at standardgrønlandsk i den forstand blev en kolonial konstruktion, at det var det grønlandske, som Kleinschmidt kendte fra Godthåb/Nuuk-området og vel også fra Lichtenfels, der kom til at danne grundlaget for, hvordan grønlandsk skulle skrives. Altså det sprog, der taltes i det centrale Vestgrønland, blev på kolonimagtens foranledning til alle grønlænderes *skriftsprog*, selv om Kleinschmidt også lagde sig tættest muligt op ad den traditionelle skrivemåde, som imidlertid også var en kolonial tradition, der gik tilbage til Hans Egede. Hvordan dette skriftsprog kan have indvirket på talesprogbrugen i det øvrige Grønland og påvirket lokale dialekter i en bestemt retning, er det næppe muligt at sige noget præcist om. At sproget dog udviklede sig væk fra Kleinschmidts retskrivning (samtidig med at mange havde besvær med at skrive denne korrekt), er imidlertid en kendsgerning, som var en af begrundelserne for retskrivningsreformen i 1973.⁴⁷

At lære grønlænderne dansk

Der kan synes at være noget talende i, at de første ordbøger og siden de første parlører og lærebøger fra det ene sprog til det andet er fra grønlandsk til dansk. Det er kolonimagtens folk, der har brug for at forstå det underlagte folk, mere end det er den anden vej rundt. Men med tiden opstod der selvfølgelig også et behov for, at grønlænderne lærte dansk og blev i stand til at kommunikere på dette sprog på en måde, der gik ud over det ret primitive meddelelsesmiddel, der udvikledes på Handelens præmisser. Man skal dog helt hen til slutningen af 1800-tallet, før den før-

47. Se hertil blandt andet *Oqaasit. Kalaallisuumiit Qallunaatumut/Grønlandsk Dansk Ordbog* (1990). Om Kleinschmidt se Henrik Wilhjelm: »af tilhøjelighed er jeg grønlandsk«. *Om Samuel Kleinschmidts liv og værk* (2001), her om hans retskrivning s. 132ff.

ste egentlige dansk-grønlandske ordbog udgives, nemlig J. Kjers og Chr. Rasmussens fra 1893.

Men allerede langt tidligere er der forskellige spor af, at der inden for Handelens rækker rumledes med overvejelser om at gøre grønlanderne dansksprogede, eller i det mindste udbrede danskundervisningen. I 1780 indsendte en læge C.F. von Linden (død 1781), der havde virket i Holsteinsborg/Sisimiut fra 1777 til 1780, således en skrivelse til statsminister Høegh-Guldberg med titlen »Forsøg paa om det ikke var muligt til Gavn for Fædrelandet og den kgl. grønlandske Handel lidt efter lidt at afskaffe det grønlandske Sprog og indføre det danske«.48 Her hævdedes det, at grønlanderne havde lyst til at lære dansk, og von Linden mente, at det ville lette handelen med dem, hvis man afskaffede det grønlandske sprog; med et fælles sprog ville gensidig forståelse og omgang blive bedre. Først og fremmest gennem skolen skulle man arbejde for at indføre dansk som eneste sprog. Af større betydning er dog de overvejelser, der blev gjort lige efter århundredeskiftet. Von Linden skrev i god rationalistisk og fædrelandskærlig ånd, men hans forslag havde ingen gennemslagskraft. Forslaget må også ses som en bestræbelse på at bibringe grønlanderne en højere grad af civilisation, for det grønlandske sprog var fattigt på ord på det åndelige område, mente forfatteren, og det var netop dette, der var grunden til, at grønlanderne ikke kunne forstå alt. Netop det civilisatoriske argument dukker op igen og igen, når kolonimagtens repræsentanter overvejede at lære grønlanderne dansk.

I forlængelse af, at kommissionen for Den kongelige grønlandske Handel i 1798 overvejede fundamentale reformforanstaltninger, indkaldte man overvejelser over »indretninger«, der kunne skabe bedre kår for den grønlandske befolkning. Kommissionen var især ude efter forslag til, hvordan »Grønlanderne efterhaanden kunde bringes under de borgerlige Loves velgiørende Tvang, hvilken ved at sikre dem deres Liv og Gods fra lidenskabelig Hevn og den stærkeres vilkaarlige Behandling, og ved at udvide og berigtige deres Begreber om Eiendom og Eiendoms Rettigheder, eene kan hielpe dem længere frem paa Culturens Bane«.49

Denne formulering og andre viser hen til en opfattelse, der ikke troede på forestillingerne om, at den oprindelige naturtilstand skulle være særligt lykkelig og moralsk. Det handlede om at bibringe grønlanderne civilisa-

48. For en gennemgang af skriftet se Svend Frederiksen: »Sprogspørgsmaalet i Grønland«, *Dansk Udsyn*, 1939, s. 99-124, især s. 100ff.

49. *Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814*, udg. Louis Bobé (*Meddelelser om Grønland* 55, nr. 3, 1936), s. 393, jf. også Finn Gad: *Grønlands historie* III: 1782-1808 (1976), s. 467.

tion (»hjelpe dem længere frem paa Culturens Bane«), og hertil var der brug for det borgerlige samfunds centrale institutioner: ejendomsret og borgerlige love.

En anden væsentlig side af projektet var at bibringe grønlænderne »forsynlighed« og »vindskebelighed«; grønlænderne arbejdede kun for øjeblikket, men måtte opdrages til at tænke på fremtiden, og som det hed: »Vindskebelighed tilveiebringes ved Oplysning, hvoraf vilde følge, at ogsaa deres Kaar i det Huuslige Liv forbedres«. ⁵⁰

Direktionen sendte bolden videre til inspektørerne, som bad overbetsjentene (købmændene, kolonibestyrerne) om at indsende deres overvejelser. Der er kun bevaret seks betænkninger, og de fleste var enige om – men med forskellige begrundelser – at der ikke var behov for en egentlig borgerlig lovgivning for den grønlandske befolkning. Men i indlæggene tages også andre forhold op, ikke mindst spørgsmålet om en reform af skolevæsenet og om uddannelse af lærere. Problemet for Handelens ansatte var, at dette var en sag, der lå under missionsvæsenet, og missionskollegiet havde dels ingen resurser, dels var meningene her også delte om, hvad der skulle gøres. ⁵¹

Handelsdirektionens undersøgelse kom der ikke noget ud af. Men i april 1803 tog den spørgsmålet om undervisning op igen. Det var problemet med at få uddannet en klasse af formidlere mellem den danske kolonimagt og grønlænderne, som synes at have været hovedsagen. Man tog udgangspunkt i det problem, som børn af blandede ægteskaber kunne være. De blev som regel ikke oplært til fangererhvervet, og Handelen ville derfor give dem en håndværkeruddannelse. Dette krævede imidlertid en bedre skoleuddannelse, først og fremmest i dansk, så de kunne kommunikere med deres »Foresatte og Medtjenere«. Og man tilføjede, måske for at få det til at glide lettere ned i Missionskollegiet, at det også ville være gavnligt for dem, der skulle være kateketer. Handelsdirektionen ønskede nu, at missionærerne skulle »aabne en Skole, hvori fornemmelig de Børn af blandede Egteskaber, som bestemtes til – at gaae ind i Missionsens eller Handelens Tieneste, kunde erholde Underviisning og Øvelse i det danske Sprog«.

Det kan her indskydes, at Otto Fabricius – der som ovenfor nævnt var

50. Sst., s. 394, jf. Gad III (1976), s. 468.

51. Dette afsnit og de følgende er baseret på Finn Gad: »Vestgrønlandske undervisnings- og skoleforhold 1721-1807«, *Årbog for Dansk Skolehistorie* 1972, især s. 43ff og Gad III (1976), s. 489ff. Se også Louis Bobé: *Den grønlandske Handels og Kolonisations Historie indtil 1870*. Indledning nr. 2 til *Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814*. (*Meddelelser om Grønland*, bd. 55, nr. 2, 1936), s. 82f.

lektor ved det grønlandske seminarium og dermed Missionskollegiets rådgiver i sproglige spørgsmål – i 1790 havde fundet det unødvendigt, at kateketaspiranter blev undervist i dansk. Han mente, det var spild af penge at opretholde en igangværende danskundervisning i Godthåb og Frederikshåb, og de økonomiske indskrænkninger i missionsvæsenet i 1790'erne stoppede så denne undervisning de to steder og i Sukkertoppen. Nu fastholdt han i et responsum til Missionskollegiet sin opfattelse af, at der ikke var grund til at belemre grønlænderne med at lære dansk. De skulle være gode grønlændere, og Handelen var kun interesseret i, at de skulle lære dansk for des lettere selv at kunne ansætte dem. Havde man brug for tolke, var det bedre, at Handelens folk lærte sig grønlandsk.

Man kan sige, at Fabricius for så vidt blot i radikal form holdt fast i missionens ideologi med hensyn til sprogpolitikken. Der var dog også blandt missionærerne nu nogle, der havde indført danskundervisning, eller som gik ind for, at dette skete.

Foreløbig syltedes sagen imidlertid af Missionskollegiet. Så Handelsdirektionen henvendte sig igen et år senere, i marts 1804, via kommissionen. Nu var sigtet med danskundervisningen ændret. Måske i erkendelse af, at man ingen vegne kom over for Missionskollegiet ved at slå på behovet for sproglige mellemmænd mellem kolonimagt og koloniserede undersåtter, fremhævede man nu et civiliseringsaspekt. Missionen burde udanne kateketer, der kunne tage sig af de spredte menigheder, og der burde oprettes læreanstalter med dansk som hovedfag – for at give grønlænderne del i den moderne civilisation: »Skal den grønlandske Nation ikke stedse være udelukket fra Adgang til de ældre cultiverede Nationers dem nyttige Kundskaber, vide vi intet andet Middel. Igiennem deres eget Sprog vil Adgangen silde eller aldrig aabnes dem«.

Allerede i denne diskussion spores et modsætningsforhold, som skulle spille en central rolle i diskussionen om den danske kolonipolitik over for grønlænderne: Skulle de fastholdes i deres traditionelle tilværelse baseret på jagt og fiskeri (og jo længere vi kommer i 1800-tallet, jo mere indskrænkes dette til blot at være jagt, forstået som alene sælfangst), eller skulle de føres ind i den moderne civilisation, også selv om det kunne være skæbnesvangert for traditionelle livsformer?

Fabricius, som vi har set repræsenterede det første synspunkt, mente nok engang, at der ikke var noget at vinde ved danskundervisning. Grønlænderne var nu engang fra naturens hånd henvist til at ernære sig ved jagt og fiskeri og kunne derfor ikke forvente at komme på niveau med den civiliserede verden (få »Adgang til lige Fordeele med andre af en borgerlig Regiering«). Og han rejste spørgsmålet, om man ville udrydde grøn-

landsk som sprog og indføre dansk i stedet for – også en tanke, som senere blev brugt som argument mod at lægge vægt på danskundervisning. Grundlæggende var det i øvrigt Fabricius' holdning – og med ham Missionskollegiets – at Handelen var til for missionens skyld og derfor ikke skulle blande sig i dennes anliggender, herunder uddannelsesområdet.

Da kommissionen langt om længe – det tog næsten to år – havde fået det negative svar fra Missionskollegiet, gik man videre og foreslog i april 1806, at der skulle oprettes en skole i hvert af de to inspektorater med henblik på uddannelse af grønlandere til Handelens tjeneste. Argumentet var igen det kulturelle – der måtte »jo før jo hellere tages noget kraftigt Middel til at fremskynde Culturen af den grønlandske Folkestamme«. Det konkrete forslag, man et par måneder senere fremsendte til Finanskollegiet, viser dog, at det i høj grad var adgang til bedre arbejdskraft, der vejede tungt. Man lagde op til en skole, der kombinerede almindelige fag, herunder dansk sproglære, med en fagskole, der både kunne opøve færdigheder i grønlandske erhverv og oplæring i de for Handelen så nødvendige bødker-, smede-, hustømrer- og skibstømrerfag.

Her strandede så sagen, formentlig på grund af krigssituationen fra 1807. Det er muligvis også et spørgsmål, om kommissionen kunne være kommet nogen vegne i lyset af missionens modstand, men episoden er interessant ved, at den kobler forestillingen om at bibringe grønlanderne en højere kultur sammen med at bruge det danske sprog som medium.⁵²

Missionskollegiets og Fabricius' synspunkter var imidlertid ikke enerådende blandt missionærerne. Missionær Eskild Bram (1773-1815) i Jakobshavn/Ilulissat fremsendte således i 1807 et forslag til København, som han begrundede med, at en nations oplysning og dens »industri og velstand« fremmes ved skolevæsenets forbedring og ved nyttig læsning; han mente tillige, at der burde undervises i dansk, sådan som i øvrigt flere missionærer privat havde gjort det gennem årene.⁵³

1835-kommissionen

Diskussionen om at lære grønlanderne dansk synes at have ligget stille i de følgende årtier. Men i 1830'erne og 1840'erne blussede den op igen, dels i forbindelse med arbejdet i den kommission, der nedsattes i 1835 til

52. Bobé 1936, s. 83 mener derimod, at »(d)er er ingen Grund til at betvivle, at Administrationen og Missionen vilde have forenet sig i Bestræbelserne for at iværksætte et kulturelt Arbejde i Grønland, hvis ikke Englændernes skændige Overfald havde ødelagt« mulighederne.

53. Gad III (1976), s. 493.

at diskutere Grønlands forhold og især spørgsmålet om handelsmonopole, og dels og ikke mindst i tilknytning til planer om at oprette et eller flere grønlandske seminarier til uddannelse af kateketer.

Som en del af 1835-kommissionens arbejde blev missions- og skolevæsenets forhold taget op til diskussion. KGH's direktør Graah (1793-1863) ønskede skolevæsenet forbedret, og han foreslog, at man sendte dygtige grønlandske drenge til Danmark for at dygtiggøre dem, så de kunne vende hjem som undervisere. Samtidig skulle de lære et håndværk, så de bedre kunne hævde sig over for deres landsmænd. Meningen med Danmarksopholdet var naturligvis også både at udstyre dem med dansk kundskaber og at lære dem »danske Sæder og Skikke«, som kommissionsformanden Jonas Collin (1776-1861) formulerede det (29.12.1836). Sigtet var – som det havde været i begyndelsen af århundredet – »at udbrede en passende Cultur blandt Grønlænderne« (29.12.1836). Collin fortsatte: »Til at udrive et raat Folk af dets Umyndigheds-Tilstand maa adskillige Midler samtidigen benyttes. Hovedmidlet er, at sætte det raa Folk i nær Forbindelse med andre Mennesker, som baade kunne og ville bidrage til dets Dannels. Grønlænderne maa altså komme i nøie Berørelse med mere dannede Mennesker. Dette kan skee, a, *enten* ved at sende Lærere til dem, *eller* b, ved at lade Grønlændere komme hertil«.⁵⁴

Også inspektøren for Sydgrønland, Holbøll (1795-1856), lagde vægt på, at kendskabet til dansk blev udviklet som en grundbetingelse for al videregående civilisation. Han gik ind på den tanke, der allerede var blevet luftet af det nyoprettede Danske Missionsselskab, at der oprettedes nogle seminarier til uddannelse af grønlandske kateketer. Som elever skulle man vælge de mest opvakte »Blandinger, da disse som bekiendt i et og alt staae over de egentlige Grønlændere. Især disse Børn burde lære Dansk, hvorved den senere Underviisning saameget ville lettes«.

Diskussionen i kommissionen kom ikke mindst til at dreje sig om forslaget om at sende unge grønlandere til Danmark til uddannelse, og en lille flok kom faktisk i 1830'erne og 1840'erne afsted, men forsøget fik ikke større konsekvenser. Mest succesrig af de nedsendte var Rasmus Bertelsen, der senere blev lærer på seminariet i Godthåb/Nuuk.

Kommissionen anbefalede også, at der blev udgivet flere bøger på grønlandsk, og mente i den sammenhæng (24.4.1836), at det ville »være hensigtsmæssigt, at der i det mindste ved nogle af disse Smaaskriver,

54. Citeret efter P.P. Sveistrup og Sune Dalgaard: *Det danske Styre af Grønland 1825-1850. (Meddelelser om Grønland, bd. 145, nr. 1, 1945), s. 287.* Behandlingen af 1835-kommissionen er i det hele taget baseret på denne, s. 285ff.

tilføies en dansk Oversættelse ved Siden af den grønlandske Text. Derved kan nemlig for en Deel bidrages til, at det dansk Sprog bliver mere udbredt blandt Grønlænderne, hvilket i flere Henseender, og i Særdeleshed i Tilfælde af en udvidet Handelsfrihed vil blive af Vigtighed for dem«.

Ideen med dobbeltsprogede skrifter blev vist ikke meget udbredt, og da man kom i tvivl om det hensigtsmæssige i at nedsende unge mænd til uddannelse, endte man i kommissionen med at gå ind for oprettelsen af seminarier i Grønland med udgangspunkt i et forslag fra Det Danske Missionssselskab (se nedenfor). Det overordnede sigte for kommissionen med at udvikle Grønland til et civiliseret samfund handlede i øvrigt ikke kun om bedre undervisning, men også om større renlighed, bedre boliger og i det hele taget større kontakt med danske forhold. Med det formål for øje foreslog kommissionen, at der i København skulle oprettes en permanent kommission, der skulle varetage en sådan civilisatorisk udvikling. Det kom der nu ikke noget ud af. Men hele denne diskussion viser, at det civilisationsudbredende aspekt nu var kommet meget mere i forgrunden, når der taltes om de dansk-grønlandske relationer.

Seminarier

Spørgsmålet om at oprette et eller flere seminarier i Grønland til uddannelse af kateketer blev også rejst af Det Danske Missionssselskab. Siden dets oprettelse i 1821 havde man interesseret sig levende for Grønland, og efterhånden nåede man den opfattelse, »at det, som fattedes det christnede Grønland er en selvstændig, troende Lærerstand af Indfødte«. Man besluttede derfor midt i 1830'erne »at virke, hvad vi kunne til et Seminariums Oprettelse i Grønland«, og det skulle være et seminarium, der først og fremmest »skulde tjene ikke Skolen, men Kirken og være et Hielemiddel til at skaffe Landet indfødte Præster«. ⁵⁵

Missionssselskabet nedsatte derfor i 1836 en komité om seminarium på Grønland. ⁵⁶ Historien om oprettelsen af de grønlandske seminarier er grundigt behandlet af Henrik Wilhjelm, ⁵⁷ og jeg skal her koncentrere mig om synspunkter på danskundervisning for grønlændere, som blev inddraget i denne proces.

Et egentligt forslag forfattet af P.A. Fenger (1799-1878) blev i 1838 af-

55. Se artiklen »Om vor Virksomhed for Guds Riges Udbredelse paa Jorden« af J.F. Fenger (formand for Missionssselskabet) i *Dansk Missions-Blad*, 4. årg., 1837, nr. 3 (marts), s. 21. Se i øvrigt Wilhjelm 1997, s. 24ff.

56. Niels Bundgaard: *Det danske Missionssselskabs Historie*. I: Missionsmenigheden i Danmark (1935), s. 77.

57. Wilhjelm 1997.

leveret til kommissionen. Hovedsagen var, at man foreslog oprettelsen af to seminarier i henholdsvis Nord- og Sydgrønland til uddannelse af kateketer, som med tiden måske kunne blive til indfødte præster. Forslaget er i mange henseender et interessant vidnesbyrd om nogle formentlig ganske udbredte holdninger til grønlænderne og grønlandske forhold blandt veluddannede, interesserede og principielt positive danskere.⁵⁸

Grundlæggende opfattes grønlænderne fortsat som et nærmest vildt eler i hvert fald kun svagt civiliseret og barnligt folk: »[...] et saa raat og udannet, et saa pflægmatisk og af Forstands-Evner saa indskrænket, [...] et saa barnagtigt Folk« (s. 34). Når der skal argumenteres for nødvendigheden af at oprette en grønlandsk uddannelse, sker det først og fremmest med henvisning til sprogets betydning for den religiøse omvendelsesproces – men dermed også i det hele taget for civiliseringsprojektet, idet kristningen er en uomgængelig del af det at være et civiliseret menneske. Ikke bare er det nødvendigt at have ordet i sin magt, når hedninger skal overtales til at blive kristne, men »det er endog uimodsigeligt, at Lethed og Kraft i at udtrykke sig, at Magt over Sproget er en nødvendig Fordring til den, der skal arbejde til Oplysning, Formaning og Opbyggelse for dem, der *alt* ere overbeviste om Christendommens Sandhed« (s. 34).

Man konstaterer – og ironiserer også over – at de danske missionærer har store problemer med det sproglige, og denne argumentation adskiller sig ikke fra, hvad vi har set individuelle præster anføre – sproget er overordentlig vanskeligt, de opsendte præster er for dårligt uddannede, og de bliver sjældent længe nok til at lære sproget ordentligt. Ydermere anfører Fenger, noget sarkastisk og lidet smigrende over for både forhenværende og nuværende missionærer, at dem, der blev sendt op, langt fra har været af bedste kvalitet: »Studenter, som af Mangel paa gode Forkundskaber, af Mangel paa Evne eller Flid, eller som, fordi de i Udsvævelser havde fortæret deres bedste Kraft, enten meget silde fik Examen, eller med en saa slet Character, at de ikke kunde vente at faae en Ansættelse hjemme, – Saadanne besluttede sig ofte til at gaae til Grønland, for, ad denne Omvei, at naae hvad der ellers vilde falde dem vanskeligt: et Præstekald i Fædrelandet! [...] Der er dem, som efter deres Hjemkomst ikke have undset sig

58. Forslaget blev senere optrykt i *Dansk Missions-Blad* 10. Aarg., 1843, nr. 5 (maj) og 6 (juni), de følgende sidehenvisninger er hertil. Forslaget minder i øvrigt på mange punkter om nogle overvejelser, missionær C.C. Østergaard engang i 1830'erne sad og gjorde sig i Upernavik, se »Fra Missionens Barndomstid ved Upernavik. Af Missionær Østergaards Papirer« II. Ved H. Ostermann«, *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1936*, s. 53ff – at dømme efter en efterskrift synes dette skrevet i vinteren 1833-34 i Østergaards første år i Grønland.

ved at rose sig af, at de ikke selv havde udarbejdet en eneste Prædiken paa Grønlandsk. [...] Hæderlige Undtagelser er der jo vistnok [...]« (s. 35f).⁵⁹

Det var derfor helt afgørende, hvis det grønlandske folk skulle blive til en »voksen Menighed«, at det fik sine egne præster: »Vi sige altsaa: det er en Nødvendighed at Folket faaer Præster, som tages af dets egen Midte, som ikke behøve først at lære Grønlændernes vanskelige Sprog, som ikke tages bort fra dem, naar de først begynde at kunne arbeide med Frugt og til Velsignelse« (s. 36).

Meningen med seminarierne skulle i første omgang være blot at uddanne »duelige Catecheter eller Skolelærere«. De skulle selvfølgelig blive gode til at læse og skrive grønlandsk, men der var også ganske høje ambitioner om at lære dem dansk, så meget »at de kunde oversætte Lucas Evangelium og et af Brevene i det Nye Testamente fra Dansk til Grønlandsk, og forstaae en jevn dansk Tale og en let Bog« (s. 38). Når disse kateketer så efter 3-4 år havde bevist deres duelighed, kunne de videreuddannes til præster, hvor første punkt på programmet skulle være, at »de maatte lære at læse og forstaae Dansk, og nogenlunde at kunne tale og skrive det;« begrundelsen herfor er interessant og viser hen til det videre civiliseringsprogram, der var en del af forslaget: »thi det Samme som Latinen var i ældre Tider for de Danske, der skulde tage Deel i de Tidens Videnskabelighed, hvortil dengang Adgangen ikke stod aaben, uden igjennem det latinske Sprog, det Samme maatte det danske Sprog være for dem, da de jo fra os skulde modtage den Underviisning, de behøve ...« (sst.).

Seminarieprojektet havde i forslagsstillernes øjne vide perspektiver. Rent bortset fra de økonomiske besparelser, man på længere sigt kunne opnå ved, at indfødte grønlændere overtog præsteembederne, så kunne disse foranstaltninger, som det hed, være et virksomt middel til »Grønlændernes Deeltagelse i en høiere Cultur«. Man kunne håbe, at børn af grønlandske præster ville få bedre undervisning og opdragelse, og nogle kunne måske sendes til »høiere Dannelse« i Danmark. Men i videre forstand kunne dette også medføre, »at der derved vilde gjøres et Skridt nærmere til, at en ordentlig Rets-Pleie vilde kunne indføres, hvortil Landet er høilig trængende. Bøger vilde fremdeles kunne oversættes eller skrives, ei

59. Helt på linie hermed var magister Lindberg i *Nordisk Kirke-Tidende* 1834 (sp. 791ff); han ville gerne se »en Ende paa, at Præsteembeder i Grønland betragtes som Gnaveben for en Flok dovne og maadelige Studenter, der gennem denne Bagdør søger at smutte ind i mangelige Præstekald i Danmark; thi med saadanne Præster, hvis Liv desuden ofte var Grønlænderne ligesaa forargelig som deres Prædiken dem uforstaaelig, har, som man ved, Grønland for en meget stor Del været forsynet«. Her citeret efter Bundgaard 1935, s. 63.

alene af Udlændinge, men af Indfødte, og maaskee Begyndelsen skee til, at ogsaa Læge-Videnskaben kunde faae sine dyrkere«.

Med andre ord, seminariprojektet kunne – med danskundskaber som sproglig forudsætning – blive indgangen til et mere moderne og civiliseret samfund.

Missionsselskabets forslag førte til, at 1835-kommissionen anbefalede oprettelsen af et seminarium, og seminarierne blev en realitet med en kongelig resolution fra 1844. I praksis blev spørgsmålet om danskundervisning grebet temmeligt forskelligt an ved de to nyoprettede undervisningsinstitutioner i Jakobshavn/Ilulissat og Godthåb/Nuuk. Allerede i Missionskollegiets instruks til seminarieforstanderne fra 1846 (udarbejdet af biskop Mynster) var holdningen til danskundervisningen gearret kraftigt ned – det hed blot, at eleverne »saa vidt skee kan bør ... gøres bekiendte med det danske Sprog«. I Jakobshavn lagde man fra starten megen vægt på undervisningen i og på dansk. Lige modsat i Godthåb. De første forstandere, Carl Steenberg og C.E. Janssen, var meget imod at gøre noget særligt ud af danskundervisningen. De mente ikke, at det ville være til nogen større nytte for eleverne, og var ikke indstillet på at ofre tid og kræfter på det i større omfang. Heri støttedes de af deres efterfølger som forstander H.F. Jørgensen og af Samuel Kleinschmidt; kun den indfødte grønlander Rasmus Bertelsen mente, at danskundervisningen burde prioriteres højere – og så blev det ham, der kom til at forestå den, og ikke en af de indfødte danskere. Janssens pædagogiske målsætning var – med Henrik Wilhjelm's ord – kristendom og grønlandskhed,⁶⁰ og hans principielle holdning kommer klart frem i en indberetning fra 1855, hvor han fastslår, at det er seminariets opgave at udvikle »Nationens egen eienommelige Individualitet« kombineret med »Christendommens opdragende Magt«. Det skal ske ved »at bibringe dem saa megen bibelsk og anden boglig Kundskab som muligt [...] og ingenlunde spille sine Kræfter og sin Tid paa at indknibe sine Elever i europæiske Former, i et europæiseret Opdragelsesanstalt [...] eller med en vidtløftig til Intet førende Underviisning i dansk Sprog, eller andre for Nationen fremmedartede og unyttige Forsøg«.⁶¹

Det er næppe mærkeligt, at resultaterne af danskundervisningen i Godthåb aldrig blev noget at råbe hurra for. Om sprogfærdigheden i praksis var meget bedre i Jakobshavn, trods den stærkere vægtning, er et åbent

60. Således overskriften i Wilhjelm 1997, s. 63.

61. Om seminariernes danskundervisning se Wilhjelm 1997, s. 306-315; citater fra s. 308 og s. 53.

spørgsmål. Under alle omstændigheder blev seminariet i Jakobshavn efter en skrantende periode endeligt nedlagt i 1875, og dermed var også bestræbelserne på at lære grønlænderne dansk sat på vågeblus for en længere periode.

1850'ernes diskussion

Netop i seminariernes etableringsår omkring 1850 blev danskundervisning et diskussionsemne, som kom til at indgå i en større debat om Grønlands stilling som koloni og i det hele taget om den danske kolonimagts opgave i forhold til det fjerne »biland«. Politikeren, etatsråd J.F. Schouw (1789-1852) gjorde i *Dansk Tidsskrift* i 1850 »Nogle Bemærkninger om Grønlændernes Uddannelse«, hvor han tog tråden op fra tidligere diskussioner om monopolets fortsættelse. Med henvisning til de nordamerikanske polarfolks sørgelige skæbne, ikke mindst »formedelst Brændevinets ødelæggende Virkning«, kunne der være noget, der talte for »Formynder-skabet«. Men samtidig mente han, at man måtte »kraftigen at virke for Grønlændernes Underviisning og borgerlige Uddannelse, for at deres Frigjørelse saa snart som muligt kan indtræde [...] Ja en saadan kraftig Virken til Grønlændernes Frigjørelse er endog en Pligt for Moderlandet, ligesom det er enhver anden Værges Pligt fremfor Alt at sørge for den Umyndiges Underviisning og Opdragelse og saaledes fremme hans Myndig-gjødelse«. ⁶²

Schouw lagde meget stærk vægt på, at denne uddannelse til frigjørelse skulle ske på grønlandsk: »[...] et Folks Underviisning og Civilisation maa skee gennem dets Sprog og [...] ethvert Forsøg i nogen udstrakt Grad at gennemføre dette ved Hjælp af et fremmed, maa blive frugtesløst, ligesom det i og for sig vilde være uretfærdigt og syndigt at berøve et Folk dets Sprog, hvis et saadant Foretagende overhovedet var muligt [...]«.

Skoleundervisning skulle derfor ske udelukkende på grønlandsk; det ville simpelthen være »hensigtsløst og skadeligt« at gøre dansk til et almindeligt fag: »at fordre det for at Grønlænderne kunde gjøre sig forstaaelige for de faa Danske, som paa Handelens Vegne ere i Grønland, vilde være uretfærdigt; lad disse lære Grønlandsk eller hjælpe sig med Tolk«. Der skulle uddannes indfødte lærere, der dog måtte undervises i dansk »for at have Adgang til et større Bogforraad«, og man burde også skaffe Grønland indfødte præster. Schouw var ikke aldeles modstander af en be-

62. Dette og de følgende citater efter optrykket af artiklen i *Dansk Missions-Blad*, 1850, nr. 6 (juni), s. 43.

grænset dansk uddannelse, for eksempel gik han også ind for, at dygtige grønlandere kunne sendes til Danmark for at lære håndværk, ikke mindst fordi de derved ville kunne bidrage til at fremme civilisationen – hvilket meget materielt defineredes som bedre huse, opvarmning med kul i stedet for med spæk, anvendelse af husgeråd og større renlighed.

Schow lå således i sin holdning til danskundervisning meget på linie med de kritiske missionærer i Godthåb. Men der var også indflydelsesrige kolonirepræsentanter, der plæderede for et modsat synspunkt.

Sydgrønlands inspektør Holbøll gjorde i 1851 – i forbindelse med arbejdet i den samme år nedsatte kommission – nogle overvejelser om nødvendigheden af at lære grønlanderne dansk.⁶³ Han tog udgangspunkt i, at de fleste yngre grønlandere nu kunne læse og skrive og en stor del også regne: »Med Hensyn til Skoleunderviisningen, er der saaledes næsten ikke stort mere at ønske, det næste Skridt i saa Henseende blev at gjøre det danske Sprog til Gjenstand for Underviisning, baade i Skolerne og paa Seminarierne«. Når det var vigtigt, havde det at gøre med grønlandernes civilisatoriske niveau. De stod endnu langt tilbage, og det gjorde de, fordi »de væsentligste Betingelser for Civilisation, Indvandring af civiliserede Folk eller de Indfødtes Ophold i et civiliseret Land ganske mangle«. Holbøll beklagede, at man var holdt op med at sende unge grønlandere til Danmark og i stedet havde oprettet seminarier, hvor eleverne »saa godt som slet ikke undervises i Dansk«. Den smule civilisation, der fandtes i Grønland, skyldtes dels de vajsensbørn, der i sin tid blev sendt op, dels de danske, der havde giftet sig grønlandsk og slået sig ned, og endelig de grønlandske tjenestepiger i danske familier. Holbøll gik stærkt ind for, at unge grønlandere blev sendt til videreuddannelse i Danmark efter at være blevet forberedt også sprogligt på det på seminarierne. »Dernæst burde hele den øvrige Skoleundervisning, ligeledes være rettet paa at lære de Indfødte det Danske, hvorved deres Uddannelse i høi Grad vilde befordres, idet den danske Litteratur aabnedes for dem, og de danske Læreres Virksomhed lettedes. Hvis man strax ved de Danskes Bosættelse i Landet havde indført det danske Sprog i Skolerne, vilde Grønlanderne nu maa- skee allerede have været saa dannede, at man uden Fare kunde indføre Frihandelen iblandt dem« (s. 91-92).

Det skal her indskydes, at hoveddiskussionen i kommissionen handlede om, hvorvidt man skulle ophæve monopolet, og man ser her, hvorledes

63. Uddrag af Holbølls Betænkning af 25de November 1851, i H. Rink, udg.: *Samling af Betænkninger og Forslag vedkommende Den kongelige grønlandske Handel* (1856), s. 91ff. De efterfølgende henvisninger hertil.

argumentationen for mere danskundervisning af grønlænderne kobles sammen med de langt større projekter om mere civilisering og frihandel, hvor det første forudsatte det sidste. Holbølls synspunkter vedrørende danskundervisning støttedes af et par andre medlemmer af kommissionen, men alligevel endte Holbøll med at tilslutte sig flertallets opfattelse, der også understregede vigtigheden af en indfødt lærerstand, men tværtimod var negativ over for tanken om at sende grønlændere på uddannelse i Danmark:⁶⁴ »Vi ansee det i det Heele for unaturligt at sende Grønlænderne saa langt bort fra deres eget Land til et andet Land, der er saa forskjelligt fra deres, med Hensyn til Sprog, Sæder og Skikke, og hvor den største Tid af deres Ophold nødvendigviis maa gaae med til at *lære det fremmede Sprog*, altsaa gaae tabt her, hvad de egentlig skulde lære« (s. 77).

Der måtte kunne udrettes meget mere ved at uddanne dem på en anstalt i Grønland, »hvor der *undervises i det grønlandske Sprog* og af *Mænd, som ere bekendte med Grønlænderne*, tildeels endog af grønlandske Lærere«. Tekstens fremhævelser understreger, hvor vigtigt dette var, og man kan konstatere, at det i disse års diskussion blev det sejrende synspunkt – hvilket naturligvis også var godt i tråd med det traditionelle kirkelige synspunkt, der fokuserede alene på forkyndelsen af kristendommen. Som det repeteredes i betænkningen, var indfødte præster i høj grad et ønskemål: »Thi udgaaede af selve Folket og tilfulde bekendte med deres Charakter, Sæder og Skikke, vilde de med Modersmaalet paa Tungen kunne virke ganske anderledes end de danske, hvilke Sproget lægger saamange Hindringer i Veien« (sst.).

Men også blandt missionærer var der i disse år flere, der støttede tanken om at lære grønlænderne (mere) dansk. I *Dansk Missions-Blad* fremsatte missionær Ludvig Mossin (1819-1856) fra Frederikshåb/Paamiut i 1852 et forslag om at gøre seminarierne til »opdragelsesanstalter«, dvs. kostskoler. Hensigten var, at eleverne ved dagligt at omgås seminarieforstanderen kunne lære dansk og blive mere civiliserede. Mossin vendte sig mod den påstand, at det skulle være umuligt for en kateketlærling at lære så godt dansk, at han kunne »tænke paa Dansk, og paa dette Sprog rigtig og nøjagtigt udtrykke, hvad han tænker«. Han afviste indvendinger om, at

64. H.P. Kofoed og Swendsen støttede mere danskundervisning, sst., s. 93f. Udvalgets betænkning var baseret på en betænkning udformet af pastor O.B. Nielsen og lektor i grønlandsk og tidligere missionær E. A. Wandall, sst., s. 70ff, især 77f.

man ikke kan tænke på mere end et sprog, og henviste til, at to-sprogede grønlandske børn ikke havde problemer med at skifte mellem sprogene. Indvendinger om, at det ville være »en Krænkelse af Folke-Eiendommeligheden, af Nationaliteten«, hvis grønlandere skulle uddannes på et fremmed sprog, afviste han – det grønlandske sprog egnede sig ikke til at meddele den fornødne dannelse, og der var heller ikke på grønlandsk en tilstrækkelig stor litteratur som grundlag for uddannelsen. Uddannelse var altså stadig for Mossin en del af et større civilisationsprojekt, der gik ud over at lære kristendom og kristelige værdier. Det gjaldt desuden – og her kunne den daglige omgang med seminarieforstanderen have betydning – om at modarbejde nogle af grønlandernes generelle fejl, der var tegn på manglende civilisation: urenlighed, uordentlig husholdning, ligegyldighed for fremtiden og hang til kaffedrik – med andre ord det sædvanlige katalog over det traditionelle grønlandske samfunds dårligdomme.⁶⁵ I et senere indlæg sammenfattede Mossin ganske præcist sit (og sikkert mange andres) synspunkt: Betingelsen for, at man kunne indsætte indfødte præster, måtte være, at »der meddeles de vordende Præster, foruden andre fornødne Kundskaber, en vis Grad af europæisk Cultur, nemlig at de lære det danske Sprog, og at de faae Sands for Reenlighed, Orden og Sparsommelighed« – og dette kunne kun nås ved enten at sende unge grønlandere til Danmark eller ved at følge hans forslag om seminariernes indretning.⁶⁶

Man kan i disse år måske ligefrem tale om en kamp om seminariets linie,⁶⁷ og Mossin blev naturligvis imødegået af seminarieforstander Steenberg med hensyn til sproget, selv om han delte Mossins præmis om, at civilisationsniveauet kunne måles på »renlighed og orden«.⁶⁸ I det hele taget var de toneangivende missionærer og seminarielærere i Godthåb ikke til at rokke i deres opfattelse af det unødvendige, ja skadelige i at lægge mere vægt på danskundervisningen. C.E. Janssen skrev for eksempel et afsnit i Rinks Grønlandsbeskrivelse fra 1857 om skolevæsenet i Grønland, hvor han markerede synspunktet meget kontant. Alle kan læse, fremhæver Janssen, og der er en stor og almindelig læselyst, »Nationen er paa det Bestemteste opvakt, lærvillig og videbegjerlig« (s. 270 og 272);

65. *Dansk Missions-Blad* 1852, nr. 11 (november), s. 81ff. Mossins indlæg er også behandlet i Wilhjelm 1997, s. 53ff.

66. *Dansk Missions-Blad*, 1853, nr. 10 (oktober), s. 74.

67. Således Wilhjelm 1997, s. 52ff. Mossin støttedes af enkelte andre, således missionær Haase i Uummannaq, se *Dansk Missions-Blad* 1853, nr. 12 (december), s. 90.

68. Se seminarieforstander Steenbergs kritik i *Dansk Missions-Blad* 1854, nr. 1 (januar), s. 3ff.

der er opnået store resultater ved hjælp af kristendommen som en opdragende faktor. Skal man komme videre mod en højere udvikling, er der brug for dygtigere lærere, men vil man opnå det, »da gjaldt det visseligen paa det Kraftigste at fastholde den samme reen nationale Eiendommelighed, der hidtil har arbeidet i Forening med Christendommens opdragende Magt, efter de samme Priciper at bygge videre frem paa den samme Grundvold, vel betænkende et nomadiserende Jagtfolks Betingelser og Fornødenheder paa Nationernes laveste Standpunct, og fremfor Alt ikke opføre nogen kunstig, fremmedartet, europæiseret aandelig Bygning, fra hvilken der udgik Lærere, der havde tabt deres nationale Eiendommelighed, vare blevne forfinede, forvante, fremmede blandt deres Egne, og Intet ville kunne udrette iblandt dem« (s. 274).

Janssens mening var klar nok: Grønlænderne var og skulle forblive fangere og ikke udsættes for en u-national moderne (»europæiseret«) verdens påvirkninger. Derfor var det også unyttigt at lære dem dansk, som kunne give dem bedre adgang til denne verden. Den ringe vægt, man lagde på det ved seminariet, fremgår også af den korte beskrivelse af seminariets fag i tilknytning til disse overvejelser. Det hedder om undervisningen i dansk sprog (som er anbragt som næstsidste fag), at den »hidtil ikke har givet noget Resultat, da Seminariet paa Grund af nærmere liggende Fornødenheder endnu kun har kunnet offre ringe Tid og Kræfter herpaa« (s. 276).

Nogle år senere, i 1862, var Samuel Kleinschmidt lige så kategorisk. Han kommenterede en plan for seminariueuddannelsen, hvis værste fejl efter hans opfattelse var, »at der lægges for megen vægt paa kendskab i Dansk, som i alle tilfælde kun bør være en biting og derfor heller ikke bør drives ved seminarierne i den grad, at andre vigtigere læregjenstande bør lide derunder, saaledes som det nu er tilfældet og ifølge planen i endnu højere grad skulde blive tilfældet«. ⁶⁹

Også Kleinschmidt argumenterede for, at grønslænderne skulle holde sig til fangsten; europæernes specielle civilisationsforhold kunne ikke forenes med deres levemåde, og »europæernes tilbøielighed til at omforme landets skikke efter deres eget mønster« måtte derfor »tilbørligen hol-

69. Brev fra sommeren 1861 til C.E. Janssen, trykt i R. Nielsen: »Samuel Kleinschmidt«, *Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1916*, s. 50ff. Nielsen daterer det fejlagtigt til 22. august 1864 og meddeler ikke, hvem modtageren er. Se Wilhjelm 2001, s. 340 og 489, note 912, foruden personlig kommunikation fra Wilhjelm. Janssen trykte dele af brevet i et indlæg i *Evangelisk Ugeskrift*, 11. oktober 1861, s. 209-215 uden at gøre opmærksom på, hvor han havde det fra.

ankelte steder, hvis beboere i mere end mande mindre stadig udmærkede sig ved sjældenhed, dovenskab o.s.v., i hidsenheds tid saavel som i den christne tid, men i almindelighed har christendommens udbredelse i landet (som her falder sammen med bevisningen med europæerne) i det første aarhundrede ikke været ledsaget af materiel tilbagegang, men af fremgang. Det er først den nyeste tids fremmentlige fremadstræben, der har været ledsaget eller efterfulgt af tilbagegang; og kunde saaledes ovenanførte estimering maaske modificeres saaledes, at det ikke saavel er selve europæerne, som meget mere europæernes specielle civilisationsforhold, som saadanne nationer ikke kunne taale, fordi de ikke kunne forvise med deres levemaade, og altmaa maa besvike materiel tilbagegang og ruop, undergang, dersom leve-maaden ikke kan forandres. — Naar de i disse brev bl.a. nævner arbejdsdeling, som er en betingelse for enhver civilisation, saa mener de dermed aabenbart den fuldstændig borgerlige civilisation, der følger med agerdykning, tæt befolkning, stæder &c., saaledes som den ses i Europa; men at ville forstaaes denne civilisation eller nogle af dens specielle fordele her i Grønland, maa efter min formening absolut besvike materiel tilbagegang hos befolkningen, fordi jagt og fiskeri er det, som befolkningen ene kan leve af, og en jagværdig aldrig kan opnaae en agerdykende nations kultur. Den del af civilisationen, der følger med jernets brug, med skrift, med lov og ret, med christendommen, — den kan og bør opnaaes af dette landes befolkning i sin helhed, men der er ogsaa efter min mening grænser for det gavnlige. Ville man paatvinge dem en tætboende agerdykende befolkning i aarhundreder plejede civilisation, saa vilde de ikke al rimelighed været udbredt, forvnd de havde tilzigtet sig en fjerde del deraf. Arbejdsdeling kan der her vist ikke være tale om, uden foresaavidt den allerede findes sted, nemlig at nogle faa gilder ere coloniets eller haandværkere eller catecheter ved siden af enere eller mindre jagt og fiskeri, medens de øvrige leve af deres jagt alene. Der er allerede lovtlig mangv, hvis hovedbeskæftigelse ikke er jagten, foresaavidt nemlig saa danne af de andre maa frengnes midt landets producter, som de ikke kunne betale med noget af lige værdi, eftersom alt udenlandsk, penge incl., her indtages en underordnet rang (som luksusvarer: ingen kan leve af det, naar det kommer til stykket), og kun faa opnaae mere udbytte af deres jagt, navnlig af fædemidler, end de midt deres familier selv have brug for. Det er altmaa en temmelig snævr grænse, udenfor hvilken arbejdsdeling, foresaavidt der overhovedet kan være tale om den, ikke bør gaar. Thi alt, hvad en grønlander nødvendig behøver ved sin huusholdning og jagt, maa han kunne gjøre selv og være övet i, eller gaar det ikke. — Ligesom det usparagelig straffer sig selv, naar en f. ex. vil leve over

virkelig er skat her i Grønland mindst i 50 aar (fra 1782 til 1832 omtrent).

Samuel Kleinschmidt var en ivrig fortaler for, at grønlanderne skulle holde fast ved deres modersmål og ved deres traditionelle fangererhverv. Her ses et uddrag af et brev, som han den 13. august 1862 har skrevet til assistent i Indenrigsministeriet S.T. Krarup-Smith. I brevet gør Kleinschmidt opmærksom på, at efter hans mening må europæernes tilbøjelighed til at omforme de grønlandske skikke efter deres eget mønster holdes i tømme. (Rigsarkivet. Her efter Grønland. Gengivelser af aktstykker og breve fra det 16. til det 20. århundrede, udg. Sune Dalgård, København 1960, nr. 30).

des i tømme« – hvilket godt kunne ske under et monopol, men ikke ved frihandel.⁷⁰

Janssens og Kleinschmidt holdning til danskundervisning understreger, at der var mere på spil end blot et spørgsmål om sprogundervisning. Til syvende og sidst handlede det om, hvad man som kolonimagt skulle udsætte grønlænderne for med hensyn til påvirkninger fra den moderne civiliserede verden. Danskmodstanderne hørte åbenlyst hjemme på den fløj, der ønskede det, de opfattede som det traditionelle Grønland, bevaret. Det traditionelle Grønland var i deres øjne alene fangerkulturen – og denne opfattedes som centreret om sælfangsten. Sælfangst var det »nationale erhverv«, mens fiskeri var for pjalte,⁷¹ og beskæftigelse hos kolonimagten var for »snylteplanter« og »kolonidriverter«, som man så smagfuldt kaldte hovedparten af befolkningen i Nuuk, der havde deres hovederhverv som lejlighedsarbejdere ved Handelen (kiffaq'er).⁷²

Sproget som modstand

Den sproglige kolonialisme satte sig igennem i mange sammenhænge. En af de mere betydningsladede var danskernes vane med at kalde grønlæn-

70. Brev af 13. august 1862 til ukendt modtager, sst., s. 56ff. Brevet er ifølge Henrik Wilhjelm til S.T. Krarup Smith (1834-1882), assistent i Indenrigsministeriet, senere fra 1867 inspektør for Nordgrønland; Wilhjelm 2001, s. 249ff. Dele af brevet er trykt i Sune Dalgård, udg.: *Grønland. Gengivelser af aktstykker og breve fra det 16. til det 20. århundrede* (1960), nr. 30 (facsimile) og s. 14-15.

71. Det er interessant, at dette synspunkt blev overtaget i den grønlandske diskurs, som den udfoldede sig i den grønlandske *Atuagadliutit*, der begyndte at udkomme 1861 på Rinks initiativ, se Karen Langgård: »'Fishermen are Weaklings': Perceptions of Fishermen in *Atuagadliutit* before the First World War«, i Ole Marquardt, Poul Holm and David J. Starkey, eds.: *From Sealing to Fishing: Social and Economic Change in Greenland, 1850-1940*, *Studia Atlantica* 4 (1999), s. 40-61.

72. Se for eksempel Rink 1857, s. 240 og E. Bluhme: *Fra et Ophold i Grønland 1863-64* (1865), s. 34, jf. 14. Bluhmes synspunkter er stærkt påvirket af eller ligefrem udtryk for holdningen i Godthåb hos Rink og missionærene. En særlig negativ (men noget senere) beskrivelse af disse kiffaq'er i H. Kiær: *Dansk Indflydelse i Grønland. Bidrag til Belysning af grønlandske Spørgsmaal og Fremtidsopgaver* (1906), s. 33ff. Om disse lønarbejdere generelt se Ole Marquardt: »Socio-økonomiske tilstande i Vestgrønland på Rinks tid: Befolkningskoncentration i kolonibyer og dannelse af lokale 'Brædtmarkeder'«, *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning* 92 (1992), s. 168ff og samme: »Socio-økonomiske tilstande i Vestgrønland på Rinks tid: Antal fastansatte ved KGH og grønlandiseringen af KGH-arbejdspladserne«, *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning* 93 (1993). »Kolonidriver« bruges af C.E. Janssen om grønlandske KGH-ansattes sønner, der ikke oplæres til kajakken, *Janssens Journal* 11.1.1854 og 16.2.1854, citeret Wilhjelm 1997, s. 356 (note 224 og 226).

derne »vores grønlandere«, eller endog »mine grønlandere«, hvis man var en enlig udstedsbestyrer. Det gjaldt både missionens og Handelens folk. Og dansktalende grønlandere overtog uden videre de dansktalendes »hjemme« eller »hjem«, når de talte om Danmark.⁷³ Det sidste eksempel viser, at grønlanderne med sproget optog koloniherrernes optik – også på sig selv. Det kunne måske være en af grundene til, at sproget var et af de få steder, hvor grønlanderne strittede imod koloniseringen.

Generelt var den danske kolonisering af Grønland et fredsommeligt foretagende. Nok adskilte den danske kolonialisme i Grønland sig i mange henseender ikke fra kolonialisme andre steder i verden. Men én afgørende forskel synes der dog – i det mindste – at have været. Som kolonimagt var danskerne ikke afhængige af at råde over et institutionaliseret voldsapparat, med andre ord en hær og en væbnet politistyrke, der kunne indsættes, hvis modstanden mod fremmedherredømmet blev for udtalt. De fåtallige danske kolonister – Handelens ansatte og missionærerne – kom aldrig i en situation, der ikke kunne klares på stedet og uden væbnet hjælp udefra. Grønlanderne affandt sig troligt med magthaverne, lod sig kristne af missionærerne og udnyttede handelsmulighederne. Med hensyn til det sidste somme tider i alt for høj grad, mente velmenende danskere, når grønlanderne skyndte sig at handle spæk og skind for eksempel den eftertragtede kaffe – uden tanke for, at de kunne få brug for at have gemt noget til sig selv til trangstider. De var alt for lidt forsynlige, var den almindelige opfattelse hos danskerne.

Ikke at der ikke kunne være murren i krogene. Når en kateket i kølvandet på en rettesættelse fra stedets missionær øjeblikkelig forlangte sin afsked, kan det vel tolkes som tegn på, at man ikke fandt sig i hvadsomhelst fra dansk side.⁷⁴ Når grønlanderne i sommertiden ikke gad lytte til missionærers og købmænds gardinprædikener om at være forsynlige og samle vinterforråd sammen, men hellere i store flokke drog på rensdyrjagt 2-3 måneder dybt inde i fjordene, er det et andet eksempel på, at den dan-

73. Eksemplerne er hentet fra maleren A. Riis Carstensen's bog om hans ophold i Grønland i 1880'erne: *Two Summers in Greenland. An Artist's Adventure among Ice and Islands, in Fjords and Mountains* (1890), s. 72-73. Samme tekst findes i sammes *Over videns Strand. Livs- og Rejsebeskrivelser* (1897), s. 303. Jf. også at Samuel Kleinschmidt i 1864 skriver om »den her i landet saa hyppige tilbøielighed hos Europæerne til at betragte sig selv som uindskrænkede herrer og Grønlanderne som deres private undersaatter«, *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1916*, s. 51.

74. »Optegnelser af Niels Giessing Wolf, Missionær i Grønland«. Meddelt af Fru Sofie Bruun. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Rk. III (1906), s. 471 – fra Wolfs dagbog for 1809.

ske indflydelse på det grønlandske samfundsliv havde sine begrænsninger.⁷⁵

En sjælden gang imellem dukker der en historie op, hvor grønlændere truer med at slå danskere ihjel eller på anden måde ytrer deres mishag, men de danske, der beretter dem, er aldrig særligt bekymrede i den anledning.⁷⁶ I april 1810 kom missionær N.G. Wolf (1779-1848) således til at overhøre en samtale mellem nogle grønlændere og blandinger, der havde sit udgangspunkt i den manglende skibsforbindelse til Danmark under krigen. En af grønlænderne ynkede europæerne – hvis der ikke snart kom skib, ville de nok sulte ihjel. Men en af blandingerne sagde så: »jeg giver ikke Europæerne en eneste tør Sild. De havde intet i vort Land at gjøre«. Han blev støttet af sin bror, der ønskede, at alle europæere måtte dø af sult. De blev modsagt af en kateket, som jo i parentes bemærket også kan opfattes som mellemledet mellem danskere og grønlændere og med en klar interesse i den eksisterende situation; han ville fortælle præsten, hvad de havde sagt. Den ene af brødrene sluttede med at sige: »Præsten har intet med os at gjøre; i vort eget Land ere vi selv Herrer«. Wolf slutter karakteristisk beretningen med at berolige sig og sine læsere: »Jeg havde her nok af hvad jeg havde hørt og forlod min Plads ligesaa dybt krænket over [brødrenes] Nedrigheid, som tilfreds med de andre Grønlænderes gode Tænkemaade, den jeg neppe havde tiltroet dem, saaledes som Omstændighederne her ere«.⁷⁷

Den slags historier om lurende grønlandsk utilfredshed er uhyre sjældne i trykt materiale fra 1800-tallet og senere.⁷⁸ Og selv om Samuel Kleinschmidt i et brev fra 1862 har en bemærkning om »de optøier, der i den senere tid oftere have fundet sted«,⁷⁹ så er der ikke meget, der tyder på, at

75. Dette er en så hyppigt gentagen klagesang i danske missionærers og købmænds dagbøger, at der næppe er grund til at komme med henvisninger. Men alligevel: for eksempel Wolf 1906 (se note 2), s. 470f, 480.

76. Se for eksempel Wolf 1906, s. 477 og 479 – en historie om, at grønlænderne under Napoleonskrigene (i 1809) planlægger at myrde alle europæere, hvis tilførslen af krudt, tobak og andre varer udebliver i flere år; Wolf, der kun har det på anden hånd, slår det hen med, at det nok har noget at gøre med, at nogle kolonister har søgt at komme i lag med døtrene til den ophidsede ophavsmand til udsagnet. Foreholdt sagen gav grønlænderen Wolf ret i hans antagelse og nægtede at have sagt det anførte, men rødmede dog.

77. Wolf 1906, s. 495-497.

78. Om forhold i 1900-tallet, se Axel Kjær Sørensen: *Danmark-Grønland i det 20 århundrede – en historisk oversigt* (1983), s. 103.

79. På grund af handelspersonalets forsøg på at skrabe så meget spæk som muligt sammen mod et løfte om hjælp, hvis grønlænderne skulle komme i bekneb, et løfte, som ikke blev holdt; men det er uklart, hvad Kleinschmidt præcist refererer til – se *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1916*, s. 59.

»optøjer« har hørt til dagens uorden. Gik det højt, kunne man måske flytte uden for kolonimagtens gebet og leve sit eget liv. Habakukbevægelsen i Evighedsfjorden i 1790'erne kan måske tolkes som sådan et grønlandsk forsøg på at etablere en religiøst funderet samfundsorden uden for dansk indflydelse – men også den blev til sidst bragt til orden, ved hjælp af den lokale kateket, Frederik Bertelsen, der her tydeligt optrådte i rollen som lokal elite, der fungerede som kobling mellem kolonimagt og kolonibefolkning.⁸⁰

Grønlænderne forekommer i det store og hele at have affundet sig med det danske styre uden virkelige ophævelser. Men sproget var muligvis et af de steder, der kunne fungere som en art modstandslomme.

Mens missionær Østergaard i 1830'erne hensmægtede sin tilværelse i det fjerne – og senest kristnede – Upernavik, gjorde han en række optegnelser om grønlandske forhold, som han nu oplevede dem. Som tidligere nævnt var han efter alt at dømme kommet skævt ind på sin menighed, og forholdet er sikkert ikke blevet bedre af, at han altså også havde det skrækkeligt svært med det grønlandske sprog. Der kan derfor nok være grund til at tage hans opfattelse af grønlænderne og grønlandske forhold med mere end et gran salt. Hans forståelse af sin situation karakteriseres nok af dette, der vel er et selvportræt: »[...] kan Præsten derfor ikke lede dem ved Mildhed, og øve sig indtil den Grad i den grønlandske Ligegyldighed, at han, med uforandret Mine, kan føie dem i al deres Egensindighed, og lade dem gjøre, hvad de vil, indtil de ved venlige Overtalelser og kjærlige Formaninger kan maaskee omsider ledes til Noget bedre, da vil han aldrig komme nogen Vegne hverken med de Yngre eller Ældre; al hans Gjerning er forgæves, og kan Grønlænderne først engang ikke lide ham, maae han friste et kummerligt Liv iblandt dem, som de stræbe paa enhver Maade at forbitte ham«.

Det, han opfattede som grønlændernes egensindighed og trodsighed, viste sig blandt andet i deres »Nationalstolthed« – de ringeagtede alt fremmed, ikke mindst når det gjaldt sproget – »Deres Sprog holde de saaledes paa, at de ansee det for en Foragt at give sig af med at forstaae Danske«. Det ytrede sig for eksempel ved, at en grønlandsk gift dansker, som ellers ikke havde besvær med at få sin kone til at adlyde, ikke kunne få lært en søn at tale dansk, fordi konen og hendes familie lagde alle mulige

80. Maleren A. Riis Carstensen – som ganske vist ikke har nogen særlig ekspertise på feltet – kalder bevægelsen »One of the few instances of natives attempting to emancipate themselves from foreign rule by forming an independent Christian community«; Carstensen 1890, s. 80.

hindringer i vejen. Og Østergaard kunne ikke få sin tjenestepige, der ellers nok kunne tale noget dansk, til at give en besked til en anden dansker, der ikke kunne grønlandsk, »for at deres Jordhuller ikke skulle profaneres ved det danske Sprog«. Den gode præst mente i sin frustration, at danskerne burde have lagt sig efter engelsk kolonipolitik: »Englændernes Princip med deres Herredømme og deres Kristendom tillige efter Omstændighederne at udbrede deres Sprog, hvor det lader sig gjøre, er bekjendt nok; og det vilde vistnok havt velsignelsesrige Følger for Grønland hvis de Danske fra først af havde lagt an paa at følge dette Princip –«.

Forholdene i Upernavik som den yderste danske forpost mod nord kan naturligvis have været specielle, og det anspændte forhold mellem præst og menighed kan også have haft betydning. Men at vægringen ved at tale dansk netop havde et mere generelt antikolonialt eller antidansk element i sig, kan man måske tolke ud af det forhold, som Østergaard fortæller om: Når grønlænderne kommer ombord i engelske skibe for at handle, så »sludde de allesammen Engelsk saa godt de kan, og man vil paastaae, at dette Sprog forstaaes meget mere almindelig iblandt dem end Dansk«. Med andre ord iagttog grønlænderne ikke samme sproglige obstruktion over for englænderne, måske netop fordi omgangen med dem ikke var præget af den daglige koloniale relation.⁸¹

Et andet eksempel: Den tidligere missionær E.A. Wandall (1807-1869), der efter sin hjemkomst blev grønlandsk lektor og dermed Missionskollegiets konsulent, skrev i 1855, som svar på en kritik af, at en grønlandsk jordemodererelev i København ikke kunne tale dansk, at hvis dansk blev indført som fag i alle skoler, ville grønlænderne opfatte det som et forsøg på fordanskning, og det ville uden tvivl rejse modstand og således skade missionen i stedet for at gavne den.⁸²

Et halvt århundrede senere, omkring århundredeskiftet, talte lægen Alfred Bertelsen om grønlændernes »almindelige Ulyst til at tilegne sig det

81. »Fra Missionens Barndomstid ved Upernavik. Af Missionær Østergaards Papirer« III. Ved H. Ostermann. *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1937*, s. 95ff, citat fra s. 103-105. E. Bluhme gør en tilsvarende observation i 1864, se Bluhme 1865, s. 63. Også en af Østergaards efterfølgere i Upernavik, J. Kragh (en søn af den tidligere omtalte P. Kragh), hæfter sig ved en anti-dansk holdning: »al Oplysning strander her paa Grønlændernes Indbildskhed, Egensindighed, ja vel endog Foragt for Danske og hvad fra Danmark kommer«, *Dansk Missions-Blad* 1853, nr. 12 (december), s. 90.

82. Efter Inge Kleivan: »Language and Ethnic Identity: Language Policy and Debate in Greenland«, *Folk. Journal of the Danish Ethnographic Society*, vol. 11-12 (1969/70), s. 237.

danske Sprog«,⁸³ og i 1906 foranstaltede Knud Rasmussen (1879-1933) en art enquete, hvor han bad »en Række dygtige Grønlændere Landet over [...] udtale sig om Tilstanden i Grønland nu, og hvad de mente der burde gøres«. Svarene giver interessante indblik i de grønlandske opfattelser omkring århundredeskiftet. Nogle mener, at grønlænderne næppe havde klaret sig uden hjælp fra de danske, andre er kritiske over for grønlændernes manglende indflydelse på egne anliggender – de danske kan altid sætte deres egen opfattelse igennem, og der er forskellige overvejelser over erhvervsmulighederne. I tilknytning til en af de kritiske røster fortæller Knud Rasmussen, at han ofte »har hørt Grønlænderne udtrykke stor Harme over, at Inspektører truede hele Bopladser for at ramme en enkelt«, for eksempel med at lukke butikken. Det var sket ved en lejlighed ved udstedet Diskofjorden. En gammel fanger, der af agtelse for de danske havde lært sig noget dansk, reagerede da på inspektørens trussel om at lukke butikken ved over for Knud Rasmussen at erklære: »Der skal aldrig mere komme et dansk Ord paa min Tunge«. ⁸⁴

Der kan næppe drages vidtgående slutninger af disse få eksempler på, at modstand eller bare kritik af kolonimagten også kunne ytres som en modstand mod at tilegne sig eller betjene sig af herskernes sprog. Men de tyder dog alligevel på, at der kunne opstå situationer, hvor en sproglig bojkot kunne være et nærliggende middel at forsvare sig med.

Omvendt kan der ligesåvel peges på, at der efterhånden også blandt grønlændere opstod mere udbredte ønsker om at få mulighed for i højere grad at tilegne sig dansk som en adgang til den moderne verden. Det var – hvilket måske ikke var mærkeligt – ikke mindst det elitære lag af uddannede mellemmand, der udgjordes af kateketerne, der stillede dette krav i begyndelsen af 1900-tallet. Men det særegne var, at det blev stillet på baggrund af en bevægelse, der i høj grad havde tillagt det grønlandske sprog den centrale værdi i udformningen af en »moderne« national identitet, dvs. en identitet, der ikke var baseret i, at en »ægte grønlænder« alene var en kajakroende sælfanger. Det var således et krav, der blev stillet med baggrund i en egen sproglig selvbevidsthed og ikke en usikkerhed over for sit eget sprogs overlevelsesmuligheder. Det kan derfor meget vel tol-

83. A. Bertelsen: *Grønlændere i Danmark*. Bidrag til Belysning af grønlandsk Kolonisationsarbejde fra 1605 til vor Tid. *Meddelelser om Grønland*, 145, 2, s. 152 med flere eksempler fra århundredets første årti.

84. »Breve fra Grønlændere samlede og oversatte af Knud Rasmussen«, *Atlanten*. Medlemsblad for Foreningen »De danske Atlanterhavsøer«, Bd. II, 1907-10, hæfte 37 (1907), s. 8-42. Citater fra s. 8, 35-36. Der er tale om i alt otte breve. De er i øvrigt behandlet i Søren Thuesen: *Fremad, opad. Kampen for en moderne grønlandsk identitet* (1988), s. 24ff.

kes som et krav om større adgang til en verden uden for Grønland, en kundskabsforøgelse, der på sigt skulle være med til at realisere drømmen om et Grønland uden danskere.⁸⁵

Sprog og kolonialisme

Det kan være på tide at gå til bekendelse om, at både titlen på denne tekst og ideen til den er tyvstjålet. Den amerikanske antropolog Bernard S. Cohn har blandt andet ved hjælp af ordbøger og sprogbeskrivelser tegnet et vægtigt billede af, hvordan den britiske interesse for at skaffe sig viden om Indiens sprog var en del af det koloniale projekt. Først handlede det om at beherske sproget, siden om at bruge sproget til at herske med (den pågældende artikel hedder »The Command of Language and the Language of Command«).⁸⁶ Det viser sig, at også for Grønlands vedkommende kan man med udbytte prøve at gå ad den slags veje, som Cohn har pegt på. For danskerne som koloniembedsmænd i Grønland gjaldt det samme som for andre koloniembedsmænd verden over – hvis man skulle herske effektivt, var det nødvendigt at kunne de »indfødtes« sprog, ja helst beherske det. Alternativt kunne man forsøge sig med indfødte formidlere i tolkerollen, der så – tilnærmelsesvis – måtte beherske kolonimagts sproget.

I kolonimagts forhold til de koloniseredes sprog afslører væsentlige sider af den koloniale relation sig. Nogle – ikke mindst store kolonimagter – lagde vægt på at herske ved at uddanne en indfødt elite med kolonimagts sprog som medium og med vesternisering og modernisering eller som det hed »civilisation« som målsætning. Denne elite skulle så fungere som kolonimagts forlængede arm i forhold til det lokale samfund. At den på længere sigt skulle komme til at fungere som spydspids i afkoloniseringsprocessen, var en utilsigtet konsekvens for de fleste. Og uddannel-

85. Således også Thuesen 1988, s. 160. Sidste del af sætningen relaterer sig til Mathias Storch: *singnagtugaq* [Drømmen] (1914) – den første grønlandske roman, oversat af Knud Rasmussen som *En Grønlanders Drøm* (1915); om denne se Thuesen 1988, s. 148ff. Se også Karen Langgård: »An Examination of Greenlandic Awareness of Ethnicity and National Self-consciousness through Texts produced by Greenlanders 1860s-1920s«, *Études/Inuit/Studies* 1998, 22 (1), s. 83-107, og Chr. Berthelsen: »Det at være Grønlander. Fra en debat i begyndelsen af det 20. århundrede«, *Tidsskriftet Grønland*, 1976, s. 117-121. Man kan derimod næppe påstå, at de grønlandske talsmænd længere frem i første halvdel af 1900-tallet automatisk forestillede sig et Grønland uden danskere.

86. Se note 46.

sen af en indfødt elite overflødiggjorde ikke kolonirepræsentanter, der beherskede det lokale sprog, for hvordan skulle man ellers sikre sig, at man blev behandlet med sproglig respekt eller gardere sig mod upålidelige tolke eller mellemmand, der søgte at mele deres egen kage.⁸⁷

Den danske sprogpolitik i Grønland var anderledes. Ikke fordi der ikke var kræfter, der ville følge den britiske eller franske (eller portugisiske og spanske) model. Men den lutherske mission stod så stærkt fra starten, ja var i udgangspunktet selve den koloniale relations *raison d'être*, at dennes fokus på modersmålet som medium for kristningen af grønlænderne kom til at dominere billedet. At sagen især kom til diskussion i 1830'erne og årtierne derefter, hang måske også sammen med, at det koloniale projekt i disse år havde et ikke ubetydeligt overskud, og det flyttede interessen i højere grad over på det økonomiske aspekt. I den forbindelse blev ønsket om at starte en vis moderniseringsproces af det grønlandske samfund stærkere, og det befordrede tanken om en højere grad af danisering. Når dette projekt kuldsejlede, hang det formentlig også sammen med, at de økonomiske betingelser forandrede sig, og at man i 1850'erne begyndte at tale om krise i Grønland (se nedenfor).

Man kan med hensyn netop til overvejelserne om danskundervisning for grønlændere også drage paralleller til det britiske imperium i Indien. Næsten samtidig – i første halvdel af 1800-tallet – førte man også her en diskussion om uddannelsessystemet. To hovedsynspunkter gjorde sig gældende. På den ene side stod de såkaldte orientaler, der var fortalere for, at man gav økonomisk støtte til et uddannelsessystem baseret på de traditionelle bogsprog persisk/arabisk og sanskrit, mens på den anden side anglicisterne, der foragtede »orientalsk lærdom«, gik ind for at favorisere en højere uddannelse baseret på engelsk og med engelsk litteratur og »vestlig videnskab« som indhold. Det sidste synspunkt sejrede, idet man håbede at uddanne en klasse, der nok var »indisk i afstamning og farve, men engelsk i smag, meninger, moral og intellekt«. Behovet for indere, der kunne fungere som tolke mellem kolonimagten og de fremmede undersåtter, spillede givetvis også en central rolle i denne sammenhæng – og man havde brug for billig arbejdskraft i administrationen og på sigt også folk med moderne uddannelser.⁸⁸

Der var dog den væsentlige forskel i forhold til den grønlandske situation, at inderne efter briternes opfattelse stod på et så højt civilisationstrin, at denne moderniseringspolitik kunne gennemføres. I Grønland derimod

87. Jf. Cohn 1996, s. 41ff.

88. Judith Brown: *Modern India. The Origins of an Asian Democracy*, 2. ed. (1994), s. 79.

var de indfødte, som vi har set, efter opfattelsen hos den danske kolonimagts repræsentanter knap nok kommet ud af en vild naturtilstand. Sigtet med undervisning var derfor næppe så ambitiøst. Der var ikke i Grønland på samme måde tale om en modstilling mellem europæisk kultur og indfødt kultur, for ingen var i tvivl om, at den første var den sidste langt overlegen.

Men spørgsmålet om det sproglige medium for kanaliseringen af civilisationens goder blev bragt frem. Modsætningen kom da til at stå mellem teologerne, der lagde vægt på kristendom via modersmålet – og kristendommen var naturligvis også en vigtig side af civilisationsprojektet – og på den anden side de verdslige, for hvem civilisation og kultur rakte videre end kristendom og også omfattede love og oplysning om nyttig viden i bredere forstand. Og ligefuldt handlede det også her om at skabe en gruppe, som man kunne bruge som enten formidlere (kateketer) eller som mere effektive (og billigere) medhjælpere (håndværkere og udliggere).

Det er i denne sammenhæng interessant – og egentlig ganske ukarakteristisk sammenlignet med europæiske holdninger til andre racer i 1800-tallet, hvor racebegrebet mere og mere kom i fokus som markør for »de andre« – at den danske kolonimagt først og fremmest forestillede sig »blandingerne«, børn af danske fædre og grønlandske mødre, som den gruppe, man især skulle knytte til sig som formidlere og mellemmand. Det fremhæves utallige gange fra 1700-tallet og frem. I Det danske Missionssselskabs seminarieforslag, for eksempel, antog man således, at det i regelen vel ville blive blandinger, som var »meest skikkede« til at blive kateketer og præster, »fordi disse i Regelen ere mere opvakte end Grønlænderne, ere mindre skikkede, end disse til Fangst, have altid fra Faderen modtaget nogen Cultur, og ere fra Barndommen ikke ubekjendte med det danske Sprog«. ⁸⁹

Diskussionen om danskundervisning for grønlændere afspejler to retninger eller ideologier blandt de danske, der interesserede sig for Grønland.

På den ene side en opfattelse, der gik ud på, at grønlænderne skulle føres frem i civilisation og kultur, og at midlet hertil var nyttige kundskaber, dvs. uddannelse, hvor danskundervisning også indtog en væsentlig rolle, fordi adgangen til den vestlige kultur måtte gå via sproget. For denne opfattelse var naturtilstanden ingen lykke, tværtom – også fordi den savner »den borgerlige ordens velgørende love«. Man kunne kalde til-

89. *Dansk Missions-Blad* 1843, nr. 5 (maj), s. 38.

H.J. Rink (1819-1893) var den vigtigste talsmand for de »traditionalister«, der ønskede at bevare og styrke det grønlandske sprog. (Det kongelige Bibliotek. Her efter Henrik Wilhelm: »af tilbøielighed er jeg grønlandsk«. Om Samuel Kleinschmidts liv og værk, København 2001, s. 267).



hængerne af denne opfattelse »modernister«, fordi deres sigte var at hjælpe grønlænderne til at blive en del af civilisationen, dvs. den moderne verden.

På den anden side en opfattelse, som først og fremmest var missionærernes, og som havde den holdning, at det vigtigste var kristningen. Og denne skulle i luthersk ånd ske på modersmålet. Ud fra det synspunkt var danskundervisning da snarest af det onde, fordi det tog opmærksomheden væk fra det egentlige og kostede tid i forhold til det, der måtte være det vigtigste for en grønlænder, nemlig at uddanne sig til fangerlivet. Det var en opfattelse, der ville fastholde grønlænderne i deres traditionelle livsform med det »nationale« erhverv (som det i nationalismens tidsalder karakteristisk nok blev kaldt) som bærende led, samtidig med at det »nationale erhverv« defineredes mere og mere snævert i retning af sælfangst. Denne opfattelse fandt nogle vægtige forbundsfæller uden for missionærmiljøet, først og fremmest H. Rink (1819-1893), der nærmest kom til at tegne denne opfattelse, der ville beskytte grønlænderne mod at blive udsat for samme skæbne som de nordamerikanske indianere. Monopolet skulle bevares for at undgå de farer, der lurede ved frihandel, og det grønlandske

sprog skulle bevares og styrkes ved, at der blev fastlagt en fælles sprognorm.⁹⁰

Man kunne kalde denne gruppe »traditionalisterne« eller »rinkianerne«, fordi Rink hurtigt blev deres fremmeste talsmand, godt understøttet af missionærerne i Godthåb med seminariet som institutionel base i forhold til uddannelsen af grønlandere. Dette forsøg på at »retraditionalisere« grønlanderne må sikkert ses i sammenhæng med den opfattelse, der opstod i løbet af 1850'erne, at Grønland var i økonomisk og befolkningsmæssig krise. For at imødegå denne krise faldt den dominerende tænkning i Godthåb tilbage på det, man betragtede som den traditionelle erhvervsstruktur. Skulle grønlanderne overleve, kunne det ikke ske ved at udsætte dem for den moderne verden. Sporene fra Nordamerika skræmte. Man måtte fastholde det traditionelle samfund, som havde vist sin overlevelsessevne også før europæerne kom – eventuelt i en modificeret form med oprettelse af institutioner, der kunne overtage den lederrolle i det traditionelle samfund, som var blevet slået i stykker som en følge af koloniseringen og kristningen. Det var en af tankerne bag oprettelsen af forstanderskaberne, hvis fædre netop var kredsen omkring seminariet og Rink i Godthåb/Nuuk. Traditionelle fangere skulle først og fremmest oplæres i at ro i kajak og fange sæler og ikke spille tiden med at lære sig dansk eller tilegne sig moderne, vestlig kultur. Rinks indflydelse var så stærk, at dette for resten af århundredet blev grundlaget for dansk kolonipolitik i Grønland.⁹¹

90. Rinks synspunkter findes i forskellige varianter i hans mange skrifter, se for eksempel H. Rink: *Om Grønlanderne, deres Fremtid og de til deres Bedste sigtende Foranstaltninger* (1882). Se også Ole Marquardt: »Grønlanderne og Vestens civilisation. Træk af Rink-tidens grønlandspolitiske diskussion«, *Grønlandsk Kultur- og samfundsforskning* 98/99 (u.å. [2000]), s. 7-26 og samme: »An Introduction to Colonial Greenland's Economic History«, i Ole Marquardt, Poul Holm and David J. Starkey, eds.: *From Sealing to Fishing: Social and Economic Change in Greenland, 1850-1940*, *Studia Atlantica* 4 (1999), s. 7-17, især 12ff.

91. Rink var en stærk fortalere for krisesynspunktet, se hans skrivelse til Indenrigsministeriet med nærmere motivering til forslaget om forstanderskaberne, trykt i Rink: *Samling af Betænkninger og Forslag vedkommende Den Kongelige Grønlandske Handel* (1856), s. 222ff – han taler om økonomisk nedgang (»Dekadence«) og »Demoralisation«. Ligeledes i Rink 1857, og måske mest markant i Rink 1862. Bluhme 1865 repeterer disse synspunkter. Se også Marquardt 1997, s. 12ff. Man kan ikke se bort fra, at denne sortmaling af forholdene også kunne indeholde en tendens mod forsøg på at komme KGH's monopol til livs i disse år, ligesom man heller ikke kan se bort fra, at det i høj grad var i KGH's interesse at fremme sælfangsten, se Hanne Thomsen: »Ægte grønlandere og nye grønlandere – om forskellige opfattelser af grønlandskhed«, *Den jyske historiker* 81 (1988), s. 23ff. Se Marquardt u.å. [2000]), s. 7-26 og Marquardt 1999, s. 7-17, især 12ff. Om forstanderskabernes oprettelse se nu Wilhjelm 2001, s. 183ff. Selve forslaget i Rink 1856 s. 181-193.

I sprogspørgsmålet var Rink ganske vist selv mindre afvisende, måske fordi han trods alt var Handelens mand. Han havde faktisk i 1857 plæderet for, at »det danske Sprog med Tiden kunde blive mere tilgængeligt for dem der skulle uddannes til Lærere blandt deres Landsmænd ... Sprogkundskab er jo anerkjendt som et vigtigt Dannelsesmiddel overhovedet ... det nødvendige Forbindelsesled til den civiliserede Verden«. Men samtidig var han afvisende over for at undervise grønlænderne i almindelighed i dansk, »endsige at man, som det dog virkelig er blevet fremført i officielle Forslag, skulde have søgt at faae Dansk indført som almindeligt Talesprog i Grønland!«. ⁹² Men han søgte alligevel også at skaffe andre unge grønlændere muligheder for at kunne videreuddanne sig i Danmark i moderne håndværkerfærdigheder – og at lære dansk ved at oprette Grønlænderhjemmet i København i 1879. ⁹³

Men overordnet set var det i sidste ende »traditionalisterne« blandt missionærerne, der gik af med sejren. Grønlændere skulle ikke i almindelighed lære dansk. De grønlandske kateketer kunne gerne lære en smule dansk, men undervisningen skulle ikke tage plads fra vigtigere ting – og stort set alt andet var vigtigere. Ved seminariet i Jakobshavn havde man ganske vist en anden holdning – her gjaldt det »den dobbeltsprogede grønlænder« (Henrik Wilhjelm), ⁹⁴ men da det som nævnt skrantede og endelig blev nedlagt i 1875, mistede dette synspunkt sin institutionelle bastion.

Lige efter århundredeskiftet satte en diskussion om modernisering af det grønlandske samfund og monopolets ophævelse ind på ny, især fremmet af Mylius-Erichsen og hans venner, og med rinkianerne i og uden for KGH som modspillere. Diskussionen handlede først og fremmest om at modernisere erhvervsstrukturen, især ved at fremme fiskeriet – tranpriserens fald havde efterhånden gjort Grønland til en decideret underskudsforretning, og situationen var derfor også af den grund anderledes end i 1850'erne. Monopolet opfattedes (igen) som den store forhindring for forandring, mens sprog kun spillede en begrænset rolle. Den omfattende og til tider ophedede diskussion i 1900-tallets første årti om reform af styret af og i Grønland skal jeg ikke komme ind på her. Den førte som bekendt til reguleringen af kirke- og skoleforholdene i 1905 og nyordningerne i 1908 og 1912. ⁹⁵ Men moderniseringstilhængerne genoptog også tanken om at bruge det danske sprog som grønlændernes adgang til den

92. Wilhjelm 1997, s. 310 – citat fra Rink 1857, s. 277.

93. Se Rink 1882, s. 73ff.

94. Kapiteloverskriften om Jakobshavn seminarium 1846-1863 i Wilhjelm 1997, s. 99.

95. Se hertil Kjær Sørensen 1983, s. 21ff, og Jens Peter Andersen: »Baggrunden for den grønlandske nyordning i 1908«, utrykt speciale (Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1979).



I 1925 indførtes som en foreløbig afslutning på den diskussion om sprogforholdene i Grønland, der havde stået på siden Hans Egedes tid, undervisning i dansk i den grønlandske folkeskole. Her ses skolebørn i Scoresbysund på Grønlands østkyst i 1950'erne. (Efter Ejnar Mikelsen: Svundne Tider i Østgrønland, København 1960, ved s. 40).

moderne verdens viden og kultur – og som nævnt ovenfor var det nu også blevet et krav fra de uddannede kateketers side.

Et lidt senere udtryk herfor afspejles i en diskussion i 1918 i Det grøn-

landske Selskab, der først og fremmest var et talerør for tidligere KGH-ansatte. Schultz-Lorentzen holdt et foredrag om folkeoplysningen i Grønland uden dog at komme nærmere ind på sprogspørgsmålet. Det kom til gengæld i centrum i den efterfølgende diskussion, hvor Knud Rasmussen gjorde sig til markant fortaler for, at grønlænderne skulle lære dansk »i langt større Udstrækning, end det hidtil er sket«. Det var den eneste mulighed, grønlænderne havde for at kunne komme til at diskutere deres egne affærer på lige fod med de danske, som ikke kunne lære sig grønlandsk, og det var tillige den eneste nøgle til fremskridt og civilisation.⁹⁶

Knud Rasmussen udviklede sin opfattelse endnu mere rabiati i et foredrag, han i 1925 – efter hjemkomsten fra sin berømmede 5. Thuleekspedition tværs over det arktiske Nordamerika – holdt i Rigsdagens Fællessal, hvor han talte om sine videnskabelige resultatets betydning for »vort Kolonisationsarbejde i Grønland«: »Jeg mener nemlig, at hvis vi vil knytte Grønlænderne nærmere til os, baade gennem Opdragelse og gennem Kulturpaavirkning, bør vi indføre Dansk som Undervisningssprog i Grønland, og vi bør i videst muligt Omfang ogsaa benytte os af danske Lærere i de grønlandske Skoler. [...] [Dog således] at Grønlænderne faar Undervisning i deres eget Sprog; de bør lære at læse det og skrive det, og det bør bruges i Religionsundervisningen og i Kirken, men heller ikke mere. Skal vi give Eskimoerne Adgang til de samme Kilder, som vi i Danmark øser af, vil det ikke nogen Sinde kunne ske i et saa isoleret og saa begrænset Sprog som det grønlandske: vi bør give dem Adgang til vort eget Sprog«.⁹⁷

Så vidt kom det som bekendt aldrig, selv om det var tæt på i perioden mellem nyordningen i 1950 og hjemmestyreordningen i 1979. Men det var synspunkter som disse, der var baggrund for, at man med den nye styrelseslov i 1925 indførte undervisning i dansk i den grønlandske folkeskole som en foreløbig afslutning på en meget gammel diskussion.

Afslutning

I Askov Højskoles tidsskrift *Dansk Udsyn* var der i 1939 en artikel af eskimologen Svend Frederiksen (1906-1967) om »Sprogspørgsmaalet i Grønland«. Frederiksen var stærkt bekymret for det grønlandske sprogs fremtid. Han mente, at det var udsat for et angreb fra dansk side for at ind-

96. C.W. Schultz-Lorentzen: »Folkeoplysningen i Grønland, dens Mål og Midler. Foredrag holdt i det Grønlandske Selskab«, *Det Grønlandske Selskabs Aarsskrift 1918*, s. 94f.

97. Knud Rasmussen: *Foredrag (med efterfølgende Lysbilleder) i Rigsdagens Fællessal den 12. Februar 1925*. (1925), s. 6.

føre dansk blandt grønlænderne: »Tilsidesættelse af et Folks Sprog er et alvorligt Angreb paa dets nationale og folkelige Liv, og har det Sprog-mordet for Øje, er det tillige en dyb Krænkelse af de selvfølgerligste, mest elementære og almindeligste Menneskerettigheder« (s. 99). Han gav i artiklen spredte eksempler gennem tiderne på danske overvejelser om at lære grønlænderne dansk, men hovederindet var den aktuelle situation efter 1925, da dansk var blevet et tvunget fag allerede i børneskolen. Han var ikke »i Tvivl om, at danske Embedsmænd stærkt har virket og agiteret for, at Grønlænderne skulde gribe efter det danske Sprog«, og han fandt undervisningen i dansk på Grønland »forfærdende«. Der var tale om en tilsidesættelse af grønlændernes nationale egenart og en krænkelse af deres menneskerettigheder, som havde »givet Grønlænderne et Stempel af Mindreværd; det er først og fremmest Dansk der duer« (s. 116). Frederiksen var især ude efter de danske læreres »aandløse Undervisning«, som hang sammen med, at de »som Helhed« ikke kunne grønlandsk. Denne undervisning var glimrende til at holde grønlænderne »nede i aandeligt Mørke«. Han var ikke afvisende over for, at dansk var et fag i den grønlandske skole, men det burde kun være som et fremmedsprog. Som det var nu, søgte embedsmændene at tage »kvælertag« på det grønlandske sprog: »alle stiler de med Stormskridt efter at skaffe Dansk en overvældende og dominerende Plads i hele den grønlandske Skole. Det grønlandske Sprogs Plads er blevet yderst begrænset; det er i Virkeligheden sat i Skammekrogen«. Der var virkelig »fare paa Færde« (s. 122). Men selv om Frederiksen satte alle advarselslamper op mod brugen af dansk i Grønland, sluttede han dog med at slå til lyd for »den rolige, gyldne Middevej at holde paa Dansk som Fag, men kun som Fag og med en rimelig Begrænsning og saa iøvrigt kræve Grønlandsk som undervisningssprog, som Skolesprog« (s. 123).

Frederiksens opfattelse kan siges at ligge i forlængelse af det synspunkt, der med udgangspunkt i missionen og seminarierne i Nuuk sejrede i sidste del af 1800-tallet. De embedsmænd (og danske politikere, foruden Knud Rasmussen), han var oppe imod, lå derimod i forlængelse af en række røster, fortrinsvis (men ikke kun) fra KGH, der fra slutningen af 1700-tallet havde ment, at det ville være fordelagtigt, hvis man i højere grad satte ind på at lære grønlænderne dansk. Det er i denne forbindelse interessant, at det ikke mindst var den daværende seminarieforsøger i Godthåb/Nuuk, Aage Bugge, der var fortalende for mere danskundervisning.⁹⁸

98. Om Svend Frederiksen se Klaus Georg Hansen: »Ouverture til åbningen af professor Svend Frederiksen's arkiv«, *Tidsskriftet Grønland*, 1993, s. 30-36.

Det problem, Frederiksen rejste, blev i høj grad aktuelt igen efter 1950 – og er det for så vidt endnu, hvor den grønlandske folkeskole stadig – om end i mindre omfang end tidligere – må trække på danske lærerkræfter.

Man kan spørge, om det ville have været så skadeligt, som Frederiksen lægger op til, allerede på et tidligt tidspunkt i koloniseringsprocessen at sætte mere ind på at lære grønlænderne dansk. Erfaringen fra andre kolonier – og for så vidt fra Grønland selv efter 1950 – tyder på, at der også kunne være positive konsekvenser (og de færreste steder førte det formentlig ligefrem til »sprogmod«). For det første synes det ikke at have været umuligt, ja måske ikke engang specielt vanskeligt, forudsat en rimelig undervisning, for hverken indoeuropæisk eller ikke-indoeuropæisk talende at lære et europæisk sprog: dravidisk talende i Sydindien, diverse afrikanske sprogbrugere – og grønlændere for den sags skyld – alle kunne de lære kolonimagts meget anderledes sprog uden at tabe deres eget sprog. Men netop den store sproglige forskel var længe et af argumenterne mod at belemre grønlænderne med danskundervisning. For det andet blev netop de dobbeltsprogede en elite, der med tiden blev spydspidsen i afkolonialiseringen. Og jo flere de var, jo bedre. Belgisk Congo kan tjene som et afskrækkende eksempel på, hvor galt det kunne gå, hvis kolonimagten netop ikke gjorde noget for at uddanne en dobbeltsproget elite med deraf følgende adgang til den moderne verdens ideer, teknologi – og administrative teknikker. Om en tidligere modernisering af Grønland med en satsning på en højere grad af dobbeltsprogethed havde fremskyndet selvstyreplassen, kan man naturligvis ikke vide. Men det er påfaldende, at det præcist var de danskkyndige med en form for videre uddannelse og adgang til moderniteten, der også i Grønland satte sig i spidsen for en national frigørelsesproces.

I den forstand kan man måske nok beklage, at diskussionen i midten af 1800-tallet endte med en sejr for traditionalisterne, der også i andre henseender – i bedste mening – ville beskytte grønlænderne og udskyde deres møde med den moderne verden.

Summary

Jens Chr. Manniche: The Command of Language and the Language of Command. On Language and Colonialism in 19th Century Greenland

The article deals with the language policy pursued by the Danish state in Greenland in the 19th Century, primarily the discussion of the relations

between the Greenlandic and Danish languages carried on by the Danish missionaries and civil servants, a discussion which had actually started with the arrival of Hans Egede, the first missionary, in Greenland in the 18th Century, and which lasted well into the 20th Century. It is demonstrated that there are close parallels to the language discussions of the British colonial rulers in India. At very nearly the same time – the first half of the 19th Century – a discussion was carried on in India about the employment of languages in the education system. Two main points of view were fielded. On one side were the so-called orientalists, who championed economic support of an educational system based on the traditional book languages of Persian/Arabic and Sanskrit. On the other were the Anglicists, who despised ‘oriental learning’ and advocated favouring a system of higher education based on English and with English literature and ‘Western science’ as its main syllabus. Whilst the latter point of view prevailed in India, in Greenland it was the ‘traditionalists’ who carried the day; they wanted to protect the native Greenlanders and postpone their encounter with the modern world. The reason for this was the existence of two schools of thought or ideologies among Danes interested in Greenland. On the one hand there was a point of view which prevailed among the civil servants of the colonial administration and which advocated the advancement of the Greenland natives in civilisation and culture, the means of this being useful knowledge. Therefore, the Greenlanders ought to receive a training in which the teaching of Danish occupied a central place, because access to the Western culture went via the language. Confronting the ideas of these ‘modernists’, whose aim was to help the Greenlanders becoming a part of civilisation, of the modern world, was a point of view represented primarily by the missionaries; they thought that the most important issue was the Christianisation of the people of Greenland. In good conformity with Lutheran doctrine, this had to be conducted in the native language. From this standpoint, the teaching of Danish was an evil, since it distracted attentions from the essential and cost time which the Greenlanders could spend more profitably on what was after all the most important for them, viz. the preparation for the life of a sealer and whaler. This point of view wanted to preserve the indigenous Greenland way of life, with sealing and whaling as the primary occupations. The author concludes by raising the question whether the victory of this traditionalist point of view didn’t help to preserve Greenland in a traditional colonial role which delayed both the modernisation of the country and the introduction of home rule.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Herre i eget hus?

Den danske regerings politik i Sønderjylland 1933-1940

Af Karen Gram-Skjoldager

Gennem hele mellemkrigstiden var truslen om en revanchistisk tysk anneksion af Nordslesvig et nærværende problem i dansk udenrigspolitik. Efter 1933, da den nazistiske magtovertagelse i Tyskland affødte en kulturel og politisk offensiv hos det tyske mindretal, der tog sigte mod at udvirke en grænserevision, blev det også et indenrigspolitik problem. I denne artikel undersøger stud.mag. Karen Gram-Skjoldager den danske politik i Sønderjylland fra 1933 til 1940 under en udenrigspolitisk synsvinkel. Det blottlægges, hvordan myndighedernes ageren i landsdelen i disse år var struktureret af udenrigspolitiske hensyn, og hvordan de løbende måtte afbalancere ønsket om at hævde den danske suverænitet over Sønderjylland mod ønsket om at vise imødekommenhed over for den store nabo i syd. Artiklen viser, hvordan Udenrigsministeriet, trods fraværet af formelle styringsmekanismer, havde et fast greb om politikken i landsdelen, der sikrede, at de relevante fagministerier i deres aktiviteter holdt sig inden for det udenrigspolitisk tilladelige samtidig med, at det afdækkes, hvordan myndighederne inden for disse rammer formåede at styrke den danske stilling ved grænsen.

Da Nordslesvig i 1920 blev genforenet med Danmark, troede mange, at det sønderjyske problem, der havde domineret dansk udenrigspolitik siden midten af 1800-tallet, havde fundet sin endelige løsning. Den nye grænse blev imidlertid ikke anerkendt af Tyskland, og i Nordslesvig krævede det tyske mindretal en ny grænseafgørelse. Det stod derfor snart klart, at den nye grænsedragning blot havde flyttet det sønderjyske spørgsmål inden for Danmarks grænser.¹

Da nazisterne i 1933 kom til magten i Tyskland på deres aggressive nationalistiske program, og mindretallet med de nye politiske vinde i ryggen skærpede sine krav om en grænseflytning, trådte det sønderjyske spørgsmål for alvor i karakter som et indenrigspolitisk felt med tunge udenrigspolitiske implikationer. Politikken i Sønderjylland var fra da en balancegang, hvor den danske regering måtte afveje ønsket om at hævde suve-

1. Troels Fink: *Sønderjylland siden genforeningen i 1920*, København 1955, s. 9-11.

ræniteten og styrke den danske position i landsdelen mod hensynet til det stadig mere magtfulde og aggressive Tyskland. Regeringens indenrigspolitiske håndtering af det sønderjyske spørgsmål betegner en dimension af mellemkrigstidens dansk-tyske forhold, der ikke tidligere er belyst.² I det følgende er det derfor formålet ud fra en udenrigspolitisk forståelsesramme at undersøge regeringens politik i Sønderjylland fra 1933 til 1940 med henblik på at indkredse, hvor afvejningspunktet mellem suverænitetshævdelse og tilpasning lå, og at indplacere den sønderjyske politik i det generelle billede af den danske politik over for Tyskland i denne periode.

I forbindelse med genforeningen i 1920 var de forskellige nationalpolitiske, økonomiske og forvaltningsmæssige spørgsmål vedrørende Sønderjylland blevet behandlet samlet i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg og Det midlertidige Ministerium for sønderjydske Anliggender.³ Den liberale og lavprofilerede politik, der var blevet ført i Sønderjylland siden da, havde imidlertid overflødiggjort en samlet politisk styring og administrativ håndtering af de sønderjyske forhold, og ansvaret for de forskellige spørgsmål var derfor blevet uddelegeret til de relevante ressortministerier. Da det sønderjyske spørgsmål i 1933 igen blev et aktuelt udenrigspolitisk problem, var den sønderjyske politik derfor et mangestrengt og decentraliseret politikfelt, der var forankret i fagministerierne og integreret i de indenrigspolitiske beslutningsstrukturer. Indledende skal konturerne af det særegne sønderjyske politikområde derfor tegnes op: politikens berøringspunkter med udenrigspolitikken skal kort beskrives, den politiske styring på området skal kortlægges, og de centrale aktører i politikken skal præsenteres.

Undersøgelsen koncentrerer sig om de områder af politikken i Sønder-

-
2. Den eneste samlede fremstilling af den danske politik i Sønderjylland i denne periode er P.A. Calløvs bidrag »Den danske Rigsdag og de sønderjydske Landsdele 1918-45« i *Den danske Rigsdag 1849-1949*, København 1953. Calløvs fremstilling fokuserer på det økonomiske genforeningsarbejde og den sønderjyske skolelovgivning og har kontinuiteten i politikken fra genforeningen til besættelsen i forgrunden, mens ændringerne i de udenrigspolitiske vilkår og de tiltag, det affødte i Sønderjylland blandt andet over for mindretallets nationalpolitiske demonstrationer, ikke berøres. I Peter Fransen, Kim Furdal m.fl. (red.): *Harmonisering eller særordning? Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter genforeningen i 1920*, bd. I, Haderslev 2002 beskrives en række aspekter af den danske administration i Sønderjylland i denne periode, idet der fokuseres på den sønderjyske administrations betydning som administrativ forsøgsmark og formidler af tyske forvaltningserfaringer.
 3. Hans Schultz Hansen: »Sønderjyllands administrative genforening«, Peter Fransen, Kim Furdal m.fl. (red.): *Harmonisering eller særordning? Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter genforeningen i 1920*, bd. I, Haderslev 2002, s. 22-26.

jylland, der hørte under Justitsministeriets og Undervisningsministeriets ressorter. Her havde man ansvaret for centrale nationalpolitiske spørgsmål som håndteringen af mindretallets nationalpolitiske demonstrationer, tildelingen af opholdstilladelser til tyske statsborgere i Sønderjylland, henholdsvis de tyske skoleforhold og støtten til det danske kulturelle arbejde i landsdelen. Den økonomiske politik i Sønderjylland, som regeringen selv så som det bærende fundament for sikringen af grænsen, vil derimod ikke blive behandlet. Den økonomiske støtte til landsdelen blev tillagt afgørende betydning, fordi man i landsdelens økonomiske problemer så mindretallets vigtigste agitationsgrundlag,⁴ men da de danske og tysksindede sønderjyders interesser var sammenfaldende i den økonomiske politik, er den mindre interessant i denne sammenhæng.

Udenrigspolitik i indenrigspolitikken? Den danske politik i Sønderjylland

At den sønderjyske politik var fast forankret i regeringens udenrigspolitiske tankegang, fremgik tydeligt af de officielle reaktioner på Påskeblæsten i marts 1933. Da tysknationale kredse i Slesvig-Holsten og Nord-slesvig efter den nazistiske magtovertagelse løb verbalt storm mod grænsen, erklærede statsminister Thorvald Stauning, at grænsen var fastlagt efter retfærdige principper, at den lå fast, og at der ikke eksisterede noget grænsespørgsmål for den danske regering,⁵ mens udenrigsminister P. Munch i forlængelse heraf udtalte, at den danske regering ikke ville fravige de liberale mindretalsprincipper.⁶ Disse synspunkter, der havde udgjort det faste løsen i grænsespørgsmålet siden genforeningen, og som blev gentaget i årene frem til besættelsen,⁷ sendte et klart signal om, at politikken i Sønderjylland fortsat ville blive en lavprofileret ikke-involveringspolitik som den, man udadtil forfulgte over for Tyskland.

Den programmatisk afvisning af grænsespørgsmålets eksistens og bekendelsen til de liberale mindretalsprincipper havde imidlertid andre im-

4. Jf. f.eks. Munch på møde i Udenrigspolitisk Nævn 7.4.1933 (Udenrigsministeriets arkiv (herefter UM) 3.E.92) og John Skonberg: »Den sønderjyske støttelovgivning 1925-29«, *Erhvervshistorisk Årbog* 1978, s. 175.

5. »Grænsen ligger fast!«, *Sønderborgs Socialdemokrat* 12.4.1933.

6. Udtalelsen, der ikke er fundet, blev fremsat i april måned (jf. brev fra Udenrigsministeriet til Justitsministeriet 15.5.1934, UM 7.X.9d). Munch gentog synspunktet i en tale på de sjællandske landboforeningers delegeretmøde 17.11.1933 (jf. referat i *Politiken* 19.11.1933).

7. Jf. UM 7.C.55: Danske Ministres Taler vedr. Sønderjylland 1933-39.

plikationer i Sønderjylland end i udenrigspolitikken – ikke mindst i den tilspidsede situation efter 1933. I Sønderjylland havde den danske regering ret til og mulighed for at sætte sin vilje igennem på en helt anden måde end i udenrigspolitikken samtidig med, at den var tvunget til at forholde sig til de problemer, der opstod i kølvandet på det aktualiserede grænsespørgsmål. Når man i denne situation officielt afstod fra at agere aktivt i Sønderjylland, var man derfor snarere slået ind på den positive tilpasnings- og indrømmelsespolitik, som udgjorde et andet vigtigt element i den danske udenrigspolitik over for Tyskland.⁸ Der er næppe tvivl om, at man fra ansvarligt politisk hold følte sig moralsk forpligtet på mindretalsordningen fra 1920, og at man nærrede et positivt ønske om at fortsætte den liberale linie i Sønderjylland.⁹ I det omfang, ikke-involveringspolitikken i landsdelen var begrundet i udenrigspolitiske hensyn snarere end indenrigspolitisk hensigtsmæssighed og genuine politiske præferencer, repræsenterede den imidlertid en positiv tilpasning over for Tyskland.

Trods de snævre rammer, regeringen havde udstukket for sin ageren i Sønderjylland, havde den imidlertid også en vis politisk bevægelsesfrihed. Uden at komme i konflikt med den officielt proklamerede linie havde den mulighed for diskret at regulere den nationalpolitiske situation i landsdelen gennem lovgivning, der ikke var direkte målrettet mod Sønderjylland, og gennem ændringer i forvaltningspraksis. Det er interessant, i hvilket omfang regeringen praktiserede en sådan nationalpolitisk kontrastyring i forhold til den officielt udstukne linie, fordi det ikke alene viser, hvilken frihedsgrad regeringen havde indenrigspolitisk, men også markerer, i hvor høj grad den følte sig begrænset af den proklamerede linie.

8. Blandt andre Erling Bjøl har fremhævet de to hovedlinier i den danske udenrigspolitik: Erling Bjøl: *Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces*, København 1983, s. 24ff. Hans Mouritzen har operationaliseret og præciseret denne forståelse ved at introducere strategibegrebet, idet han anskuer den danske udenrigspolitik i denne periode som en tilpasningspolitik, hvis kernestrategi er indrømmelsesstrategien, og hvis vigtigste hjælpestrategi er ikke-involveringsstrategien: Hans Mouritzen: *Finlandization: Towards a General Theory of Adaptive Politics*, Newcastle-upon-Tyne 1988, s. 76f, 83-106. Nikolaj Petersen har opponeret mod denne differentiering mellem de to strategier og hævdede, at de må anskues som udtryk for to ligeværdige, konkurrerende udenrigspolitiske orienteringer, der tilsammen konstituerer mellemkrigstidens danske udenrigspolitik: Nikolaj Petersen: »Mod en generel teori om adaptiv politik«, *Politica* 1989, s. 182-186.

9. Således havde det idealistiske moment som beskrevet af Henrik Becker Christensen spillet en stor rolle ved udformningen af mindretalsordningen: Henrik Becker Christensen: *Dansk Mindretalspolitik*, Haderslev 1984, s. 34-39, 233-235.

Styring og beslutningsstrukturer i den sønderjyske politik

Rigsdagen

Efter Påskeblæsten håndterede man i Rigsdagen situationen i Sønderjylland som et udenrigspolitisk problem. Da man ikke ønskede at diskutere de følsomme sønderjyske spørgsmål offentligt, besluttede man på et møde i Det Udenrigspolitiske Nævn den 7. april 1933 på Munchs opfordring, at nævnet fremover skulle være forum for fortrolige orienteringer om grænsespørgsmålet og for koordinering af holdningen i den sønderjyske politik. Nævnet var velegnet til dette formål, fordi det tyske folketingsmedlem Johannes Schmidt ikke havde sæde i det.¹⁰

Intet tyder imidlertid på, at nævnet fik nogen reel betydning som koordinerende centrum i den sønderjyske politik. Sønderjyske forhold blev kun gjort til genstand for større drøftelser i nævnet nogle få gange i årene frem til besættelsen,¹¹ og et sønderjysk underudvalg, som nævnet på Munchs initiativ nedsatte i 1935, synes aldrig at være blevet funktionsdygtigt; efter at udvalget havde foretaget en indledende undersøgelse af regeringens økonomiske engagement i Sønderjylland, findes der således ingen spor af dets arbejde, selv om det fortsat konstitueredes frem til 1938.¹²

Efter at dønningerne fra Påskeblæsten havde lagt sig, diskuterede man da også igen store dele af det sønderjyske spørgsmål på Rigsdagen. Dog bar debatten tydeligt præg af at være udenrigspolitisk belastet; man var meget tilbageholdende med at diskutere nationalpolitiske emner, og interne meningsforskelle blev i vidt omfang afklaret i uformelle forhandlinger mellem regeringen og partilederne.¹³ Man havde holdt en lav profil på dette område i Rigsdagen siden genforeningen, og det ønskede man at fortsætte med. Det fremgår ikke mindst af en debat i Folketinget den 18. maj 1933, hvor Bent Holstein, valgt for Venstre i Sønderjylland, kritisere-

10. Udenrigspolitisk Nævn 7.4.1933, UM 3.E.92.

11. Næmlig 26-27.3.1935 og 29.1.1937, Udenrigspolitisk Nævn, UM 3.E.92.

12. Udvalget blev nedsat 27.3.1935 og konstitueredes sidste gang 10.11.1938. (jf. Udenrigspolitisk Nævn, UM 3.E.92). Udvalget havde ikke nogen selvstændig arkivdannelse, og oplysningerne om det er få. Dets begrænsede betydning turde imidlertid fremgå af det forhold, at det ikke har sat sig nogen spor i forhandlingerne i Udenrigspolitisk Nævn eller de ministerielle arkiver.

13. Povl Bagge (red.): *P. Munch. Erindringer*, bd. 6: Paa vej mod Krigen 1933-1939, København 1966, s. 58. I forbindelse med både uroløvene i 1933 og den sønderjyske skolelov fra 1939 forhandlede man uformelt med partilederne. Bagge 1966, s. 15; Jørgen Jørgensen på møde med de sønderjyske skoledirektioner 23.9.1938 (Undervisningsministeriet (herefter UVM), gruppeordnede sager 1916-68, lovsager pk. 14).

de regeringens politik i Sønderjylland for at være for valen. Hans indlæg udløste skarpe reaktioner fra både Stauning og Christmas Møller, der pointerede, at »... der er et Ord, som siger, at man skal tænke alt, hvad man siger, men man skal ikke sige alt, hvad man tænker. Jeg tror, dette maa være i Danmarks Interesse.«¹⁴

Den løse parlamentariske styring og den afdæmpede debat afspejler den samme enighed, som også prægede den danske udenrigspolitik.¹⁵ Den stiltiende konsensus og begrænsede interesse, der prægede de sønderjyske spørgsmål, omfattede imidlertid ikke de danske kredse i Sønderjylland. Debatten i Rigsdagen og i Udenrigspolitisk Nævn var især domineret af Hans Jepsen Christensen (V), A. Svensson (K) og I.P. Nielsen (S), der alle valgt var i Sønderjylland,¹⁶ og også fra folkeligt sønderjysk hold søgte man indflydelse på regeringens politik. Den gamle danske leder H.P. Hanssen stod indtil sin død i 1936 i forbindelse med regeringen,¹⁷ og også »Grænseomraadet Danske Samfund«, der blev stiftet i oktober 1933 som en reaktion på Påskeblæsten, var i tæt kontakt med regeringen. Organisationen, der dækkede de 32 sydligste grænsesogne i Sønderjylland, var med sine 14.000 medlemmer det tætteste, man kom en dansk nationalpolitisk enhedsorganisation efter genforeningen. Samfundene, der blev ledet af direktør for Sønderjydske Hypoteklaanefond Martin Hammerich, arbejdede for en lokal samling og styrkelse af danskheden, men søgte også gennem flere henvendelser til regeringen at påvirke dens politik i Sønderjylland.¹⁸

14. *Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger* 1932-33, sp. 6464, Holsteins indlæg sp. 6334-6361, Staunings svar sp. 6453-6457.

15. Jf. f.eks. Niels Finn Christiansen m.fl.: *Danmarks Historie*, bd. 7: 1914-1945, København 1988, s. 350f.

16. Alle tre var medlemmer af Udenrigspolitisk Nævn, Jepsen Christensen gennem hele perioden, J.P. Nielsen fra 1936 og A. Svensson fra 1939 (jf. *Aar bog for Rigsdagssamlingen* 1932/33-1939/40).

17. Bagge 1966, s. 12, 57f.

18. Hans Andersen: »Da der blev kaldt til samling. Oprettelsen af De danske Samfund i grænseområdet i 1933«, *Nord-Syd. Grænsepolitisk Tidsskrift*, marts 1958, s. 206-208; Kai Edvard Larsen: *Fra en stormfuld tid. De sønderjyske Danske Samfunds historie*, Sønderborg 1969, s. 27-54. I oktober 1934 klagede Fællesorganisationen for de danske Samfund i Grænseområdet over flaglovgivningen til Statsministeriet (Fællesorganisationen til Statsministeriet 25.10.1934, Fællesorganisationen for de danske Samfund i Grænseomraadet arkiv (herefter DS's arkiv), Landsarkivet for Sønderjylland (herefter LAÅ) pk. 15/6), i november samme år klagede man over tildelingen af opholdstilladelser til tyske statsborgere i Sønderjylland (Fællesorganisationen for de danske Samfund i Grænseområdet til Statsministeriet 29.11.1934, UM 7.O.40), og i januar 1935 foranstaltede man et møde med Undervisningsministeriet om politikken over for de tyske skoler (mødereferat 8.1.1935, pk. 15/7, DS's arkiv, LAÅ).

Regering og administration

Internt i regeringen koncentreredes ansvaret for politikken i Sønderjylland omkring Udenrigsministeriet. Ministeriet havde ikke nogen formaliseret rolle i forhold til de andre ministerier og synes sjældent på eget initiativ at have søgt at påvirke disse, men ministeriet blev løbende konsulteret af fagministerierne i både lovgivningsmæssige og administrative spørgsmål, og i ministeriet foretog man en tæt registrering af den nationalpolitiske udvikling i landsdelen.¹⁹ Samtidig var ministeriet ansvarligt for forholdet til den danske presse i Sønderjylland, som den søgte at påvirke til at indtage en mere facil holdning over for Tyskland.²⁰ Den hovedansvarlige for de sønderjyske sager, som sjældent synes at have nået P. Munchs skrivebord, var chefen for ministeriets politisk-juridiske afdeling Bent Falkenstjerne.²¹

Udenrigsministeriet blev i funktionen som rådgiver for fagministerierne delvist dubleret af Statsministeriet, der siden genforeningen havde varetaget de sager vedrørende Sønderjylland, som ikke hørte under noget fagministerium.²² I Statsministeriet indsamlede man også oplysninger om de nationalpolitiske forhold i landsdelen, ligesom man, om end i mere begrænset omfang, rådgav fagministerierne i sønderjyske sager.²³ Statsministeriets primære funktion var imidlertid koordinerende, både i forhold til partilederne og de danske kredse i Sønderjylland²⁴ og internt i regeringen, hvor ministeriet forsøgte at samle trådene i regeringens sønderjyske støttepolitik; det var her, man samlede oplysninger til Udenrigspolitisk Nævns sønderjyske udvalg i 1935, og i 1937 udarbejdede ministeriet en lignende oversigt over regeringens økonomiske engagement i landsdelen.²⁵

Det ressortministerium, der stod i tættest forbindelse med Udenrigsministeriet, var Undervisningsministeriet. Ministeriet havde et bredt sønder-

19. Jf. journalgruppe 7.X, UM.

20. Jf. f.eks. UM 7.X.15a: Den danske Presse i Sønderjylland og UM 7.C.88: Henstillinger m.H.t. Forsigtighed vedr. Udtalelser om dansk Grænsearbejde.

21. Vedrørende Bent Falkenstjerne: *Kongelig dansk Hof- og Statskalender* 1934, s. 206.

22. Wilhelm von Rosen (red.): *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, bd. 1-4, København 1991, s. 73.

23. Statsministeriets journalregister 1933-40 i ministeriets arkiv (herefter SM) er gennemgået.

24. Således blandt andet med repræsentanter for Fællesorganisationen for de danske Samfund i Grænseområdet i februar 1934 (jf. pk 15/0: Forhandlingsprotokol for Bestyrelsen for Grænseområdets Danske Samfund 1.2.1934 og 21.3.1934, DS's arkiv, LAÅ) og med sønderjyske landbrugsrepræsentanter 9.2.1935 (SM 472/1935). Vedrørende forhandlinger med partiformændene: Bagge 1966, s. 58.

25. SM 472/1935 og 334/1937.

jysk arbejdsfelt, der omfattede det danske og tyske skolevæsen og administrationen af de midler, der uden offentlighedens viden blev kanaliseret til Sønderjylland til støtte for dansk kulturelt arbejde.²⁶ Det skete dels gennem Udvalget til Fremme af Dansk Sprog og Kultur i Udlandet, som under Hans Jepsen Christensens ledelse var knyttet til ministeriet.²⁷ Dels skete det gennem Dansk Kultursamfund, en fond med en selvstændig bestyrelse, som blandt andet bestod af ledende danske sønderjyder og repræsentanter fra ministeriet, og som siden genforeningen havde administreret en mindre, skjult bevilling på ministeriets budget til fremme af dansk sprog og kultur i grænseområdet.²⁸ Departementschef i 1. departement Aage Barfod formidlede kontakten til Udenrigsministeriet, som blev konsulteret i forbindelse med alle væsentlige administrative afgørelser.

Svagere og mere sporadisk var kontakten mellem Udenrigsministeriet og Justitsministeriet, der kun i enkelte større sager søgte vejledning i ministeriet.²⁹ Justitsministeriet var ellers det ministerium, der først og mest direkte blev konfronteret med de skærpede nationale modsætninger i Sønderjylland. Ministeriets 3. kontor havde ansvaret for ordenshåndhævelsen i landsdelen og udstak retningslinierne for håndteringen af mindretallets demonstrationer, flagning og lignende. Under ministeriet hørte også politiadjutantembedet for de sønderjyske landsdele, der blev oprettet i 1934 under indtryk af den spændte nationale situation. Politiajudanten havde til opgave at rådgive ministeriet i grænsepolitiske forhold, indsamle oplysninger om den nationalpolitiske udvikling i landsdelen og sørge for ensartede afgørelser i sager af grænsepolitisk karakter.³⁰

Det er nærliggende at slutte, at det øjensynlige fravær af slagkraftig styring og systematisk koordinering af den sønderjyske politik i både rigsdag og regering var udtryk for, at der manglede styrende vilje og hel-

26. I Undervisningsministeriets arkiv findes en samling referater af ministeriets møder med de sønderjyske skoledirektioner og møder afholdt i forbindelse med udarbejdelsen af den sønderjyske folkeskolelov i 1939. Disse giver et godt billede af ministeriets principielle stilling i det sønderjyske skolespørgsmål (UVM, gruppeordnede sager 1916-68, lovsager pk. 14, møder pk. 5).

27. Rosen 1991, s. 1890f.

28. Rosen 1991, s. 1886f; Harald Jørgensen: *For de gamle som faldt. Træk af Dansk Kultursamfunds virke 1910-1985*, København 1986, s. 27-29.

29. Journalen fra Justitsministeriets 3. kontor (herefter JM, 3.K) er gennemgået.

30. Instruks for Politiajudanten 20.4.1934, JM, 3.K 1934/1421, jf. Peter Fransen: »Statspolitiet i Sønderjylland«, Peter Fransen, Kim Furdal m.fl. (red.): *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter genforeningen i 1920*, bd. I, Haderslev 2002, s. 181-198.

Kr. Refslund Thomsen (1884-1960) var som amtmand over Aabenraa-Sønderborg amt og som politiadjutant for de sønderjyske landsdele den førende sagkyndige, når det gjaldt det tyske mindretal. Hans ønske om en klar og håndfast linie over for mindretallet betød, at han løbende holdt de centrale myndigheder til ilden i den sønderjyske politik. (Udateret foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie).



hedssyn i politikken. Imidlertid må man være opmærksom på to forhold. Dels at politikken blev koordineret på ministermøderne og i andre sammenhænge, der ikke har sat sig spor i kildematerialet.³¹ Dels – og mere væsentligt – at fortsættelsen af den diskrete og nationalt uengagerede linie i Sønderjylland ikke krævede nogen principel nytænkning, langsigtet planlægning eller slagkraftig styring. Derfor var den løbende interne politiske købslåen mellem de forskellige ministerier og de sønderjyder, der søgte indflydelse på politikken, et vigtigt element i politikformuleringen.

Det sidste er desto vigtigtere, fordi centrale administrative poster var

31. Det fremgår af ministermødeprotokollerne, at man ret hyppigt diskuterede forholdene i Sønderjylland, men de snævre beslutningsreferater giver kun få oplysninger om indholdet af forhandlingerne (Tage Kaarsted (udg.): *Ministermødeprotokol: Ministeriet Stauning-Munch*, bd. 2, København 1984).

besat af sønderjyder med tætte forbindelser til det samme dansknationale miljø, som også Danske Samfund og flere af de sønderjyske rigsdagsmænd havde deres afsæt i. Især amtmændene i de to grænseamter Kr. Refslund Thomsen og O.D. Schack spillede en central rolle som sagkyndige for både Justitsministeriet og Undervisningsministeriet, og ministerierne rådførte sig herudover med de sønderjyske skoledirektioner, politimestre og politiadjudanten. Efter den første politadjudant Fritz Jacobsens død i 1935 bestred Kr. Refslund Thomsen også dette embede, og i årene frem til besættelsen blev han regeringens mest betroede sagkyndige i sønderjyske spørgsmål. Han sad desuden i bestyrelsen for Dansk Kultursamfund, hvor også blandt andre Hans Jepsen Christensen, I.P. Nielsen, H.P. Hanssen, Martin Hammerich og grev Schack havde sæde.³²

Flertallet af de sønderjyske repræsentanter havde været involveret i udformningen af mindretalsordningen i 1920 og var derfor fortrolige med den tankegang, der lå til grund for politikken i Sønderjylland. De dannede nu et uformelt netværk i den sønderjyske politik, hvor de fungerede som både interessegruppe og sagkyndige, men som det vil blive vist, var der ikke desto mindre betydelige meningsforskelle både internt mellem dem og mellem dem og regeringen.

Den sønderjyske politik 1933-1936

Reaktionerne på Påskeblæsten 1933

Under Påskeblæsten kom regeringen straks under pres fra de danske sønderjyder, der krævede en række indgreb over for det tyske mindretal. Med H.P. Hanssen og I.P. Nielsen i spidsen krævede de nationale organisationer og den sønderjyske arbejderbevægelse i de såkaldte Aabenraa- og Tinglev-resolutioner bedre grænsesikring, overvågning af de tyske grænseflytningsbestrebelse og hurtig indskriden over for urostiftere.³³ Også i Udenrigspolitisk Nævn krævede de sønderjyske repræsentanter, at regeringen »...gav Indtryk af, at Danmark tog Spørgsmaalet alvorligt.«³⁴

32. Hans Jepsen Christensen og I.P. Nielsen var medlemmer gennem hele perioden, H.P. Hanssen indtil sin død i 1936. I 1934 blev A. Svensson medlem og i 1936 O.D. Schack, Kr. Refslund Thomsen og Martin Hammerich (Jørgensen 1986, s. 56-68).

33. Resolutionerne blev vedtaget henholdsvis 12. og 17.4.1933 (*Grænsevagten* 1933, s. 159f, 167). Jf. Peter Hopp og Carsten Mogensen: *Ostersturm/Påskeblæsten 1933. Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie*, II, Flensburg 1983.

34. I.P. Nielsen i Udenrigspolitisk Nævn 7.4.1933, UM 3.E.92.

På nævnsmødet den 7. april 1933 betonedede Munch imidlertid over for de sønderjyske medlemmer, at truslen mod grænsen var en permanent tilstand, og at man i stedet for at agere i forhold til det slesvig-holstenske 'stemningsudbrud' måtte fokusere på forholdet til Berlin. Munch var »... enig i Kravet om en haandfast Optræden, men man maatte være forsigtig, at dette ikke satte et alment Præg paa Forholdet mellem Danmark og Tyskland.«³⁵

De initiativer, Munch introducerede på nævnsmødet, begrænsede sig da også til en forøgelse af statspolitiet i Sønderjylland med 100 uniformerede kriminalbetjente og uniformsloven, der forbød politiske organisationer, korps og foreninger i hele Danmark at bære uniform.³⁶ Hermed havde man stækket mindretallet uden at forbyde sig mod den liberale mindretalsordning. Der var imidlertid ingen tvivl om, at Munch prioriterede opretholdelsen af de liberale mindretalsprincipper og roen om grænsen højst. Således blev de to lovforslag efter Munchs ønske vedtaget i Rigsdagen uden henvisning til situationen i Sønderjylland,³⁷ og Munch havde på nævnsmødet den 7. april indskærpet over for sønderjyderne, at det var en nødvendig forudsætning for regeringens politik, at der igen blev ro om grænsespørgsmålet.³⁸ Sønderjyderne lagde dog endnu nogen tid offentligt pres på regeringen. H.P. Hanssen henvendte sig i slutningen af april igen til statsministeren, det samme gjorde en sønderjysk forsvarsdeputation,³⁹ og den 18. maj genfremførte Bent Holstein kravene fra Tinglev- og Aabenraa-resolutionerne i Folketinget. Han mente, at fraværet af synlige reaktioner på det tyske fremstød betegnede en uacceptabel indrømmelsespolitik over for Tyskland og hævdede, at »...den sønderjydske Befolkning ønsker, og det med Rette, at de danske Statsmyndigheder i Handling viser, at vi er Herre i vort eget Hus...«⁴⁰ Efterhånden som frygten for en grænseflytning aftog, aftog imidlertid også presset mod regeringen.

Håndteringen af mindretallets nationalpolitiske manifestationer

Selv om den sønderjyske politik midt på året fandt et mere normalt leje, føltes truslen mod grænsen dog fortsat nærværende. I regeringen frygtede

35. Udenrigspolitisk Nævn 7.4.1933, UM 3.E.92.

36. Udenrigspolitisk Nævn 7.4.1933, UM 3.E.92; Henning Koch: *Demokrati – slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945*, København 1994, s. 80f.

37. Jf. *Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger 1932/33*, sp. 5136-5202 og *Rigsdagstidende, Landstingets Forhandlinger 1932/33*, sp. 1619-1637.

38. Udenrigspolitisk Nævn 7.4.1933, UM 3.E.92.

39. *Grænsevagten 1933*, s. 170.

40. *Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger 1932-33*, sp. 6344.

man især, at grænsen som den lettest indtagelige Versailles-grænse skulle blive mål for det nye tyske styres opgør med Versailles-freden. Samtidig vakte den hurtige nazificering af det tyske mindretal og oprettelsen af sønderjyske SA-enheder også bekymring på grund af den indenrigspolitiske uro og den uønskede tyske opmærksomhed, det kunne afføde.⁴¹

Den tilspidsede nationale situation i Sønderjylland blev derfor igen anledning til en generel styrkelse af indsatsen mod den uniformerede politiske vold. Som modtræk til de sønderjyske SA-enheder introducerede regeringen urolovene, der blev vedtaget i april 1934.⁴² De forbød sammenlutninger, der havde »...til Hensigt ved ulovlig Magtanvendelse at øve Indflydelse paa politiske eller offentlige Anliggender«, ligesom indførsel og produktion af våben blev forbudt.⁴³ Med lovforslagene, der sigtede bredt mod antiparlamentariske grupper, fortsatte regeringen den usynlige offensiv mod mindretallet, der var blevet indledt med uniformsloven. Imidlertid var urolovene også en reaktion på, at danske kredse i Sønderjylland med I.P. Nielsen og H.P. Hanssen i spidsen ønskede et forbud mod det tyske nazistiske parti, og at der i forlængelse heraf var planer om at oprette frivillige danske korps som modvægt til de tyske SA-enheder.⁴⁴

De statsansatte sønderjyske embedsmænd indtog imidlertid en langt mere moderat holdning end I.P. Nielsen og H.P. Hanssen. Da repræsentanter for Udenrigsministeriet, Statsministeriet og Justitsministeriet på et møde den 5. september 1933 præsenterede urolovene for de sønderjyske amtmænd og politimestre, var der bred tilslutning til den liberale linie over for mindretallet og til regeringens lovtiltag. Grev Schack advarede endda regeringen mod at indlede en unødvendig 'legen krig' med mindretallet.⁴⁵ De sønderjyske embedsmænds opbakning til regeringens linie synes uændret de følgende år. På forespørgsel fra Justitsministeriet udtrykte politiadjutant Kr. Refslund Thomsen således i både 1936 og 1939 tilfredshed med uniforms- og urolovene, som han beskrev som effektive midler til at dæmpe de politiske uroligheder i Sønderjylland.⁴⁶

En stor del af mindretallets nationalpolitiske aktiviteter var imidlertid

41. Munch i Udenrigspolitisk Nævn 7.12.1933, UM 3.E.92, samt memorandum vedr. forholdene i Sønderjylland marts 1935, UM 7.F.23/1.

42. Bagge 1966, s. 14f.

43. Koch 1994, s. 125.

44. Koch 1994, s. 92. Hvorfra Koch har disse oplysninger, fremgår ikke, men i *Grænsevagten* sættes lovene ligeledes i forbindelse med de sønderjyske korpsplaner og I.P. Niensens støtte til disse. (*Grænsevagten* 1934, s. 38f).

45. Referat af møde i Statsministeriet 5.9.1933, JM, 3.K 967/1933.

46. Udtalelser fra Politiadjudanten for Sønderjylland til Justitsministeriet 15.2.1936 og 28.2.1939, Politiadjutantens arkiv 33/1933, LAÅ.

ikke lovreguleret. Reglerne for mindretallets flagning og demonstrationer var således fastlagt administrativt i to fortrolige instruktioner fra 1928 og 1931. Med 1928-instruktionen havde Sønderjylland i realiteten fået andre flagregler end det øvrige Danmark. I Danmark var flagning med fremmed flag som hovedregel forbudt, men i instruktionen blev det bestemt, at politiet som hovedregel ikke skulle gribe ind over for mindretallets flagning, medmindre den havde »...en mod Staten rettet fjendtlig eller for den øvrige Befolkning krænkende Karakter.«⁴⁷ I 1931-instruktionen blev det tilsvarende fastslået, at der kun skulle gribes ind over for nationalpolitiske demonstrationer og udlændinges ulovlige deltagelse i disse, når demonstrationen havde »...en mod den danske Stat eller dennes Institutioner rettet Karakter.«⁴⁸

Da regeringen i april 1934 oprettede politiadjutantembedet, var det blandt andet, fordi man under de ændrede forhold ønskede at skabe en ensartet forvaltningspraksis på disse områder.⁴⁹ Indtil da havde amtmændene haft ansvaret for politiets håndtering af de nationalpolitiske sager, hvilket havde haft som resultat, at man i Tønder amt fulgte en mere eftergivende linie end i de andre sønderjyske amter.⁵⁰ I instruksen for politiadjudanten af 12. januar 1935 bestemtes det derfor, at amtmanden skulle afgøre grænsepolitiske sager i samråd med politiadjudanten, og i en ny instruks af 11. december 1935 placeredes eneansvaret for sagerne hos politiadjudanten.⁵¹ Det skete ikke uden sværdslag med grev Schack i Tønder amt og stiftamtmand C.L. Lundby i Haderslev amt, der var utilfredse med

47. Instruktion angaaende Flagning i de sønderjyske Landsdele, JM, 3.K 1642/1936.

48. Instruktion angaaende Foranstaltninger til at forebygge Demonstrationer af Udlændinge paa dansk Statsomraade og til at sikre Opretholdelse af den lovlige Orden ved Grænsen, JM, 3.K 1082/1930. For en nærmere beskrivelse af de to instruktioner se Fransen 2002, s. 183f.

49. Internt notat 1.11.1934, JM, 3.K 1421/1934.

50. Peter Fransen: »Flagning med fremmedflag i Sønderjylland i mellemkrigstiden set under en administrationshistorisk synsvinkel«, *Fortid og Nutid* 1999, s. 263f, samt Statsministeriets udtalelse til Justitsministeriets 3. kontor 19.10.1937, JM, 3.K 1642/1936.

51. Instruktionerne ligger på henholdsvis JM, 3.K 1421/1934 og 1350/1935. Med oprettelsen af politiadjutanturen var den civile urobekæmpelse i Sønderjylland endnu engang et skridt foran urobekæmpelsen i det øvrige Danmark – et mønster, der havde gjort sig gældende siden genforeningen, da man i Sønderjylland havde oprettet det første politiadjutantembede (1920-23) og indført et statsligt enhedspoliti svarende til det, der først blev indført i det øvrige land i 1938. Politiet i Sønderjylland havde desuden siden 1921 haft udvidede beføjelser til at foretage masseanholdelser; tilsvarende beføjelser fik politiet i det øvrige land først i 1933. I det nyoprettede politiadjutantur lå kimen til sikkerhedspolitiet og udrykningstjenesten ved rigspolitechefembedet, som blev oprettet i 1938 (Fransen 2002, s. 122-127, 160-167; Koch 1994, s. 110, 115).

at blive frataget deres beføjelser, og grev Schack vedblev de kommende år at være en af politiadjutanturets mest indædte modstandere.⁵²

1928- og 1931-instruktionerne udgjorde grundlaget for de to politiadjutanter arbejde, og i alt væsentligt fortsatte de den hidtidige linie i den administrative praksis i disse spørgsmål. Dog skete der enkelte mindre opstramninger på de to politiadjutanter eget initiativ. Således indførte Fritz Jacobsen i forbindelse med Knivsbjerg-festerne et forberedende møde med arrangørerne, hvor han indskærpede betingelserne for den enkelte fests afvikling.⁵³ Denne procedure blev under Kr. Refslund Thomsen fast i forbindelse med alle mindretallets arrangementer,⁵⁴ og i 1938 kunne Refslund Thomsen indberette, at linien over for mindretallet i Tønder var tilpasset praksis i de andre sønderjyske amter.⁵⁵

I den spændte nationale situation viste det sig imidlertid at være problematisk, at retningslinierne for flagning og nationale demonstrationer var ukendte for offentligheden. Problemet var størst i flagspørgsmålet, fordi ikke bare politiadjudanten, men også Statsministeriet og Justitsministeriet traf afgørelser i sager af denne art. Det resulterede i uensartede og i flere tilfælde modstridende afgørelser,⁵⁶ og i oktober 1934 henvendte Danske Samfund sig derfor til Statsministeriet med krav om en klar linje over for mindretallets flagning: »Det er ikke saa meget Udfordringen fra tysk Side som Manglen på faste Linier for Myndighedernes Indgriben, man føler sig trykket af«, hed det her.⁵⁷ Refslund Thomsen skrev i forbindelse med klagen til Justitsministeriet, at Sønderjylland var præget af »...unødige Uro, idet den dansksindede Befolkning naturligt i enhver Flagning med fremmed Flag vil se en Krænkelse af dansk Lovgivning og Suverænitæt [...] medens den tysksindede Befolkning vil være fristet til at prøve, hvor vidt man kan gaa, uden at ifalde Strafansvar.«⁵⁸ Trods tilslutning fra både amtmænd, politimestre og justitsminister C.Th. Zahle udløste den sønderjyske henvendelse imidlertid ikke noget initiativ fra regeringens side, og meget tyder på, at det skyldtes et bevidst politisk valg truffet i Statsministeriet og Udenrigsministeriet.⁵⁹ I hvert fald mødte de to ministerier Justitsministeri-

52. Schack til Justitsministeriet 21.12.1934 og 31.5.1935 samt interne notater af 1.11.1934 og 28.12.1934, JM, 3.K 1421/1934.

53. Fransen 1999, s. 269.

54. Politiadjudanten for Sønderjylland til Justitsministeriet 10.11.1936, JM, 3.K 1642/1936.

55. Politiadjudanten for Sønderjylland til Justitsministeriet 8.1.1938, JM, 3.K 1642/1936.

56. Se f.eks. Fransen 1999, s. 269-277 samt UM 7.X.30 og SM 438/1940.

57. Fællesorganisationen for de danske Samfund i Grænseområdet til Statsministeriet 25.10.1934, pk. 15/6, DS's arkiv, LAÅ.

58. Politiadjudanten for Sønderjylland til Justitsministeriet 11.1.1935, JM 1438/1934.

59. Vedrørende reaktionerne på forslaget: JM, 3.K 1438/1934.



I slutningen af 1930'erne voksede den lokale tyske selvfølelse i takt med Det Tredje Riges ekspansion, og efterhånden som den nazistiske ensretning af mindretallet blev bragt til ende. Her viser medlemmer af det tyske mindretal hagekorsflagene ved en kransenedlæggelse på den nazistiske partidag i Haderslev den 14. april 1938. (Foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie).

et med modvilje, da det i november 1936 viderebragte et ønske fra Refslund Thomsen om at få kodificeret den eksisterende administrative praksis vedrørende demonstrationer og flagning i Sønderjylland. Refslund Thomsen havde i sin henvendelse til Justitsministeriet fremført, at han ikke ønskede en skærpelse, men blot en afklaring og synliggørelse af den administrative praksis, men både Statsministeriet og Udenrigsministeriet udtrykte betænkelighed ved forslaget. Forhandlingerne mellem ministerierne og politiadjudanten stod på i fire år, og de to ministerier gav løbende udtryk for, at de frygtede den opmærksomhed, de nye retningslinier ville vække, ligesom de krævede en høj grad af konduite og elasticitet i den administrative praksis for at kunne tilslutte sig forslaget.⁶⁰ Kravene var så vidtgående

60. Politiadjudanten for Sønderjyllands henvendelse oversendt fra Justitsministeriet til Udenrigsministeriet og Statsministeriet 10.11.1936, UM 7.X.1a. Sagsakterne findes herudover på JM, 3.K 1642/1936 og SM 438/1940. Vedrørende Statsministeriets og Udenrigsministeriets holdning se f.eks. udtalelser fra Statsministeriet til Udenrigsministeriet 13.8.1937 og 15.9.1938 og fra Udenrigsministeriet til Statsministeriet 19.10.1937 og 14.7.1938, alle på SM 438/1940.

– de involverede for Statsministeriets vedkommende blandt andet, at man i en overgangsperiode skulle give dispensationer med tilbagevirkende kraft i tilfælde af ulovlig flagning – at Refslund Thomsen frygtede, at indførelsen af den nye ordening ville resultere i de samme problemer som den eksisterende.⁶¹ I 1940 opgav man under hensyn til den spændte udenrigspolitiske situation helt forslaget.⁶²

Meget tyder altså på, at håndteringen af mindretallets nationalpolitiske udfoldelser var præget af en bevidst usynlighedstænkning, hvor uviljen mod at træde i karakter over for mindretallet og mod at synliggøre sig i forhold til det følsomme grænsespørgsmål vejede tungere end de lokale hensigtsmæssighedshensyn, som havde fået Danske Samfund og Refslund Thomsen til at henvende sig til regeringen.

En udtalelse fra Statsministeriet i forbindelse med Refslund Thomsens henvendelse antyder desuden, at også politiadjutantembedet spillede en rolle i denne tankegang; ministeriet udtalte her, at man fortsat gerne så afgørelser i flagsager placeret hos politiadjutanten, idet »...det i en præker Situation kunde være af Betydning, at Centraladministrationen kunde tage Afstand fra den af en lavere Myndighed givne Dispensation.«⁶³

De små meningsforskelle mellem Justitsministeriet og de danske sønderjyder på den ene side og Udenrigsministeriet og Statsministeriet på den anden er centrale, fordi de afslører en principiel skillelinie mellem en politisk tænkning baseret på indenrigspolitiske hensyn og en politik styret af den udenrigspolitiske nødvendighed. Den omstændelige behandling af de marginale uoverensstemmelser viser samtidig, hvor lille et manøvrum regeringens førende ministre Stauning og Munch mente at have i Sønderjylland.

Opholdstilladelser

Skellet mellem Udenrigsministeriet og Justitsministeriet viste sig endnu tydeligere i spørgsmålet om, hvilken linie man skulle følge ved tildeling af opholdstilladelser til tyske statsborgere i Sønderjylland.⁶⁴

Det var en henvendelse fra det tyske gesandtskab i sommeren 1934, der

61. Politiadjutanten for Sønderjylland til Justitsministeriet 8.1.1938, JM, 3.K 1642/1936.

62. Udenrigsministeriet til Justitsministeriet 31.1.1940, JM, 3.K 1642/1936.

63. Statsministeriets udtalelse til Justitsministeriet 19.10.1937, SM 438/1940. Ifølge Statsministeriets udtalelse var det et synspunkt, politiadjutanten for Sønderjylland selv havde fremført.

64. Akterne vedrørende tildeling af opholdstilladelser i Sønderjylland ligger på UM 7.O.40 og JM, 3.K 15.34/1934.

fik Udenrigsministeriet til at undersøge, hvilke retningslinier Justitsministeriet fulgte ved tildelingen af disse opholdstilladelser.⁶⁵ Udenrigsministeriet havde fået det svar, at man fulgte de samme retningslinier her som i det øvrige land, og at man ikke tog nogen nationalpolitiske hensyn ved afgørelsen af de sønderjyske sager bortset fra de tilfælde, hvor ansøgeren havde udøvet en mod den danske stat rettet virksomhed.⁶⁶

Det stemte imidlertid dårligt overens med, at Udenrigsministeriet ved nærmere undersøgelse kunne konstatere, at de to afslag, som ministeriet var blevet forelagt af gesandtskabet, var begrundet alene i ansøgernes tyske nationalitet.⁶⁷ Munch indkaldte derfor repræsentanter for Justitsministeriet og de sønderjyske amtmænd til et møde, hvor han indskærpede, at man i forbindelse med genforeningen havde forpligtet sig til at føre den samme politik i Sønderjylland som i det øvrige land, samtidig med at han fremhævede den udenrigspolitiske betydning af, at dette princip ikke blev fraveget: »Vi burde overfor Tyskland staa uangribelig med Henblik paa Udviklingen under alle Eventualiteter saavel i Tyskland som i andre Lande.«⁶⁸

Justitsministeriet tilsluttede sig på mødet og i en efterfølgende brevsveksling Munchs synspunkt,⁶⁹ men det blev imidlertid hurtigt klart, at praksis i Sønderjylland systematisk afveg fra praksis i det øvrige land. Allerede på mødet mellem de to ministerier havde Refslund Thomsen sagt, at hvis man imødekom den tyske klage, måtte man fremover bevillige flere opholdstilladelser end hidtil. Og da Munch pressede på for at få omsat den principielle enighed mellem ministerierne til konkrete retningslinier for den fremtidige praksis i Sønderjylland, blev modsætningen mellem ord og handling i Justitsministeriet åbenlys. Formelt modsatte Justitsministeriet sig Udenrigsministeriets forslag, fordi det byggede på det princip, at enkelte, objektive kriterier som fødested og familietilknytning skulle lægges til grund for afgørelserne. Justitsministeriet hævdede, at afgørelserne kun kunne hvile på helhedsvurderinger foretaget af Justitsministeriet.⁷⁰ Da de sønderjyske amtmænd, politiadjudanten og statspolitichefen blev hørt i sagen og samstemmende afviste udkastet med den begrundelse, at det ville betyde en væsentlig liberalisering af praksis, var

65. Referat af 7.9.1934 og Udenrigsministeriet til Statspolitiet 5.9.1934, UM 7.O.40.

66. Justitsministeriet til Udenrigsministeriet 4.10.1934, UM 7.O.40.

67. Jf. referat af 8.10.1934 og Munchs vurdering i udateret notat, UM 7.O.40.

68. Referat af møde i Udenrigsministeriet 26.10.1934, UM 7.O.40.

69. Zahle til Udenrigsministeriet 12.12.1934, UM 7.O.40.

70. Justitsministeriet til Udenrigsministeriet 31.5.1935, UM 7.O.40.

der imidlertid ingen tvivl om, at Justitsministeriets modvilje skyldtes en forvaltningspraksis, der var mere restriktiv, end man ville være ved.⁷¹

Det hjalp dog ikke Udenrigsministeriet, der ikke havde nogen formel kompetence til at gribe ind over for Justitsministeriet. Munch måtte opgive at få udformet de nye retningslinier og indskrænkede sig til at henstille, at Justitsministeriet forelagde alle spørgsmål af politisk betydning for Udenrigsministeriet.⁷²

Da K.K. Steincke blev justitsminister i november 1935, voksede afstanden mellem de to ministerier yderligere. På et møde i Udenrigsministeriet den 7. januar 1936 nægtede Steincke således åbent at følge den samme linie i Sønderjylland som i det øvrige land, og i de følgende år strammede han kursen i flere principielle sager uden at konsultere Udenrigsministeriet. Blandt andet bremsede han op for tildelingen af opholdstilladelser til elever ved den tyske højskole i Tinglev og fastholdt denne opstramning til trods for, at både det tyske gesandtskab og Udenrigsministeriet henstillede, at man slog ind på en mere liberal linie.⁷³

Skolepolitikken

Et andet brændpunkt i regeringens forhold til mindretallet var skole-spørgsmålet. Allerede under Påskeblæsten kom de offentlige tyske skoler i søgelyset, da tysksindede lærere deltog i agitationen mod grænsen. Regeringen reagerede skarpt på, hvad man opfattede som de tysksindede embedsmænds manglende iagttagelse af deorum; i Folketinget erklærede Stauning, at embedsmænd, der optrådte illoyalt over for den danske stat, ville blive afskediget.⁷⁴ Det synes ikke at være sket, men i to tilfælde i 1934 gav Undervisningsministeriet med Udenrigsministeriets tilslutning sønderjyske skolekommissioner medhold i, at de havde ret til at afskedige lærere ved danske skoleafdelinger alene med den begrundelse, at lærerne var tysksindede.⁷⁵

Spørgsmålet om de offentlige skoler trængtes imidlertid hurtigt i baggrunden på grund af den kraftige vækst i antallet af tyske privatskoler – fra 1932 til 1934 fordoblede skolernes antal fra ca. 25 til ca. 50.⁷⁶ Fra et

71. Referat af 18.6.1935, UM 7.O.40, hvor der også findes en opsummering af udtalelserne. Disse findes på JM 15.34/1934.

72. Munch til Justitsministeriet 31.7.1935, UM 7.O.40.

73. Vedrørende møde i Udenrigsministeriet 7.1.1934 se mødereferat i UM 7.O.40. Jf i øvrigt Hans Jacob Hansen: »Grænsepolitisk Redegørelse« 22.11.1937, UM 7.C.158.

74. *Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger* 1933-34, sp. 128.

75. Sagerne ligger på UM 7.X.9e.

76. Fink 1955, s. 107.

dansk synspunkt var privatskolerne problematiske, fordi de ikke var underlagt den samme kontrol som de offentlige skoler, og fordi de oftest nationalt og politisk var mere yderligtgående end disse, hvilket i forstærket grad gjorde sig gældende fra 1933.⁷⁷ Der var en udbredt modvilje mod skolerne i Sønderjylland, hvor blandt andre H.P. Hanssen krævede, at regeringen aktivt skulle gribe ind over for dem, og også i det socialdemokratiske bagland blev der rejst krav om regeringsindgreb.⁷⁸

Det var imidlertid begrænset, hvad Undervisningsministeriet kunne foretage sig over for de tyske privatskoler, da deres virksomhed var helt lovlig. I samarbejde med de sønderjyske skoledirektioner nytænkte departementschef Aage Barfod dog den administrative håndtering af skolerne med henblik på ad denne vej at bremse dem. På to møder den 22. september 1933 og 28. maj 1934 diskuterede man således de to sanktionsmuligheder, man rådede over over for skolerne: nægtelse af opholdstilladelser til rigstyske lærere og fratagelse af skolernes statstilskud.⁷⁹

Fratagelsen af skolernes statstilskud var mulig, fordi den sønderjyske skolelov indeholdt det forbehold, at de tyske privatskoler kun var berettiget til statstilskud i henhold til friskoleloven, når omstændighederne i øvrigt talte for det.⁸⁰ Ingen ønskede en fuldstændig standsning af statstilskuddene, men der var bred tilslutning til et forslag fra Barfod om at nægte tilskud til nyoprettede tyske privatskoler i kommuner, hvor der allerede fandtes en offentlig tysk skole.⁸¹ Da Barfod på et møde i Udenrigsministeriet i maj 1934 redegjorde for beslutningen, sagde han, at man var klar over, at der var tale om et principielt brud med friskoleloven, og at man bevægede sig på kanten af de proklamerede liberale mindretalsprincipper, men at man samtidig fandt indgrebet rimeligt og mente, at det var den bedste måde at imødekomme de mere yderligtgående danske krav på. Disse synspunkter accepterede Udenrigsministeriet.⁸² Tiltaget synes pri-

77. Udtalelse fra Ministerielt Udvalg af 9.4.1937 til Statsministeriet 16.11.1937, SM 334/1937.

78. Jf. referat af møde i Undervisningsministeriet 22.9.1933 (UVM, gruppeordnede sager 1916-68, lovsager pk. 14) og referat af møde mellem Udenrigsministeriet og Undervisningsministeriet 28.5.1934 (UM 7.X.9a).

79. Referat af møderne 22.9.1933 og 28.5.1934. UVM, gruppeordnede sager 1916-68, møder pk. 5.

80. Hans Novrup: »Folkeskolen i de sønderjyske Landsdele 1920-1942«, Jacob Petersen (red.): *Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920-1942*, Haderslev 1943, s. 15.

81. Referat af møde mellem Undervisningsministeriet og skoledirektionerne 22.9.1933, UVM, gruppeordnede sager 1916-68, møder pk. 5.

82. Referat af møde mellem Udenrigsministeriet og Undervisningsministeriet 28.5.1934, UM 7.X.9a.

mært iværksat på grund af sin signalværdi; i hvert fald var det vurderingen på mødet, at den reelle betydning af tiltaget var lille på grund af de store tilskud, skolerne modtog fra Tyskland.

Man forsøgte også i enkelte tilfælde at bremse de tyske privatskolelæreres grænsepolitiske aktiviteter ved at tilbageholde tilskud, når en skoles lærere deltog i agitation mod grænsen. Imidlertid havde man ikke nogen særlig heldig hånd her. I 1934 fratog man de tyske privatskoler i Bov og Løgumkloster deres statstilskud med den begrundelse, at lærere ved skolerne havde optrådt nationalt udæskende, men man måtte udbetale tilskuddet til skolen i Løgumkloster, da man ikke kunne bevise sine beskyldninger. Herefter synes man ikke at have benyttet sig af denne sanktionsmulighed.⁸³

Barfod og skoledirektionerne havde imidlertid ikke helt frie hænder over for mindretallet. På mødet med skoledirektionerne i september 1933 var man blevet enige om at fratage alle rigstyske lærere ved privatskolerne deres opholdstilladelse, men det afviste både Frederik Borgbjerg og Udenrigsministeriet under henvisning til mindretalsordningen.⁸⁴ Man begrænsede sig derfor til offentligt at markere, at man ikke ville tolerere, at rigstyske lærere deltog i grænseagitation, ligesom man over for den enkelte tyske lærer indskærpede, at hans opholdstilladelse blev givet under forudsætning heraf.⁸⁵ Gennemgående modsatte Udenrigsministeriet sig imidlertid, at man inddrog opholdstilladelserne i de tilfælde, hvor det blev aktuelt, og kun i et enkelt tilfælde synes det at være sket.⁸⁶

Her som over for Justitsministeriet havde Udenrigsministeriet altså en modererende indflydelse på de administrative dispositioner. Dog var der den ikke uvæsentlige forskel, at ministeriet over for Justitsministeriet havde afvist den blotte markering af den eksisterende linie over for mindretallet, mens man her accepterede en vis – om end beskedne – skærpelse af linien over for de tyske skoler.

Denne forskel bundede sikkert i, at man på skoleområdet var langt fra at berøre de basale, grundlovssikrede rettigheder, som var på spil på Ju-

83. Referat af møde mellem Undervisningsministeriet og Udenrigsministeriet 28.5.1934 (UVM, gruppeordnede sager 1916-68, møder pk. 5) og brev fra Undervisningsministeriet til Udenrigsministeriet 26.9.1934 (UM 7.X.9a) samt *Grænsevagten* 1934, s. 259 og 319.

84. Notater af 24.10.1933 og 16.1.1934, UM 7.X.9a.

85. F.eks. Stauning i Folketinget 17.10.1933 (*Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger* 1933-34, sp. 128) og Barfod på møde i Undervisningsministeriet 22.9.1933 (referat i UVM, gruppeordnede sager 1916-68, møder pk. 5).

86. På UM 7.X.9d findes de sager, der involverede Udenrigsministeriet. Det tilfælde, hvor Udenrigsministeriet ikke blev hørt og opholdstilladelsen inddraget, er omtalt i *Grænsevagten* 1934, s. 296.

stitsministeriets ressort, men samtidig er det også nærliggende at se en forklaring i den politiske og moralske modvilje, regeringen må have næret mod den ideologiske indoktrinering, der fandt sted i de tyske privatskoler. Reaktionen, da den tyske skoleforening i januar 1934 henvendte sig for at få tilladelse til at bruge Hitler-hilsenen i de tyske skoler, peger i hvert fald i denne retning. Undervisningsministeriet nægtede da at give denne tilladelse vel vidende, at man ingen hjemmel havde hertil. Om afvisningen skrev Borbjerg til Udenrigsministeriet, at den skete, »...skønt vi er klare over, at Brugen af Hilsenen ikke er lovstridig og ikke kan forbydes. Vi kan derfor alene betragte Sagen som et disciplinært Spørgsmaal og kun skride ind overfor de Lærere, der er Tjenestemænd, medens vi overfor Privatskoler har Muligheden for at inddrage Statstilskud og, hvis de ikke har et saadant eller ikke søger derom, kan vi slet intet gøre, men alligevel anser vi en Afvisning for at være paa sin Plads.«⁸⁷ Denne usædvanlige – og formodentlig ugyldige – forvaltningsakt fik Udenrigsministeriets opbakning.⁸⁸

Regeringen og den danske presse i Sønderjylland

Den danske presse i Sønderjylland fik også det øgede pres mod grænsen at mærke. Formelt adskilte regeringens håndtering af den sønderjyske presse sig ellers ikke fra dens behandling af den øvrige danske presse. Repræsentanter for de sønderjyske aviser kunne på lige fod med pressens øvrige repræsentanter deltage i de informationsmøder, der blev afholdt i Udenrigsministeriet, men de sønderjyske pressefolk deltog kun sjældent i møderne.⁸⁹ Forbindelsen mellem ministeriet og bladene var således ikke tættere, end at redaktøren på *Sønderborg Socialdemokrat*, Frede Nielsen, så sent som 1937 måtte bede om at blive underrettet, når der blev afholdt informationsmøder, hvor sønderjyske forhold blev drøftet.⁹⁰

Til gengæld øvede man lokalt en vis indflydelse på pressen. Selv om politiadjudanten ikke formelt havde nogen beføjelser i denne retning, synes Refslund Thomsen således løbende at have stået i forbindelse med de sønderjyske aviser. I februar 1937 skrev direktør i Udenrigsministeriet O.C. Mohr i hvert fald til gesandt Herluf Zahle i Berlin, at politiadjudanten i forhold til avisen *Hejmdal* øvede »...en vis Tilsynsmyndighed over for Redaktionen i Sager af større Vigtighed«,⁹¹ og Ingeborg Refslund

87. Undervisningsministeriet til Udenrigsministeriet 23.1.1934, UM 7.X.9a.

88. Referat af møde i Udenrigsministeriet 10.2.1934, UM 7.X.9a.

89. Udenrigsministeriet til Morten Kamphøener 10.5.1939, UM 110.D.11.

90. Frede Nielsen til Udenrigsministeriet 3.2.1937, UM 110.D.11.

91. O.C. Mohr til Herluf Zahle 7.2.1937, UM 7.B.66b.

Thomsen beskriver i sine erindringer, hvordan hendes mand jævnligt op-søgte *Hejmdal* og *Sønderborg Socialdemokrat* for at indskærpe regeringens linie over for dem.⁹²

Hvorvidt Refslund Thomsen var pålagt dette hverv fra centralt hold, er det ikke muligt at afgøre, men Udenrigsministeriet fandt under alle omstændigheder denne indsats over for den danske presse utilstrækkelig. I august 1936 henvendte ministeriet sig således til generalkonsul Lauritz Larsen i Flensborg for at få ham til at holde et vågent øje med den sønderjyske presse og gribe ind, når den gik for vidt i sine udtalelser over for Tyskland.⁹³ Lauritz Larsen var i kraft af sin fortid som fuldmægtig i Udenrigsministeriets Pressebureau ideel til dette hverv, men han afviste ministeriets anmodning med henvisning til den animositet, det kunne skabe blandt de sønderjyske redaktører, at han optrådte som selvbestaltet overredaktør. Han tilbød i stedet at afholde et møde med repræsentanter for den samlede sønderjyske presse, hvor han én gang for alle kunne redegøre for Udenrigsministeriets retningslinier.⁹⁴ I Udenrigsministeriet mente man imidlertid, at en sådan belæring måtte komme fra P. Munch selv,⁹⁵ og Lauritz Larsens indsats kom til at begrænse sig til, at han en enkelt gang tog *Hejmdal* og *Jydske Tidende* i skole.⁹⁶ Mødet i Udenrigsministeriet synes ikke at være kommet i stand.

Når ansatserne til kontrol med den sønderjyske presse netop forblev ansatser, skyldtes det altså ikke manglende vilje i Udenrigsministeriet. Den manglende slagkraft over for pressen bundede snarere i, at indenrigs-politiske og praktiske hensyn hindrede Udenrigsministeriet i selv at forstå den kontrol af pressen, som de lokale myndigheder ikke kunne eller ville påtage sig. Samtidig fornemmer man også i ministeriets ageren en vis berøringsangst over for forholdene i Sønderjylland – et forhold, Martin Hammerich fremhævede som symptomatisk for regeringens sønderjyske politik i det hele taget, da han i forbindelse med Danske Samfunds stiftelse i oktober 1933 hævdede, at det styrende princip for regeringen var hellere at »... røre mindst muligt ved noget, man vanskeligt magter, end tage forkert paa det!«⁹⁷ Om denne vurdering er rimelig, kan diskute-

92. Ingeborg Refslund Thomsen: *Hjemme i Nordslesvig*, København 1961, s. 115.

93. Bent Falkenstjerne, Udenrigsministeriet til Lauritz Larsen 14.8.1936, UM 7.C.88 og 7.X.15a. Vedrørende Lauritz Larsen se *Kraks Blaa Bog* 1935, s. 634.

94. Lauritz Larsen til Udenrigsministeriet 17.8.1936, UM 7.C.88 og 7.X.15a.

95. Referat af 4.9.1936, UM 7.X.15a.

96. Lauritz Larsen til Udenrigsministeriet 26.11.1936, UM 7.C.88 og 7.X.15a.

97. Udateret udtalelse i lægget Sager vedr. oprettelse af Danske Samfund, pk. 15/7, DS's arkiv, LAÅ.

res, men at fremmedheden over for de sønderjyske forhold spillede en vis rolle for regeringens tilbageholdende politik i landsdelen, synes ikke usandsynligt.

Styring og strategier i den sønderjyske politik 1933-36

Et blik på politikken i Sønderjylland i de første år efter Påskeblæsten viser altså, at selv om der ikke fandtes nogen formaliseret styring af politikken, var der både styrende vilje og helhedssyn i politikken. Udenrigsministeriet havde med ikke-involverings- og usynlighedstænkningen som ledemotiver et fast greb om lovtiltagene og de væsentligste administrative beslutninger i Justitsministeriet og Undervisningsministeriet og sikrede, at man fik gennemført en væsentlig indskrænkning af mindretallets nationalpolitiske manøvrerum uden at komme i konflikt med de liberale mindretalsprincipper.

Usynlighedstænkningen kom tydeligst til udtryk på Justitsministeriets ressort, hvor usynlighedshensynet gjorde sig gældende langt ind i den administrative praksis – således i reglerne for mindretallets flagnings- og demonstrationer. Justitsministeriets afvisning af Udenrigsministeriets ønske om en mere liberal praksis ved tildelingen af opholdstilladelser til tyske statsborgere i Sønderjylland viser imidlertid samtidig, at der var grænser for Udenrigsministeriets indflydelse. Fælles for disse sager og for Udenrigsministeriets fejlslagne forsøg på at skærpe tilsynet med den sønderjyske presse var, at forskellige instanser havde held til at hævde det eksisterendes ret.

Udenrigsministeriet sørgede også for, at Undervisningsministeriets forvaltningspraksis holdt sig inden for rammerne af de liberale mindretalsprincipper, men her markerede man med Udenrigsministeriets godkendelse åbent grænserne for mindretallets handlefrihed.

Administrationen og de administrative afgørelser spillede en central rolle i den sønderjyske politik på begge de to ministeriers områder. Fortrængningen af det sønderjyske spørgsmål fra den politiske dagsorden og det forhold, at man i administrationen var tvunget til at forholde sig til væsentlige, nye nationalpolitiske problemer, betød en stærk politisering af den administrative praksis. Af samme grund kom administrationen imidlertid til at fungere som en buffer, der tillod regeringen at nedtone sin rolle som aktør i den sønderjyske politik, samtidig med at den forhindrede en række nationale stridsspørgsmål i at forplante sig til det politiske niveau.

Det diskrete korrektiv til den officielle linie, som uniforms- og urolovgivningen repræsenterede, indikerer sammen med Udenrigsministeriets evne til at sætte sin vilje igennem i de administrative dispositioner i lands-

delen, at fortsættelsen af den hidtidige ikke-involveringslinje i Sønderjylland reelt repræsenterede en positiv tilpasning til Tyskland; Bent Holstein havde ret, når han hævdede, at regeringen ikke var herre i eget hus i Sønderjylland.

Den sønderjyske politik 1937-40

I løbet af 1936 og 1937 ændrede forudsætningerne for regeringens sønderjyske politik sig i flere henseender. Regeringen anså fra årsskiftet 1936-37 faren for grænserevision for at være betydeligt øget, idet man nu erkendte, at Tyskland havde magt til at realisere sine aggressive udenrigspolitiske planer, uden at man som tidligere kunne vente hjælp fra England, hvis Tyskland rejste grænsespørgsmålet.⁹⁸ De tyske troppers indmarch i Rhinlandet i marts 1936 var det første tegn i denne retning, og den tyske indlemmelse af Østrig og Tjekkiet de følgende år øgede frygten for en grænseflytning.⁹⁹

Mindretallets repræsentanter optrådte da også med stadig større selvfølelse og indbyrdes enighed i takt med, at den politiske ensretning af mindretallet blev ført til ende.¹⁰⁰ Til gengæld aftog presset mod regeringen fra de danske sønderjyder, efterhånden som landbrugskrisen i Sønderjylland stilnede af, og den nationale situation i området stabiliserede sig. Fra slutningen af 1935 koncentrerede Danske Samfund sig om lokalt nationalt arbejde, og med H.P. Hanssens død i maj 1936 mistede regeringen sin vægtigste kritiker.¹⁰¹ Det forstærkede pres mod grænsen fik efterhånden også I.P. Nielsen til at bakke op om regeringens politik.¹⁰²

Mindretalspolitikken – skolespørgsmålets aktualisering

Den tilspidsede situation omkring grænsen medførte ikke umiddelbart nogen ændring i linjen over for mindretallet. I marts 1938 fik Udenrigsministeriet imidlertid besøg af to repræsentanter fra det tyske undervisnings-

98. Politiske depecher nr. LX 19.12.1936, nr. XIII 9.2.1938 og nr. XXV 26.3.1938 fra Herluf Zahle, Berlin samt Viggo Sjøqvist: *Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940*, København 1966, s. 177-179.

99. Sjøqvist 1966, s. 133-143; Søren Helstrup: *Truslen mod Danmark. Regeringen og de militære chefers trusselopfattelse 1938-40*, København 2000, s. 34-70.

100. Sven Tägil: *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-39*, Stockholm 1970, s. 75-92, 120-128.

101. Vedrørende Fællesorganisationen for de danske Samfund i Grænseområdet se pk. 15/0: Forhandlingsprotokol 1927-40, DS's arkiv, LAÅ.

102. Udenrigspolitisk Nævn 18.12.1936 og 17.3.1938, UM 3.E.92.

ministerium, der fremhævede det ønskelige i, at mindretallet fik en særlig tysk skolekonsulent og særskilte tyske skolekommissioner.¹⁰³ Mindretallet havde selv fremført disse krav flere gange siden genforeningen, uden at de var blevet imødekommet,¹⁰⁴ men den nye opfordring sad man ikke overhørig. Efter at repræsentanter for det tyske mindretal havde gentaget skolekravene på et møde med undervisningsminister Jørgen Jørgensen i juni 1938,¹⁰⁵ indledte ministeriet med opbakning fra de fire store rigsdagspartier arbejdet med en ny sønderjysk skolelov, der skulle imødekomme de tyske krav.¹⁰⁶

Loven blev udformet i samarbejde med de sønderjyske skoledirektioner, der også anerkendte nødvendigheden af at imødekomme de tyske krav. Der viste sig imidlertid at være divergerende meninger om, hvilken form indrømmelserne skulle have. Jørgen Jørgensen og Refslund Thomsen ønskede begge at begrænse indrømmelsernes omfang og synlighed. På to møder med skoledirektionerne i september og november 1938 gjorde de sig til talsmænd for, at man i stedet for at give mindretallet én skolekonsulent skulle ansætte fire tyske amtsskolekonsulenter, der således ville få en mere begrænset, lokal indflydelse. Samtidig ønskede ministeren, at kravet om separate tyske skolekommissioner blev imødekommet ved, at man indførte de rigsdanske regler for folkeskolens styrelse i Sønderjylland. I Sønderjylland havde man ikke som i det øvrige Danmark en skolekommission for hver kommune, valgt af kommunalbestyrelsen og forældrerepræsentationer ved de enkelte skoler, men derimod én, direkte valgt skolekommission for hver af de gamle preussiske kommuner, der som oftest omfattede ét skoledistrikt. Ved at indføre den danske ordning med forældreråd ved alle skoler mente Jørgen Jørgensen at kunne imødekomme de tyske ønsker, selv om forældrerådene ikke havde de samme beføjelser som de sønderjyske skolekommissioner. Han påpegede selv, at det tyske mindretal muligvis ikke ville stille sig tilfreds med denne ordning, men han foretrak den alligevel, fordi imødekommelsen af de tyske krav ville blive »lettere forstaaelig«, når de samtidig repræsenterede en tilnærmelse til forholdene i det øvrige land.¹⁰⁷

103. Jf. Munchs redegørelse i Udenrigspolitisk Nævn 17.3.1938, UM 3.E.92.

104. Novrup 1943, s. 16f.

105. Referat af møde mellem Undervisningsministeriet og repræsentanter for det tyske mindretal 25.6.1938, UVM, gruppeordnede sager 1916-68, lovsager pk. 14.

106. Jf. Barfod på møde med de sønderjyske skoledirektioner 23.9.1938, UVM, gruppeordnede sager 1916-68, lovsager pk. 14.

107. Referater af møder mellem Undervisningsministeriet og de sønderjyske skoledirektioner 23.9.1938 og 24.11.1938, UVM, gruppeordnede sager, lovsager pk. 14. Vedrørende den sønderjyske skoleordning se Callø 1953, s. 29 og Novrup 1943, s. 12f.

Heroverfor stod grev Schack, Jepsen Christensen og flere andre mødedeltagere, der ønskede, at indrømmelserne over for mindretallet blev så klare og entydige som muligt, idet de fremhævede hele initiativets karakter af politisk gestus over for Tyskland. Schack sagde, at »...hvis man skal gøre Tyskerne Indrømmelser, er det af største Betydning, at man giver det, som de beder om. Det gælder om at give paa en pæn Maade.«¹⁰⁸ Med ministeriets forsøg på at nedtone indrømmelserne og det sønderjyske ønske om det modsatte var rollerne mellem de to parter delvist byttet om, idet ministeriet for første gang indtog et mindre eftergivende standpunkt end flertallet af de sønderjyske repræsentanter. Der var imidlertid en klar kontinuitet i regeringens modvilje mod at lade det sønderjyske spørgsmål manifestere sig som et selvstændigt nationalpolitisk problem og i det sønderjyske ønske om en klar linie over for mindretallet.

Jørgen Jørgensen var imidlertid lydør over for Schacks og Jepsen Christensens indvendinger, og den færdige skolelov kom i vidt omfang til at afspejle deres synspunkter. Mindretallet fik én tysk skolekonsulent, og man indførte ved både danske og tyske skoler i Sønderjylland skolenævn med større beføjelser end de rigsdanske forældreråd. Ved lovens vedtagelse den 15. marts 1939 anerkendte det tyske folketingsmedlem Johannes Schmidt da også, at loven opfyldte de tyske krav.¹⁰⁹

Herudover gav regeringen mindretallet en række administrative indrømmelser. Man begyndte igen at yde tilskud til alle tyske privatskoler, og som noget nyt gav man de tyske realskoler ret til at afholde eksaminer på tysk – dog med det forbehold, at en tysk realeksamen ikke gav adgang til etaterne.¹¹⁰

Den vigende linie over for mindretallet turde være en – om end vag – afspejling af den stadigt mere tilpasningsorienterede linie, Danmark forfulgte over for Tyskland de sidste år inden besættelsen.¹¹¹ Skolespørgsmålet var imidlertid, som den sønderjyske politik generelt, et spørgsmål om politiske signaler snarere end om politisk substans. Balanceforholdet mellem staten og mindretallet havde ikke forrykket sig afgørende i løbet af 1930'erne.

108. Referat af møder mellem Undervisningsministeriet og de sønderjyske skoledirektioner 24.11.1938, UVM, gruppeordnede sager, lovsager pk. 14.

109. *Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger* 1938-39, sp. 2953-2959.

110. Referat 19.1.1939, UM 7.X.9a; referat af møde mellem Undervisningsministeriet og de sønderjyske skoledirektioner 23.9.1938, UVM, gruppeordnede sager, lovsager pk. 14.

111. Jf. f.eks. Sjøqvist 1966, s. 287-296.

Regeringen og den danske presse i Sønderjylland

Grænsespørgsmålets fornyede aktualitet satte sig også spor i regeringens holdning til den danske presse i Sønderjylland. Det blev tydeligt i januar 1937, da en anonym lederskribent i *Hejmdal* foreslog, at det tyske mindretal skulle præcisere sine krav om en ny grænsedragning, så Danmark og Tyskland på den baggrund kunne forsøge at komme til en forståelse i grænsespørgsmålet.¹¹² Forfatteren til artiklen var en pensioneret lektor, der jævnlige skrev for avisen, og det var en redaktionel lapsus, at den kontroversielle artikel var blevet trykt.¹¹³ Da den konservative hovedstadspressen fik øje på artiklen, og der begyndte at cirkulere rygter om, at den var skrevet af Erik Scavenius med regeringens godkendelse, blev artiklen imidlertid et ubehageligt politisk problem for regeringen.¹¹⁴

Artiklen udløste derfor også skarpe reaktioner i både regering og diplomati; Stauning fordømte straks i et indlæg i *Socialdemokraten* artiklen, og under forsvarsforhandlingerne i Folketinget den 12. februar lagde også Munch afstand til den.¹¹⁵ Ved gesandtskabet i Berlin harcellerede Herluf Zahle over den »... utilgivelige Mangel paa Forstaaelse, som denne Publikation bærer Vidne om«, og henstillede til, at *Hejmdals* redaktør Bjørn Hanssen måtte blive taget grundigt i skole i Udenrigsministeriet.¹¹⁶ Det skete ikke, men efter det passerede søgte Udenrigsministeriet igen at få et fastere greb om den sønderjyske presse.

Allerede inden den kontroversielle artikels fremkomst havde Niels Hansen, der var tidligere redaktør på *Hejmdal*, foreslået ministeriet at oprette et sønderjysk pressebureau, der under hans ledelse skulle samle oplysninger om dansk og tysk grænsearbejde. Ideen var blevet positivt modtaget i ministeriet, der fandt det hensigtsmæssigt, at man sikrede pressen de informationer, der var nødvendige, for at den kunne tage til genmæle over for den tyske presses fremstilling af grænsepolitiske forhold.¹¹⁷ Det var imidlertid først efter den belastende artikel i *Hejmdal*, at Udenrigsministeriet aktivt fremmede sagen, og nu fokuserede ministeriet især på, at pressekontoret ville kunne udarbejde vejledende fremstillinger af forskellige sønderjyske forhold og derigennem påvirke pressens behandling af

112. »Afstamning og Nutidsret«, *Hejmdal* 30.1.1937.

113. Referat af 5.2.1937 og referat af 20.2.1937, UM 7.B.66b.

114. Blandt andet »En uansvarlig«, *Berlingske Aftenavis* 2.2.1937 og »Danmarks urørlige Grænse«, *Nationaltidende* 4.2.1937.

115. *Socialdemokraten* 3.2.1937; *Rigsdagstidende*, *Folketingets Forhandlinger* 1936-37, sp. 3591.

116. Herluf Zahle til Udenrigsministeriet 4.2.1937, UM 7.B.66b.

117. Referat 9.11.1936, UM 7.X.1b.

grænseproblemet.¹¹⁸ Udenrigsministeriet foreslog Refslund Thomsen, at Niels Hansen blev ansat i en sådan oplysende og vejledende pressefunktion i tilknytning til politiadjudanturet, hvor man allerede indsamlede informationer til myndighederne. Samtidig med, at pressekontoret kunne drage nytte af disse oplysninger, ville politiadjudanten på den måde kunne øve indflydelse på kontorets virksomhed.¹¹⁹

Refslund Thomsen afviste imidlertid blankt Udenrigsministeriets planer. Han pointerede, at en konstruktion som den foreslåede ville kompromittere de danske myndigheders neutralitet i grænsepolitiske sager, og han afviste at påtage sig det antydede ansvar for at udstikke politiske linier for kontorets oplysningsvirksomhed. Han mente, at en sådan opgave kun kunne tilkomme centraladministrationen, og anbefalede derfor, at kontoret blev placeret i København.¹²⁰

Indvendingerne havde imidlertid også gyldighed for et pressekontor tilknyttet centraladministrationen, og da nytten af et kontor var noget ringere her end i Sønderjylland, lod Udenrigsministeriet ikke overraskende sine planer falde. At ministeriet opgav sit forehavende, kan imidlertid også skyldes, at Refslund Thomsen umiddelbart herefter tog initiativ til at fremme ministeriets planer gennem de nationale organisationer. Principielt var han nemlig ikke modstander af planerne. Fra dansknationalt hold i Sønderjylland havde man siden 1920'erne ønsket at oprette et nationalt sekretariat, der kunne følge udviklingen på det nationalpolitiske område,¹²¹ og Refslund Thomsen havde selv i foråret 1936 styrket politiadjudanturets arbejde på dette felt.¹²² Hans betænkeligheder ved Udenrigsministeriets forslag var primært knyttet til den nationalpolitiske belastning af politiadjudanturen, det ville medføre – betænkeligheder, der er forståelige i lyset af den udsatte position, han befandt sig i som politiadjutant. Både Venstre og De konservative havde været modstandere af politiadjudanturens oprettelse og var fortsat skeptiske over for embedet, og lokalt mødte Refslund Thomsen stadig modstand hos grev Schack.¹²³ En udbygning af embedet i en så kontroversiel retning, som Udenrigsmini-

118. Notat af 12.4.1937, UM 7.X.1b/SM 164/1938.

119. Udenrigsministeriets forslag er ikke fundet, men dets indhold fremgår af brev fra politiadjudanten for Sønderjylland til Justitsministeriet 28.4.1937, UM 7.X.1b.

120. Politiadjudanten for Sønderjylland til Justitsministeriet 28.4.1937, oversendt til Udenrigsministeriet 29.5.1937, UM 7.X.1b.

121. Politiadjudanten for Sønderjylland til Justitsministeriet/Udenrigsministeriet 27.1.1940, UM 7.X.1d.

122. Fransen 2002, s. 207-209.

123. Jf. Fransen 2002, s. 181, 199-202.

steriet foreslog, ville kunne undergrave hans i forvejen skrøbelige position som politiadjutant.

Til gengæld sad han godt for at oprette kontoret i folkeligt nationalt regi. Som Sprogforeningens repræsentant i H.P. Hanssens Mindefonds bestyrelse og medlem af mindefondets aktionsudvalg kunne han uden større problemer få de to organisationers støtte til oprettelsen og finansieringen af et nationalt sekretariat. Den 1. december 1937 opnåede han således tilslutning til sine planer fra mindefondets aktionsudvalg, og den 13. december forelagde han planerne for Sprogforeningens bestyrelse, der også gav dem sin tilslutning.¹²⁴

Kontorets oprettelse blev imidlertid forsinket, fordi Dansk Kultursamfund gik med nært beslægtede planer om at oprette et videnskabeligt institut, der skulle imødegå udgivelser fra universitetet i Kiel.¹²⁵ I januar 1940 kunne Refslund Thomsen dog endelig over for Justitsministeriet gøre rede for, hvordan sekretariatet ville komme til at fungere. Det var planen, at det under Troels Finks ledelse skulle overvåge det tyske mindretal, følge tyske grænsepolitiske udgivelser og udarbejde undersøgelser og årsoversigter om sønderjyske forhold. Refslund Thomsen skulle have plads i bestyrelsen for at sikre, at politiadjutanturen kunne anvende de indsamlede informationer og øve indflydelse på sekretariatets arbejde. Herefter kunne politiadjutanturens virksomhed indskrænkes til områder af særlig politimæssig interesse. Med basis i de folkelige organisationer var det således lykkedes Refslund Thomsen at skabe et sekretariat, der i alt væsentligt lignede det, Udenrigsministeriet oprindeligt havde foreslået.¹²⁶ Der var dog ingen tvivl om, at Refslund Thomsen var mere interesseret i sekretariatet som et redskab i den nationale kamp end som et middel til at lægge bånd på den danske presse.¹²⁷

Hvorvidt Refslund Thomsen handlede efter aftale med Udenrigsministeriet, kan ikke afgøres, men forløbet afslører under alle omstændigheder en flydende grænse og et tæt samspil mellem statslige og folkelige initiativer i Sønderjylland. At kontoret på grund af besættelsen aldrig kom til at

124. Forhandlingsprotokol for aktionsudvalget 1937-52, H.P. Hanssens Mindefonds arkiv, LAÅ og forhandlingsprotokol for bestyrelsen 1936-49, Sprogforeningens arkiv, LAÅ.

125. Først på et møde 18.11.1939 traf aktionsudvalget i H.P. Hanssens Mindefond den endelige beslutning om at oprette det nationale sekretariat trods disse planer (Forhandlingsprotokol for aktionsudvalget 1937-52, H.P. Hanssens Mindefonds arkiv, LAÅ).

126. Politiadjutanten for Sønderjylland til Justitsministeriet 27.1.1940, UM 7.X.1d.

127. Referat af møde 13.12.1937 i Sprogforeningens bestyrelse, forhandlingsprotokol for bestyrelsen 1936-49, Sprogforeningens arkiv, LAÅ.

fungere i den påtænkte form, er i denne sammenhæng mindre betydningsfuldt.¹²⁸

Regeringens støtte til dansk skole- og kulturarbejde

De første år efter Påskeblæsten havde regeringen ikke vist det danske arbejde i Sønderjylland megen interesse. Allerede i marts 1935 havde John Christmas Møller (K) opfordret Stauning til at øge den statslige støtte til det nationale arbejde i landsdelen,¹²⁹ men først efter en henvendelse fra den konservative københavnske borgmester Ernst Kaper i januar 1937 begyndte regeringen at vise interesse for spørgsmålet.¹³⁰ Kaper havde udarbejdet et forslag til, hvordan man kunne øge statsstøtten på skole- og idrætsområdet, og det dannede baggrund for, at Stauning nedsatte et embedsmandsudvalg, »Det ministerielle Udvalg af 9. April 1937«, som under Jørgen Jørgensens ledelse skulle kortlægge regeringens engagement i Sønderjylland og anvise nye veje for regeringens arbejde i landsdelen.¹³¹ Udvalget udførte dette arbejde i tæt samarbejde med Ernst Kaper og Jepsen Christensen, der efterfølgende på Dansk Kultursamfunds vegne havde opfordret Stauning til at øge og koordinere den dansk-nationale indsats i grænseområdet.¹³²

Udvalgets undersøgelse giver et godt overblik over den spredte og ukoordinerede karakter, regeringens støtte til det danske kulturarbejde i Sønderjylland hidtil havde haft.¹³³ Det fremgår heraf, at den største udgiftspost var Undervisningsministeriets støtte på i alt 96.400 kr. til driften af det tosprogede skolevæsen, hvoraf kun en mindre del, 5.400 kr., havde et egentligt nationalt sigte. Herudover ydede man et tilskud på 42.000 kr. til Sønderjysk Skoleforening til sønderjyske elevers ophold på danske efterskoler. Støtten til det danske kulturelle arbejde gik primært gennem Dansk Kultursamfund, der rådede over 45.000 kr., men det fremgår også af undersøgelsen, at Udvalget til Fordeling af Bevilling til fremme af dansk Sprog og Kultur i Udlandet kanaliserede et mindre beløb tilbage til Nordslesvig. Det præcise beløb oplyses ikke, men det synes at have drejet

128. Kontoret blev i stedet sekretariat for De sønderjyske Danske Samfund (Fransen 2002, s. 228).

129. Brev fra Christmas Møller til Stauning 20.3.1935, SM 472/1935.

130. Henvendelsen omtales på ministermøde 16.1.1937 (Kaarsted 1984, s. 164).

131. Jf. udvalgets rapport af 16.11.1937, SM 334/1937 og UM 7.B.92.

132. Vedrørende Jepsen Christensens henvendelse se møder i Dansk Kultursamfund 27.5.1937 og 6.4.1938 (forhandlingsprotokol, Dansk Kultursamfund 1927-39, Rigsarkivet).

133. Undersøgelsen ligger på SM 334/1837 og UM 7.B.92.

Landstingsmand Hans Jefsen Christensen (1880-1956) fra Venstre, der her er fotograferet i 1942, blev som medlem af Det Udenrigs-politiske Nævn regeringens nærmeste politiske fortrolige i sønderjyske spørgsmål. Som formand for Sønderjydsk Skoleforening og fra 1936 Dansk Kultursamfund var han samtidig en vigtig formidler af kontakten mellem de centrale myndigheder og de danske nationale kredse i Sønderjylland. (Foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie).



sig om ca. 16.000 kr.¹³⁴ At Statsministeriet ifølge undersøgelsen herudover ydede et rente- og afdragsfrit lån på 25.000 kr. til det danske Sønderborg-hus over statens statuskonti – og dermed uden hjemmel i finansloven – tyder på, at man også her fandt de eksisterende bevillinger utilstrækkelige.

Af de omtalte tilskud var det kun støtten til det tosprogede skolevæsen og tilskuddet til Sønderjysk Skoleforening, der fremgik direkte af finansloven.

134. Undersøgelsen udspecificerer ikke, hvor mange midler udvalget anvendte i Nordslesvig, men det fremgår dog, at man ydede Gråsten Landsbrugsskole et tilskud på 5.000 kr., og af en undersøgelse foranstaltet af Statsministeriet i 1935 fremgår det, at udvalget støttede de nordslesvigske forsamlingshuse med 11.000 kr. årligt (SM 472/1935).

Udvalget anbefalede på baggrund af undersøgelsen, at regeringen skulle sætte ind på de tre felter, hvor det tyske arbejde efter udvalgets opfattelse havde vist sig mest slagkraftigt: på skoleområdet, på idrætsområdet og i vandre- og lejrskolebevægelsen. Da den nye folkeskolelov fra 1937 nødvendiggjorde en række udbygninger af de dårligt udstyrede sønderjyske skoler, mente udvalget, at man især skulle koncentrere sin indsats om at forbedre de danske skoler i grænsesognene. Det foreslog derfor, at man ydede 225.000 kr. om året i 10 år til Dansk Kultursamfund, der skulle fordeles med 175.000 til de danske skoler og det resterende beløb til Det unge Grænseværn og de sønderjyske idrætsforeninger.¹³⁵

Regeringen fulgte i hovedtræk udvalgets indstilling og skaffede sig finansudvalgets tilslutning til den ekstraordinære skolebevilling på 175.000 kr. årligt. Dog foretrak man, at den blev optaget som en ordinær bevilling på finansloven, og at den kom til at omfatte både tyske og danske kommunale skoler.¹³⁶ Det betød imidlertid ikke, at man havde opgivet det nationale sigte med bevillingen; i de forhandlinger, man førte med de sønderjyske skoledirektioner om fordelingen af midlerne, diskuterede man åbent, hvordan man bedst kunne drage national nytte af bevillingen. Jørgen Jørgensen foreslog i den forbindelse at give både tyske og danske skoler ret til et tilskud på 25% af alle byggeudgifter, men at ministeriet samtidig frit skulle kunne forhøje tilskuddet til de danske skoler i kommuner, der havde dobbeltsproget skolevæsen. Efter forslag fra amtmændene valgte man dog i den endelige ordning at sikre tilskuddenes koncentration hos de danske skoler i grænsesognene ved at uddelegere dispositionsretten over bevillingen til de enkelte amter efter en fordelingsnøgle, der klart favoriserede grænseamterne.¹³⁷

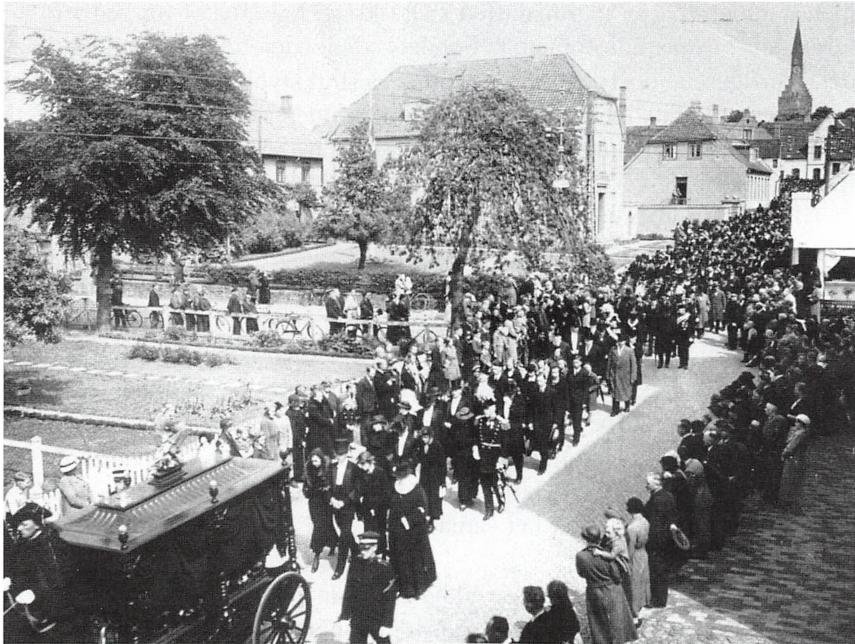
Samtidig øgede man, som foreslået, bevillingen til Dansk Kultursamfund, der fik stillet yderligere 17.000 kr. til sin rådighed. Herudover blev Indenrigsministeriet tildelt 7.000 kr. til hjælp for idrætten i Sønderjylland, Det unge Grænseværn blev tildelt 15.000 kr., og man besluttede at yde yderligere 8.000 kr. årligt til trængende sønderjyske kommuners løbende udgifter til skolevæsenet.¹³⁸

135. Udvalgets udtalelse til Statsministeriet 16.11.1937, SM 334/1937.

136. Referat af møde 26.1.1938, Forhandlingsprotokol for Folketingets Finansudvalg 1937-38, Folketingets Bibliotek og Arkiv.

137. Referat 24.11.1938, UVM, gruppeordnede sager, lovsager pk. 14.

138. Referat af møde 26.1.1938, Forhandlingsprotokol for Folketingets Finansudvalg 1937-38, Folketingets Bibliotek og Arkiv, og Jepsen Christensen på møde i Dansk Kultursamfund 26.4.1938 (forhandlingsprotokol, Dansk Kultursamfund 1927-39, Rigsarkivet).



H.P. Hanssens begravelse den 31. maj 1936 udviklede sig til en dansknational demonstration med mellem 2.000 og 3.000 deltagere. Samtidig førte H.P. Hanssens død til, at regeringen oprettede H.P. Hanssens Mindefond, der ydede en omfattende støtte til det dansknationalt arbejde i Sønderjylland i årene frem til besættelsen. (Foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie).

Statsministeriet engagerede sig også på en anden front i det danske arbejde i Sønderjylland. Efter H.P. Hanssens død i maj 1936 tog ministeriet således initiativ til oprettelsen af H.P. Hanssens Mindefond,¹³⁹ der blev stiftet den 21. februar 1937 med det formål at »...styrke Danskheden ved vor Sydgrænse...«¹⁴⁰ Fondet modtog ikke nogen økonomisk støtte fra regeringen, men Christiansborg leverede rygstød til fondet i flere andre henseender; formændene for de politiske partier sad i indsamlingskomitéen,¹⁴¹ og under indsamlingen til fondet lod man ikke herske nogen tvivl om, at det officielle Danmark stod bag den; man rejste således midler

139. Det skete efter opfordring fra generalkonsul Ernst Carlsen (Carlsen til Stauning 28.5.1936, SM 15.22/1950-55).

140. Vedtægter for H.P. Hanssens Mindefond, SM 15.22/1950-55.

141. Skrivelse fra Komiteen for H.P. Hanssens Mindefond til lokalkomiteerne (udat.), SM 15.22/1950-55.

blandt andet ved en nationalaften i Det kongelige Teater og gennem en udsendelse i statsradiofonien.¹⁴² Fondets semiofficielle præg understregedes yderligere af postvæsenets salg af et særligt Dybbølfrimærke til fordel for fondet og amtslige og kommunale donationer. Set i forhold til fondets samlede formue på i alt 849.432,82 kr. var der dog tale om beskedne beløb på henholdsvis 65.000 kr. og 63.190,25 kr.¹⁴³

Til gengæld slap ministeriet hurtigt grebet om fondet, da det først var trådt i funktion. Fire af fondsbestyrelsens 15 medlemmer var udpeget af Statsministeriet, men ministeriet synes ikke at have øvet nogen indflydelse på fondets aktiviteter.¹⁴⁴ Fondets bestyrelse nedsatte med det samme et aktionsudvalg, der fik den reelle beslutningsmyndighed, og det bestod udelukkende af bestyrelsesmedlemmer udpeget af de nationale foreninger. Hovedansvaret for fondets midler kom derfor til at ligge hos prøvede kræfter som Martin Hammerich, Kr. Refslund Thomsen, I.P. Nielsen, kreditforeningsdirektør P.A. Callø og Hans Andersen, formand for Landeværnet, der kunne sikre et tæt samarbejde med de eksisterende nationale organisationer.¹⁴⁵

Regeringen havde med disse tiltag markant styrket sit nationale engagement nord for grænsen. At det var Statsministeriet, der stod bag initiativerne, var sikkert primært et ressortspørgsmål, men det stemmer samtidig godt overens med Staunings udenrigspolitiske håndtering af grænsespørgsmålet, der var præget af flere forsøg på at fremme en mere aktivistisk linie, end Munch ville tillade.¹⁴⁶ Her, hvor man kunne styrke den danske position uden at komme i direkte konfrontation med mindretallet og Tyskland, synes statsministerens initiativer dog ikke at have mødt nogen modstand i Udenrigsministeriet.

En vigtig forudsætning for, at man kunne yde støtte til det danske skole- og kulturarbejde, uden at man kom i konflikt med mindretallet og Tyskland, var, at man uddelegerede ansvaret for de bevilgede midler til amterne, Dansk Kultursamfund og de folkelige organisationer. Den cen-

142. Smst. At man ansøgte fondet som et semiofficielt organ, fremgår også af det forhold, at man på et ministerråd 8.10.1936 drøftede en sammenlægning af Dansk Kultursamfund og mindefondet (Kaarsted 1984, s. 148).

143. Regnskab for perioden 20.6.1936-4.5.1937, SM 15.22/1950-55.

144. Vedtægter for H.P. Hanssens Mindefond, SM 15.22/1950-55.

145. Vedrørende aktionsudvalgets sammensætning se bestyrelsesmøde i H.P. Hanssens Mindefond den 21.2.1937 (forhandlingsprotokol, bestyrelsen 1937-45, H.P. Hanssens Mindefonds arkiv, LAÅ).

146. Jf. f.eks. Sjøqvist 1966, s. 177-202 og Carsten Due Nielsen: »Socialdemokratiets udenrigspolitik 1924-1940«, *Arbejderhistorie – Tidsskrift for historie, kultur og politik* 1999, s. 13-17.

trale rolle, de danske sønderjyder her spillede, vækker mindelser om den rolle, man tildelte politiadjudanten i mindretalspolitikken, og som man havde tiltænkt ham i forhold til den danske presse. Ønsket om at distance sig fra grænsespørgsmålet og undgå synlig involvering i den nationale konflikt synes således at have haft som konsekvens, at de danske sønderjyder opnåede en høj grad af selvforvaltning i den sønderjyske politik.

At regeringen først så sent styrkede sin nationale indsats i Sønderjylland, skyldes sikkert dels, at man først med folkeskoleloven og H.P. Hanssens død havde en anledning til det. Det forøgede pres mod grænsen taler imidlertid også for, at initiativet må ses på baggrund af den nationale overlevelsestænkning, der prægede systemet Munch. Den manglende tiltro til, at man med militære midler kunne sikre den territoriale integritet, og den deraf følgende opmærksomhed på vigtigheden af at sikre den folkelige beståen gennem målrettet kulturelt arbejde havde sit udspring i de danske sønderjyders tid under tysk styre. Det er ikke usandsynligt, at det voksende pres mod grænsen igen fik regeringen til at tænke i disse baner.¹⁴⁷

Sammenfatning

Undersøgelsen af den danske regerings sønderjyske politik fra 1933 til 1940 har vist, at politikken i Sønderjylland i denne periode var en hybrid, der samtidig med, at den fungerede på indenrigspolitikens vilkår, var nært knyttet til og havde en række fællestræk med den danske udenrigspolitik over for Tyskland. Rammen for regeringens ageren i Sønderjylland var således givet af det udenrigspolitiske løsen, der havde været gældende i grænsespørgsmålet siden genforeningen: at den eksisterende grænse var retfærdig, at der ikke eksisterede noget grænsespørgsmål, og at de liberale mindretalsprincipper ville blive fastholdt. Det betød, at de styrende principper i regeringens politik i Sønderjylland fortsat måtte være usynlighed og ikke-involvering, da den nationale situation i Sønderjylland spidsede til efter Påskeblæsten.

Også beslutningsstrukturene afslørede den nære tilknytning til udenrigspolitikken. Den fortrolige behandling af sønderjyske spørgsmål i Udenrigspolitisk Nævn og de mange ting, der ikke blev sagt på Rigsdagen, var, ligesom politikken centrering om Udenrigsministeriet internt i

147. Bo Lidegaard: »Systemet Munch – 50 år efter«, *Radikal Historie*, 1, tillæg til *Radikal Politik* 9/1998, s. 1f.

regeringen, træk, som afslørede den sønderjyske politiks nære forbindelser til udenrigspolitikken.

Selv om der ikke fandtes nogen formaliserede beslutningsstrukturer på området, var der da heller ingen tvivl om, at den styrende vilje i politikken var Udenrigsministeriets. I den formative fase fra 1933 til 1936, hvor politikken over for mindretallet blev fastlagt, trådte ministeriet i karakter som det centrum, der sikrede, at man diskret og uden at komme i konflikt med mindretalsordningen indskrænkede mindretallets nationalpolitiske manøvrerum betydeligt. Således lå de væsentligste indgreb over for de tysksindede sønderjyder skjult i uniforms- og urolovene, mens kun oprettelsen af politiadjutantembedet og 100-mandsstyrken havde åbent sigte mod Sønderjylland.

Administrationen og administrative afgørelser spillede samtidig en central rolle i den sønderjyske politik. Vigtige afgørelser om håndteringen af mindretallets demonstrationer og flagning, om tildelingen af opholdstilladelser og om forvaltningen af de tyske skoler blev truffet administrativt. Også disse dispositioner havde Udenrigsministeriet et fast greb om. Ministeriet hindrede således, at Justitsministeriet åbent markerede retningslinierne for mindretallets flagning og tyske demonstrationer i Sønderjylland, ligesom man begrænsede Undervisningsministeriets inddragelse af statstilskud og opholdstilladelser fra de tyske privatskoler. Fagministerierne og de ansvarlige danske sønderjyder forsøgte ud fra lokale nationalpolitiske hensyn at få en klarere og mere offensiv linie i forvaltningspraksis, men Udenrigsministeriet sikrede, at de udenrigspolitiske hensyn fik førsteprioritet. Kun i spørgsmålet om tildeling af opholdstilladelser til tyske statsborgere i Sønderjylland måtte ministeriet renoncere og opgive at påvirke Justitsministeriet.

At mange af de nye nationalpolitiske problemer i Sønderjylland blev håndteret administrativt, var med til at muliggøre regeringens indenrigspolitiske ligge-død-politik, fordi det tillod regeringen at nedtone sin rolle som aktør i den sønderjyske politik samtidig med, at det hindrede en række følsomme nationalpolitiske spørgsmål i at forplante sig til det politiske niveau.

Selv om Udenrigsministeriet havde stor indflydelse på dispositionerne i Sønderjylland, bragte ministeriet ikke nogen overordnet plan i indgrebene over for mindretallet; politikken var grundlæggende en passiv og reaktiv politik, der tog form efter de udfordringer, mindretallet stillede regeringen over for, og som blev til i samspil med fagministerierne og de danske sønderjyder.

Da regeringen fra årsskiftet 1936/37 kom under pres fra en øget trussel

om grænserevision og et stadig mere aggressivt tysk mindretal, skiftede politikken i Sønderjylland både tempo og retning. Tyngdepunktet i politikken flyttede fra urobekæmpelsen til kultur- og skoleområdet, og regeringen slog ind på en mere aktivistisk politik, hvor man på den ene side så en accentuering af tilpasningslinien over for det tyske mindretal med den sønderjyske skolelov fra 1939 og på den anden side en styrkelse af regeringens dansknationale engagement i landsdelen.

Den usynlige stramning af grebet om mindretallet efter Påskeblæsten og den senere styrkelse af den dansknationale indsats, som Udenrigsministeriet og Statsministeriet respektivt bar ansvaret for, repræsenterede to forskellige former for kontrastyring i forhold til den proklamerede linie i Sønderjylland, som tillod regeringen af fæstne den danske stilling i landsdelen. At denne politik var mulig, skyldtes i vidt omfang den lille kreds af danske sønderjyder, der som lokale embedsmænd, i Dansk Kultursamfund og i de nationale organisationer, påtog sig ansvaret for store dele af administrationen af regeringens aktiviteter i Sønderjylland.

Selv om regeringen fastholdt den officielle ikke-involveringslinie gennem hele perioden, og selv om magtbalancen mellem regeringen og mindretallet ikke vippede afgørende i løbet af 1930'erne, viser regeringens bevidste modarbejdelse af den offentligt proklamerede linie og Udenrigsministeriets indflydelse på dispositionerne i de to ressortministerier samtidig, at politikken i Sønderjylland var integreret i og determineret af tilpasningstænkningen i forhold til Tyskland. Politikken over for mindretallet afspejlede den vigende linie i udenrigspolitikken over for Tyskland, mens man i regeringens støtte til det dansknationale arbejde kan spore reaktiveringen af den folkeligt-nationale overlevelseshætte, som havde rødder i de danske sønderjyders tid under tysk styre, og som for alvor skulle blive aktuel under besættelsen.

Summary

Karen Gram-Skjoldager: Master of Your Own House? The Policy of the Danish Government in South Jutland 1933-1940

The subject of the present article is the Danish policy in South Jutland with its large German minority from 1933 to 1940. It is the main argument of the article that politics relating to the province during this period may be viewed as an integral part of Denmark's foreign policy towards Germany. When the province – formerly the Northern part of the Duchy of Schleswig – was ceded to Denmark by referendum in 1920 as part of

the peace settlement after World War I, Germany did not recognize the cession, and the German minority publicly clamoured for a revision of the border. Thus, politics relating to the region became closely connected to the preservation of the new border, when the Nazi seizure of power made the revision of all Versailles treaty borders a prominent objective in German foreign policy and triggered a new political and cultural activism within the German minority, aimed at reunification with Germany. The article endeavours to explore how the Danish government balanced the wish to state Danish sovereignty in the region with the need to adapt to German interests in order to preserve the border. In this context it is shown how the Danish lie-low-policy towards Germany was continued in this field of domestic politics; after the Nazi takeover in Germany, the Danish ministry of foreign affairs ensured that no initiatives were taken that were openly directed against the national activities of the German minority. Simultaneously, the Danish authorities managed to maintain firm control over the German minority within the limits of the stay-put-policy; this was achieved primarily through the adoption of legislation aimed at controlling general political unrest and through an enlargement of the police force in the region. Also, the authorities adopted various administrative measures to assert themselves in the province: New German private schools were refused state subsidies, and German subjects were denied residence permits more often than other nationals. In 1937, as fear of a border revision intensified, Danish politics in the region shifted to the field of cultural matters and took a more activist turn; thus, while the minority was granted a number of concessions as part of the new law on schools in South Jutland from 1939, at the same time initiatives were taken to improve Danish schools and support Danish culture in the region. As with the regulation of the German minority's political activities, this was done discreetly, through a small and close-knit circle of local Danish civil servants and leaders of the local Danish national organizations, who carried the formal responsibility for most of the government's national activities in the province.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

En storm i et meget lille glas vand

»Problemet« Frits Clausen og Werner Bests eliminering af DNSAP 1943-44

Af John T. Lauridsen

Der har hidtil kun foreligget en enkelt undersøgelse af DNSAP's politiske endeligt 1943-45, nemlig et kapitel i den tyske historiker Erich Thomsens Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945 fra 1971, som alt overvejende bygger på tyske kilder, først og fremmest den rigsbefuldmægtigede Werner Bests telegrammer og indberetninger. Som led i en løbende undersøgelse af DNSAP's og Frits Clausens historie, hvorfra flere bidrag tidligere er trykt i Historie, giver forskningschef, dr.phil. John T. Lauridsen i denne artikel en alternativ analyse af denne »sørgelige farce«, som Erich Thomsen karakteriserer forløbet. Det sker på grundlag af også tilgængeligt dansk kildemateriale og med udgangspunkt i en dyb skepsis over for Werner Best som neutral og saglig formidler af det politiske magtspil, som pågik. Som bilag trykkes den fremstilling af en del af hændelsesforløbet, som DNSAP's fører Frits Clausen nedskrev i fængslet i 1947.

En sørgelig farce

De danske nazisters rolle for den tyske besættelsesmagt 1940-43 er grundigt udforsket af Henning Poulsen. Han stopper sin undersøgelse med foråret 1943, da den danske nazisme i form af DNSAP mistede sin betydning i tysk politik. Her er det hensigten at undersøge efterspillet. Det af besættelsesmagten kasserede nazistparti og dets fører Frits Clausen ophørte ikke bare med at eksistere, men forblev samlingspunktet for de allerfleste danske nazister, selv om det var i en langt mere tilbagetrukket rolle. Tilmed tillod partiet sig at føre en selvstændig politisk kurs, der kom på tværs af besættelsesmagts og ikke mindst den rigsbefuldmægtigede Werner Bests planer med den nazistiske og tyskorienterede del af danskerne. Den politiske kurs var så selvstændig, at DNSAP blev et egentligt problem for Best og SS i Danmark. Ganske vist kun et ubetydeligt problem, ifølge Best. Faktisk så begrænset, at der kun var tale om en storm i et meget lille glas vand, som han formulerede det i et telegram til det ty-

ske udenrigsministerium.¹ Alligevel måtte han både ofre tid på at få problemet løst og forklare sig over for det tyske udenrigsministerium, selv om han mente sig højt hævet over dette ubetydelige og rent danske anliggende, som han efter eget udsagn ikke blandede sig i. Denne storm i et meget lille glas vand er med til at karakterisere Werner Bests syn på de danske nazister som rene statister i det tyske spil i det danske bondeland, han heller ikke havde videre høje tanker om.² Den er også med til at tegne et billede af Best selv.

Hvis statister ikke optræder, som de bliver bedt om, må de forlade scenen, og gør de ikke det af sig selv, er de et problem. Så må de tvinges væk. Werner Best stod i 1943-44 med et DNSAP, der ikke godvilligt spillede hans og SS i Danmarks spil, og problemets kerne så han i partiets fører, Frits Clausen. Altså skulle problemet Clausen væk. Det gik bare ikke så let. Der måtte tages et par kunstgreb i brug og sættes i scene, så Clausen én gang for alle kunne gøres til en død mand i dansk politik. Her fik Best hjælp fra uventet hold, hvis han da ikke snarere har kalkuleret dermed. Han skal ikke undervurderes. Den illegale presse og Frits Clausens danske politiske fjender såvel i som uden for DNSAP delte fuldt og helt Werner Bests mål. En uheldig alliance blev skabt, som i forening sikrede Frits Clausens eftermæle. Hans egne svagheder hjalp tillige godt til. Det er vist sjældent – selv i politik – at parter med i øvrigt så diametralt modsatte mål har kunnet finde sammen om at nedtromle en tredje modstander med stort set de samme midler og argumenter.

I dette politiske opgør blev indholdet af Wilfred Petersens pjece *Rene Folk med Rene Hænder* fra 1940 om Frits Clausen og nogle af hans nærmeste medarbejdere ukritisk genbrugt og videreudviklet,³ og Werner Best sørgede i foråret 1944 for den definitive dokumentation for Clausens tvivlsomme karakteregenskaber, der gjorde ham politisk til en død mand. Sideløbende orienterede han det tyske udenrigsministerium om Clausens

-
1. Best til Auswärtiges Amt (herefter forkortet AA) 3.5.1944, trykt i *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik/E*, 8, 1979, nr. 4 (herefter forkortet ADAP/E) og John T. Lauridsen: »*Føren har ordet!*« *Frits Clausen om sig selv og DNSAP*, København 2003, tillæg 13.
 2. Bests indberetning til AA 5.5.1943, *Den parlamentariske kommissions betænkning* (herefter forkortet PKB) XIII, 1954, nr. 400 : »Danmark er – sociologisk betraget – mindre en stat end en stor kommune på 3,8 mill. indbyggere, i hvilket det danske 'folkestyre' er vokset frem som en slags 'landsbydemokrati'. Bondementalitet, snævre forhold, slægtsforbindelser og personlige bekendtskaber har fra gammel tid skabt et folkefællesskab i Danmark, der – hjulpet af gode økonomiske forhold – har løst alle sociale problemer fredeligt«.
 3. *Rene folk med rene Hænder* er genoptrykt i PKB X, 1949, nr. 262 og nærmere omtalt hos Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, København 1970, s. 255f og John T. Lauridsen: *Dansk nazisme 1930-45. – og derefter*, København 2002, s. 375f, 536.

føreregenskaber og venskab med blandt andre brødrene Bryld på en måde, som lå godt i tråd med Wilfred Petersens. Det var ikke mere opfindsomt end Børge Outzes mindeord over Clausen i det illegale nyhedsbureau *Information* 1944, i *Danskeren* april 1945 eller i hans efterkrigsforfatterskab: Den politisk umulige nazifører Frits Clausen var til sidst som et subjekt faldet som offer for sin egen drukkenskab.⁴

Da en af de parlamentariske kommissioner skulle samle materiale til bind 13 (1954), blev der også trykt et Best-telegram af 26. februar 1944, hvoraf det fremgår, at SS-rigsfører Heinrich Himmler havde beordret Frits Clausen til afvænnelse for druk.⁵ Hvilken mening der var med at aftrykke lige dette Best-telegram, fremgår ikke af sammenhængen, og klogere bliver man ikke af at læse kommissionens medfølgende beretning. DNSAP var ude af politik efter valget i marts 1943. Alligevel bliver der i beretningen under afsnittet »Den militære undtagelsestilstand 29. august 1943 og tiden indtil 5. maj 1945« plads til et referat af dette telegrams første del, idet der skrives: »Fra Bests hånd foreligger 6. februar 1944 den afsluttende beretning om Frits Clausen.«⁶ Bortset fra at den rette dato var 26. februar, så er det ingenlunde det »afsluttende« telegram om Frits Clausen. Adskillige »afsluttende« telegrammer vil blive refereret i det følgende. Partiføreren var ikke sådan lige at komme af med. Enten har kommissionens medarbejdere gjort deres arbejde dårligt, når de absolut kun skulle have dette telegram med, som tilmed ikke udnyttes efter fortjeneste, eller også har de bevidst udeladt en række andre »afsluttende« telegrammer om Frits Clausen fra hele 1944 til fordel for dette ene.⁷ Jeg hævder til sidstnævnte anskuelse, da motivet til lige at bringe dette og kun dette telegram er så åbenbart. Her blev cementeret en populær og herskende opfattelse af de danske nazisters fører.⁸ De parlamentariske kom-

4. Børge Outze i *Information* 5.-8.5.1944; samme: »Landsforrædernes Historie«, *Danskeren* 6.4.1945 (delvis optrykt i Lauridsen 2003, tillæg 3); samme: »Vore hjemlige Nazisters«, Vilh. la Cour (red.): *Danmark under Besættelsen*, 2, København 1947, s. 449-478; samme: »De andre – », Ebbe Munck og Børge Outze (red.): *Danmarks Frihedskamp: Skrevet af danske Journalister*, København 1948-49, s. 782-816; samme: *Danmark under den anden verdenskrig*, 1-4, København 1962-68.

5. PKB XIII, 1954, nr. 440.

6. PKB XIII, Beretning 1954, s. 107.

7. Det sidste Best-telegram med omtale af Frits Clausen i 1944 er fra 31.12.!

8. Det understreger kun kommissionernes tendentiøse udvalg af dokumenter, som er udtalt i blandt andet bind 13, som er et opsamlingsbind. Når kommissionen for dette binds vedkommende fremhæver, »at intet i det modtagne materiale fra det tyske udenrigsministeriums arkiv, der er af væsentlig betydning for besættelsens forhold, er udeladt«, tager den munden for fuld (PKB XIII, Beretning 1954, s. X). Dels medtages mindre betydningsfuldt materiale, som det her omtalte telegram, dels er andet udeladt.

missioners betænkning med beretninger og bilag tjener ikke først og fremmest videnskabelige formål.

Mens Henning Poulsen i ovennævnte undersøgelse fra 1970 ikke beskæftiger sig med DNSAP efter marts 1943, har en tysk historiker, Erich Thomsen, ved omtrent samme tid i sin dissertation om tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-45 et kapitel om »Das Ende der DNSAP«, som fører historien frem til sommeren 1944. For DNSAP's vedkommende er kildegrundlaget næsten udelukkende *Den parlamentariske Kommissions Betænkning* (mest Best-telegrammer), suppleret med nogle få andre utrykte telegrammer fra Best og enkelte SS-embedsmænd. Efter at have omtalt DNSAP's dårlige valgresultat marts 1943, købmand Kay Gotenbergs åbne, meget kritiske brev til Frits Clausen⁹ og citeret en indberetning fra chefen for SS-Hauptamt, Gottlob Berger til Himmler maj 1943, konstaterer Erich Thomsen: »Das Rest var eine traurige Farce«, idet han henviser til Frits Clausens senere karriere som frivillig i tysk krigstjeneste og refererer hans opførsel på grundlag af det ovennævnte telegram fra Best til Himmler 26. februar 1944. Han slutter også den sørgelige farce med det lige omtalte telegram fra Best af 6. maj 1944 om, at Clausen var trådt tilbage som partifører, og at DNSAP »zu einer bedeutungslosen Sektierergruppe herabgesunkene Partei ... würde.«¹⁰

Ja, det er sandelig en sørgelig farce, i det mindste for enkelte repræsentanter for historievidenskaben. Her kunne med fordel være sat sordin på de hurtige konklusioner. Sat på spidsen repræsenterer Erich Thomsen et stykke SS-historieskrivning – med forsinkelse ganske vist. I hvert fald tager han især Bests og dertil flere SS-repræsentanternes telegrammer og indberetninger som sandheden om forholdet mellem DNSAP og Best i 1943-44. Der mangler ganske en kritisk distance, for ikke at nævne den manglende inddragelse af andet materiale. Når f.eks. Best i et telegram den 5. maj 1943 skildrede DNSAP's politiske udvikling, karakteriseres dennes vurdering af Thomsen som »nüchtern.«¹¹ Nøgttern i forhold til hvad? Thomsen leverer ikke baggrundsmaterialet for, at læseren kan følge ham i den karakteristik. Den kritiske læser må spørge, hvor Thomsen har deponeret sin historiske faglighed. I hvert fald hører han hjemme i den kreds af personer, samtidige som senere, der har ladet sig forblinde af Bests diplomatisk-juridiske og tilsyneladende korrekte form uden at nå frem til det

9. Optrøkt Lauridsen 2003, tillæg 5.

10. Erich Thomsen: *Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945*, Düsseldorf 1971, s. 142.

11. PKB XIII, 1954, nr. 400; Thomsen 1971, s. 141.

stærkt manipulerende og politiske indhold.¹² Thomsen analyserer ikke Bests telegrammers indhold i en historisk kontekst, de bliver i stedet refereret. I øvrigt var der efter krigen ikke mange områder, hvor SS-repræsentanters dokumenter og udsagn blev taget for pålydende, men her er tilsyneladende tale om en sandhedslomme, som man heller ikke i de parlamentariske kommissioner med tilknyttede historikere fandt anledning til at stille sig kritisk til. Her satte først Henning Poulsens disputats skel.

Få, om nogle, historisk-politiske problemstillinger er tjent med at bygge alene på den ene parts udlægninger af et konfliktforløb. I hvert fald må historikeren søge at tage højde derfor, men Erich Thomsens fremstilling er et ekstremt eksempel på, hvordan den ene parts vidnesbyrd ukritisk er taget til indtægt og alligevel har fået videnskabelighedens stempel. Børge Outzes fremstillinger af DNSAP's og Frits Clausens endeligt er trods alt aldrig blev taget som andet end journalistik, hvor udbredte og populære opfattelser de end indeholder.

Her skal forsøget gøres på at give en analyse af afviklingen af forbindelsen mellem besættelsesmagten og DNSAP 1943-44,¹³ partiets forhold til Schalburgkorpset i samme periode og i øvrigt en kort fremstilling af DNSAP's historie 1943-45. Det forsøg bliver nøgternt i en anden forstand end hos Erich Thomsen. Hovedaktørerne bliver igen den prominente Werner Best, tysk rigsbefuldmægtiget med en fremtrædende forudgående karriere i SS, over for provinspolitikeren Frits Clausen, som ved en sammenligning mellem de to ikke havde drevet det vidt. Deres opgør foregik ved mellemmand. Best havde skudt Schalburgkorpset i forgrunden, mens DNSAP's stedfortræder og senere et førerråd optrådte på Clausens vegne. Best og Clausen har begge efter maj 1945 skrevet om forbindelsen med hinanden. Man kan ikke forvente overensstemmelse i hverken opfattelser eller med hensyn til begivenhedsforløbet. Best havde i én forstand været den sejrende og undlod senere i detaljer at omtale, hvordan Frits Clausen blev sat ud af spillet, herunder sin egen andel heri,¹⁴ mens Frits Clausen stadig havde et behov for oprejsning for den skandalisering, han mente at have været ude for. Frits Clausen skrev i Vestre Fængsel 1947, mens Best

12. Se Hans Kirchhoffs karakteristik af Bests stil og selvforståelse i *Historisk tidsskrift* 1989, s. 556-563.

13. Bjørn Rosengren: *Dr. Werner Best og tysk besættelsespolitik i Danmark 1943-1945*, København 1982, inddrager desværre ikke dette aspekt i sin undersøgelse.

14. Werner Best: *Dänemark in Hitlers Hand*. Hg. von Siegfried Matlok, Husum 1988, s. 32f, og i et utrykt manuskript om Frits Clausen og DNSAP 28.1.1946 (Ulrich Herbert: *Best*, Bonn 1996, s. 649), som ikke har været til rådighed for denne undersøgelse. Manuskriptet er forgæves efterspurgt i Bests privatarkiv i Rigsarkivet, hvor det ifølge Herbert skal finde sig.

først skrev som anklaget, dømt og siden som en fri mand i efterkrigstidens Vesttyskland. Best havde ikke kunnet forudse, at Frits Clausens version af en del af historien fandtes. Den har ligget ukendt og ubenyttet i et arkiv indtil nu,¹⁵ men det havde næppe ændret Bests opfattelse fra maj 1944, at Frits Clausen var en uberegnelig psykopat, og DNSAP i det hele taget var et uroelement i det dansk-tyske forhold, som han siden formulerede det.¹⁶ Det sidste er ubetvivleligt. Frits Clausen undlod 1947 en karakteristik af sin modpart, endsige at nævne hans navn, men han nærede ikke høje tanker om den rigsbefuldmagtigede, som man også mellem linierne kan læse i den som bilag aftrykte beretning, hvor der i stedet blot skrives om »Dagmarhus.« Hvad der først og fremmest tegner et billede af Best og hans grad af troværdighed, er hans egne talrige telegrammer og senere historiske fremstillinger. De sidste er afgjort de mindst interessante, modsat nogle af Frits Clausens. Partifællen Knud Nordentoft betegnede i 1951 Frits Clausen »som dåre og tåbe og dranker og mere til samt et af de ærligste mennesker, der har levet.«¹⁷ Det sidste er en overdrivelse, men der er det gran af sandhed i det, at Frits Clausen ikke havde let ved at lyve. Han var ikke god til det. I Werner Best stod han over for en mester.

Det er her heldigvis som så ofte ved historiske undersøgelser, at det samtidige materiale og de senere beretninger spiller sammen på en måde, så de gensidigt medvirker til belysning af, hvad der egentlig foregik mellem aktørerne. Der foreligger således flere tyske breve og telegrammer end benyttet af Erich Thomsen, og fra DNSAP's side kan inddrages blandt andet det hidtil uudnyttede, sparsomme samtidige trykte såvel som utrykte materiale, der i hovedtrækkene belyser forløbet. Magtkampen fandt sted under vilkår, hvor det var Werner Best, der bestemte, hvad der kunne komme til den legale offentligheds kundskab. De vilkår var DNSAP nødt til at overholde, og det prægede afgørende den nazistiske presses rolle som led i spillet. Til gengæld kom den illegale presse til at spille med.

Uden på nogen måde at have udtømt materialet, eller at ville påstå, at her foreligger sandheden, er Bests forsøg på eliminering af DNSAP ikke alene et karakteristisk eksempel på, hvordan politiske marionetter blev behandlet af Det Tredje Rige, men også på hvordan en af dette regimes repræsentanter har fået samtid som eftertid til at tro alene på sin version af historien.

15. Axel H. Pedersens arkiv, Rigsarkivet (herefter RA). Trykt som bilag til denne undersøgelse og i Lauridsen 2003.

16. Best til AA 3.5.1944 (se note 1); Best 1988, s. 32.

17. PKB III, 1951, nr. 268.

Forspillet

Samspillet mellem Frits Clausen og besættelsesmagten havde adskillige gange knirket alvorligt, før Werner Best afløste Cecil von Renthe-Fink som rigsbefuldmagtiget i november 1942. Det var især forholdet til SS, der var problematisk, men i øvrigt mente DNSAP ikke at få tilstrækkelig politisk støtte fra de tyske myndigheder. Talrige forslag til en begyndende nazificering af Danmark fandt ikke tysk genklang. Nazistisk ejede danske foretagender blev heller ikke favoriseret ved forretninger med besættelsesmagten, ligesom den påståede jødiske dominans på adskillige vigtige samfundsområder fortsatte uhindret. Talrige »salonkommunister«, kunstnere, skuespillere og forfattere kunne også fortsætte deres offentlige fremtræden, selv om de var blevet peget ud i den nazistiske presse.

I de store og centrale spørgsmål holdt besættelsesmagten sig til samarbejdet med samlingsregeringen. DNSAP fik kun lov til at spille med på områder, hvor regeringen sagde fra. Tilsvarende gjaldt det stort set i den private sektor. DNSAP-medlemmer fik som forretningsdrivende, entreprenører og lignende først og fremmest værnemagtsordrer, hvor andre ikke ville eller fandt det uklogt at være med.¹⁸ I juni 1941 havde regeringen under tysk pres foretrukket opstillingen af et upolitisk Frikorps Danmark i stedet for en tvangsudskrivning af soldater. Det upolitiske var det så som så med, og at DNSAP fik monopol på hvervningen, var et mindre onde i forhold til den danske stats involvering. Allerede forud havde DNSAP vist sin duellighed til at gennemføre skjult hvervning.¹⁹ På DNSAP's side var hvervningen for en tid det guldæg, som frem for noget andet gav det krav på tysk opmærksomhed og eksistensberettigelse. Besættelsesmagten fik noget for de mange penge, som siden august 1940 flød i en jævn strøm til DNSAP's kasse. DNSAP blev også fortsat promoveret som regeringsalternativ fra kredse i det tyske udenrigsministerium, men der havde været og var fortsat flere og ret modsat rettede meninger om den sag.

Det var der til gengæld ikke i DNSAP, regeringsmagten var målet, og i længden anspændte det forholdet både mellem de forventningsfulde medlemmer i partiet og partiledelsen på den ene side og partiledelsen og besættelsesmagten på den anden. Frits Clausen var under pres og havde brug for at vise resultater og fremskridt hen mod målet, andel i magten. Det pres blev ikke mindre af udsigten til en snarlig tysk sejr over Sovjet-

18. Jeg skylder at tilføje, at der savnes en dyberegående undersøgelse af dette.

19. Poulsen 1970, s. 276-283.

unionen, som det så ud vinteren 1941-42. På den baggrund må de frustrationer tolkes, som Frits Clausen gav udtryk for i februar 1942 over for Himmler på et tidspunkt, hvor slutopgøret med verdenskommunismen syntes nær. Frits Clausen var så opbragt over den manglende støtte fra tyske myndigheder, at han spillede sit stærkeste kort og bad Himmler se bort fra videre rekruttering til Waffen-SS i Danmark. Det kan ikke just tages til indtægt for, at det var sejren over verdenskommunismen, det først og fremmest drejede sig om for DNSAP. Det lykkedes Himmler at få DNSAP til at genoptage hvervningen efter nogle uger, uden at Frits Clausen opnåede synlige positive resultater af sin aktion. Både SS-Brigadeführer Paul Kanstein og SS-Sturmbannführer Eberhard von Löw, sidstnævnte i sin egenskab af personlig ven med Frits Clausen, var involveret for at få det til at glide,²⁰ og for Kanstein var det et af mange eksempler på, at DNSAP var en besværlig og genstridig samarbejdspartner, som ikke makkede tilstrækkelig ret.

Der var ikke enighed om hvervningen af danske frivillige, især ikke om deres status. Frits Clausen så dem som en basis for hans fremtidige magt i et nazistisk Danmark, mens SS alene så dem som frontkæmpere i opgøret med verdenskommunismen. Det gav overlappende, men ikke nødvendigvis overensstemmende interesser. Overhovedet var monopolet på hvervningen DNSAP's væsentligste pressionsmiddel over for besættelsesmagten, især da partiet havde haft en relativ succes dermed. Men det skulle bruges med varsomhed, besættelsesmagten sad til gengæld på pengestrømmen til DNSAP. Dertil kom, at hvervesuccesen ikke behøvede at være ved. SS ønskede større indflydelse, også på de frivilliges første uddannelse i Danmark, og helst oprettelsen af et dansk SS.

Uoverensstemmelser førte flere gange til stærkt pres fra SS's side med hensyn til DNSAP's dispositioner og indre forhold. Med eller uden grund fandt man fra tysk side, at H.C. Bryld og hans brødre nærrede Frits Clausens selvstændighedstilbøjeligheder, i hvert fald kom de på tværs af SS's politik, og man søgte en typisk nazistisk løsning: fjernelse af de elementer, der stod i vejen for den ønskede politik. Frits Clausen affandt sig til sidst med, at alle Bryld-brødrene i løbet af 1941-42 blev tildelt poster og politisk begravet med administrative opgaver i de besatte områder, hvor de ikke kunne være ham til stor nytte.²¹ Det holdt hårdt. Clausen var en

20. PK XIII, 1954, nr. 218; Poulsen 1970, s. 300-302; *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*. Bearbeitet von Peter Witte u.a., Hamburg 1999 (Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte. Quellen, Band 3), s. 364, hvor der er yderligere henvisning til korrespondancen.

21. Poulsen 1970, s. 364f, 367f.

ven af familien, især knyttet til H.C. Bryld. Også SA-lederen Axel Juul ofrede han på samarbejdets alter i oktober 1942,²² men det var på baggrund af en anden slags pres. Han ville undgå det, der var værre politisk for ham. Det var en taktisk manøvre, der skulle hindre, at SS's kommende mand i Danmark, Frits Clausens egen partifælle, kommandør for Frikorps Danmark, K.B. Martinsen, overtog stillingen som chef for den netop oprettede Schalburgskole.²³ Ved at lade Axel Juul afløse af SS-Hauptsturmbannführer Dirch Bonnek og samtidig gøre ham til leder af Schalburgskolen sikrede Frits Clausen sig foreløbig mod SS's fremtrængen på et af de områder, som han opfattede som DNSAP's. Bonnek hørte til den fløj af frivillige, der støttede Frits Clausen i magtkampen med SS. Manøvren var en lille sejr for Frits Clausen, men den havde samtidig vist SS's vilje til at introducere andre aktører fra det nazistiske miljø for at få en ønsket politik gennemført. Der tilfaldt i efteråret 1942 DNSAP-ledelsen adskillige rygter om SS's planer med Martinsen, som kun kunne virke foruroligende, blandt andet at Martinsen skulle hjem og danne parti.²⁴ Det kunne kun nære frustrationen i et i forvejen presset parti og ønsket om, at noget måtte ske.

DNSAP's provokationer i august 1942 havde også belastet forholdet både til SS og gesandtskabet. Repræsentanter for partiet havde forøvet hærværk og sabotage, også mod egne kontorer, for at få besættelsesmagten aktiveret. Blandt de implicerede var brødrene Brylds nære ven, »Tykke Tom« (Aage Thomsen), hvilket ikke undgik de tyske myndigheders opmærksomhed. Det var kun et vidnesbyrd om deres fortsatte indflydelse i partiet. Hele foretagendet blev afsløret, dansk politi blev indblandet, og Renthe-Fink blev nødsaget til at feje op for at hindre en større skandale. Det tyske gesandtskab blev blottet i forhold til dansk politi.²⁵ Det tog man alvorligt fra tysk side, for de gældende politiske regler skulle følges. Om denne aktion skete med Frits Clausens forudgående accept er uvist, men han tog ikke afstand fra den, og i hvert fald belastede den forholdet til besættelsesmagten og styrkede hverken DNSAP's eller Frits Clausens stilling. Det viste et parti, der var i en desperat situation.

Så indtraf telegramkrisen, som man fra DNSAP mest kunne følge fra sidelinien. Denne krise i det dansk-tyske forhold søgte Frits Clausen at

22. Poulsen 1970, s. 368-373.

23. Berger havde ladet Martinsen trække tilbage fra frontindsats med den hensigt at få ham indsat som SA-chef i DNSAP. Det skulle angiveligt styrke Frits Clausens position, men reelt lette SA's overgang til SS (Thomsen 1971, s. 140).

24. Poulsen 1970, s. 372.

25. Poulsen 1970, s. 328ff.

udnytte ved en henvendelse til høje tyske partiinstancer 11. oktober 1942. Hans påskud var angivelige rygter om, at Tyskland ville indføre et protektorat i Danmark efter norsk eller hollandsk forbillede. Dette advarede han stærkt imod. Det ville blandt andet betyde enden for DNSAP og Bondepartiet. I stedet foreslog han, at man gav nazister en mulighed for at finde vej til regeringen.²⁶ Forslaget forblev uden virkning på det tidspunkt hos den tyske udenrigsminister Joachim von Ribbentrop og hans rådgivere. Alene på baggrund af de foregående måneders knas i samarbejdet synes Frits Clausens forsøg på at udnytte Telegramkrisen til egen fordel på forhånd et helt udsigtsløst foretagende. For besættelsesmagten var DNSAP vedvarende kun en lille brik i et langt større spil.

Renthe-Fink blev senere under telegramkrisen kaldt hjem og afleverede ved sin afrejse fra Danmark den vurdering til det tyske udenrigsministerium og sin efterfølger, at DNSAP ikke burde have del i regeringsmagten. Dertil havde partiet og Frits Clausen endnu ikke vist sig voksne.²⁷ Trods det kom DNSAP alligevel til at indgå i spillet om regeringsmagten i Danmark, selv om der er divergerende opfattelser af den betydning, denne rolle skal tillægges. Den nyudnævnte tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best, blev nemlig før sin afrejse fra Berlin udstyret med blandt andet det direktiv fra Hitler og Ribbentrop, at målsætningen var, at DNSAP skulle have del i magten i en kommende legal regering!²⁸ Henning Poulsen har tolket direktivet som led i de taktiske manøvrer i forbindelse med de dansk-tyske forhandlinger om dannelsen af en ny dansk regering,²⁹ mens Ulrich Herbert har taget det mere for pålydende, som et egentligt pålæg til Best, for derpå at kunne understrege, hvor selvstændigt Best straks optrådte i forhold til sit oprindelige opdrag.³⁰ Hvad enten den ene eller den anden tolkning er rigtig, var resultatet for DNSAP det samme. Det er kun graden af perifer rolle, der var tale om.

Vendepunktet 1942/43

Havde DNSAP haft forhåbninger om, at Renthe-Finks udskiftning skulle forbedre partiets vilkår som oppositionsparti, tog det fejl. Begyndelsen

26. PKB XIII, 1954, nr. 328; Lauridsen 2003, bilag 47; Poulsen 1970, s. 344f.

27. Poulsen 1970, s. 347f.

28. PKB XIII, 1954, nr. 345; Best 1988, s. 23ff; Poulsen 1970, s. 347 er ikke sikker på, at direktivet af 27.10.1942 til Best har været forelagt Hitler.

29. Poulsen 1970, s. 346f, 349.

30. Herbert 1996, s. 333.



Der er ikke lokaliseret fotografier, hvor Frits Clausen og Werner Best optræder sammen. Det beror næppe på en tilfældighed. Det var ikke ofte, at Frits Clausen blev fotograferet sammen med repræsentanter for besættelsesmagten til officielt brug, og det hørte næsten, hvis ikke helt, op fra efteråret 1942. Dette foto af Frits Clausen sammen med (til venstre for ham i sort) Cecil von Renthe-Fink og Paul Kanstein blev taget ved modtagelsen af Frikorps Danmark i august 1942. Frits Clausen mødte op i civil og uden armbind. Et udtryk for uoverensstemmelserne med besættelsesmagten. Han var nær ikke mødt op. (Foto i Det Kongelige Bibliotek).

var ellers tilsyneladende ret lovende. Partiføreren blev vist særlig opmærksomhed. Frits Clausen blev inviteret til middag på tomandshånd med Best straks efter dennes ankomst til København den 5. november 1942.³¹ Det ene møde fulgte det andet, og Frits Clausen påtog sig blandt andet at give nærmere oplysninger om de danske jøder. Disse oplysninger blev videregivet endnu før jul 1942.³² Hverken oplysningerne eller mødet med dansk nazismes førstemand synes at have gjort større indtryk på Best, som rimeligvis under indflydelse af sin forgænger, Kanstein og SS i Danmark så med skepsis på DNSAP's forsøg på selvstændig politisk optræden.³³ Best var ganske vist i kraft af sin stilling det tyske udenrigsmi-

31. Poulsen 1970, s. 350f.

32. Lauridsen 2002, s. 280f.

33. Poulsen 1970, s. 369f, passim; Thomsen 1971, s. 71f, 140; Henning Poulsen: *Besættelsesårene 1940-1945*, København 2002, s. 101.

nisteriums mand i København, men med sin baggrund i SS orienterede han sig modsat sin forgænger både mod sin tidligere og nuværende foresatte. Han kommunikerede i sagens natur mest med Ribbentrop, men Himmler blev ikke holdt uden for.³⁴

På grund af eller trods det direktiv, som Best havde med fra Berlin, satte han straks efter sin ankomst snævert på samarbejdet med de danske politikere for at få presset dannelsen af en ny samlingsregering igennem. Al tale om en blot minimal nazistisk regeringsdeltagelse forstummede på grund af dansk modstand mod en sådan, og legaliteten og samarbejdet blev sat højere end en nazistisk regeringsdeltagelse. Den nye samlingsregering var en realitet den 9. november med Erik Scavenius som statsminister og blev af Best over for det tyske udenrigsministerium fremstillet som en strikt realisering af de givne førerdirektiver.³⁵ Der blev ikke plads til nazister endsige nazisympatisører i den regering. Det er et godt eksempel på den vægt, angivelige førerdirektiver og -befalinger skal tillægges, især hvis de var taktisk bestemt. Der kunne ske meget med dem, før de blev »realiseret«. Det gælder såvel i 1940, 1942 som 1944.

Den ny regeringsdannelse blev begyndelsen til den ene store skuffelse efter den anden for DNSAP. Frits Clausens personlige skuffelse var også meget stor. Han gav udtryk for den i *Fædrelandet* 10. november ved at kalde det ny ministerium en lam hest, der har forladt stalden. Heller ikke i sin nytårshilsen til Himmler skjulte han sin skuffelse over forløbet af samarbejdet i 1942 uden dog at uddybe det.³⁶ Det var ellers omkring nytårstid, at han blev præsenteret for SS's planer om et Schalburgkorps.³⁷ Hvor Renthe-Fink havde fastholdt DNSAP samtidig med, at samarbejdet med samlingsregeringen blev prioriteret først, så ændrede Best på meget kort tid den politik og prioritering.

For det første fik han bemyndigelse fra Berlin til at lade afholde folketingsvalg i marts 1943, så legitimiteten i samarbejdet med den siddende

34. Det er karakteristisk, at Bests første halvårsrapport om Danmark til Ribbentrop 5.5.1943 (kun delvis trykt PKB XIII, 1954, nr. 400, mens et andet og større uddrag er trykt i Fritz Petrick (Hg.): *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Dänemark und Norwegen (1940-1945)*, Berlin-Heidelberg 1992, nr. 95) også samtidigt blev sendt til Himmler med et følgebrev fra Best, hvori han skriver: »Ich bitte wiederum aus den bekannten Gründen den Reichsaussenminister nicht erfahren zu lassen, das Sie den Bericht erhalten haben.« (AA pk. 443, RA (her også hele halvårsberetningen)).

35. Best 1988, s. 27f, 194f; Herbert 1996, s. 334. Poulsen 1970, s. 347f vurderer direktivet til Best 27.10.1942 som et rent forhandlingsoplæg til afvikling af telegramkrisen, mens Herbert i højere grad tager dets indhold for pålydende.

36. Lauridsen 2003, bilag 48; Poulsen 1970, s. 371f.

37. Poulsen 1970, s. 373.

Omkring og efter rigsdagsvalget i marts 1943 skærpedes kritikken i DNSAP mod Frits Clausen. Blandt kritikpunkterne var, at han kørte i benzindrevet bil, hvor alle andre måtte bruge offentlig transport. Svaret var, at kritikerne vist ikke var klar over, hvor mange forulempelser han var udsat for fra folk. Et andet punkt angik rideheste, som han blev beskyldt for at holde for fornøjelsens skyld. Det hjalp kun lidt, at han forsvarede sig med, at hesteopdrættet var erhvervs-mæssigt og ridningen for sundheden. Billedet viser Frits Clausen til hest ved Bovrup. (Foto i privateje).



regering kunne blive bekræftet. Sagen blev også drøftet med Frits Clausen, som erklærede sig indforstået hermed.³⁸ Hvad andet kunne han være? På den vis havde Best ryggen fri over for det tyske udenrigsministerium. Clausen kunne ikke være i tvivl om, at nu stod DNSAP's oppositionspolitik over for den afgørende afprøvning. Han troede optimistisk på en vis fremgang for partiet, men nærede på den anden side ikke stærkt overdrevne forestillinger om valgresultatet. Men i kraft af, at 5.000 medlemmer i 1939 havde udløst ca. 31.000 stemmer ved valget, måtte de godt 22.000 medlemmer i 1943 borge for en flerdobbelt stemmefremgang.³⁹

For det andet mistede DNSAP i februar 1943 endnu inden valget nogle af sine mest trofaste støtter i det tyske udenrigsministerium (understatsse-

38. Best til AA 26.1.1943, ADAP/E 5, 1978, nr. 74.

39. Frits Clausens vurderinger, se Poulsen 1970, s. 381, samt Frits Clausens efterfølgende forklaring over for medlemmerne (referat af tale i Århus 11.5.1943 (privateje)).

kretær Martin Luther i Berlin og presseattaché Gustav Meissner ved gesandtskabet i København). De havde begge støttet DNSAP over for krav fra SS blandt andet vedrørende hvervningen og uddannelsen af de krigsfrivillige. Luther blev arresteret og sat i koncentrationslejr med beskyldninger for at have konspireret mod Ribbentrop, mens Meissner blev sendt til østfronten.⁴⁰ De kom godt af vejen og fik ingen efterfølgere til støtte for DNSAP's position, hvilket imidlertid ikke indebar, at det tyske udenrigsministerium dermed tabte interessen for DNSAP. Best måtte næsten to år endnu redegøre for DNSAP's forhold, fordi de var af interesse for ministeriet.

Meissner lavede som en sidste gestus over for Frits Clausen, med hvem han som von Löw havde venskabelige bånd, en notits i april 1943, der ridsede blandt andet samarbejdet mellem det tyske udenrigsministerium og DNSAP siden 1940 op, men det var post festum og fik ingen indflydelse på den fremadrettede tyske politik i forhold til DNSAP. Af notitsen fremgik blandt andet, at DNSAP havde modtaget over 7 millioner kroner siden 1940. Først og fremmest videregav det dog Frits Clausens kritik af SS i Danmark, hans mistillid til SS og SS's talrige indblandinger i hans personalepolitik og endelig hans modstand mod oprettelsen af et germansk korps, som efter Frits Clausens mening ville fjerne de frivillige fra DNSAP.⁴¹

Uden de hidtidige støtter i den tyske udenrigstjeneste og med en rigsbefuldmægtiget, der ikke følte sig bundet af hverken den hidtidige tyske politik over for DNSAP eller de direktiver, han på det ene eller andet grundlag havde med fra Berlin, gik det hastigt tilbage for DNSAP i rollen som regeringsdueligt oppositionsparti. De planer med hensyn til hvervning og uddannelse af de frivillige, som DNSAP hidtil havde modsat sig, blev gennemført af SS i Danmark og Best på trods heraf. Tidligere hensyn til DNSAP blev tilsidesat. De frivillige skulle samles i et »Germansk Korps«, snart efter kaldt Schalburgkorpset. Korpset skulle være »upolitisk« og helt uden for DNSAP's indflydelse og kontrol, et rent tysk betalt redskab. Beslutningen herom var truffet inden valget i marts, K.B. Martinsen var ikke overraskende udset til det nye korps' chef,⁴² så på den

40. Poulsen 1970, s. 376f; Thomsen 1971, s. 71ff, passim; Hans-Jürgen Döscher: *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich*, Berlin 1987, s. 257-261; Gustav Meissner: *Som jeg så det – Som jeg ser det. Diplomati i København 1939-43*, København 1996, s. 286-289, 305f.

41. PKB XIII, 1954, nr. 404; Lauridsen 2003, tillæg 7; Poulsen 1970, s. 377; Meissner 1996, s. 307-310.

42. Poulsen 1970, kap. 13; Andreas Monrad Pedersen: *Schalburgkorpset*, København 2000, s. 26ff, 33f.

måde var vendepunktet for DNSAP allerede en kendsgerning, da valget afholdtes. Uden kontrol med hvervningen havde DNSAP ikke meget at forhandle med i forhold til besættelsesmagten. Alle planer om i de frivillige at have en fremtidig magtbasis for et Danmark under DNSAP's ledelse faldt tilsyneladende til jorden.

Mens de tyske planer var i gang med at blive realiseret, søgte DNSAP at ruste sig til folketingsvalget. I løbet af især februar blev der afholdt serier af møder i en række sysler:⁴³

Vend Syssel	15
Thy Syssel	6
Himmer Syssel	18
Ommer og Løver Syssel	13
Jelling og Almind Syssel	10
Varde Syssel	15
Elum og Barvid Syssel	16
Fyns Syssel	10
Vestre Syssel	28
Østre Syssel	10
Lejre Syssel	15
Storkøbenhavn Syssel	15
Middel Syssel	5
Lolland-Falster Syssel	5

Blandt talerne var som venteligt en række sysseledere og landsledere, desuden Harald Tandrup, Harald Bergstedt og Max Arildskov. Nogle østfrontfrivillige optrådte også – som regel i forbindelse med fremvisning af en film om Frikorps Danmark. En særlig populær taler var Børge Jacobsen, der hidtil havde repræsenteret Socialdemokratiet i Københavns Borgerrepræsentation, men var skiftet til DNSAP. Til gengæld var Frits Clausens aktivitet koncentreret. Han deltog kun i godt en håndfuld arrangementer, først og fremmest »kæmpemødet« i KB-Hallen den 28. februar, foruden i Odense, Århus, Aalborg, Gråsten og Tinglev. Tilsvarende begrænset var hans optræden i den nazistiske presse i februar og marts. Fra 1. februar til valgdagen var der blot 10 artikler eller referater af taler af ham i *National-Socialisten* og *Fædrelandet* tilsammen. Der var ikke den energi, der havde præget ham ved tidligere valg. Hvor man kunne have ventet, at partitryk-

43. Opgjort på grundlag af annonceringen i *Fædrelandet* og *National-Socialisten* februar-marts 1943.

pressen ville være præget af udsendelse af valgmateriale, blev der brugt tid og ressourcer på udsendelsen af en omfattende organisationsplan for DNSAP, der havde ligget klar i snart to år. Den forelå i begyndelsen af marts. Forud var i januar udsendt *Slægtsbogen* på DNSAP's Forlag, hvori medlemmerne kunne finde genealogiske tabeller til opstilling af deres aner. Det var i sig selv en særpræget udgivelse på et partiforlag, men tydeligvis præget af partiførerens personlige interesser. Også partiets lomme-kalender for 1943, redaktionelt afsluttet sidst i 1942, var præget af mere tilbageskuen og statusopgørelse end fremadrettet indsats. Trods de talrige møder syntes en vis stilstand i partitoppen at være indtrådt. Der blev prioriteret helt på tværs af den aktuelle politiske situation.

På Rigsdagen var udskrivelsen af valget blevet modtaget med tilfredshed, og trods begrænsningerne i muligheden for at drive valgpropaganda var der ingen af de større partier, der nærrede frygt for valgresultatet, og da slet ikke for et DNSAP-valggennembrud. DNSAP fik ved valget 43.000 stemmer mod 31.000 i 1939. På grund af den langt større valgdeltagelse resulterede det forsat kun i tre mandater i Folketinget. Valgt blev for DNSAP Frits Clausen, Ejnar Jørgensen og Helge Bangsted. Der havde været stagnation i partiets vælgertilslutning i Sønderjylland og på landet, men stigende tilslutning i byerne og i København, også i arbejderkvartererne.⁴⁴ Børge Jakobsen opnåede valg til Københavns Borgerrepræsentation for DNSAP.

Valgresultatet var en stor skuffelse for DNSAP og for Frits Clausen personligt. Hans politiske kurs havde ført til mere end en firedobling af medlemstallet siden 1939, men vælgerne havde slet ikke sluttet op i samme takt. Dagen efter valget tog han konsekvensen. Han var forud moden til et af de store kursskift, som han foretog et fåtal af i hele sit liv. Oven i de løbende trakasserier med blandt andet SS om oprettelse af Germansk Korps valgte han at stoppe det hidtidige samarbejde. Best fik et brev om, at DNSAP frasagde sig al fremtidig tysk økonomisk støtte og ville indrette sig på en rent dansk kurs. Avisen *Fædrelandet* skulle nu ikke længere være partiets talerør. Den opgave overtog alene *National-Socialisten*. Landsarbejdstjenesten (LAT) og National Socialistisk Ungdom (NSU) skulle skilles ud fra partiet, så de forsat kunne modtage tysk støtte, men en del af partiet skulle de formelt ikke længere være. I brevet beklagede Clausen sig over, at besættelsesmagten havde støttet alle mulige andre

44. Om valget blandt andet: PKB XIII, Beretning, 1954, s. 102-104; Poulsen 1970, s. 380f; Thomsen 1971, s. 135ff; Best 1988, s. 36f; Meissner 1996, s. 289-293; Herbert 1996, s. 338ff; Lauridsen 2002, s. 220, 316; Poulsen 2002, s. 198f; Lauridsen 2003, bilag 49.

grupper og personer end DNSAP. Ingen af disse blev dog nævnt ved navn. Valget havde vist, at DNSAP var det eneste parti af betydning, der repræsenterede nazismen i Danmark.⁴⁵ Deri havde han ret. Blot havde besættelsesmagtens ledende repræsentanter mistet interessen for DNSAP.

SS i Danmark troede ikke længere på DNSAP's evne til at være резервоar for nyrekruttering af frivillige. Dertil kom stigende mistillid til partiets vilje til overhovedet effektivt at varetage hvervningen. Samtidig var behovet for nye frivillige stigende. Werner Best lagde over for det tyske udenrigsministerium heller ikke skjul på, hvilken begrænset rolle han så DNSAP i. Partiet var et rent instrument for tysk politik, ikke andet. Det gav han udtryk for seks uger før valget: »Ihre Bedeutung liegt nicht in ihre Grosse, sondern in ihren Vorhandensein, durch das die übrigen Parteien bzw. Bevölkerunggruppen unter einem gewissen Druck gehalten werden.«⁴⁶ Det tryk fra DNSAP fandt besættelsesmagten det heller ikke nødvendigt at benytte sig af efter valget.

I forbindelse med bruddet fik DNSAP en tysk ekstrabetaling på 500.000 kr.,⁴⁷ fra tysk side ville man ikke tabe ansigt på forbindelsens ophør, men det hindrede ikke, at stabskontorerne i København blev lukket næsten øjeblikkeligt. Der blev også nedlagt en stribe lønnede stillinger i partihierarkiet, og endelig ophørte næsten alle de lokale partitidsskrifter.⁴⁸ Bruddet var mest føleligt internt øverst i partiorganisationen. Vælgerne og medlemmerne mærkede mindre til det skete. *Fædrelandet* ændrede heller ikke pludselig linie. Redaktionen med Helge Bangsted i spidsen blev siddende, og Frits Clausen var godt en måned før valget blev gjort grundigt bekendt med den nye rigsbefuldmægtigedes opfattelse af forholdet mellem avisen og besættelsesmagten. Bangsted skrev 15. februar til Frits Clausen, at han havde været kaldt til Best, hvor han havde fået besked om, at der fremover måtte et meget nøjere samarbejde i stand mellem *Fædrelandet* og de tyske myndigheder, og dette skulle træde i kraft øjeblikkeligt. Spørgsmålene gjaldt først og fremmest handel, økonomi, erhvervsspørgsmål, landbrug og politi, samt hvad der ellers berørte de tyske forhold.⁴⁹ Når Frits Clausen derfor i en førermeddelelse 28. maj 1943 oplyste, at DNSAP som det fremgik af *Fædrelandet* af 23. maj ikke længere stod som udgiver af bladet, men at udgivelsen var overtaget af A/S af

45. Lauridsen 2003, bilag 50.

46. PKB XIII, 1954, nr. 386; ADAP/E, 5, 1978, nr. 129.

47. Best til AA 7.4.1943, AA, pk. 202, RA; Poulsen 1970, s. 383.

48. Lauridsen 2002, s. 323-326.

49. Helge Bangsted til Frits Clausen 15.2.1943, 44d-mappe 7, læg 2, A 814, Bovrup-arkivet, RA.

30. December 1938, var det kun en nyhed for offentligheden. Bladet havde gennem mellemmand været helt ejet af det tyske udenrigsministerium fra 1941.⁵⁰ Nyt var det også for læserne, at der var truffet aftale mellem A/S af 30. December 1938 og DNSAP om, at avisen fortsat ville bringe meddelelser om partiets arbejde, »for saa vidt dette ikke omfatter indre Anliggender og Interesser,« ligesom den hidtidige udenrigspolitiske linie fortsat ville blive fulgt.⁵¹ *Fædrelandet* var med andre ord ikke længere DNSAP's avis, selv om medlemmerne blev opfordret til fortsat at abonnere. Frits Clausen tog med det træk på én gang konsekvensen af Bests ønske om større indflydelse på avisen fremsat før valget og de interne partistridigheder, der kom i kølvandet på valget. *Fædrelandet* ville ikke være organ for videregivelse af oplysninger om DNSAP's »indre anliggender«.

Efter det skjulte brud modsatte Frits Clausen sig fortsat DNSAP's involvering i Schalburgkorpset. Den 19. april blev det i en fortrolig meddelelse forbudt partimedlemmer at tilslutte sig det nye korps.⁵² DNSAP var på åben kollisionskurs med tysk besættelsespolitik. I første omgang førte det til voldsomme brydninger blandt ledende og kendte partimedlemmer. Der var lønnede stillinger og nye rammer i Schalburgkorpset, som tiltrak en del partifolk, ikke mindst tidligere partifunktionærer, der nu stod uden arbejde. Frits Clausens rent danske kurs var alt andet end blot populær.

Omkring forbudet mod tilslutning til Schalburgkorpset kunne både *Fædrelandet* og *National-Socialisten* på forsiden meddele, at Frits Clausen ville holde en møderække landet over for at redegøre for den øjeblikkelige politiske situation, partiets stilling og organisationens videre arbejde.⁵³ Nogen forklaring blev ikke givet på tryk, men i medlemskredse har der næppe været tvivl om baggrunden. Allerede to dage efter valget havde han i *Fædrelandet* annonceret ændringer i DNSAP's organisation.⁵⁴ På foredragsturneen i månederne maj-juni til både større og mindre byer prøvede han på lukkede medlemsmøder, hvorfra kun sparsomme referater slap ud, at retfærdiggøre sin politik.⁵⁵ *National-Socialisten* afstod fra be-

50. Henning Poulsen: »Fædrelandet« – tysk understøttelse af danske dagblade 1939-45, *Historie*, ny rk. 7:2, 1966, s. 256-259.

51. *DNSAP's Leder-Meddelelser* Juni-Juli 1943.

52. Lauridsen 2003, bilag 51. Forbudet var så fortroligt, at det ikke blev trykt i *DNSAP's Leder-Meddelelser*.

53. *Fædrelandet* 17.4.1943; *National-Socialisten* 22.4.1943.

54. *Fædrelandet* 25.3.1943.

55. Eksemplarer af referater i blandt andet 1c-B, Bovrup-arkivet, RA og i Frits Clausens privatarkiv (her langt referat af mødet 11.5. i Århus, hvor Frits Clausen brugte megen plads på at forsvare sig mod angreb fra blandt andre Kay Gothenborg. Derimod er der intet om konflikten med Schalburgkorpset (privateje)).

gejstrede reportager fra de enkelte møder, men bragte 11. juni under overskriften »Hyldest og Haandslag til Frits Clausen« i stedet et stærkt sammentrængt referat af det hidtidige forløb. Der var kun tale om optimisme og jubel for føreren, når han klart og indgående redegjorde for situationen. I det mindste for læsere, der kun hentede deres viden fra *National-Socialisten*, var det så som så med det »indgående«. Ugebladet oplyste ikke ret meget mere om indre partianliggender end *Fædrelandet*, der på trods af, at avisen refererede hans møder i både Varde og København, var endnu mindre oplysende.⁵⁶ Frits Clausen besøgte i rækkefølge Varde, København, Slagelse, Nykøbing Falster, Thisted, Odense og Fredericia,⁵⁷ og i nogle tilfælde lykkedes det den lokale presse at opsnappe informationer om, hvad der var foregået på møderne. Disse referater fortæller, at der var stærk kritik af partiledelsen og en vis splittelse at spore.⁵⁸ Opgaven for Frits Clausen var ikke let og kunne ikke være let. Den nye danske kurs var jo direkte en kritik af den hidtidige »tyskerkurs«, og alt kunne ikke afsløres for medlemmerne. Det er værd at bemærke, at Frits Clausen lagde mere energi i forklaringen på og forsvaret af den nye politiske kurs end i valgkampen op til 23. marts.

Adskillige kendte partimedlemmer og ledere forlod partiet i månederne efter valget, det politiske kursskifte og under striden om Schalburgkorpset. Blandt disse var det gamle og kendte partimedlem, en af pionererne, Max Arildskov, men også C. Popp-Madsen og andre. Popp-Madsen stod 9. april 1943 sammen med K.B. Martinsen i spidsen for dannelsen af partiet Danske Folke-Værn. Max Arildskov oprettede 5. juni 1943 partiet Det nye Danmark med blandt andet den begrundelse, at Frits Clausen havde svigtet den frivillige deltagelse i kampen mod Sovjet.⁵⁹ Med Arildskovs og andres senere engagement i Schalburgkorpset er der mere end en antydning af, hvorfor de forlod DNSAP.

Werner Bests forsøg på eliminering af DNSAP 1943-44

Hvis blot Frits Clausen og de mange menige partimedlemmer ville optræde som det, Werner Best opfattede dem som, et instrument i tysk politik,

56. *Fædrelandet* 11. og 15.5.1943. Frits Clausen blev også interviewet af Fridolin sst. 18.7. 1943 om brydningerne i DNSAP, dog bidrog interviewet ikke til belysning heraf. Det viser kun, at avisen i den form godt kunne beskæftige sig med DNSAP's »indre forhold«.

57. Annonceret i *Fædrelandet* og *National-Socialisten*.

58. J. Brøndsted og Knud Gedde (red.): *De fem lange Aar*, I, København 1946, s. 466.

59. Lauridsen 2002, s. 487, 528.

kunne DNSAP have ophørt med at eksistere i al ubemærkethed efter bruddet. Der var ikke længere brug for partiet. Partiets historie kunne være slut her. Best skrev ganske vist til det tyske udenrigsministerium 5. maj 1943, at DNSAP nu skulle til at leve sit eget liv og skabe sig en plads i dansk politik på egne vilkår,⁶⁰ men det var en sandhed med modifikationer. Grænsen for de egne vilkår og eget liv gik der, hvor tysk politik og tyske interesser blev krydset. Naturligvis – set gennem den rigsbefuldmægtigedes optik. Frits Clausen var på vej til at blive en spore for Bests irritation, når det gjaldt fremtidsplanerne for Schalburgkorpset.

Til de øvrige problemer for et parti i krise og tilbagegang kom i slutningen af juli og begyndelsen af august 1943 en meget ubehagelig og ubejlejlighedsavisdebat. Flere blade beskæftigede sig med DNSAP's rolle i sommeren og efteråret 1940. DNSAP's politiske ageren blev trukket frem på en måde, så Frits Clausen i et interview måtte ud med et længere dementi i *Fædrelandet* 10. august, hvis hovedindhold var, at DNSAP skam ikke havde forsøgt at danne regering uden om konge og rigsdag i 1940. Avisdebatten vakte en sådan opsigt, at der af Udenrigsministeriets Pressebureau blev nedlagt forbud mod dens fortsættelse,⁶¹ men Frits Clausen havde fået en påmindelse om, at fortiden ikke var glemt, kun gemt. Det var ikke omkostningsfrit at begive sig ud i et politisk eventyr og gribe en chance – og tabe. Det kom kort efter til at stå endnu mere klart.

Samlingsregeringens afgang den 29. august 1943 ramte DNSAP hårdt på to måder. For det første blev mange både kendte og mindre kendte nazister udsat for hærværk og overfald i augustdagene, deres forretninger plyndret og i en del tilfælde brændt. Det var blevet forbundet med en stadig højere risiko at mene noget andet, at være en nazistisk opposition og tro på en tysk sejr. Frits Clausen havde allerede 25. marts 1943 anbefalet medlemmerne ikke længere at bære partiemblemet offentligt med den begrundelse, at det kunne vanskeliggøre agitationen.⁶² Sagen var, at det kunne være en risiko for pågældende. For det andet indebar regeringens afgang den situation, som DNSAP så længe havde ønsket og ventet på, at en anden regering skulle i stedet, men nu fremstod DNSAP *ikke* som noget regeringsalternativ. Fra tysk side diskuterede man slet ikke den mulighed, at DNSAP skulle med i eller danne en ny regering. Der kom end ikke no-

60. PKB XIII, 1954, nr. 440; jf. Outze 1962-68, 4, s. 147-149; Lauridsen 2002, s. 221.

61. Lauridsen 2003, bilag 52.

62. Fortrolig partibefaling 25.3.1943, *DNSAP's Leder-Meddelelser* April 1943; jf. Lauridsen 2002, s. 530.

gen ny regering. DNSAP havde ikke længere en regering at rette sin kritik imod og var samtidig udstillet som en vraget regeringskandidat. Frits Clausens proklamation i *Fædrelandet* 10. april 1940 om, at DNSAP skulle have magten, var aldrig blevet trukket tilbage. Havde Best valgt at lade DNSAP ydmyge ved valget i marts 1943, fjede partiets situation efter 29. august spot til skade.

Det var et parti og især en partifører stærkt i defensiven, der var under hårdt pres for at ændre sin holdning til Schalburgkorpset. Presset kom stærkest til udtryk i den fløj i partiet, som ikke havde været tilfreds med kursskiftet i marts. Denne fløj talte en del toneangivende og indflydelsesrige ledere og medlemmer, først og fremmest Ejnar Jørgensen. Karakteristisk for dem var også, at de var godt tilfredse med, at SS reelt havde fået presset brødrene Bryld bort fra deres stillinger.⁶³ Måned for måned faldt medlemstallet med mange hundrede. Breve med udmeldelser strømmede til partihovedkvarteret i Bovrup. I september var frafaldet 800, i oktober 500.⁶⁴ Der var ingen udsigt til, at nedturen skulle få ende.

Under presset gav Frits Clausen efter på flere områder. Den 16. september gav han en ganske kort meddelelse til partilederne om, at partimedlemmer godt kunne melde sig til en nyoprettet gren af Schalburgkorpset, der udelukkende havde til opgave at virke i Danmark til bevaring af nationale, erhvervsmæssige og kulturelle værdier. Medlemmernes stilling i partiet ville forblive uændret.⁶⁵ Dagen efter kunne *National-Socialisten* oplyse, at partiets organisatoriske leder, Ph. Hoffmann-Madsen, meldte sig som frivillig til kamp mod verdenskommunismen. Muligvis kan det tages som udtryk for, at han ikke stod bag den foregående dags beslutning. I hvert fald var han ude af politik. Det blev 30. september fulgt op af meddelelsen om, at Frits Clausen selv meldte sig til tysk krigstjeneste for at være med i kampen mod verdenskommunismen. Det var det nærmeste, føreren kunne komme en tilbagetræden uden egentligt at træde tilbage. En stedfortræder, Theofilus Larsen, skulle virke under hans fravær rådgivet af et førerråd, som Clausen selv udpegede. Organisatorisk

63. Formelt skete det først ved en beslutning 30.11.1943, hvor stabsleder H.C. Bryld, stabsleder Sv. Wodschow (slettet af partiet 10.1.1944), stabsleder A. Langgaard Nielsen og landsleder Børge Bryld med øjeblikkelig virkning blev fritaget fra deres lederhverv. Samtidig blev Aage Thomsens medlemskab stillet i bero til 1.7.1944.

64. Lauridsen 2002, s. 572.

65. *DNSAP's Leder-Meddelelser* Oktober 1943. K.B. Martinsen fik lov til at præsentere Schalburgkorpset for første og eneste gang i *National-Socialisten* 22.10.1943, s. 10-11. Her er ingen omtale af Folkeværnet.

blev udskillelsen af LAT og NSU også effektueret. Opfordringen til at melde sig til den nyoprettede gren af Schalburgkorpset blev gentaget.⁶⁶

Der var tydeligvis tale om en vis kursændring i forhold til Schalburgkorpset, men den var ikke så stor, som det ved første øjekast måske kunne synes. Førre-meddelelsernes meget kortfattede form bidrog til uklarheden. Der var ikke tale om en ophævelse af forbudet fra april om DNSAP-medlemmers tilslutning til Schalburgkorpset. Den nye gren af korpset, Folkeværnet, hvis navn Frits Clausen valgte end ikke at nævne, havde et andet sigte og var politisk ufarlig for DNSAP. Det var en slags hjemmeværn, hvis medlemmer i deres fritid ulønnet skulle uddannes i en art polititjeneste og være med til at beskytte mod kommunisme og sabotage, lød forklaringen over for DNSAP's egne medlemmer.⁶⁷ Folkeværnets leder skulle være tidligere kaptajn i flyvevåbnet, tysk krigsfrivillig Poul Sommer, som var medlem af DNSAP på dette tidspunkt. Forbindelsen mellem Folkeværnet og DNSAP skulle varetages af Dirch Bonnek, en trofast Clausen-støtte, der tidligere havde vist sig tilliden værdig, så Frits Clausens åbning i forhold til korpset var til at overskue. Der var indlagt indtil flere sikringer. Åbningen kunne begrundes i de overgreb, som blandt andet DNSAP-medlemmer havde været udsat for under augustoprøret, og overgrebene blev nævnt som argument under de indledende forhandlinger. Folkeværnet var en hjælp til, at medlemmerne kunne sikre deres liv og ejendom, selv om Sommer i sin offentlige opfordring til tilslutning til korpset var mere aggressiv. For ham var det en kamporganisation, der aktivt skulle bekæmpe sabotage.⁶⁸ Der var ikke ganske overensstemmelse mellem, hvad der blev sagt på de interne møder, og hvad Sommer gik til offentligheden med.

Werner Best var passende tilfreds med denne udvikling i sit telegram til det tyske udenrigsministerium 30. september 1943, selv om han bestemt tog munden for fuld, når han skrev: »Im Rahmen des Schalburg-Korps ist

66. Lauridsen 2003, bilag 53-55. Trods det forblev NSU selvstændig med tilknytning til DNSAP. NSU-leder Hans Jensen modstod Schalburgkorpsets intimideringsforsøg, se Mikkel Kirkebæk og Rune Holm Andersen: »NSU – Et speciale om Nationalsocialistisk Ungdom 1932-45«, utrykt speciale, Roskilde Universitetscenter 2002, s. 39f.

67. Theofilus Larsen til sysselleder Harry Hansen 23.10.1943, 5c mappe 43b, Bovrup-arkivet, RA. Se også referat af møde mellem Poul Sommer og DNSAP i september 1943 i en udateret trykt skrivelse »Til Medlemmer af DNSAP«. Udg. af Storkøbenhavn Syssels Propagandaafdeling i slutningen af maj 1944 (eksemplar i pk. 10, læg 5, Bovrup-arkivet, RA, og Frihedsmuseet, FM 23B) og delvis gengivet i *Information* 31.5.-1.6. og 14.6.1944. Denne skrivelse indeholder DNSAP's opfattelse af forholdet til Schalburgkorpset fra efteråret 1943 til slutningen af maj 1944.

68. Niels Alkil (red.): *Besættelsestidens Fakta*, 1, København 1945, s. 730.

eine neue Gruppe gebildet worden, in die gemäss Vereinbarung mit den Leitern aller nationalsozialistischen Parteien und Vereinbarungen in Dänemark alle für politische Zwecke einsatzfähigen Männer eintreten sollen.« Frits Clausens opfordring til tilslutning til denne gren og hans egen afrejse til frontindsats blev også omtalt, før Best konkluderede: »Die Konzentration aller nationalsozialistischen und deutsch-freundlichen Kräfte im Schalburg-Korps bietet Aussicht, einerseits die Werbung für die Waffen-SS, die ursprünglich die Hauptaufgabe des Schalburg-Korps war, wider zu intensivieren und andererseits ist die in dem Korps gesammelten Kräfte allmählich zur Stabilisierung der hiesigen Verhältnisse und zur politischen Beeinflussung der Bevölkerung einzusetzen.«⁶⁹ Best ønskede tydeligvis en samling af de tyskorienterede nazistiske kræfter i Danmark i Schalburgkorpset og mente, at det allerede var opnået. Måske en opfattelse, han var nået til på baggrund af Frits Clausens afrejse. I hvert fald var det udtryk for ønsketænkning.

Den nazistiske presse gjorde meget ud af Frits Clausens beslutning om at melde sig til tysk krigstjeneste; beslutningen kom som allerede antydte givetvis også adskillige parter tilpas. Når Frits Clausen ikke trådte definitivt tilbage, må det ses på baggrund af opretholdelsen af hans politiske og personlige ære og hans opfattelse af førerrollen, han tog den alvorligt, samt endelig at han ikke anså sin politiske rolle for at være udspillet. Dette sidste var flere både inden for og uden for DNSAP ganske vist ikke enige med ham i, men han var ikke blot et redskab for andres interesser. Ved udpegningen af Theofilus Larsen, en administrator og ikke en politiker, og ved sammensætningen af førerrådet, der bestod af Jes Asmussen, Holger Johansen, J.F. Ørs, Flemming Dahl og Peter Kindberg, havde Frits Clausen sikret sig imod, at de ivrige fortalere for samarbejdet med Schalburgkorpset havde fået nogen større indflydelse.⁷⁰ Blandt disse var Ejnar Jørgensen den, der som leder af DNSAP's storråd burde have været selvskrevet til at deltage i førerrådet. Nu tog han i stedet på propagandaturne med K.B. Martinsen til fordel for Schalburgkorpset.

Frits Clausen gav flere gange efter maj 1945 en anden forklaring på, hvorfor han meldte sig som frivillig.⁷¹ Den findes også i den af ham afgivne beretning, som her er trykt som bilag. Forklaringen er logisk nok og

69. Best til AA 3.9.1943, AA pk. 203, RA. Tillige i pk. 225 sst.

70. DNSAP's Leder-Meddelelser November 1943.

71. *Ugeskrift for Læger* 108, 1946, s. 782. – Frits Clausen gav også den forklaring, at han meldte sig som frivillig efter opfordring fra Eberhard von Löw (*Berlingske Tidende* 28.2.1947), ligesom Jørgen Sehested opfordrede ham dertil.



Frits Clausens afrejse som frivillig til tysk krigstjeneste gav anledning til mange rygter, hvoraf en del har fundet vej til den illegale presse, efterkrigs litteraturen og de seneste faghistoriske og skønlitterære værker. Nogle har villet vide, at han ikke nåede længere end til Berlin. De samme kunne alligevel godt forud fortælle om hans udskejelser i Minsk, som han også en tid skulle have siddet arresteret for, inden han kom på drankerhjem i Würzburg. Han skulle i sin ungdom have forsøgt voldtægt mod en sygeplejerske på Blegdamshospitalet. I 1998 kunne en bog om von Hanneken berette, at Frits Clausen havde været læge i en KZ-lejr i fire måneder. Rygterne er ikke udtømt hermed, og de sidste endnu ikke udbredt. Her ses en illegal karikatur af Frits Clausen som frontsoldat tegnet af Herluf Bidstrup i 1943, der passer godt til rygterne. (Det Kongelige Bibliotek).

ligger i forlængelse af den politik, som Frits Clausen førte 1943-44. I og med at det var kommet til åben konflikt med Best og SS i Danmark om hvervningen og forudsætningerne for de frivilliges krigsdeltagelse, og at de hvervede ikke længere skulle udgøre DNSAP's fremtidige partihær, så ville Frits Clausen ikke alene indstille videre hvervning, men trække de allerede afsendte frivillige hjem.⁷² Det sidste var lettere sagt end gjort, men det har givetvis spillet ind som årsag til, at han selv meldte sig. Han betragtede de frivillige som DNSAP's og Danmarks eneste hær efter 29. august 1943. Som det blev skrevet på forsiden af *National-Socialisten* 24. september 1943: Den danske hær er ikke afvæbnet. Den danske hær er de kæmpende på østfronten. De soldater skulle hjem og bekæmpe kommunismen.⁷³ Dog er det lige så klart, at det er svært at se, hvordan det skulle lade sig realisere at få de frivillige hjem, hvilket også fremgår af hans egen beretning. Han havde ikke nogen »plan«. Imidlertid har vi her en forklaring på, at han ikke fik lov til at rejse alene af sted. Hvis hans hensigt om at sætte sig i forbindelse med de danske frivillige for at få dem hjem kom SS for øre, var det en tilstrækkelig begrundelse for at følge ham tæt. Der var i forvejen problemer nok med de danske frivillige, som deserterede i større antal end tidligere, i slutningen af 1943.

Der er også den forklaring, som ikke er Frits Clausens egen, at han blev tvunget væk fra Danmark, som tidligere brødrene Bryld var blevet det. Partifællen Knud Nordentoft påstod i 1951, at der direkte havde været tale om en landsforvisning.⁷⁴ Rygtet om, at Frits Clausen af tyskerne var blevet presset til at rejse, gik i partikredse endnu inden hans afrejse.⁷⁵ Blot er det svært at se, hvad tvangsmidlet fra SS's side skulle have været. Derimod er der ingen tvivl om, at både Best, SS i Danmark, Schalburgkorpset og Schalburg-fløjen i DNSAP meget gerne så ham rejse for at få ham helt ud af politik. Fra et lidt senere tidspunkt, maj 1944, har vi et telegram fra Best til det tyske udenrigsministerium, hvor han direkte nævner mulighe-

72. Det er her værd at notere, at højesteretsdommen over Ejnar Jørgensen 11.3.1949 på positivsiden tillagde ham »bestræbelser for at faa Frikorpset hjemsendt fra Fronten, hvilket Ønske ikke kan antages at have været trængt igennem hos Ledelsen.« (*Højesteretstidende* 1949, s. 53). Den antagelse er der ikke hold i.

73. Storkøbenhavns Syssel udsendte 14.1.1944 et duplikeret blad, »Den øjeblikkelige Situation«, hvor ønsket om, at kammeraterne i frikorpset måtte blive kommanderet hjem til bekæmpelse af kommunismen i Danmark, nævnes (Springbind: Rapport fra Syslerne, læg 0, 14.1.1944, Bovrup-arkivet, RA). Det blev gentaget af DNSAP's ledelse maj 1944, se nedenfor.

74. PKK III, 1951, nr. 268.

75. Referat af møde 21.10.1943, Forhandlingsprotokol over Ledermøder i Ellum og Barvid Syssel 1943-44, Landsarkivet, Åbenrå (herefter forkortet LAÅ).

den for at holde Frits Clausen tilbage i Tyskland med magt, da han først var kommet af sted hjemmefra.⁷⁶

At Frits Clausen meldte sig som frivillig til SS, gik ikke ubemærket hen fra tysk side. Han begav sig frivilligt i sine politiske modstanderes vold og kan næppe have været helt blind for den dermed forbundne risiko, og det var en lejlighed, Best og SS i Danmark ikke lod gå fra sig. Tilskyndelser og ideer, hvis ikke samvirke fra Schalburgkorpset kan heller ikke have manglet. Den konklusion skal søges underbygget i det følgende.

Frits Clausen afrejste 1. november 1943 til Tyskland. Han havde, som han selv fortæller, meldt sig for seks måneder til tjeneste som læge i Waffen-SS.⁷⁷ Foreløbig nåede han ikke længere end til Berlin, hvor han opholdt sig omkring tre uger eller mere og blandt andet fejrede sin 50 års fødselsdag. Den danske nazistiske presse benyttede den runde fødselsdag til at hylde ham og bringe reportager og fotos fra sammenkomsten i Berlin til hans ære. Der blev refereret flere taler af de tilstedeværende, blandt andre sysselleder Frode Mortensen, som opfordrede medlemmerne til at melde sig til Schalburgkorpset. Clausen selv blev kun ganske kort citeret for blandt andet at have sagt: »Vi er som Parti ude i Stormvejr, men der er ikke noget at være bange for, da vi kæmper for den eneste sande Sag.«⁷⁸ Om Schalburgkorpset kom der ikke et ord fra ham. Som tak for opmærksomheden i forbindelse med fødselsdagen fik han også 28. november optaget en tak i *Fædrelandet*, i hvilken han sluttede: »jeg véd, at Hjemmefronten vil blive holdt, og jeg opfordrer alle Partikammerater til at slutte op om de Mænd, der fortsætter *min* Opgave, mens jeg er fraværende.« (min fremhævelse, JTL). Det kan kun hentyde til den stedfortræder og det førerråd, som ledede DNSAP i hans fravær.

Samarbejdet med Folkeværnet var endnu kun på forberedelsesstadiet, da Frits Clausen rejste, men hurtigt derefter faldt de to personer, der var udset til at forestå forbindelsen, bort. I Schalburgkorpset opstod der dybe uoverensstemmelser mellem Poul Sommer og K.B. Martinsen, hvilket for en tid gav Sommer lederskabet over korpset, før Martinsen igen tog over i november, og Sommer gled helt ud.⁷⁹ I denne periode opfyldte Sommer ikke indgåede aftaler med DNSAP og aflyste ni møder, hvor medlemmer-

76. Best til AA 3.5.1944 (se note 1).

77. Hans SS-personalkarte er lidet oplysende. Det fremgår, at han har været i Minsk, i Würzburg og 21.3.1944 fik tilladelse til at rejse til SS-Sanitåtsamt i Berlin og fra 16.4. til Sennheim-lejren (AA, pk. 443a, RA).

78. *Fædrelandet* 17.11.1943. *National-Socialisten* 26.11.1943 medtog i sit referat ikke udtalelsen om partiets stormvejr.

79. Nærmere herom Monrad Pedersen 2000, s. 46-48.

ne skulle være orienteret.⁸⁰ Og Bonnek, der skulle have været forbindelsesofficer, men også var i tysk krigstjeneste, blev kaldt til frontindsats og faldt endnu før årets udgang.⁸¹ De videre forhandlinger om forbindelsen kom derfor til at foregå mellem K.B. Martinsen og Theofilus Larsen. Forud havde Martinsen og C. Popp-Madsen forhandlet med Werner Best og SS-Sturmbannführer og leder af Germanische Leitstelle i Danmark Bruno Boysen om Schalburgkorpsets fremtid. Det skulle være den nye danske hær med visse politimæssige opgaver. Selv om den sluttelige overenskomst fra tysk side ikke blev underskrevet af Best, men alene af Boysen,⁸² var det på det grundlag, Martinsen den 2. december inviterede Theofilus Larsen til en første forhandling i København den kommende uge.⁸³ Hvad enten dette møde blev gennemført eller ej, kom der ikke noget konkret ud af kontakterne i de følgende måneder, selv om en positiv tone blev søgt opretholdt.⁸⁴ Der var fra Schalburgkorpsets side ingen hast med at nå en afgørelse. Grunden hertil er ikke svær at finde. Tiden ville arbejde til fordel for Schalburgkorpset, og så en skandale, der først skulle til at løbe af stablen. Det første fremgår af materialet, det andet er en mulig slutning på grund af det videre forløb.

K.B. Martinsen indrømmede efter befrielsen, at formålet med kontakten til DNSAP ikke var samarbejde, men en overtagelse af partiets medlemmer og position. Som allerede nævnt af Andreas Monrad Pedersen i hans undersøgelse af Schalburgkorpset finder dette også støtte i det samtidige materiale. Han citerer blandt andet et fortroligt memorandum fra Schalburgkorpset fra efteråret 1943, hvori det er konstateret, at DNSAP ikke længere havde støtte hos besættelsesmagten, at Frits Clausen blev regnet for ubrugelig, og at der ingen planer var om at hjælpe DNSAP til magten. Korpset ville benytte sig af, at partiet var sat på vågeblus, og forsøge at overtage dets plads som regeringsalternativ.⁸⁵ Med hensyn til det sidste kan der stilles et stort spørgsmål ved det realistiske heri, men det er tilstrækkeligt at konkludere, at Schalburgkorpset tydeligvis var ude efter at overtage DNSAP's politiske rolle.

80. Theofilus Larsen til Poul Sommer 9.11.1943, 5c mappe 23, Bovrup-arkivet, RA. Der skulle blandt andet være forhandlet om, hvad DNSAP-medlemmerne forpligtede sig til ved tilslutning til Landeværnet (se DNSAP-skrivelsen fra slutningen af maj 1944, refereret i note 67).

81. Lauridsen 2002, s. 480.

82. Monrad Pedersen 2000, s. 57-59.

83. K.B. Martinsen til Theofilus Larsen 2.12.1943, 5c mappe 23, Bovrup-arkivet, RA.

84. Det fremgår af en række breve og rundskrivelser fra Theofilus Larsen og sysselleder Holger Johansen fra januar-marts 1944.

85. Monrad Pedersen 2000, s. 69. Trykt i *Information* 12.10.1943.

Skulle det blive til noget, måtte det være med de største muligheder for at lykkes, mens Frits Clausen var borte fra Danmark og ude af politik. Folkeværnet, som aldrig rigtigt kom i gang, lod Schalburgkorpset lide en stille død i december 1943. Resterne blev overtaget af Dansk Folke-Værn, der blev en gren af Schalburgkorpset fra 1. januar 1944. Økonomisk uafhængigt ganske vist, men tæt politisk tilknyttet.⁸⁶ Dansk Folke-Værn var som nævnt blevet oprettet som parti i april 1943 af DNSAP-udbryderne Poul C. Rasmussen og C. Popp-Madsen med K.B. Martinsen i ledelsen. Det var han stadig i januar 1944.

I DNSAP tog Theofilus Larsen først Dansk Folke-Værns tilknytning til Schalburgkorpset med ro. Han skrev 22. januar som svar på en forespørgsel fra et partimedlem: »Der er absolut ikke Grund til at træde ind i 'Landeværnet', som nu hedder Dansk Folkeværn, thi Politik kan kun føres af DNSAP. Derimod haaber jeg, at vore Medlemmer kan gennemgaa Kursus i den militære Gruppe, men herom følger snarest Bekendtgørelse. Partiføreren gav Tilslutning til Gruppe 2 under Poul Sommer, men denne Gruppe og Poul Sommer er jo for længst væk.«⁸⁷ På dette tidspunkt betragtede Larsen truslen fra Dansk Folke-Værn som helt minimal, dets ringe medlemsgrundlag har næppe været ham ubekendt, mens han gerne ville kunne søge at sikre medlemmernes sikkerhed, som vil blive yderligere berørt i næste afsnit. Endelig er brevet et karakteristisk udtryk for den loyalitet, som stedfortræderen og en hel del menige partimedlemmer følte over for Frits Clausen, selv om denne var langt borte.

Det var netop denne loyalitet, der blev sat bestræbelser i gang for at undergrave.

Den 18. november 1943 indledte englænderne en storstilet bombeoffensiv mod Berlin. Frits Clausen hjalp med redningsarbejdet efter de omfattende skader den første nat, hvorunder han flere gange udsatte sig for fare. Denne indsats resulterede i den sidste fyldige reportage om ham, der blev bragt i *Fædrelandet* den 28. november. Han blev efter indstilling fra Berlins myndigheder i januar 1944 dekoreret for denne optræden, men det blev kun kort meddelt i den nazistiske presse, ikke yderligere kommenteret.⁸⁸ Det er bemærkelsesværdigt lidt, der blev gjort ud af partiførerens dekoration for heltemod. Dekorationer af krigsfrivillige med fyldige omtaler hørte til det faste stof i den nazistiske presse de sidste krigsår, men i tilfældet Frits Clausens må forklaringen være, at hans personlige popula-

86. *Højesteretstidende* 1949, s. 133; Monrad Pedersen 2000, s. 65ff.

87. Theof. Larsen I, Bovrup-arkivet, RA.

88. Se beretningen trykt nedenfor.

ritetskurve faldt stærkt fra november til ind i januar. Et år tidligere ville der være brugt helsider på en sådan nyhed om partiføreren.

Det er indlysende, at det ikke var praksis, at danske frivillige indledte deres krigstjeneste med tre ugers ophold i Berlin. Muligvis var det i Frits Clausens tilfælde endnu længere. Der var en grund til, at Frits Clausen skulle vente. Af hans egen fremstilling får man det indtryk, at man fra tysk side først ikke rigtigt vidste, hvad man skulle stille op med ham. Forsøget på at få ham sendt som tjenestegørende til regiment Das Reich antyder, hvilken vej han helst skulle. Ved aktiv frontindsats ville der ikke være mange muligheder for at spille politiker, og chancen for, at han blev såret eller faldt under kampene, var til stede. Besøget hos Gottlob Berger i SS-Hauptamt, hvor Clausen skal have fremstillet sin hensigt med at melde sig, er ikke nødvendigvis gengivet korrekt i hans beretning. Hvorfor skulle Berger reagere positivt på Clausens ønske om at få de danske frivillige hjem på et tidspunkt, hvor Tyskland havde hårdt brug for alle de frivillige, der kunne skaffes? Det var næppe Bergers svigersøn, der var årsag til, at Berger blev »forstemt«. Frits Clausen har ikke tolket ham rigtigt, hvis vi i øvrigt kan stole på fremstillingen af forløbet. Til gengæld er det ikke så underligt, at Frits Clausen, såfremt han straks over for Berger havde gjort rede for sine hensigter, blev holdt borte fra andre danske og skulle have en ledsager med.

Fra SS i Danmarks side ville man hindre, at Frits Clausen vendte tilbage til Danmark i ventetiden, når man nu havde fået ham indrulleret. På det punkt er der ikke tvivl om, at Clausen har opfattet situationen rigtigt. SS var i gang med at finde en ledsager til ham, han fik at vide, at han skulle vente på en sådan, og det var for SS nødvendigt med en pålidelig mand til opgaven. Han skulle nemlig have særlige instrukser. Frits Clausen nævner ikke selv denne ledsager ved navn, men der er ikke mange at vælge imellem, når det skal være en SS-frivillig dansk læge med speciale i kirurgi, der også gjorde tjeneste en kort tid i Minsk til januar 1944. Minsk var nemlig bestemmelsesstedet, og ledsageren havde de kvalifikationer ifølge Frits Clausens beretning. Jeg har kun kunnet finde én, der opfylder kriterierne, Emil Petersen. Han var forud meget passende ansat på SS-forsorgskontoret i København⁸⁹ og er sandsynligvis af SS i Danmark (Boysen?) blevet bedt om at påtage sig opgaven, idet han så skulle gøre tjeneste i den kortest mulige tid, højst tre måneder, hvorefter han kunne returnere til Danmark og sit hidtidige arbejde. Det sidste blev tilfældet. Med en

89. Poul Engelstoft og V.A. Fenger (red.): *Den danske Lægestand 1936-1949*. 12. udg., København 1949, s. 577.

Petersen, Emil Henry Edvard, f 10 Aug 06 i Kbh. S af



Skomager Jens Edvard P. og Olga Victoria Haag. Student 25 (I) Frbg Gymn. Med Eks V 33 haud I. — Vikariater F 33. Vikar Kand Rigshosp S 33. Skibslæge D F D S og Ø K E 33 og F 34. Rsl Amtssgh Kalundborg Juni 34 - Maj 35. Prakt Gørding Nov 35 - 37. Vikar Rsl Ribe Amtssgh og Hillerød Sgh 38. Assist Medical Center New York Afd for plastisk Kirurgi Aug - Dec 38. 1' Rsl Amtssgh Usserød April 39 - Maj 42.

Læge Lasaret Krakow Maj 42 - Marts 43, SS Forsorgskontor Kbh April 43 - Maj 45, Minsk Nov 43 - Jan 44. Udenfor Praksis fra Maj 45. Læge Hosp Nova Petropolis, Brasilien fra Jan 48. — Verdienstkreuz 2, 44. — Gift 13 Aug 35 i Kbh med Esther Edith Hansen, f 29 Juni 09 der. D af Korpsmatros Cai Samuel Rupert H. og Ane Kirstine Jensen.

Den danske læge Emil Petersen, der var i tysk militærtjeneste under krigen. (Efter Povl Engelstoft og V.A. Fenger: Den danske Lægestand, 12. udg., København 1949, s. 577).

forudgående stilling ved SS i København er der ikke tvivl om, hvor Emil Petersens loyalitet var at finde.

Emil Petersen og Frits Clausen fulgtes til et lazaret i Minsk, hvor Frits Clausen imidlertid ikke blev sat i arbejde som læge, men blot måtte forholde sig afventende i henhold til de instrukser, som Emil Petersen havde medbragt. Indholdet af instrukserne er ubekendt, men de kan have gået ud på at finde en anledning til at tilbageholde Frits Clausen i Tyskland samt kontrollere hans post. Det er imidlertid gætværk i lyset af det senere hændelsesforløb. Hvornår det gik op for Frits Clausen, at han var blevet anbragt i Minsk for at være afskåret fra videre politisk aktivitet, er ikke helt klart, men allerede i Berlin, fortalte han i 1947, havde han følt sig overvåget. Under en kort orlov i Berlin traf han blandt andet sammen med et par andre danske SS-frivillige, som rådede ham til at nedlægge fører-

hvervet og overdrage det til K.B. Martinsen. Budskabet var klart, som Clausen fremstillede det i 1947, og en del forhold taler for hans opfattelse af sagen.

Frits Clausen kom med hans eget udtryk til at drysse rundt i Minsk, og at SS ikke ønskede ham tilbage til Danmark, er hævet over enhver tvivl. Minsk var noget af det længste, man kunne sende ham østpå, fronten var mindre end et par hundrede kilometer borte, og der var livlig partisanvirksomhed i området.⁹⁰ Minsk blev sandsynligvis valgt som destination, fordi der ikke var andre danske frivillige. Muligvis har SS i Danmark også søgt at hindre hans forbindelse med Danmark ved at holde hans post tilbage, som han selv fortæller. SS havde myndigheden. Ventetiden fik han til gengæld forsødet med blandt andet tilsendelsen af en kasse cognac i anledning af sin dekorerings. Han havde en stor svaghed for alkohol, og her var det middel, hvormed han kunne bringes helt ud af det politiske spil. Der er to muligheder: Enten gik Frits Clausen i fuldskab for vidt over for nogle sygeplejersker i Minsk eller SS har grebet muligheden af at udnytte hans svaghed for alkohol. Man lod manden gå ubeskæftiget, og han fik fremsendt spiritus. Hans egen forklaring kan vi ikke nøjes med. Deri var hans interesse i én tolkning alt for stærk. Omvendt havde SS et lige så stærkt motiv for at sætte ham ud af spillet. Hvad enten der oprindeligt var en kerne af sandhed i de rygter, der blev sat i gang om Frits Clausen eller ej, så blev de grebet af SS, rygterne fik lov til at brede sig, der blev digtet til, og hvor de kunne være stoppet, først og fremmest hos Best på Dagmarhus, blev de ikke stoppet, men næret. Ikke uden snert citerer Frits Clausen Dagmarhus for ordene de »meget beklagelige men desværre uafviselige Kendsgerning om min triste Skæbne.« Det var en politisk handling både ikke at stoppe rygterne og aktivt at lade dem trives. Et medlem af SA-Staben, Erik Aagesen, kunne således til sysselleder Holger Johansen 31. marts 1944 berette, at major J.E. Stahr fra Schalburgkorpset den 8. marts 1944 havde fortalt om Frits Clausens druk i Minsk og forulempelse af sygeplejersker og yderligere, at han i Berlin havde forsøgt at trænge ind til en SA-officers kone for at voldtage hende, hvilket alt kunne bekræftes af Sturmbannführer Hans H. Bielstein på Dagmarhus.⁹¹ Frits Clausen fremturedede sandelig, om rygterne talte sandt. *Information* ville vide, at han en tid sad i arrest.

90. Situationen for Heeresgruppe Süd i Ukraine var blevet meget hurtigt forværret vinteren 1943. Den 24.12.1943 begyndte en sovjetisk offensiv (Albert Seaton: *Der russisch-deutsche Krieg 1941-1945*, Frankfurt am Main 1973, s. 312, 317).

91. Brevordner SA-Staben 21.3.1944, Bovrup-arkivet, RA. Bielstein blev i DNSAP-kredse betragtet som Werner Bests »højre hånd«.

Frits Clausen

tildelt
Krigsfortjenstkors



FOR sin Indsats under Terror-
angrebene mod Berlin i December
Maaned er Partifører Frits Clausen,
der som Sturmabführer i Waffen-SS
og i sit Kald som Læge gør Tjeneste
ved Østfronten, bleven tildelt det ty-
ske Krigsfortjenstkors med Sværd af
anden Klasse.

Partimyndighederne i Berlin kunne ikke vide, at indstillingen af Frits Clausen til dekoration ikke var kærkommen hos besættelsesmagtens repræsentanter og hans politiske modstandere i Danmark. Gottlob Berger i SS-Hauptamt blandede sig til gengæld ikke, da det ikke drejede sig om de frivillige. Meddelelsen kom frem i den nazistiske presse i den knappest mulige form. Som eksempel kan fremhæves denne notits på s. 3 i National-Socialisten 28. januar 1944.

I sig selv var den påståede brøde i Minsk ikke så alvorlig, at den nødvendiggjorde indgreb over for Frits Clausen. Tyskland var i krig, og alkohol og kvinder var en fast cocktail i forbindelse med alle lazaretter, kaserne og lejre. Overgreb på kvinder var om ikke hverdagskost, så noget der blev opvejet mod øjeblikkelige politiske interesser. Den tyske finfølelse i tilfældet Clausen i januar 1944 var politisk begrundet, hvis der overhovedet var hold i anklagen. SS benyttede skandaliseringen til at sætte Frits Clausen ud af spillet og fremme Schalburgkorpset.

Rygterne kom til København i slutningen af januar, det fortalte Best det tyske udenrigsministerium 17. maj 1944,⁹² så det kan tages for givet, da han om nogen viste hvornår. Emil Petersens tjeneste i Minsk var ophørt i januar, og efter forsinkelserne på grund af Frits Clausen kom han til København og kunne fortælle løs.⁹³ Rygterne styrkede naturligvis kritikken af Frits Clausens kurs for DNSAP og svækkede hans autoritet. Måske var Ejnar Jørgensens optagelse i førerrådet 8. februar en konsekvens heraf. I hvert fald var det en udvidelse af førerrådet, som Frits Clausen ikke stod bag endside havde sanktioneret. Partiledelsen søgte ved en ledermeddelelse 17. februar at stoppe rygterne, men uden resultat.⁹⁴ Fra Dagmarhus var der ingen hjælp at hente. Best fortalte den 3. maj 1944 til det tyske udenrigsministerium, at han ikke ville blande sig i DNSAP's forhold, og at han derfor havde forbudt den nazistiske presse og pressen i det hele taget at omtale rygterne.⁹⁵ Det var jo en egenartet måde at lade være med at blande sig på. *National-Socialisten* var officielt stadig DNSAP's blad. Bladet og partiet kunne nu med det forbud ikke bringe sin egen leder sin støtte og afkræfte rygterne. Til gengæld kom rygterne på tryk i den illegale presse. *Land og Folk* gengav dem 24. februar, og godt en uge senere var de nået til London, hvor Londonudgaven af *Frit Danmark* gengav dem 3. marts. Den øvrige illegale presse fulgte trop. Det var godt stof.

Den 26. februar gav Best – med tilpas forsinkelse – det tyske udenrigsministerium officiel meddelelse om Frits Clausens adfærd i Minsk, og at denne havde medført, at Himmler havde beordret Frits Clausen på alkoholafvænnings på et SS-lazaret i Würzburg. Han kunne også meddele, at rygten herom allerede var nået den illegale presse. Historien var ude. Det var altså for sent at stoppe rygterne, om ministeriet havde ønsket det. Videre omtalte Best, hvor svær en situation DNSAP var kommet i, og at en del af medlemmerne krævede, at Frits Clausen nedlagde sit førerskab for partiet. Best var også selv af den mening, at det ville være en lettelse for den nazistiske bevægelse i Danmark, hvis Frits Clausen opgav førerhvervet. Best ville indtil videre ikke gribe ind, »damit nicht im Hinblick darauf, dass die beschriebenen Vorgänge mit Dr. Clausen sich Ausserhalb Dänemark abgespielt haben, behauptet werden kann, dass diese Vorgänge von deutscher Seite herbeigeführt worden seien, um Dr. Clausen unmöglich

92. Best til AA 17.5.1944, Lauridsen 2003, tillæg nr. 15.

93. Rygterne var endnu 5.2.1944 ikke nået til Sønderjylland, som det fremgår af Forhandlingsprotokol over Ledermedøder i Ellum og Barvid Sysel 1943-44, LAÅ.

94. *DNSAP's Leder-Meddelelser* Februar-Marts 1944.

95. Best til AA 3.5.1944 (se note 1).

zu machen.«⁹⁶ Hermed berørte Best en mulighed over for ministeriet, som jeg kun kan opfatte som et forsøg på at forebygge, hvad der måtte komme fra Frits Clausen og hans støtters side. Hvorfor ellers overhovedet komme på den tanke, at man fra tysk side kunne være indblandet?

Clausen var på dette tidspunkt for længst med ledsager kommet til Würzburg, som han beskriver det i sin beretning, og dermed skulle sagen være klaret. Clausen var bragt af vejen, indlagt som alkoholist på et nervesanatorium og miskrediteret i og uden for DNSAP i Danmark. Helt efter forventningerne gik det dog ikke.

Som følge af rygterne besluttede DNSAP på et ledermøde den 10. marts 1944 »indtil videre« at nedsætte et nyt førerråd bestående af Theofilus Larsen, C.O. Jørgensen og Holger Johansen.⁹⁷ På mødet udtalte C.O. Jørgensen, at de rygter, der verserede om Frits Clausen, desværre ikke kunne afkræftes, og det blev vedtaget at undersøge dem nærmere. Der blev også fra Schalburgkorpset fremlagt et forslag, der gik ud på, at der skulle dannes et fælles råd med en repræsentant fra Schalburgkorpset og to repræsentanter fra DNSAP. Forslaget blev forkastet med den begrundelse, at en stor del af korpsets medlemmer var folk, der var blevet slettet af DNSAP. Det blev i stedet bestemt, at man ville arbejde ud fra en arbejdsdeling, hvor Schalburgkorpset tog sig af det militære og DNSAP af det politiske. C.O. Jørgensen foreslog, at de frivillige i tysk krigstjeneste blev trukket hjem og indsat i korpset som garanter for, at den rette linie blev holdt.⁹⁸

Frits Clausen var ikke dermed formelt afsat, men reelt var hans beslutninger før afrejsen omstødt, og det var sket imod partiforskrifterne. Det holdt Ejnar Jørgensen sig i det mindste til. Storrådet var ikke blevet indkaldt og hørt angående de vigtige beslutninger, og dets medlemmer stod derfor ikke nødvendigvis bag dem. Det havde ledermødet valgt at kalkulere med. En af førerrådets første handlinger var at slette H.C. Bryld, hans brødre og deres hustruer, Aage Thomsen med hustru og Louis de Flon helt af partiet. Frits Clausens opbakning kunne ikke længere sikre deres partimedlemskab. Det var en imødekommelse af de kræfter i partiet, der ønskede fortsat tæt samarbejde med besættelsesmagten, men kun til et vist punkt. Taberne ved omdannelsen af partiledelsen var helt klart til-

96. PKB XIII, 1954, nr. 440; Thomsen 1971, s. 142. Himmlers ordre vedrørende Frits Clausen har hidtil forgæves været eftersøgt.

97. *DNSAP's Leder-Meddelelser* Februar-Marts 1944.

98. Sysselleder Johan Lassens referat 22.4.1944, Forhandlingsprotokol over Ledermøder i El-lum og Barvid Syssel 1943-44, LAÅ. Det er værd at bemærke, at Lassen betegnede ledermødet 10.3. som et storrådsmøde.



Det snigmyrdede Ægtepar fulgt til deres sidste Hvilested af tusindtalligt Følge

Partikammerater og Meningsfæller skabte en storstilet Mindehojtidelighed for de Døde, som man havde planlagt Begravelse for paa Fattiggæsenets Bekostning

Saa vel Begravelsen som Præstens og Folketingsmand Ejner Jørgensens Taler formede sig som en Protest mod Snigmordene

PAA EN FORAARSDAG saa straalende smuk, at Livet kun kunde forkomme dejligt, blev det national-socialistiske Ægtepar Elsa og Antonia og Heinrich Fischer stedet til Hvile i den kenne Egn, hvor de havde boet og virket, og hvor de fandt Døden for Morderes Kugler. De blev ført fra Korsør Kirke til det sidste Hvilested af en tusindtallig Skare af Kammerater og Meningsfæller under Daanebog, Hagekors og Solhjul. De Flag, de selv havde valgt at leve under, fulgte dem ogsaa til Gravens.

Begravelsen prægede ganske Korsør, og den blev en storstilet Højtidelighed til Minde om de Dræbte, ligesom den formede sig som en gribeend Protest mod de skændige Snigmord, der gør Tilværelsen i Danmark saa usikker og uskon i Dag.

Med Tog og med Cykle, pr. Hestevegn og til Fods var Kammerater fra Nør og Fjern taget til Korsør for at deltage i Højtideligheden. Alle de Dræbtes Kammerater fra Vestre Sydsal var kommet til Stede, alle Dele af DNSAP, var repræsenteret, ligesom Schalburg Korpsat var repræsenteret ved sin Chef og et Detachment uniformerede og bevæbnede Schalburg-Mænd.

I det vældige Følge var der utvivlsomt mange, der aldrig havde kendt hverken Heinrich Fischer eller hans Hustru, men alle tilstedeværende hørte til den Kammeratskabshærd, der gennem en lang Aarsrække har haft de samme Sorger og Glæder som de to, der nu er døde. Man forstod, hvordan Dødbelt-Snigmordet har fremkaldt en stor Sorg overalt i national-socialistiske Kredse Landet over.

sted, Redaktør Godthilf Kjær, Bilansør Svalø, Botskaber J. P. Nielsen som Repræsentant for F.EDRELANDET, Medarbejdergruppe, Bolakker Fr. I. Schmidt, National-Socialistisk, Døds- og Beglæder: Begravelsen i Korsør

Norsk Passagerdampertorpederet

Angrebet af engelsk Torpedoflyvemaskine

BERLIN, 1 Gaar. Internationale Information meddelelser.

Britiske Søværnskræfter fortsætter deres folkeretsstatlige Angreb paa den civile norske Passager-skipstøt.

Tidligt i Dag blev den norske Rutedampner «Anders» kl. 4.25 angrebet med to Torpedeer af en britisk Torpedoflyvemaskine, ved



Noget Billeder fra Begravelsen i Korsør. Overst ses Sørgefølget med Schalburg Korpsat i Sjælden paa Vej gennem Egne. Nederst forstørret Pastor Klitbo Beck Jordpøstestuen.

Russiske Angreb i Sydafsnittet

Sovjetdivision omkring af tysk Panzer og tilnærmstjort. Gadekampe i Tanopol efter et russisk Luft- og Infanteriangreb

BERLIN, 1 Gaar. Internationale Information meddelelser om Kampene i Østfronten i Sydafsnittet.

Det værdede bolscheviske Stangreb mod den tyske Øst- og Nordfront begynde i Gaar i de tidlige Forniddagstimer efter en intensiv Artilleriforbereelse. Bolschevikerne havde heril oplyst Styrker paa ca. 10 Infanteridivisioner og 2 Kampsvognkorpser, der fra Øst og nordvest løb Storm mod de tyske Linier over en bred Front.

I forløbte Kampe, der varede i der ledages af Stormstyrk og hele Dagen, opnåede de tyske Kampvogne.

Den bolscheviske Gruppe Forsvarene et fuldstændigt Avbrydelse resultat af havde de overalt deres Linier. Af ialt omkring 100 an- hede tilstødtgjort. Over 1000 Fanger og et stort Betre-fald i

Fædrelandets reportage giver indtryk af forbrødring mellem Schalburgkorpsat og DNSAP, men med korpsat i forgunden, idet det var K.B. Martinsen og Ejnar Jørgensen, der dominerede begivenheden og avisens dækning af begravelsen af ægteparret Fischer 2. april 1944. Her ses et udsnit af forsiden af Fædrelandet 3. april 1944.

hængerne af forbindelsen med Schalburgkorpset. Det gælder først og fremmest Ejnar Jørgensen, der gled helt ud af førerrådet efter kun godt en måneds deltagelse. Han var også sat uden for indflydelse som leder af storrådet. I stedet blev han i lighed med de fleste af de hidtidige rådgivere henvist til en plads i partirådet sammen med lands- og sysselledere.⁹⁹

Omdannelsen af partiledelsen gav anledning til et vældigt, flere måneder langt røre i partitoppen. I Schalburg-fløjen var skuffelsen stor over, at skandaliseringen ikke øjeblikkeligt førte til det ønskede resultat. Især den i marts detroniserede Ejnar Jørgensen var rasende. Det var ikke meningen, at Frits Clausens skandalisering skulle styrke den kurs, der undsagde samarbejdet med tyskerne gennem Schalburgkorpset. Den 20. marts skrev sysselleder V. Jørgensen til Theofilus Larsen, at Ejnar Jørgensen havde afholdt et rabaldermøde, vistnok i Præstø, hvor han fik opgejlet en ret hidsig stemning. På mødet skulle Ejnar Jørgensen blandt andet have udtalt, at der var råddenskab i toppen af DNSAP, og at den skulle fjernes.¹⁰⁰ Ejnar Jørgensen optrådte også med sine synspunkter på et ledermøde i Vordingborg, hvor han blev refereret for at have udtalt, at han ikke længere kunne være med til at slå rygterne om Frits Clausens natlige orgier ned. Han ville ikke længere dække over Frits Clausen, der var under dårlig påvirkning og var ført så langt ud af brødrene Bryld og Tykke Tom, hvorfor det var godt, at de var blevet fjernet. Ejnar Jørgensen gav også en beskrivelse af Frits Clausens meritter både i Minsk og Tyskland til ære for dem, der ikke måtte have hørt derom før. Han foreslog også dannelsen af et råd på tre med K.B. Martinsen som en af de tre ledende, som Schalburgkorpset allerede havde foreslået DNSAP.¹⁰¹ Ledsaget af Schalburgfolk trængte Ejnar Jørgensen i et par tilfælde ind ved lokale partimøder og påtvang forsamlingen at påhøre hans opfattelse.¹⁰² Der var ingen tvivl om, at Ejnar Jørgensen var slået ind på helt sin egen kurs, uanset om enkeltheder om hans optræden muligvis blev overdrevet. Blandt partiledere som C.O. Jørgensen blev der i april rejst spørgsmålet, om ikke det var på tide at ekskludere Jørgensen af hensyn til partiets fremtid.¹⁰³

Der foreligger fra omkring 29. marts et forslag på DNSAP's papir stilet

99. Han anså selv efter krigen denne udmanøvrering som et forsøg på at pacificere ham (*Højesteretstidende* 1949, s. 52). Det var snarere for at holde ham uden for indflydelse.

Ledelsen har vist, at han ikke var den type, der lod sig pacificere.

100. Brevordner Nr. 13, Bovrup-arkivet, RA.

101. Brevordner T Nr. 16, Bovrup-arkivet, RA.

102. Det skal være sket i april-maj ifølge skrivelsen fra Storkøbenhavns Syssel citeret i note 67.

103. 5c mappe 30L, Bovrup-arkivet, RA.

til K.B. Martinsen til et organiseret samarbejde mellem Schalburgkorpset og DNSAP. Forslaget gik ud på en interessedeling mellem de to, så korpset stod for alle militære opgaver og den militære uddannelse, mens DNSAP var den politiske organisation, der alene varetog de politiske opgaver. Samvirket skulle sikres gennem en forbindelsesofficer, og Schalburgkorpset skulle forpligte sig til aldrig at gå i aktiv indsats til formål, som stred mod DNSAP's tarv og grundsætninger, ligesom en aktiv indsats af korpset først skulle sanktioneres af DNSAP. Ingen kunne være leder i DNSAP og samtidig være leder i Schalburgkorpset.¹⁰⁴

I Würzburg forholdt Frits Clausen sig i mellemtiden ikke i ro. Det lå ikke til hans karakter. Han fik viden om udbredelsen af både rygterne og hans afsættelse som partifører. Han fortalte lazarettets leder, professor Werner Heyde, dette og en del andet, og Heyde troede på hans version af historien og indvilgede i at rejse med til Danmark for at rense Clausen for alle beskyldninger. Dette gav Gottlob Berger i SS-Hauptamt i Berlin også tilladelse til, da Heyde havde udtalt sig til fordel for Clausen, der i øvrigt slet ikke på noget tidspunkt skulle have været i behandling. På dette punkt må der have været en betydelig brist i kommunikationen inden for SS. Hvorfor havde Heyde ikke fået en lodret ordre om at holde på Clausen og opfinde en sygehistorie? Og hvorfor tillod Berger denne rejse til Danmark? Sandsynligvis fordi Werner Best med SS i Danmark kørte deres helt eget løb i den sag og havde regnet med, at intimideringen af Clausen skulle lykkes uden større besvær og involvering af flere tyske instanser end højst nødvendig. Uheldet var, at der opstod sympati mellem Heyde og Clausen. Det var ikke til at forudse, men efterfølgende undlod Best ikke skriftligt at rase over for Berger over, at Frits Clausen havde fået tilladelse til at besøge Danmark, men da var skaden sket. Best fortalte imidlertid ikke Berger den egentlige grund til, at han rasede.¹⁰⁵

Heyde og Clausen var i Danmark i slutningen af marts og begyndelsen af april 1944 og besøgte både København, Korsør og Bovrup. Det var Frits Clausen en ikke ringe tilfredsstillelse at kunne dukke op og vække opmærksomhed ved en begravelse i Korsør, hvor både DNSAP- og Schalburgkorpsets ledelse var mødt talstærkt frem. Ganske vist blev der ikke fra alle sider hilst, men alene det, at han kunne være til stede i selskab med en fremtrædende SS-officer, gjorde alle rygter om, at han var spærret inde som delirist og i unåde, til skamme. Hvad han i øvrigt fik ud af besøget, får stå hen. Han kan kun have bestyrket DNSAP-lederne i den

104. 5c Brevordner 13, Bovrup-arkivet, RA.

105. Berger til Himmler 16.4.1944, trykt Lauridsen 2003, tillæg 12.



Dette fotografi viser Frits Clausen i Bovrup i slutningen af marts 1944 under den korte orlov, han fik bevilget for at forklare sig over for DNSAP, mens rygterne om ham svirrede. Han står uden for sin bolig (huset til venstre) med datteren Inge ved sin venstre side og SS-Standartenführer, professor Werner Heyde på sin højre side. Fotografiet vil være læsere af dette tidsskrift bekendt (se Historie 2001, 2, s. 227), men da det blev bragt første gang, var det ukendt, hvilket selskab det egentlig drejer sig om. Fotografiet viser på én gang en af de hovedansvarlige for det tyske euthanasi-program (Aktion T4), en dansk nazifører og hans handicappede datter. Et særegent møde. (Foto i privateje).

politiske holdning, de allerede indtog over for Schalburgkorpset som udtrykt i udkastet af 29. marts. Desuden havde både han og Heyde måske kunnet overbevise ledende partimedlemmer om, at han havde været ude for et SS-komplot. Det senere forløb tyder derpå. Til gengæld fik han ikke partiledelsen til at omstøde de beslutninger, der var truffet siden 10. marts.¹⁰⁶ Over for C.O. Jørgensen skulle han ikke have vist sig uvillig til at træde tilbage som fører.¹⁰⁷ Clausen returnerede knapt en måned til Tyskland, hvoraf han tilbragte ca. 14 dage i Sennheim-lejren med at undervise unge nordmænd, for at vende tilbage til Danmark til 1. maj 1944 efter udstået tjenestetid.

Straks Frits Clausen var tilbage i Danmark fandt Werner Best det belejligt at give det tyske udenrigsministerium en nærmere redegørelse for den storm i et meget lille glas vand, som der efter hans mening var tale om i

106. Best nævner 3.5.1944 til AA, at Frits Clausen havde forsøgt dette (se note 1).

107. Referat 22.4.1944, Forhandlingsprotokol over Ledermøder i Ellum og Barvid Syssel 1943-44, LAÅ.

tilfældet Frits Clausen og DNSAP. Best havde gerne holdt Frits Clausen væk fra Danmark i længere tid, men han havde ikke været til at formå at forlænge sin tjenestetid, og med magt kunne han ikke holdes tilbage. Nu måtte man i stedet se i øjnene, at hans tilstedeværelse ville give anledning til ny strid i DNSAP og være til skade for bevægelsens samlede udvikling. Frits Clausens korte besøg i Danmark med Heyde havde både ved hans tilstedeværelse og ved hans udtalelser skadet forholdet mellem DNSAP og Schalburgkorpset. For ikke at den fjendtlige offentlighed skulle få nys om dette, havde Best forbudt hele pressen, også den nazistiske, at skrive om Frits Clausen og modsætningerne. Og videre: »Da Dr. Clausen ein unberechenbarer Psychopath ist, lässt sich nicht voraussehen, wie er nach seiner Rückkehr nach Dänemark handeln wir.«¹⁰⁸ Dermed var ministeriet på forhånd både advaret og præpareret med en bestemt opfattelse af sagen, men Best tilføjede også, at det ville være det bedste, om Clausen nu nedlagde sit førerhverv. Det ønske kunne han allerede tre dage efter meddele ministeriet var gået i opfyldelse. For at understrege, hvor rigtigt det indtrufne var, sluttede Best telegrammet med at fortælle, at Frits Clausen i København igen var forfaldet til alkoholiske excesser.¹⁰⁹

Så let lod Ribbentrop dog ikke ministeriets protegé gennem adskillige år falde. Han krævede 8. maj en snarlig udførlig indberetning om de sammenhænge, der havde ført til Frits Clausens tilbagetræden, »insbesondere interessiert hier, ob Sie mittelbar oder unmittelbar auf den Rücktritt Clausens Einfluss genommen haben.«¹¹⁰ Allerede dagen derpå svarede Best irriteret til ministeriet ved at henvise til sine tidligere telegrammer. De burde være tilstrækkelige,¹¹¹ men den gik imidlertid ikke. Den 17. maj gav han på ny sin version af historien lidet anende, at den blot få dage senere ville blive overhalet af begivenhederne. Han gentog historien om Frits Clausens optræden i Minsk, Clausens senere forsøg på at fremstille det som løgn, Bests mundkurv til pressen i sagen, og for at styrke indtrykket af den alkoholiserede fører gentog Best, at Clausen også havde drukket umådeligt, mens han var i Sennheim-lejren. Clausen var trådt af uden nogen som helst tysk tilskyndelse: »Der Rücktritt Dr. Clausen ist, wie aus dem Vorstehenden klar ersichtlich, ohne jegliches Zutun von meiner Seite erfolgt.«¹¹² Såvidt Best på dette tidspunkt, hvorefter han i de næste seks

108. Best til AA 3.5.1944 (se note 1).

109. Best til AA 6.5.1944, Lauridsen 2003, tillæg 14.

110. Harro Brenner til Best 8.5.1944, AA pk. 204, RA.

111. Best til AA 9.5.1944, AA pk. 204, RA.

112. Best 17.5.1944 til AA, Lauridsen 2003, tillæg 15.



Frits Clausen fotograferet i sit hjem i Bovrup i SS-uniform kort efter besøget i Korsør i foråret 1944. (Foto i privateje).

uger ikke indberettede til det tyske udenrigsministeriet om de fortsatte storme i DNSAP's lille vandglas.¹¹³ Det skyldtes ikke kun, at han havde andre og vigtigere at tage sig af.

De mellemliggende seks uger fra begravelsen i Korsør havde øget spændingerne i partiledelsen. DNSAP's såkaldte påskekrise var i gang, og den drejede sig ikke først og fremmest om Frits Clausen, som Best ville give det indtryk af. Der blev i midten af april søgt opnået et slags kompromis mellem partiets fløje om forholdet til Schalburgkorpset. Der er ikke tvivl om, at Schalburg-fløjen i DNSAP var stærkt utilfreds med det forslag til samarbejde med korpset, som var blevet bragt på papir umiddelbart før Frits Clausens besøg i Danmark. Det ville blandt andet indebære, at Ejnar Jørgensen ikke kunne spille en ledende rolle i begge organisationer, og at han, som K.B. Martinsen, ønskede én samlende organisa-

113. Da Best 31.7.1944 genoptog emnet, henviser han til det sidste telegram, han havde skrevet angående det samme, nemlig 17.5.1944.

tion, havde han allerede formuleret. Lige så utænkeligt var det, at Schalburgkorpset skulle acceptere at underlægge sig DNSAP's politiske krav. Det kom også frem på et udvidet partirådsmøde den 14. april, hvor K.B. Martinsen deltog. Man nåede ikke til enighed. K.B. Martinsen ville ikke udelukke, at det kunne komme til konkurrence på den politiske front mellem DNSAP og Schalburgkorpsets gruppe 2, som den civile gren fortsat blev kaldt, men man afsluttede dog overenskomst om at arbejde uafhængigt mod samme mål.¹¹⁴ På dette møde blev også fremlagt resultatet af undersøgelse af rygterne om Frits Clausen. Theofilus Larsen havde været i Berlin, hvor han først havde truffet major Ahrentoft, der havde vist ham den kolde skulder. Derefter havde han fået en samtale med Frits Clausen, der »ikke resulterede i noget.« Theofilus Larsen var af den mening, at det ikke så godt ud, hvilket vandt stærk tilslutning på mødet, hvorpå han nævnte, at Frits Clausen under sin orlov havde erklæret sig villig til at trække sig.¹¹⁵ Der stod det problem indtil videre.

Partirådets drøftelser blev straks fulgt op. Med partibefaling Nr. 3, 1944, som førerrådet besluttede 15. april, blev der kastet brænde på bålet i forholdet til Schalburgfløjen i partiet: »Det bestemmes herved, at Medlemmer af DNSAP ikke kan beklæde Lederhverv i Partiet samtidigt med at de indtager Lederstillinger i Schalburgkorpset. DNSAP kan ikke holde Fællesmøder med Schalburgkorpset eller omvendt, derimod kan vore Medlemmer deltage i Korpssets Møder som indbudte Gæster, og Korpssets Medlemmer kan deltage i vore Møder som Gæster. ... Det er tilladt Medlemmer af DNSAP at søge den militære Uddannelse i Korpset og i den Tid Uddannelsen varer er disse kontingentfri i Korpset, hvorimod de stadig svarer deres Kontingent til Partiet.«¹¹⁶

Ejnar Jørgensen var stillet over for et fait accompli, som trak en klar, snævert afgrænset linie for samarbejdet med Schalburgkorpset. Det var en beslutning, han ikke affandt sig med. Han ville i forlængelse af den tidligere fremførte kritik fortsat ikke anerkende førerrådets legitimitet og indkaldte i samarbejde med K.B. Martinsen til et stormøde den 23. april på Røde Vejrmølle Kro. Mødet blev indkaldt som et DNSAP-møde med

114. Mødet er omtalt i skrivelsen fra Storkøbenhavns Syssel citeret i note 67 og 18.4.1944 refereret af Johan Lassen (se note 115).

115. Referat 18.4.1944, Forhandlingsprotokol over Ledermøder i Ellum og Barvid Syssel 1943-44, LAÅ.

116. Brevordner Partibefalinger, Bovrup-arkivet, RA. Partibefaling nr. 1-2 og 5-8, 1944 blev alle trykt i *DNSAP's Leder-Meddelelser* 1944, men nr. 3 valgte førerrådet at holde tilbage.

særlig invitation til førerrådets medlemmer, som imidlertid holdt sig borte. Han lagde selv ud med en lang tale, som gentog den tidligere kritik af blandt andet brødrene Brylids dispositioner, af førerrådets dannelse uden om storrådet og af det manglende samarbejde med andre nazistiske organisationer. Specielt nævnte han partibefalingen af 15. april som et eksempel herpå. Han slog igen til lyd for dannelsen af en tremandsledelse, hvori K.B. Martinsen skulle indgå, men undlod denne gang på nogen måde at gentage rygterne om Frits Clausens meritter i Minsk. I stedet udtalte han, at han trods alt håbede, at Frits Clausen ville komme hjem fra sin fronttjeneste med virak.¹¹⁷ Først og sidst ønskede han et intimt samarbejde mellem alle danske nazistiske organisationer. Til det formål fik han de forsamlede til at vedtage en resolution med det krav, og hvis den ikke blev imødekommet af partiledelsen, da at DNSAP Sjælland alene gik videre med kravet og selv optog forhandlinger med blandt andet Schalburgkorpset.¹¹⁸ Det var ikke kun åben krig med førerrådet, det var partisplittelse og forræderi mod DNSAP. K.B. Martinsen havde ved mødet i sin tale optrådt som den modererende i forhold til førerrådet, vel i håb om en senere forbrødring, men han var naturligvis stadig blandt underskriverne af resolutionen.¹¹⁹

Hvor megen genklang resolutionen præcist fandt i partiet, er uvist, men f.eks. den tilslutning, den fik allerede to dage efter fra Randers med krav om også genoptagelse af ekskluderede og udtrådte medlemmer som præsten Meinhardt Jensen og Max Arildskov, var ikke repræsentativ for stemningen.¹²⁰ Dertil kom, at det blev forbudt pressen i det hele taget at bringe Ejnar Jørgensens proklamation.¹²¹ Det var ikke tusinder, der fulgte Ejnar Jørgensen, som blandt andet Werner Best senere gav det tyske udenrigsministerium indtryk af.¹²² Dog var tabet af Ejnar Jørgensen og hans del af partiorganisationen den værste sprængning af DNSAP, der hidtil var sket. Både omfangsmæssigt og ikke mindst prestigemæssigt. Ej-

117. Det kan udlægges, som om også Ejnar Jørgensen har opfattet Frits Clausen som rensat efter dennes korte besøg i Danmark med Heyde.

118. *Tale holdt af Folketingsmand Ejnar Jørgensen ved DNSAP's Møde i Røde Vejrmølle Kro Søndag den 23. April. 1944*, København 1944 (delvist aftrykt i Alkil 1, 1945, s. 414-419, endvidere referat af talen i Brevordner 12, Bovrup-arkivet, RA); *Højesteretstidende* 1949, s. 53 (hvor Ejnar Jørgensen som flere gange tillægger sig en antitysk indstilling og ønske om uafhængighed af tyske penge).

119. Referat af K.B. Martinsens tale i Brevordner 12, Bovrup-arkivet, RA.

120. 5c Brevordner 32 0, Bovrup-arkivet, RA.

121. Ejnar Jørgensens resolution var først sluppet ud i pressen, men blev tilbagekaldt 9.5.1944 (*Udenrigsministeriets Pressebureaus ugentlige Meddelelser til Pressen 13.5.1944*. Jf. *Information* 30.5.1944).

122. Best til AA 31.7.1944, Lauridsen 2003, tillæg 16.



Frits Clausen og Werner Heyde forlod Bovrup nogle dage ind i april 1944 under lokal opmærksomhed. (Foto i privateje).

nar Jørgensen var en af de meget populære skikkelser i partiet, forbundet med prestige som en af grundlæggerne. Derfor tøvede partirådet også næsten en måned med definitivt at ekskludere ham. I første omgang blev han 29. april fritaget for alle hverv, og det blev ham forbudt at tale ved DNSAP's møder.¹²³ Ejnar Jørgensens rolle var ved at være udspillet i DNSAP.

Det var Frits Clausens også. For så vidt var der tale om et sidste parløb med den mangeårige medkæmper. Efter at Frits Clausen formelt havde nedlagt førerhvervet den 5. maj 1944, tog det midlertidige førerråd over som permanent råd med C.O. Jørgensen som formand. Frits Clausens sidste politiske indsats bestod i at gøre klart over for førerrådet og de øvrige partiledere, hvilken rolle Werner Best og besættelsesmagten havde spillet for, at det var kommet til så voldsomme brydninger i partiet. På anden måde kan det følgende samlede forløb i maj næppe tolkes. Han overbeviste dem i en eller anden udstrækning om, at han selv havde været udsat for et komplot. Hans ære blev i hvert fald rensat.¹²⁴ Partiledelsen var offi-

123. DNSAP's Leder-Meddelelser April 1944.

124. C.C. Stender-Rasmussen gav ham smukke afskedsord i *National-Socialisten* 12.5.1944. Også DNSAP's *Maanedvs-Breve* juni 1944 bragte for sidste gang et citat af Frits Clausen på omslaget.

cielt ikke interesseret i, at det var en skandaliseret fører, der måtte trække sig. Ledelsen fik også at vide, at *Fædrelandet* havde været dirigeret og dikteret af Best, og at redaktør Helge Bangsted havde pareret ordre og gjort, hvad han havde fået besked på under forårets rygtespredning og partibrydninger. Nok var *Fædrelandet* en nazistisk avis, men det var ikke DNSAP's avis.¹²⁵ Partiledelsen kunne i øvrigt ikke være i tvivl om Bests indgriben med hensyn til *National-Socialisten*, der i lighed med den øvrige presse havde været forhindret i at tilbagevise beskyldningerne mod Frits Clausen. Forholdet til Schalburgkorpset kom også på det rene, styret af tyske interesser og penge, som det var, og yderligere blev der nu fokuseret på korpsets funktion. Den havde ændret karakter i løbet af foråret.

Den 20. maj tog partirådet dels på denne baggrund, dels ikke mindst på grund af den standende konflikt med Schalburgkorpset en hel række vidtgående beslutninger: Ejnar Jørgensen og en række andre DNSAP-ledere blev ekskluderet af DNSAP. Blandt de øvrige var C.C. Fischer, Aage H. Andersen, Felix Lennholm og Carl Brodthagen. De havde været underskrivere af Ejnar Jørgensens resolution. Det blev forbudt medlemmer af DNSAP at være medlem af Schalburgkorpset, Landstormen (tidligere Folkeværnet), Dansk Folke-Værn og Antijødisk Liga. Begrundelsen var, at de sammen med Ejnar Jørgensen havde forsøgt at splitte DNSAP. Frits Clausen var fremover DNSAP's eneste repræsentant i Folketinget (men Bangsteds navn blev ikke bragt på bane for at undgå Bests vrede). Det blev endvidere nævnt, at *National-Socialisten* som hidtil var partiets officielle kampblad, som det var medlemmernes pligt at støtte. Dette skulle være overflødigt at udtrykke i denne sammenhæng, hvis ikke det samtidig var en understregning af, at *Fædrelandet* ikke var organ for DNSAP og – underforstået – heller ikke nødvendigvis skulle støttes. Det var ikke kun den øvrige presse, der måtte tage behørigt hensyn til besættelsesmagten. Det gjaldt også den nazistiske.

Der var den 12. maj i *National-Socialisten* blevet meddelt, at der holdtes førereting i Fredericia den 21. maj, så det var klart, at noget vigtigt foretog. Førereting var ikke holdt siden 1939, hvilket kun delvis kan begrundes med, at de årlige landsstævner på grund af besættelsen måtte ophøre. Føreretingen var blevet holdt i forbindelse dermed. Frits Clausen var efter 9. april stort set hørt op med at betjene sig af de partiorganer, han i 1930'erne selv havde skabt. Føreretingen havde som væsentligste opgave

125. I en periode efter Ejnar Jørgensens udstødning af partiet bragte *Fædrelandet* hverken partimeddelelser eller annoncer for DNSAP, mens der blev averteret for Ejnar Jørgensens og Schalburgkorpsets møder (jf. *Information* 19.6.1944).

DNSAP holder Førerting

Tinget afholdes Søndag den 21. Maj og bliver landsomfattende

Fortsat indtager DNSAP sin fremskudte Frontplads i Kampen for et frit og lykkeligt Danmark i det nye Europa

I FORBINDELSE med de to Erklæringer, udsendt gennem Ritzaus Bureau af Frits Clausen og Førerrådet for Danmarks National-Socialistiske Arbejder Parti, er det besluttet af Fører- og Partiraad, at der Søndag den 21. Maj afholdes et landsomfattende Førerting.

De Partikammerater, Ledere som andre, der fra Hovedkontoret gennem Syslerne faar Opfordring til at deltage, maa betragte det som en absolut Pligt — som Æressag, at give Møde. Den alvorlige og betydningsfulde Situation for vort Fædreland, Danmark, for vort gamle Parti, DNSAP, maa medføre, at Beslutning

om Deltagelse, naar Opfordring er modtaget, træffes omgaaende.

Tinget vil komme til at give klart Udtryk for, at DNSAP fortsat indtager sin fremskudte Plads i Kampfronten for et frit og lykkeligt Danmark i det nye Europa under Adolf Hitlers Førerskab, den Linie, Partiet altid har sat en Ære i at kæmpe for paa uselvsk Vis og i absolut Troskab imod National-Socialismens Ideologi, imod givet Ord og frivilligt aflagt Løfte.

FØRERTINGET skal blive Bevi- set paa, at DNSAP er her, og at DNSAP bliver her, at Baandene

ikke er bristede, men stadig knyttede i den gamle Kampaands og sande national-socialistiske Kammeratskabs opfrende Tegn, som i de haarde Kampaar, der gik forud.

Den 2. September 1943 aabnede DNSAP's Berlin-Afdeling Efteraarets Møderække med et stort Møde, hvor Aage H. Andersen var Taler. Han sagde bl. a.: *„Enhver ansvarsbevidst Danner maa i Danmarks Skæbnestund ind i den eneste forende national-socialistiske Organisation, vort Land ejer, DNSAP!“*

Saadanne Ord gælder fortsat, saa sandt som, at National-Socialisme intet har at gøre med Vendekaaberi, men midtsamles i Begreberne: Disciplin, Tro, Trofasthed! Saa sandt som, at alle Kræfter fortsat maa lægges i til Danmarks Gavn, dets *Frelse og Redning ad den eneste mulige Vej: National-Socialismen!*

Vel mødt, trofaste Partikammerater, til Førerting!

DNSAP's møde i Fredericia 21. maj 1944 var partiets vigtigste i årevis, og de truffne beslutninger var væsentlige markeringer i forhold til både Schalburgkorpset og besættelsesmagten. Kun de første kunne trykkes i det partiinterne DNSAP's Leder-Meddelelser, mens alle yderligere oplysninger blev undertrykt i pressen som helhed. Måske er det en del af forklaringen på, at mødet i efterkrigslitteraturen stort set blev overset. En anden forklaring er, at beslutningerne ikke passede godt med det fremherskende billede af DNSAP. Her ses en gengivelse af indkaldelsen til mødet i National-Socialisten 12. maj 1944.

at bekræfte følgets opslutning om føreren. Ved mødet den 21. maj var det formelt set Frits Clausens ophævelse af medlemmernes løfte til ham og kåring af en ny ledelse, der var hovedpunktet.

På dette førerting bekræftede de 350 fremmødte ledere beslutningerne truffet af partirådet dagen før.¹²⁶ Partirådets og førertingets beslutninger blev kun delvist kendt gennem *DNSAP's Leder-Meddelelser* sidste num-

126. Referater af lederrådsmødet og førertinget i Frihedsmuseet, FM 23B; *DNSAP's Leder-Meddelelser* Maj 1944 (jf. *Information* 14.6.1944; *Danskeren* 22.6.1944). Disse beslutninger kunne hverken offentliggøres i *Fædrelandet* eller *National-Socialisten*. Nok var sidstnævnte stadig partiorgan for DNSAP, men den tyske støtte i form af massiv annoncering og underskudsgaranti satte en grænse for, hvor meget der kunne skrives på trods af besættelsesmagten. Det kunne til gengæld den illegale presse og dansk presse i Sverige med oplysende kommentarer!

mer. Den nazistiske presse tav fuldstændig om førertingets beslutninger, hvilket ikke var på grund af beslutningernes manglende betydning. Grunden kan heller ikke være, at de kun drejede sig om DNSAP's indre anliggender. Forholdet til Schalburgkorpset og de andre organisationer var ikke noget indre anliggende. Det var til gengæld forhold, der vedrørte besættelsesmagtens politik, og så meget mere, som en del af beslutningerne heller ikke kom – og ikke kunne komme – på tryk i ledermeddelelserne. Der blev nemlig på førertinget taget stilling til Schalburgkorpset som en terrororganisation, som DNSAP intet ville have med at gøre: »Foranlediget heraf har Partiets Ledelse for det første over for det tyske Riges Befuldmægtigede nedlagt Protest i Anledning af det uhyre Overgreb, som Schalburgkorpsets Husundersøgelse (paa Storkbhvns Sysselkontor) uden Skygge af Mistanke var og udbedt sig Garantier for, at noget saadant ikke fremtidig gentog sig. For det andet er der af Partiets Ledelse fremsat Anmodning om, at Sagen maatte blive undersøgt af Gestapo.«¹²⁷ Ikke alene tog DNSAP stærkt afstand fra Schalburgkorpset, men henviste til Best som den virkelige bagmand for dets aktivitet. Der blev sluttelig også formuleret en appel fra de 350 DNSAP-ledere til udsendelse gennem Reuters Bureau, men den blev straks annulleret af censuren.¹²⁸

Information, der var grundigere underrettet om brydningerne i DNSAP end mange partimedlemmer, også om alle beslutninger på førertinget i Fredericia, skrev en halv snes dage derefter, at situationen for øjeblikket var så spændt mellem DNSAP og Best, at Best havde gjort opmærksom på, at han havde midler til at sikre sig de herrer, hvis der blev for meget mudder.

Udviklingen af nazismen i Danmark tog i maj 1944 en retning, som Werner Best ikke havde forudset og endnu mindre havde ønsket eller anså for hensigtsmæssig. Udviklingen var så lidt i tysk interesse, at han kun fandt det tilrådeligt med en vis forsinkelse at give det tyske udenrigsministerium en meget sammentrængt redegørelse for en del af, hvad der var hændt, i et telegram den 31. juli. Splittelsen i DNSAP blev fremstillet som et rent internt anliggende, der bundede i personlige modsætningsforhold. Ejnar Jørgensens udstødelse af DNSAP fremstillede Best som et resultat af, at han bekæmpede ledelsen af DNSAP, fordi den uretmæssigt havde taget over efter Frits Clausen. Jørgensen havde i stedet knyttet sig til

127. Udat. [maj 1944] trykt blad til partimedlemmerne om forholdet til Schalburgkorpset, se note 67.

128. Appellens præcise ordlyd kendes ikke (*Udenrigsministeriets Pressebureaus Ugentlige Meddelelser til Pressen 27.5.1944*).

Schalburgkorpset, som havde vist sig som den aktive faktor i dansk nazisme og derfor gjorde krav på at lede den nazistiske bevægelse. Schalburgkorpset blev i Bests udlægning oprettet ved udspaltning af personer og grupper fra DNSAP i februar 1943. Ikke et ord om besættelsesmagtens rolle. Heller ikke et ord om DNSAP's førerthings beslutninger 21. maj og henvendelsen til Best eller Bangsteds fjernelse, kravet om at få de frivillige hjem m.m. I stedet beskæftigede Best sig med Schalburgkorpsets fremtidige planer for en samling af alle danske nazister i et parti. Om ikke før, så klargør dette telegram, hvor langt der var fra Bests involvering i de danske nazisters forhold til det, han ville lade komme til det tyske udenrigsministeriums kundskab. Nærmest som en besværgelse gentager han endnu engang, at han ikke blander sig i parternes forhold, men kun er den passive rapportør.¹²⁹ Det ville måske også være for meget forlangt, om han skulle indberette sig eget politiske nederlag, når det nu kun drejede sig om en storm i et glas vand.

Werner Bests forsøg på eliminering af DNSAP var slået fuldstændig fejl, selv om indre brydninger havde decimeret det en hel del. DNSAP havde brudt offentligt med Schalburgkorpset og antastet besættelsesmagten, men tjente på et væsentligt punkt stadig som instrument for tyske interesser: agitationen for en tysk sejr i kampen mod verdenskommunismen. Dertil kom, at talrige enkeltmedlemmer og nogle ledere af DNSAP ikke delte partiledelsens politik over for besættelsesmagten, men optrådte på egen hånd som agenter for tyske interesser og i en del tilfælde havde gjort det allerede fra det første brud i 1943. Deres – for en dels vedkommende kriminelle – handlinger kombineret med DNSAP's fortsatte ønske om en tysk sejr var på vej til at blive en ren politisk katastrofe for hele partiet.

Slutspillet: Overvintring maj 1944-maj 1945

DNSAP havde meget tidligt advaret mod og sagt fra over for sabotage og terrorvirksomhed. Det skete, mens samarbejdspolitikken på regeringsplan endnu fungerede, og formålet var mest af alt over for besættelsesmagten at vise, at samlingsregeringen ikke magtede den opgave at holde ro og orden og hindre kommunistisk og anden undergrundsvirksomhed. DNSAP fik mere og mere ret i sine profetier om, hvordan den engelskorganiserede

129. Best til AA 31.7.1944, Lauridsen 2003, tillæg 16.

de modstand udviklede sig, og statsminister Vilh. Buhls antisabotageetale fra 2. september 1942 kunne DNSAP fuldt og helt skrive under på, men her skiltes så vejene mellem regering og nazistisk opposition. DNSAP ønskede en langt strengere kurs i sabotagebekæmpelsen, end regeringen ville give plads til. Ønsket var fra DNSAP's side at få draget besættelsesmagten mere ind i det arbejde. Det kunne være med til at intimidere regeringen. Med det formål anmeldte folketingsmændene Frits Clausen og Helge Bangsted 31. juni 1943 en forespørgsel i Folketinget til justitsminister E. Thune Jacobsen om, hvad han agtede at gøre i anledning af de talrige alvorlige attentater for at sikre fabriksvagters, sabotagevagters og andre vælgeres liv under udførelse af deres farefulde gerning. Forespørgslen blev afvist.¹³⁰

Efter regeringens afgang i august 1943 fortsatte DNSAP sin agitation mod sabotage og terrorvirksomhed, men gradvist blev baggrunden for agitationen en fundamentalt anden. I takt med at man fra tysk side iværksatte modterror som svar på sabotagehandlinger og likvideringer fra modstandsbevægelsens side, kom en række DNSAP-ledere og medlemmer selv i skudlinien. Det førte til stigende nervøsitet i partikredse, ikke mindst når bekendte partifolk faldt som ofre for ukendte attentatmænds kugler, hvad så årsagen til drabene end måtte være. Var det for stikkeri, samarbejde med tyskerne, eller alene fordi man var en kendt nazist? Den følgende liste over likvideringer og likvideringsforsøg udført på nazister i løbet af efteråret 1943 bragte *National-Socialisten* i februar 1944 på en måde, så det ikke var til at tage fejl af, at de havde en partitilknytning.¹³¹

- 20.11. Holger Tor Nielsen, Odense, død
- 18.12. Fhv. kriminalbetjent Max Pelving, København, såret
- 20.12. Kaptajnløjtnant Erik Østergaard Petersen, København, død
- 20.12. Redaktør Erik Gaust, København, død
- 29.12. Bogtrykker Kaj Olsen, Esbjerg, såret
- 30.12. Fru Anna Skov, Randers, død

130. *National-Socialisten* 14.1.1944.

131. *National-Socialisten* 4.2.1944, s. 10. *Information* 18. og 20.12.1943 og 1.1.1944 bringer oplysninger om fem af de seks attentater, mens *Sydvestjylland* januar 1944 bringer oplysningen om det første mordforsøg på Kaj Olsen (Sven Henningsen: *Esbjerg under den anden verdenskrig*, København 1955, s. 240 skriver fejlagtigt, at det første forsøg var 8.9.1944). Kaj Olsen blev dræbt 23.10.1944, mens Max Pelving overlevede til maj 1945. Der blev likvideret eller forsøgt likvideret mange andre personer i samme periode, men DNSAP har åbenbart ikke villet vedkende sig dem. En del af dem er omtalt som »Judas Brigade« i *Frit Danmark* Januar 1944.

Forud havde de to folketingsmænd Ejnar Jørgensen og Helge Bangsted ved årsskiftet 1943/44 på det skarpeste fordømt de politiske attentater, mord og sabotage og især udtrykt deres harme over, at politiet gjorde forskel i eftersøgningen af attentatmændene, når der var øvet attentat mod nazister og mod nazisternes politiske modstandere. Anledningen var det almindelige offentlige røre over attentatforsøget på den konservative politiker Ole Bjørn Kraft. Det blev et par dage efter fulgt med endnu en erklæring fra både de to folketingsmænd og fra DNSAP's ledelse om, at de fordømte enhver form for politiske attentater.¹³² Partiet var tydeligvis blevet rystet over voldens eskalering, som det var svært at beskytte sig imod. Rigspolitichef Begtrup-Hansens advarsel ved årsskiftet i anledning af attentaterne mod at åbne døren for ukendte personer efter mørklægningsstid har næppe haft nogen virkning. Endnu mindre har Danmarks Frihedsråds nytårshilsen gjort det: »De nazistisk sindede Mennesker, der i den senere Tid har fundet Døden eller er blevet saaret, er ikke angrebet paa Grund af deres Overbevisning, men alene fordi de mod høj Betaling havde paataget sig at efterspore Landsmænd, der er aktive i Modstandskampen og udlevere dem til Gestapo.«¹³³ I DNSAP var man blevet sig bevidst, at eskalationen af attentaterne kunne komme partiets repræsentanter dyrt at stå, ligesom det stod partiets ledelse klart, at de ikke kun blev udført fra tysk-fjendtlig side, men at repræsentanter for besættelsesmagten stod bag. *Fædrelandet* kunne i begyndelsen af 1944 således åbent kalde visse eksplosioner og brande for »Mod-Sabotage«. Men hvilke tyske eller tysk-kontrollerede kredse stod bag? Endnu i foråret 1944 kunne den illegale presse kun meddele, at der var tale om Gestapo og nogle af dets danske håndlangere. Hvornår visse af Schalburgkorpsets afdelingers involvering i terror er blevet kendt i DNSAP, er uvist, men endnu omkring 1. april 1944 var det næppe sket. Schalburgkorpset var først et tyngende bekendtskab i forhold til attentateskaleringen, da DNSAP i maj kappede forbindelsen.

I foråret 1944 valgte partiet endnu at gøre det til en offentlig partimani-festation, når kendte eller fremtrædende medlemmer blev likvideret, men fra sommeren 1944 hørte det til undtagelsen, at den slags begivenheder blev nævnt. Kun kendte nazister, mest ledere, blev tildelt omtale og fik en nekrolog. Efter undsigelsen af Best og Schalburgkorpset drejede det sig om at overleve og overvintre. Der blev flere gange igen taget afstand fra al form for sabotage og terror, herunder også schalburgtage og modterror.

132. *National-Socialisten* 14.1.1944. Jf. *Højesteretstidende* 1949, s. 61.

133. *Alkil* 1, 1945, s. 238.

Det var endnu en grund til, at det var blevet meget svært at trække partimedlemmer over i andre organisationer og partier. Det var senest i maj, som det fremgår af foregående afsnit, blevet klart for DNSAP, at dele af Schalburgkorpset medvirkede til mord og terror. Korpset blev tillige udpeget i den illegale presse. Partimedlemmerne ville ikke længere identificeres med foretagender, der på mindste måde kunne være mistænkt for at være redskaber for tysk terror. Det var for farligt. Og dog kom det dem dyrt at stå. Den københavnske folkestrejke efterlod i sit kølvand en hel række af nedbrændte butikker og hjem tilhørende nazister. Ødelæggelser og hærværk overgik aktionerne under auguststrejkerne i provinsen i 1943.¹³⁴

De danske nazister uden for DNSAP, herunder de mange, som var røget ud f.eks. på grund af medlemskabet af Schalburgkorpset, folk som Ejnar Jørgensen, K.B. Martinsen, Aage H. Andersen, Max Arildskov, C. Popp-Madsen, Chr. Junior, Charles Hindborg og T.I.P.O. Madsen, søgte i begyndelsen af august at skabe samling om et helt nyt nazistisk parti.¹³⁵ Ejnar Jørgensen var som primus motor af den opfattelse, at han var den rette arvtager til DNSAP, og at partinavnet tilhørte ham. Det ny partis mål var at samle alle danske nazister, hvorved var underforstået, at det gamle reaktionære DNSAP havde udspillet sin rolle. Så let gik det dog ikke. Werner Best har rimeligvis oprådt som en skjult fødselshjælper for den ny partiorganisation, der passede godt ind i hans kram i og med, at initiativerne udspandt sig fra Schalburgkorpset og var loyale mod hans interesser. Over for det tyske udenrigsministerium indtog han imidlertid som altid den neutrale rolle. I det tidligere refererede telegram af 31. juli omtalte han den nye kommende partidannelse, som han ikke regnede med ville få tilslutning fra DNSAP. Årsagen hertil er ikke uden interesse. Den var kommet frem ved en samtale med C.O. Jørgensen: »Denn das Schalburg-Korps ist dadurch, dass ihm in der Volksmeinung alle bisher in Dänemark stattgefundenen Gegenterrorakte zu Last gelegt werden, so verhasst, das C.O. Joergensen einer Sammlungsparthei, in der die bisher Exponenten des Schalburg-Korps K.B. Martinsen, Poul C. Rasmussen und Dr. Popp-Madsen massgebend sein Werden, kein Werbemöglichkeit zuschreibt.« Denne opfattelse tillagde Best dog ikke større betydning. Han opfattede alene

134. *National-Socialisten* bragte 28.7.1944 en dokumentation for »folkestrejke«-vanviddet. Se i øvrigt *Jul i Norden* 1944, s. 50-55.

135. Helge Bangsted blev på et tidspunkt også bragt i forslag som medlem af den nye organisations lederråd, men han synes ikke at være indtrådt i denne rolle. Klart er det dog, at han var ude af DNSAP.

modsætningen som opstået af personlige konflikter, og af den grund ville han ikke gribe ind, så længe rigsinteresser ikke blev påvirket og den nationalsocialistiske ide ikke kompromitteret.¹³⁶

I betragtning af, hvilken rolle Best selv og Schalburgkorpset som tysk instrument hidtil havde spillet for partistridighederne, var det mildt sagt en mere end let revideret udgave af sandheden, han sendte til Berlin. I hvert fald skulle det nødtigt nå til Berlin, at han havde bragt sig i modsætning til det store flertal af danske nazister ved at påvirke og gribe ind i DNSAP's forhold. I det lys må slutningen af det allerede citerede telegram også læses: »Im übrigen bemühe ich mich sowohl das Schalburg-Korps wie auch die DNSAP für Zwecke der Kriegsführung einzuspannen, wobei die Möglichkeiten des Schalburg-Korps mehr in der Freiwilligen-Werbung und die DNSAP mehr in der Beeinflussung der Bauernschaft liegen.«

Det viste sig i denne overvintringsfase, at DNSAP's medlemmer enten holdt fast ved deres parti eller droppede helt ud af politik. Udbryderne fra DNSAP og de andre nazistiske småpartier kunne ikke lukrere på frafaldet fra DNSAP. Det dramatiske fald i antallet af medlemmer, som partiet kom ud for i efteråret 1943, fladede ud, og et år senere var medlemstallet stabiliseret. Best opgav i sit telegram 31. juli 1944 antallet til 12.000, hvilket ikke er meget forkert. Måske lidt i underkanten på dette tidspunkt.¹³⁷

Det forsøg på en samlende partidannelse, der 7. august 1944 fik navnet Dansk National Samling, fik meget ringe tilslutning, også fra Ejnar Jørgensens DNSAP-fløj, som Best i juli meget flot havde anslået til 2-3.000 medlemmer.¹³⁸ Resultatet af Dansk National Samlings anstrengelser var et halvt år efter et medlemstal på under 300. DNSAP havde på det tidspunkt stadig ca. 12.000 medlemmer.¹³⁹ Schalburgkorpset havde i januar 1945 også udspillet sin rolle og blev opløst måneden efter som følge af svigtende tilgang og stridigheder mellem den danske ledelse og besættelsesmagten.¹⁴⁰ Best havde fået nok, korpset var blevet en belastning for både ham og SS. Berger kunne derfor lattet skrive til Himmler 24. januar: »Somit konnte endlich ein politisches Gebilde beseitigt werden, dessen Existenz eine ständige Belastung für eine Entwicklung der DNSAP geworden war und das durch seine allgemein bekannt gewordene Art der

136. Best til AA 31.7.1944, Lauridsen 2003, tillæg 16.

137. Lauridsen 2002, s. 520.

138. Monrad Pedersen 2000, s. 71 når på et uigennemskueligt grundlag til, at Dansk Folke-Værn, hvori Ejnar Jørgensens fløj indgik, opnåede 2-3.000 medlemmer.

139. *Information* 22.7., 12.8.1944; Alkil 1, 1945, s. 595-601; Lauridsen 2002, s. 487f.

140. Thomsen 1971, s. 144f; Monrad Pedersen 2000, s. 134f.

Gegensabotage und Clearingmord dem Ansehen der Nationalsozialisten in Dänemark wie der SS insbesondere Abbruch tat.«¹⁴¹ Det tør siges at være en indsigt, der var nået med stor forsinkelse. Samme opfattelse var Best ikke nået til. I lighed med tendensen i hans i det foregående citerede telegrammer kunne nogen skyld ikke ligge på tysk side. Heller ikke opgivelsen af Schalburgkorpset på grund af, at det skulle være blevet miskrediteret som kampmiddel mod sabotagen. Han erklærede efter korpsets opløsning, at det skyldtes de danske nazister, der ikke havde været i stand til at opbygge en samlet, disciplineret og med politisk energi fyldt bevægelse.¹⁴²

Ved årsskiftet skrev C.O. Jørgensen som leder af DNSAP's førerråd en af sine få artikler. Han gik Frits Clausen i bedene, for så vidt det angik omtalen af aser og jætter og Grundtvig. Med hensyn til »jødedefaren« lige så. Derudover langede han ud efter de kredse, der havde forsøgt at undergrave og splitte DNSAP. Det var ikke lykkedes, og han glædede sig over, at langt den største part af DNSAP's medlemmer holdt sammen. Der blev også plads til selvkritik. DNSAP skulle have skilt sig af med de uheldige elementer langt tidligere: »Ofte tanketomme Højtalere, svingende med Arme og Ben, og helst svingende med en Revolver i Haanden, kritisierende alt og alle uden nogen som helst opbyggende Evne.« ... »Heldigvis er DNSAP nu rensset for saadanne Elementer. Inden for DNSAP ser vi med foragt paa enhver, som optræder som Stikker, og findes nogen vil de omgaaende blive ekskluderet.« Fremtidsvisionerne kneb det mere med: »Hele vor Stræben maa gaa ud paa at vinde Befolkningens Tillid og Respekt.«¹⁴³

Skulle nazismen overhovedet overvintre – og endda opleve et nyt forår – i Danmark, var der ikke plads til flere nye partiekspiriment. Bag kulisserne var der i de første måneder af 1945 travlt med at bilægge tidligere stridigheder og finde en fælles platform. Den 15. marts 1945 blev der afholdt et fællesmøde i Koncertpalæet i København af stort set alle nazistiske grupperinger, herunder Dansk National Samling, NSU og LAT, hvor man proklamerede enigheden om at gå sammen i DNSAP igen. Fører for det genforenede parti blev C.O. Jørgensen, der havde været alene i spidsen for DNSAP siden 20. februar. Han havde også været aktiv ved de forudgående genforeningsforhandlinger.

141. Thomsen 1971, s. 144.

142. Thomsen 1971, s. 145.

143. *National-Socialisten* 29.12.1944. Talen blev meget positivt og udførligt refereret af den tyske sikkerhedstjeneste 5.1.1945, som også mente at vide, at Dansk National Samling var ved at tage bestik af den fuldstændig ændrede politiske situation (AA pk. 233, RA).

Af det tidligere tremands førerråd i DNSAP var én, sysselleder Holger Johansen, blevet likvideret i november 1944 (liget blev først fundet i februar). Samme skæbne var overgået lederen af DNSAP's storråd, sysselleder Ejnar Laursen, på årsdagen for mordet på Kaj Munk. Dertil kom adskillige underførere.¹⁴⁴ Derpå havde C.O. Jørgensens førerkråning været uproblematisk. Førerrollen var ikke så attraktiv, som den havde været, og den var blevet meget mere udsat i takt med krigens gang, men en grundholdning var uændret, som C.O. Jørgensen udtrykte i Koncertpalæet: »Vi bekender os til det storgermanske Folkefællesskab – fordi det indebærer et europæisk Skæbnefællesskab. Hvis Tyskland ikke formaar at standse den røde Stormflod, vil ogsaa Danmarks Skæbne være beseglet.«¹⁴⁵ Blandt talerne på mødet var i øvrigt Poul C. Rasmussen, C. Popp-Madsen for Dansk National Samling, Hans Jensen for NSU, Orla Olsen for Storkøbenhavns syssel og Svend Østerberg for Arbejder-Faggrupperne.¹⁴⁶ Denne dag hørtes Ejnar Jørgensens røst ikke, selv om han var til stede.¹⁴⁷ Til gengæld hilstes Poul C. Rasmussens tale med stærkt bifald, da han fastslog, at Danmark kun havde ét at tale med Sverige om, og det var Skåne, Halland og Blekinge, som var blevet røvet fra os.

Der var heller ingen af de tidligere udbrydere omkring Schalburgkorpset, der gjorde C.O. Jørgensen rangen stridig som fører. Han havde fået ret i sin bedømmelse af betydningen af Schalburgkorpsets meget dårlige renommé. Rent bogstaveligt var en del tidligere DNSAP-medlemmer blevet likvideret i korpsets tjeneste.¹⁴⁸ Dertil kom, at K.B. Martinsen personlig havde kompromitteret sig på en måde, der var langt værre end drukenskab, og for længst var ude af politik i foråret 1945. I december havde Werner Best måttet meddele det tyske udenrigsministerium: »Gegen den Führer des 'Schalburg-Korps' Martinsen Untersuchung wegen Verdachts des Geheimverrats eingeleitet.« For at mildne virkningen af denne meddelelse om en mand, som Best havde satset på siden foråret 1943, kunne han lige forud i samme afsnit fortælle, at Frits Clausen i november var

144. En del er omtalt i Lauridsen 2002.

145. *Fædrelandet* 16.3.1945; *National-Socialisten* 23.3.1945. Jf. Alkil 1, 1945, s. 421-428.

146. Max Arildskov og med ham Landstormen var af C.O. Jørgensen blevet tilbudt at indgå i den store genforening i DNSAP med udsigt til posten som SA-chef, men Arildskov havde sagt fra blandt andet begrundet i sit ansvar over for tyske myndigheder. Han rekrutterede blandt andet til ET og til HIPO (Alkil 1, 1945, s. 750f).

147. *Højesteretstidende* 1949, s. 54.

148. Det gælder blandt andre Johan Edv. Stahr (19.11.1944), T.I.P.O. Madsen (22.1.1945), William Colding (4.2.1945), F. Banner-Jansen (4.2.1945), Henning Walthing (22.2.1945) og Mogens Reholt (7.3.1945).

blevet smidt ud af DNSAP på grund af drukkenskab.¹⁴⁹ Best var ikke en mand, der indrømmede fejl eller fejlbedømmelser, men ønskede at se tidligere vurderinger bekræftet.

Ikke mindst i betragtning af de mange kompromitterede, som alligevel flokkedes i Koncertpalæet den 15. marts, kan man spørge, om det var politisk klogt af C.O. Jørgensen at genoptage dem i DNSAP. Var det den politiske omkostning værd? Ved årsskiftet havde han glædet sig over at stå med et »renset« parti. Toenhalv måned senere genoptog han blandt andre de mænd, der havde svunget med en revolver i hånden eller på anden måde havde været i ledelsen af Schalburgkorpset. Efter så længe at have modstået Schalburgkorpsets intimidering og betalt de politiske omkostninger derfor, kom de folk tilbage i partiet, som ville være den sikre garanti for, at det ønske, som C.O. Jørgensen havde udtalt ved årsskiftet, aldrig ville have den mindste chance for at gå i opfyldelse: at vinde befolkningens tillid og respekt.

Foråret 1945 var nazismen i Danmark indstillet på at overleve gennem en hård overvintring. Dette billede blev gentagne gange brugt i *National-Socialisten* og ligeledes af C.O. Jørgensen ved hans tale i Koncertpalæet. Man regnede i miljøet optimistisk med en politisk fremtid efter Tysklands sammenbrud. Den sidste måned eller halvanden før sammenbruddet begyndte partiet dog at efterlyse pladser på landet, hvor børn til partimedlemmer kunne være i sikkerhed, når dagen kom.¹⁵⁰

Konklusion

Da besættelsesmagten overgav sig i Danmark i maj 1945, var der ikke noget sted, danske nazister kunne vide sig i fred, og en politisk fremtid havde de slet ikke. Som deres presse under overvintringen viser, havde de knapt en politik.

Det blev heller ikke siden fundet nødvendigt at forbyde DNSAP. Partiet faldt med den besættelsesmagt, det havde delt side med i verdenskrigen, og i stedet trådte talrige opgør med enkeltmedlemmer. Den politiske af-

149. Best til AA 31.12.1944, ADAP/E 8, 1979, nr. 327. Jf. Monrad Pedersen 2000, s. 132f.

150. *Fædrelandet* 5. og 6.4.1945; Lauridsen 2002, s. 218, 495, 508-510, 516f. En del fremtrædende partifolk havde for en længere periode måttet forlade deres hjem af hensyn til deres personlige sikkerhed ganske som en række kendte personer på den anden siden af den nationale skillelinje. Det gjaldt f.eks. Helge Bangsted, hvis hus i hans fravær flere gange blev udsat for hærværk og sabotage (*Information* 4.12.1943 og 5.1.1944) og Ejnar Jørgensens forretning (sst. 29.2.1944).

regning var tilstrækkelig med grundlag i en tilbagevirkende lovgivning. DNSAP havde leveret hovedmassen af de medlemmer, der var gået videre til Schalburgkorpset og andre tyskorienterede organisationer, og blev i den offentlige bevidsthed knyttet sammen med dem. Dette uanset den førte politiske linie fra foråret 1943. Partiet betalte en høj pris også for både sin »tyskerkurs« før marts 1943 og senere interne forbrødring i marts 1945, og selv om Werner Bests eliminering af DNSAP 1943-44 ikke umiddelbart blev en succes, så var den alligevel fuldstændig i maj 1945. Hans vurderinger af Frits Clausen, af DNSAP, af brødrene Bryld, af personalepolitikken i DNSAP osv. – delvist identiske med Wilfred Petersens i 1940 – fik lov til at stå, som var det det sidste ord i den sag. Denne undersøgelse skulle i det mindste gerne have vist, at det ikke ubetinget bør være tilfældet. Sammenhængene var både mere komplekse, end det dengang kom frem, og end det her har kunnet afdækkes.

Måske er det mest paradoksale, at der aldrig har været et reelt grundlag for en del af hovedbeskyldningerne mod Frits Clausen som partifører fra Wilfred Petersen, Werner Best, Børge Outze m.fl.¹⁵¹ Det er jo helt banalt at konstatere, at det ikke er nødvendigt med bevisførelse, når der er tale om en politisk magtkamp som den foreliggende i en situation med særlige spilleregler. Politiske beskyldninger skal først og fremmest virke, og det gjorde de.¹⁵² Der kan ikke fra Bovrup-arkivet eller andetsteds fremdrages dokumenter, der belaster brødrene Brylds virke i DNSAP. Brødrene var en torn i øjet på blandt andet SS, men det er noget ganske andet. Ejnar Jørgensens beskyldninger mod dem for at tilegne sig partiets penge står helt for hans egen regning og har hidtil ikke på anden vis kunnet godtgøres. Og hvad skal man bruge kritikken af Frits Clausen til for, at han støttede sig til brødrene Bryld? Skal det være udslag af hans dårlige personalepolitik, så er der ikke mere at sige til det.

Efter valget 1943 forklarede Best DNSAP's dårlige valgresultat med, at partiet ikke for længe siden (før besættelsen) havde indrettet sig efter dansk mentalitet, men i stedet ned i detaljer efterlignede det store forbillede NSDAP. Efter besættelsen og de tyske sejre forsømte DNSAP at knytte de vaklende kredse til sig. »Denne forsømmelse skyldes i første række et karaktertræk hos partiføreren dr. Frits Clausen: hans sygelige frygt for at blive fortrængt fra førerstillingen af mere betydningsfulde personligheder. Af

151. En del samtidige vurderinger af Frits Clausen er samlet med kommentarer og trykt i Lauridsen 2003 som tillæg.

152. Her ses bort fra de talrige petitesbeskyldninger, der blev rejst, f.eks. fra Kay Gothenborg og tidligere fra Wilfred Petersen.

den grund har han ikke blot undladt at knytte nogen kvalificeret person til sig, men har tillige fjernet alle dygtige, aktive og selvstændige personligheder fra partiet og omgivet sig med helt ubetydelige, til dels mindreværdige medarbejdere. Af samme slags var de kandidater, han opstillede til rigsdagsvalget.« Som sidste punkt skriver Best: »Den danske befolkning har derfor [på grund af tysk finansiel støtte] måttet betragte DNSAP som et betalt redskab for tyskerne. Uviljen mod partiet blev til foragt, da man opdagede, i hvilket omfang partiledelsen benyttede den tyske hjælp til en overdådig livsførelse.«¹⁵³ Denne vurdering er skrevet af en mand, som ikke selv havde del i den hidtidige tyske politik over for DNSAP og selv havde sørget for at afvikle forbindelsen. Hvorfra Best havde sin viden om DNSAP's indre forhold før november 1942, får stå hen, men kritikken af Frits Clausen er så stærk, at den må falde tilbage også på Bests forgænger. Hvordan kunne man fra tysk side have samarbejdet med sådan en mand, hvis vurderingen var rigtig? Best har lyttet til nogle af de kritikere, som havde forladt DNSAP, til SS i Danmark og så i øvrigt malet med bred pensel. Hans kendskab til f.eks. DNSAP's kandidater til valget 1943 var meget ringe, hvis ikke lig nul. Han sætter kun fingeren på de ømme steder, når det gælder DNSAP som imitation af NSDAP og virkningen på befolkningen af den tyske finansielle støtte til partiet. Hvad det første angår, så efterlyser Best et helt andet parti, og hvad pengene angik, glemmer Best at fortælle, hvad besættelsesmagten fik til gengæld. I vurderingen af DNSAP's stilling indgik ikke, at der måske var faktorer uden for partiet, som en nok så fremragende anden partifører ikke ville kunne overvinde. Grobunden for nazismen i Danmark var begrænset, uanset gødemidlerne. Bests formål med indberetningen var imidlertid ikke at give nogen afbalanceret og dokumenteret fremstilling til det tyske udenrigsministerium, men at levere argumenterne for, at det rigtige var sket ved at lade DNSAP falde, herunder at partiets manglende succes helt lå hos dets egen leder og kun der. Nøgtern kan man ikke kalde en sådan vurdering.

Flere af Frits Clausens kritikere fremførte, at han klamrede sig til førerposten. I betragtning af netop hans førerstilling burde det ikke overraske, at man såvel i som uden for partiet – ambitiøse sysselledere, Werner Best, SS i Danmark, i Schalburgkorpset og andre – gik efter manden, når hans politiske kurs ikke passede i ens kram, og han så tilmed fremturede og ikke blot gik af. I de sidste måneder op til maj 1944 kan man måske mene, at Frits Clausen klamrede sig til førerværdigheden, men hvis man accepterer, at han var udsat for bagvaskelse for at få ham afsat som politisk le-

153. Best til AA 5.5.1943, PKB XIII, 1954. nr. 400.

der, skal hans handlinger i stedet ses i det lys, at han ville have en ærefuld retræte. For ham betød det noget. Det fik han også hos DNSAP i maj 1944, men det gled i glemmebogen og blev overskygget af hans senere eksklusion af partiet med begrundelse i hans livsførelse.¹⁵⁴

Men det er en anden sag. En sørgelig farce.

Bilag

Frits Clausen: Min frivillige Tjeneste som Overstabslæge i SS i Vinteren 1943

Frits Clausens håndskrevne beretning om sine oplevelser som frivillig i SS fra 1. november 1943 til 1. maj 1944, der findes i Axel H. Pedersens privatarkiv i Rigsarkivet, har særlig interesse ved at kaste lys over besættelsesmagtens og især Werner Bests bestræbelser på at få DNSAP og Frits Clausen selv elimineret helt som politisk faktor til fordel for Schalburgkorpset. Hvorvidt Frits Clausen skejdede ud i denne periode, som rygterne lød, er i og for sig mindre interessant. Frits Clausen kunne drikke nok så meget og forgribe sig på kvinder, hvis han fortsat havde nogen positiv politisk betydning for besættelsesmagten, for så var det et rent politisk spørgsmål at tone den slags ned. Men når Frits Clausens selvstændige kurs i forhold til besættelsesmagten havde gjort ham både til en belastning og politisk mere end ubekvem, så var det i stedet om at finde et påskud til at få ham politisk elimineret. Kommentarer er vedføjjet beretningen som noter, så den kan læses uafhængigt af den forudgående tekst.

Træk af et Levnedsløb. Nedskrevet til Brug for Overlægen i Psykiatri ved Københavns Politi af Varetægtsfange Frits Clausen.¹⁵⁵

Efter at jeg allerede om Efteraaret 1942 havde standset enhver videre Udbygning af Partiorganisationen og derefter i en Partibefaling af 25. Marts

154. Det vil her føre for vidt at komme nærmere ind på, hvad der lå bag denne eksklusion. Det var i hvert fald et led i DNSAP's overvintrings- og renselsesbestræbelser, men Frits Clausen spillede også selv en rolle herfor med sin »yderst uheldige Optræden særlig i Bovrup, en Optræden der skader Partiet meget.« (Referat af møde 5.11.1944, Forhandlingsprotokol over Ledermøder i Ellum og Barvid Syssel 1943-44, LAÅ).

155. Overlægen var Max Schmidt.

1943 praktisk talt havde indstillet ethvert Partiarbejde,¹⁵⁶ følte jeg det som min Pligt, inden jeg opløste Partiet, at gøre en Indsats for at de Frivillige, som Partiet havde været med til at hverve, kunde komme hjem.¹⁵⁷ Et første mislykket Forsøg i saa Henseende havde jeg allerede foretaget i en Henvendelse til Dr. Best ved Nytaarstid 1943. Jeg maatte derfor nu finde en Vej udenom ham og paatænkte derfor allerede i Foraaret 1943 at melde mig som frivillig. Da jeg dog ikke havde kunnet udforme nogen bestemt Plan til Gennemførelsen af mine Bestræbelser, havde jeg atter skubbet Tanken fra mig. Imidlertid havde de Frivillige efter Begivenhederne herhjemme den 29. August staaet foran et Oprør, saa Divisionen »Herman Göring« allerede var marscheret op imod dem¹⁵⁸ og nu kunde jeg ikke længere vise Tanken fra mig og søgte derfor om Tilladelse til at gøre en saakaldt Frontindsats som Læge for et Tidsrum paa 3 Maaneder. Det var mig herved magtpaaliggende at opnaa en militær Rang, som gav mig Muligheder til uden Tilladelse fra nogen nærmere foresat at sætte mig i Forbindelse med de højere Instanser, som jeg maatte have Forbindelse med, hvis jeg overhovedet vilde opnaa noget. Dette opnaaede jeg ved at faa tildelt Rang som Overstabslæge (Sturmbannführer=Major) men samtidig maatte jeg dog forpligte mig til 6 Maaneder i Stedet for, som det havde været min Mening kun at melde mig for 3 Maaneder.

Jeg tiltraadte Tjenesten den 1. Nov. 1943 og gennem von Löw lykkedes det mig allerede en af de allerførste Dage at komme i Forbindelse med den Mand, som det for mig var aller vigtigst at komme i Forbindelse med, SS Obergruppenführer General Berger, som tilmed indbød mig til Frokost.¹⁵⁹ Saaledes kunde jeg straks faa Lejlighed til at berøre mit virkelige Ærinde og lodde Mulighederne for Gennemførelsen af min Hensigt, idet jeg endnu ikke havde lagt anden Plan end at komme i Kontakt med rette vedkommende og faa Sagen bragt paa Tale for ikke at forsømme den mindste Mulighed til at faa Danskerne hjem. Jeg mærkede dog hurtigt, at Generalen var bleven forstemt over noget af det, jeg havde fremført. Det

156. Denne partibefaling indebar ikke en standsning af partiarbejdet, og Frits Clausens mødeaktivitet i månederne derefter var heller ikke udtryk for, at han før 29.8.1943 havde givet helt op.

157. DNSAP's førerråd ville 20.-21.5.1944 også have de frivillige hjem (*Information* 31.5.-1.6.1944).

158. Dette kan ikke bekræftes, men der havde været voldsom uro og utilfredshed omkring Frikorps Danmarks ophævelse i juni 1943 (Jf. Claus Bundgaard Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45*, København 1998, s. 191).

159. Gottlob Berger (1895-1975), chef for SS-Hauptamt, SS-Führungsamt og den internationale hvervning til Waffen-SS.

kom af, at jeg bl.a. havde paatalt, at man havde sendt Rumænere ind som Reservemandskab til Frikorpset.¹⁶⁰ Jeg vidste ikke, at Generalens Svigersøn var Folkefører for Folketyskerne i Rumænien, og officielt var det Folketyskere fra Rumænien, der var sendt ind i Frikorpset. – Gennem Samtalen opnaaede jeg dog trods alt at faa en ung dansk Frivillig (Erik Abild, Søn af Dr. Abild i Aabenraa) reddet fra en Dødsdom, han afventede paa Grund af Defaitisme.¹⁶¹

Nogle Dage senere blev jeg sendt til et SS Lazaret i Hohen Lücken lidt nord for Berlin. Her blev jeg meget uvenlig behandlet og nærmest holdt uden for alt Samkvem med de andre Læger, fik anvist et Værelse langt fra Lægegangen o.s.v. Efter nogle Dages Forløb blev det mig meddelt, at jeg vilde blive afkommanderet til Tjeneste i Regiment »Das Reich«(!), hvorfor jeg atter rejste til Berlin for at modtage nærmere Ordre paa »Hauptsanitätsamt«.¹⁶² Det lykkedes mig dog her at faa Ordren til »Das Reich« omstødt paa Grund af min Helbredstilstand¹⁶³ og jeg skulde nu til et Frontlazaret i Minsk. Jeg kunde dog ikke tage af Sted før om nogle Dage, da jeg skulde have en Ledsager med, som formentlig først vilde komme om en 3-4 Dage. Jeg vilde saa rejse hjem saa længe og bad derfor om at faa en Orlovsbevilling og en saakaldt Grænseovergangstilladelse. Det sidste kunde jeg dog ikke opnaa. Over Grænsen maatte jeg ikke komme! Nu saa jeg klart en Kæde af Smaating, som allerede havde virket paafaldende paa mig, og nu gik det op for mig, at jeg faktisk havde været under Observation i al den Tid, jeg havde været dernede. – Jeg kom nu over Grænsen alligevel, idet jeg tog Orlov til Flensborg og der selv skaffede mig en Grænseovergangstilladelse.

Da jeg efter dette korte Besøg hjemme tog Afsked med min Hustru for atter at melde mig tilbage i Berlin, var mine sidste Ord til hende, at vi ri-

160. Der var tilføjet et stort kontingent rumænere i august 1943, men ikke som »reservemandskab« (Bundgaard Christensen, Poulsen og Scharff Smith 1998, s. 192).

161. Overlæge, dr.med. Laurids Abild. Der var problemer med deserteringer blandt de danske frivillige ved denne tid (se Germanische Leitstelles månedsberetning til SS-Hauptamt december 1943, trykt i Petrick 1992, nr. 119), men om Frits Clausen har reddet Erik Abild november 1943 får stå hen. Sikkert er imidlertid, at Frits Clausen havde interverneret til fordel for Erik Abild i august 1942, da han først var flygtet til Sverige og derpå var vendt tilbage til Danmark. Sikkert er også, at Erik Abild blev dømt til døden i november 1943 for defaitisme, men at faderen da skulle have reddet ham, hvilket fremgår af Erik Abilds forklaring, da han i foråret 1945 var nået som flygtning til Sverige (Tage Revsgård Andersen (udg.): *Stockholm-papirer*, København 1977, s. 308). Det udelukker ikke, at Frits Clausen kan have spillet en rolle.

162. Det ville have medført aktiv frontindsats, da der var tale om en kampenhed.

163. Frits Clausen led af åreknuder i det ene ben.

meligvis ikke vilde faa hinanden at se mere og at jeg, hvis jeg alligevel kom levende hjem, utvivlsomt vilde komme hjem med en Dolk i Ryggen. – I Haptungsanittsamt fik jeg nu at vide, at min Ledsager var en dansk Læge, der som Stabslge (Hauptsturmfhrer=Kaptajn) allerede havde gjort Tjeneste i SS i nogle Aar¹⁶⁴ og for Tiden boede sammen med en anden dansk SS Læge Vrnet¹⁶⁵ hos Operasanger Helge Rosvinge i dennes Villa i Wannsee.¹⁶⁶ Jeg kom i Forbindelse med ham og fik at vide, at han endnu ikke havde faaet sine Marschpapirer i Orden. Selv havde jeg indlogeret mig paa »Hotel Nordland« i Nærheden af Stettiner Bahnhof, hvor jeg vidste, at de danske Frivillige plejede at holde til. Jeg fik ogsaa talt med flere og drøftede bl.a. min Plan med en Frivillig, Bvig fra København, som stod min fhv. Sekretær Hallas meget nr.¹⁶⁷ Nogen Tid senere gik Hallas og Bvig over til Russerne, hvor de for Tiden er i Fangenskab.¹⁶⁸ I disse Dage oplevede jeg det store Luftbombardement af Berlin i November 1943, som særligt gik ud over Egnen omkring Stettiner Bahnhof.¹⁶⁹ Jeg tog som Læge selvfølgelig Del i Redningsarbejdet af de mange saarede. Uden at tage i Betragtning at der laa en ikkeeksploderet Blindgnger lige i Nærheden hjalp jeg nogle saarede op af et dybt Krater efter en Lufttorpedoeksplosion, hvad der derefter af de kommunale Partiinstanser er bleven indberettet som en særlig paasknnelsesvrdig eller modig indsats.¹⁷⁰

Under Rejsen til Minsk fortalte min Ledsager, der var stærkt paairket af Indtrykkene undervejs, mig, at han var glad over, at han snart skulde tilbage til Danmark og i hvert Fald vilde kunne fejre Jul hjemme.

Vi blev venligt modtaget paa Lazarettet, skønt man i Grunden ikke hav-

164. Denne stabslge var sandsynligvis Emil Petersen.

165. Carl Peter Værnet (1893-1965), blev som Frits Clausen læge fra Københavns Universitet 1923, fra hvilken tid de kendte hinanden. Senere blev han medlem af DNSAP (Hans Davidsen-Nielsen, Niels Hby, Niels-Birger Danielsen og Jakob Rubin: *Værnet. Den danske SS-læge i Buchenwald*, København 2002).

166. Den danske operasanger Helge Rosvnge (1897-1972) havde med en international karriere taget ophold i Tyskland fr nazismens magtovertagelse og blev der, idet han nærede sympati for denne nye politiske strømning.

167. Søren Bvig, DNSAP-medlem og SS-frivillig. Om ham se *Jul i Norden* 1943, s. 174-177.

168. Om Hallas se Lauridsen 2002, s. 499f. Frits Clausen troede i foråret 1944 som alle andre i DNSAP, at Hallas var faldet og skrev som sin sidste artikel mindeord om ham i *DNSAP's Maanedes-Breve* IX:1, April 1944, s. 2, ligesom der var nekrologer i både *Fædrelandet* 24.3.1944 og *National-Socialisten* 24.3.1944.

169. Bombeoffensiven mod Berlin var begyndt 18.11.1943.

170. *Fædrelandet* 28.11.1943 bragte artiklen »Frits Clausens gennem Berlins Bombenat« med en øjenvidneberetning af folkedanserinden Anne Hgenhaug.

de Brug for os og ingen Besked havde faaet om vor Ankomst. Her svarede min Ledsager, at han havde nærmere Besked med, som han senere vilde meddele Cheflægen. Det forundrede mig, at man havde givet den Underordnede Instruktioner med, som jeg ikke havde faaet noget at vide om. Noget Arbejde blev ikke anvist mig, medens min Ledsager fik tildelt en kirurgisk Afdeling. Jeg bad om at faa Arbejde blandt de saarede Russere, da jeg kunde noget Russisk;¹⁷¹ men det blev ikke til noget, og jeg gik derfor og dryssede rundt. Mærkeligt nok kom der slet ingen Post til mig hjemmefra.

Da jeg under den Anstrengende Rejse havde overanstrengt mine Ben, fik jeg en Phlebitis i nogle overfladiske Varicer, som jeg fik lagt en Elastoblartforbinding om. Jeg henvendte mig nu til Cheflægen Sturmbannführer Zwimer for at faa Orlov hjem, saa jeg kunde holde Benet i Ro under mere hyggelige Forhold, eftersom der jo alligevel ikke var Brug for mig paa Lazarettet. Det lykkedes for mig at faa denne Orlov og jeg fik tilmed Lov til at tage med Flyvemaskine til Berlin. Her havde min Ledsager bedt mig om endelig at henvende mig paa Hauptsanitätsamt og opsøge en Standartenfører Bliefs for at minde denne om, at han skulde være hjemme til Jul. Jeg var ikke glad for dette Ærinde, men vilde ikke undslaa mig. Yderligere fik jeg et Brev med til Dr. Værnet.

Imidlertid var den Tillid, jeg fra begyndelsen af ganske automatisk havde vist min Ledsager som Landsmand, bleven noget rokket ved forskellige Begivenheder i Minsk og særligt ved en Episode, som var forefalden i Forbindelse med en Kammeratskabsaften paa Lazarettet kort efter vor Ankomst. Da skulde jeg have anmodet en tilstedeværende Kommandør Dellewanger, der var Chef for en særlig Afdeling til Bekæmpelse af Partisaner, om at blive tildelt hans Afdeling som Læge. I Virkeligheden havde man prøvet at overtale mig til at fremsætte et saadant Andragende, da man troede, at jeg var fuld. Men jeg var ikke fuld og vidste nøje, hvad der var foregaaet hvorved jeg bl.a. havde henvist til, at vi jo var to, der saa maatte tage derud, hvad der havde fyldt min Ledsagers Mine med et saadant Udtryk af Rædsel, at jeg var paa Vagt overfor alle yderligere Hentydninger, som jeg uden videre havde kunnet tilbagevise ved at henvise til mit daarlige Ben.

I Berlin opsøgte jeg ikke desto mindre i god Tro den omtalte Standartenführer Bliefs og jeg er sjældent bleven saa overfuset med Grovheder og Uforskommetheder, som jeg nu blev det. Jeg havde intet at gøre i Danmark. Naar jeg var syg, kunde jeg komme paa Lazaret derovre. Paa min

171. Frits Clausen havde lært sig russisk under sit krigsfangenskab 1915-18 i Rusland.

spagfærdige Bemærkning om, at jeg jo ikke var mere syg, end at mit Ben efter Cheflægens Anordning trængte til Ro, fik jeg en ny Skylle, som endte med, at til Danmark kom jeg under ingen Omstændigheder. Jeg fik Ordre til uopholdeligt at melde mig paa SS Lazarettet i Berlin.

Mit Ophold her kan jeg kort karakterisere ved en Udtalelse som blev fremsat af en Sturmbannführer Fangruf, som jeg kom til at ligge paa Stue sammen med. Han sagde følgende, gengivet frit efter Hukommelsen: »Jeg har Indtryk af, at man mere gaar ud paa at gøre Dem syg som at faa Dem rask.« Jeg prøvede her fra Lazarettet at komme i Forbindelse med von Löw, men han var paa Juleorlov hos sine Forældre i Sydtyskland.

I Mellemdagene fik jeg pludselig Ordre til at rejse tilbage til Minsk og fik atter en Ledsager med, som fik Marschpapirerne o.s.v.¹⁷² – Da jeg kom til Minsk, meldte jeg min Ankomst til Cheflægen, men blev ikke indbudt til at komme over til ham, der, hvad jeg fik at vide, sad i hyggeligt Samvær med bl.a. min Landsmand. Træt af den lange og paa Grund af de stadige Partisanoverfald enerverende Rejse gik jeg i Seng. Lidt senere blev jeg vækket ved at der kom to Læger ind for at hilse mig velkommen tilbage. Deres Opførsel var meget paafaldende, de ravede rundt, som om de var meget fulde og væltede derved en Vandkaraffel og andet paa Gulvet, saa Værelset kom stærkt i Uorden, til Trods for, at der ikke var bleven drukket en eneste Draabe Spiritus i det, alene af den Grund, at der overhovedet ikke fandtes en Draabe der. – Jeg fik stadig ikke tildelt noget Arbejde og kunde kun gaa og se til, hvad andre foretog sig, hvor jeg ofte fik Indtryk af at være i Vejen.

Pludselig fik jeg den 8. Januar 1944 Besked om, at der var kommen en Kurer til mig. Jeg fik overleveret en større og en mindre Pakke, hvoraf den lille var højtideligt forseglet. Da jeg lukker den op, finder jeg en højtidelig Skrivelse fra den øverstkommanderende General Berger, hvori han udtrykker sin Glæde over at kunne overrække mig Krigsfortjenestkorset med Sværd efter Indstilling fra de kommunale Partiinstanser i Berlin for heltmodigt Optræden o.s.v. under Berlins Bombardement.¹⁷³ Den store Pakke indeholdt nogle Flasker Cognac og nogle Plader Chokolade. De sidste forærede jeg nogle Sygeplejersker i Dagens Anledning, hvor jeg blev lykønsket af alle – undtagen af een, som jeg i Grunden paa Landsmandskabets Vegne først havde ventet det af. – Jeg havde nu sendt en

172. Denne ledsager er ikke identificeret, men er ikke identisk med den »landsmand« og ledsager, Frits Clausen omtaler i det følgende. Det må igen være Emil Petersen, pågældende omtales som læge (konkurrent).

173. Meddelelsen om Frits Clausens dekorerings blev kort bragt i *Fædrelandet* 20.1.1944 og i *National-Socialisten* 28.1.1944.

længere Redegørelse til von Löw og bedt ham om at faa mig bort fra Lazarettet, hvor jeg gik til ingen Verdens Nytte. Jeg havde selvfølgelig ogsaa drøftet Spørgsmaalet med Cheflægen, som jeg dog ikke havde haft nærmere Forbindelse med efter min Tilbagevenden, hvor han bl.a. havde paataalt den Uorden, mit Værelse havde været i. Det skulde Rengøringskonen have klaget over, hvad der er ganske udelukket, da jeg stod mig særdeles godt med hende og alle de andre Russerkoner, der gik der, fordi jeg kunde tale Russisk med dem, hvad der alene gav mig en høj Stjerne hos dem.

Jeg havde ikke været der ret mange Dage, før Cheflægen en Dag meddelte mig, at mit Fangenskab nu var forbi og at jeg næste Dag sammen med min Ledsager skulde til Berlin. Han var nu yderst venlig, saa jeg havde eller fik Følelsen af, at han muligvis har set en Konkurrent til Pladsen eller lign. i mig og nu var henrykt over, at jeg atter kom af Sted. Mellem min Ledsager og mig var der imidlertid opstaaet et Forhold, som jeg ogsaa vil udtrykke ved en Udtalelse fra anden Mand, som faldt nogle Uger senere i Würzburg, hvor en Stuekammeret, en Kirurg fra SS Lazarettet i Prag, udtalte: »Den Mand er jo præget af en daarlig Samvittighed overfor Dem, han kan jo ikke se Dem i Øjnene.« – Jeg henførte dette Forhold til en ganske ufortjent Misundelse over at jeg havde faaet det lille og i Virkeligheden ganske latterlige Ordensbaand paa Brystet, hvorimod hans Bryst endnu var bart.¹⁷⁴ – Hvis min Ærgerrighed var gaaet i den Retning, kunde jeg saamænd for længst have prydet Heltebrystet med Krigsdeltagelsesspændet fra den første Krig m.m. saa jeg kunde have haft Begyndelsen til en hel lille Række brogede Baand, som det jo næsten hørte sig til for en Stabsofficer i det 4. Krigsjaar.

Ankommen til Berlin tog vi paa min Henstilling ind paa Hotel Nordland, hvor Dr. Værnet opsøgte os og hvor jeg bød paa Resten af de Flasker Cognac, jeg havde faaet som Gratulation fra Generalen og som endnu ikke var drukket op. Jeg var spændt paa, hvor jeg nu skulde hen og paa Mulighederne for at forfølge mit virkelige Ærinde, hvad jeg dog ikke drøftede med de tilstedeværende Landsmænd, der dog var meget venlige og imødekommende overfor mig. Da Flasken gik paa Hæld, gav de mig endog meget indstændig og indtrængende gode Raad, som gik ud paa, at jeg skulde nedlægge mit Mandat som Partifører for DNSAP og indsætte Frikorpsets Chef, den daværende Leder af Schalburgkorpset som min Efterfølger.¹⁷⁵ De kunde ikke indtrængende nok tilraade mig dette. – Jeg var

174. Emil Petersen blev dekoreret i 1944 med Verdienstkreuz 2.

175. K.B. Martinsen.

nu klar over, hvad man var ude paa og saa nu, hvorfor man saa kategorisk havde nægtet mig at komme over Grænsen. Det var ikke min skjulte Hensigt med mit Ophold i Tyskland, man var kommen under Vejr med, men der skulde foregaa noget derhjemme, som jeg ikke maatte blande mig i. Hvad dette var, stod mig ogsaa ganske klart.¹⁷⁶

Da vi næste Morgen kom til Sanitätsamt, blev jeg meget forundret over, at vi skulde ind til den øverste Chef og over at se, at det atter var min i militær Rang lavere Ledsager, der skulde i særskilt Foretræde før mig. Han blev hentet af Standartenführer Blieds og efter at han havde været inde i ca. et Kvarter, blev jeg kaldt ind til Gruppenführer Gänzchen og Herr Blieds. – Jeg blev fuldkommen konsterneret, da man foreholdt mig en Anklage for, at jeg havde vakt Forargelse ved Drik og ved at have generet Sygeplejersker paa Lazarettet i Minsk. Jeg bad om en nærmere Forklaring, idet jeg henviste til, at jeg gerne vilde vide, hvem der havde rejst en saadan Anklage, da Lazarettet faktisk havde været paa Sparation med Hensyn til Spiritus, fordi der før min Ankomst dertil alene var bleven drukket over 3000 (Tre Tusind) Flasker Champagne ud over den tildelte Ration o.s.v. Hvad Forhold til Kvinder angik, kunde man heller ikke rette Beskyldninger imod mig, men burde før have fremhævet mig paa Baggrund af, hvad der i saa Henseende var foregaaet uden tilsyneladende at have vakt Forargelse. Nogen formuleret Anklage blev der heller ikke meddelt mig, men jeg fik Ordre til ufortøvet at melde mig paa SS Lazarettet i Würzburg sammen med min hidtidige Ledsager.

Jeg var baade opbragt og forfærdet, men kunde foreløbig jo kun efterkomme Ordren. Jeg fik opspurgt, at SS Lazarettet i Würzburg var et specielt Lazaret for Nervalidelser og var nu i Tvivl om det var som Patient eller som Læge jeg blev sendt derned. Min Ledsager mente, at det var som Læge, men han undgik helst enhver Samtale om den foreliggende Situation og kom med intetsigende Udflugter, rakkede ned paa Forholdene i Minsk o.s.v. Af Marschpapirerne, som jeg fik Lejlighed til at se, eller muligvis ved en Bemærkning fra min Ledsagers Side fik jeg at vide, at han skulde rejse fra Würzburg lige til København. Han var bleven en Maa-neds Tid forsinket i sin Hjemkomst. Jeg ved ikke, om min uforudsete Sygemelding har bevirket dette.

Endnu efter Ankomsten til Hospitalet var jeg ikke klar over, om jeg var sendt derned som Læge eller Patient, da min Ledsager og jeg fik anvist et Fællesværelse, som laa adskilt fra selve Lægeafdelingen lige midt imellem Administrationskontoret og Sygegangen for Officerer. Næste Morgen

176. Nemlig, at DNSAP skulle opluges af Schalburgkorpset.

rejste min Ledsager til København og jeg fik derefter Vished om, at jeg var indlagt som Patient. Jeg skulde altsaa holdes tilbage som sindsyg. Nu var alt afhængig af, hvad Lægerne vilde sige. Til alt Held lykkedes det mig, at gøre Chefen Professor ord Heyde forklarlig, at jeg mente at være Offer i et politisk Intrigespil. Da Muligheden for at det ikke var Forfølgelsesvanvid fra min Side var gaaet op for ham, faldt der en Bemærkning fra hans Side om, at det jo eftersom Forholdene i Tyskland havde udviklet sig, desværre var tænkeligt, og han lovede mig derefter den Hjælp, han kunde yde.¹⁷⁷ Denne venlige Behandling baade fra hans og alle andres Side hjalp mig over min Forbitrelse og Frygt for Fremtiden. Jeg overværede baade Professorens og Assistenternes Forelæsninger i Psykiatri og Neurologi, gik til Symfonikoncerter, i Teater o.s.v. Mens jeg hidtil næsten ingen Post havde faaet hjemmefra, kom der nu Breve og Pakker. Derved fik jeg ogsaa Underretning om de Rygter, der var spredt ud om mig derhjemme, at jeg var kommen paa Drankerhjem, skulde for en Krigsret for Voldtægtsforsøg o.s.v.¹⁷⁸ Jeg fik Forbindelse med Partiets Sysselleder i Tyskland,¹⁷⁹ der havde Kontor i Flensborg, og bad ham om øjeblikkelig at berolige min Kone og om muligt gennem von Löw at opnaa Tilladelse til at rejse til Würzburg for at vi kunde drøfte Sagen. Trods von Löws Løfte om at være ham behjælpelig, kunde han ikke faa Rejsetilladelse. Da jeg stadig holdt Heyde underrettet om disse Rygter, beslut-

177. Werner Heyde (1902-64), professor, SS-Standartenführer og cheflæge på hospitalet i Würzburg og tillige leder af SS-lazarettet samme sted, støttede Frits Clausen mod de rejste beskyldninger, hvilket Best også skrev til AA 3.5.1944 (se note 1). Af den grund søgte Frits Clausen efter sin arrestation i 1945 at få Heyde ført som vidne for at bevise, at han ikke var alkoholiker eller syg. Heyde havde i de sidste krigsuger flyttet SS-Lazarettet fra Würzburg til nær Gråsten og har formentlig holdt kontakt til Frits Clausen. Frits Clausen og Heyde blev af de amerikanske besættelsesmyndigheder i september 1945 betragtet som så gode venner, at man formodede, at Heyde bevidst havde opsøgt vennen. Heyde havde efter den tyske kapitulation været interneret af de allierede (først i Faarhuslejren), men flygtede i juli 1947 og gjorde sig usynlig. Han havde været en af de ledende i blandt andet Aktion T4 i årene 1939-41 («medlidenhedsdrab» på over 100.000 syge og krøblinge), for hvilket han i efteråret 1946 blev dødsdømt in absentia. Heyde praktiserede videre i Flensborg under falsk navn (dr. Fritz Sawada) beskyttet af tyske lokalmyndigheder indtil 1959, hvor han meldte sig selv, da en afsløring var forestående, og blev fængslet. Han begik selvmord umiddelbart før retssagen mod ham skulle gå i gang (Ernst Klee: »Euthanasie« im NS-Staat, Frankfurt am Main 1983, s. 59f; Ernst Klee: *Was sie taten – Was sie Wurden*, Frankfurt am Main 1986, s. 19-29, 280; Klaus-Detlev Godau-Schüttke: *Die Heyde-Sawade-Affäre*, Baden-Baden 1998). Det er et spørgsmål, om Heydes udsgan ikke ville have skadet Frits Clausens sag mere end gavnet den.

178. Rygterne blev først kolporteret i partikredse og nåede siden den illegale presse og udlandet, se blandt andet *Land og Folk* 24.2.1944; *Frit Danmark*, Londonudgaven 3.3.1944; *Information* 1.4.1944; *De Frie Danske* 7.4.1944.

179. Fungerende sysselleder Frode Mortensen.

tede han at rejse sammen med mig til Berlin, hvor vi vilde gaa udenom Sanitätsamt og forsøge at faa Foretræde for General Berger. Det lykkedes og jeg spurgte nu Generalen, om der ikke var Beskyttelse at faa for den Tilsvining, jeg fra SS Side var udsat for hjemme. Selvfølgelig – svarede han, der saa af Heyde blev nærmere Underrettet om dennes Syn paa Sagen, som han havde søgt nærmere Oplysning om paa Sanitätsamt og ved at forhøre min Ledsager uden at finde Holdepunkter.

Berger gav mig nu det Raad at rejse hjem og indkalde til et stort Partimøde, hvorved jeg kunde demonstrere min Tilværelse som fri SS Officer. Dette Forslag afslog jeg dog, idet jeg henviste til, at jeg paa daværende Tidspunkt intet havde at meddele mine Partikammerater, som kunde berettigede til Indkaldelse af et stort Møde under de Forhold, som havde udviklet sig derhjemme.¹⁸⁰ Jeg vilde derimod være glad for, om jeg maatte tage hjem og lade mig interviewe af *Fædrelandet*. Da dette var bleven bevilliget, bad jeg om, at Prof. Heyde maatte tage med. Dette gjorde jeg af forskellige Grunde. Dels vilde han gerne med, dels mente jeg derved at kunne undgaa at faa en anden synlig eller usynlig Ledsager med, men frem for alt kunde ingen bedre end Heyde gendrive de Beskyldninger, der var rejst imod mig og som endogsaa var bleven sendt til Sverige i Smædeskrivelser, som min forhenværende Ledsager havde forfattet sammen med en sindsyg Kvinde, Fru Høvert, der før i Tiden skiftevis havde overdænget mig med tykke Hyldestbreve og lige saa tykke Smædebreve.¹⁸¹ Ogsaa paa Dagmarhus var man ikke tilbageholdende overfor de »meget beklagelige men desværre uafviselige Kendsgerninger om min triste Skæbne.«¹⁸²

Sammen med Professor Heyde tog jeg nu først hjem til Bovrup og derefter tog vi den derpaa følgende Lørdag til København,¹⁸³ hvor jeg havde

180. Partiledelsen søgte først at stoppe rygterne 17.2. og 11.3.1944 (se *DNSAP's Leder Meddelelser* 1944), men uden resultat.

181. Edith Høvert udsendte foråret 1944 et duplikeret skrift (uden titel, men den første overskrift er »Den storpolitiske Linie« (Det Kongelige Biblioteks signatur: 38-187-4°)), hvor Frits Clausen efter sine meritter i Tyskland gøres til en med liderlighed befængt »Bierfass«. Det fremgår ikke af skrifterne, at Høvert skulle have en medarbejder. Om Høvert se Lauridsen 2002, s. 506.

182. Den legale presse, også den nazistiske, havde af Best fået mundkurv på i denne sag, så i hvilken sammenhæng denne udtalelse er faldet, er uvist, men det er sikkert, at Dagmarhus bekræftede rygternes sandhed.

183. Det var 1.4.1944, samme dag som Schalburgkorpset under stor offentlig opmærksomhed marcherede i København, som optakt til begravelsen i Korsør. Allerede af den grund kunne avislæseren Frits Clausen ikke være i tvivl om, hvad der skulle foregå i Korsør næste dag, da begivenheden var annonceret forud i *Fædrelandet*. Hans ophold i Korsør 2.4. var ikke en tilfældighed, selv om han tilsyneladende vil fremstille det som sådan.

Helge Bangsteds tiltræden som redaktør ved Fædrelandet i september 1940 havde vakt en vis modvilje, da der med ham fulgte andre journalister, som trængte gamle partifæller ud. I takt med de stigende spændinger ikke alene i DNSAP, men også i forhold til besættelsesmagten, blev hans stilling stedse vanskeligere. Som ansat måtte han i sidste ende adlyde avisens ejer, besættelsesmagten, hvilket bragte ham definitivt i miskredit i DNSAP i maj 1944. Fædrelandet var det sidste besættelsesår en avis uden parti. Dette billede af Bangsted er taget i marts 1944. (Foto i Det Kongelige Bibliotek).



sat Redaktør Bangsted Stævne for at aftale et Interview, som jeg allerede havde sat sammen. Det eneste, jeg havde ønsket at udtale mig om, var Spredning af ondsindede Rygter. Jeg sagde omtrent som følgende: Hvis nogen vil fortælle Dig noget, han har hørt, så spørg først, hvem han har hørt det af og sikker Dig for, at det er sandt, hvad han fortæller Dig. Hvis dette kan bekræftes, saa spørg, om det er noget godt eller glædeligt, han vil fortælle og hvis dette er tvivlsomt, saa spørg, om det er nødvendigt, at man fortæller Dig det. – Det var, som man ser, et ganske upolitisk Interview, selv om det jo ikke var uaktuelt for mit Vedkommende.

Efter Tjenestereglementet skulde vi ved en fast Opholdstagen i København have meldt os hos den højeste SS Officer i Byen, det vilde i dette Tilfælde sige Dr. Best.¹⁸⁴ Da jeg ikke ønskede at hilse paa ham, havde vi

184. Best meddelte 3.5.1944 AA, at Frits Clausen havde været i København med Heyde uden at melde sig hos ham (se note 1).

besluttet at tage fast Ophold hos Godsejer Jørgensen paa Taarnborg.¹⁸⁵ Vi kom dog paa Grund af Overfartsforstyrrelser saa sent til København, at vi trods alt først naaede til Taarnborg om Søndagen ved Frokosttid. Vi havde heller ikke kunnet naa at faa Interviewet med i Søndagsavisen, hvad der havde været Meningen.

Da vi kom til Taarnborg, hørte vi, at Schalburgkorpset skulde have en større Demonstration i Korsør samme Dag, og som det var ved at blive Skik allerede dengang, skulde denne Demonstration foregaa i Forbindelse med en Begravelse. Ligene havde man taget fra DNSAP, hvor Udtrykket »taget« kan opfattes ret bogstaveligt. Det drejede sig om et gammelt Ægtepar, som var bleven skudt i deres Senge.¹⁸⁶ Da der ingen paarørende var, som kunde tage sig af Begravelsen, havde Godsejer Jørgensen som DNSAP's stedlige Leder annonceret Dødsfaldet i *Fædrelandet* og faaet de myrdede lagt i et Par beskedne men pæne Ligkister. Til hans store Overraskelse var ikke alene Annoncens Tekst bleven fuldkommen ændret,¹⁸⁷ men der var ogsaa kommen en Repræsentant for Schalburgkorpset til Byen, hvor han havde kasseret de to Ligkister, som DNSAP havde givet, og faaet Ligene lagt over i to flotte Egetræskister, hvorved Godsejer Jørgensen fik et Par kun lidt brugte Kister, som han kunde avertere til salg eller Bytte.¹⁸⁸ Jørgensen var under disse Omstændigheder ikke indstillet paa at gaa med til Begravelsen, selv om han og hans Kreds maaske var de eneste, som de to afdøde vilde have skønnet paa at have i deres Ligfølge. Der var dog flere Momenter i Sagen, som vi drøftede for at tage Stilling til Spørgsmaalet, om vi skulde gaa med eller ej. Prof. Heyde, der var Obersturmbannführer i SS (Oberstleutnant) vilde gerne se det Korps og visse af dets ledende Mænd, som jeg havde fortalt ham en Del om. Yderligere var der et Moment, som spillede stærkt ind, idet der engang før i Tiden havde fundet en Begravelse Sted i Aarhus, som jeg havde holdt mig borte fra, til Trods for at jeg havde opholdt mig i Byen paa det Tidspunkt, hvor den var foregaaet. Her havde dog for det første Familien frabedt sig nogen politisk Tilkendegivelse ved Graven og dernæst havde jeg kun ganske

185. N.V. Jørgensen, Taarnborg, Korsør, fra maj 1943 sysselleder i DNSAP.

186. Ægteparret, elektriker Heinrich Fischer og hustru, Forlev, begge medlem af DNSAP, blev likvideret 26.3.1944 af lokale modstandsfolk (*Fædrelandet* 28.3.1944; Alkil 2, 1946, s. 924f; Børge Outze og Ebbe Munck (red.): *Danmarks Frihedskamp* 1, København 1948, s. 417f; Anders Bjørnvad: *Hjemmehæren*, København 1988, s. 275f).

187. *Fædrelandet* 31.3. og 2.4.1944.

188. Schalburgkorpsets taktløse fremfærd ved begravelsen blev bekræftet af DNSAP's ledere 20. og 21.5. og meddelt medlemmerne 26.5. (*DNSAP's Leder-Meddelelser* 1944. Se også *Information* 14.6.1944 med citat fra *DNSAP Storkøbenhavn* (se note 67), hvor udskiftningen af kisterne samt deres pris pr. stk. (800 kr.) er med.

tilfældigt gjort et kort Ophold i Byen under en Rejse til et Møde samme Dag længere nord paa. Da jeg hørte om Begravelsen, sendte jeg en Krans, men gik ikke selv med. Dette var dog bleven slaaet stort op i en Smædeskrivelse imod mig, hvor det hed sig, at jeg var udebleven fra Begravelsen, fordi jeg drak stor Frokost paa Hotel Royal.¹⁸⁹

De Undskyldninger og Tilbagevisninger, jeg havde kunnet fremføre overfor dette Tilfælde, kunde jeg dog ikke have paaberaabt mig, hvis man vilde have spredt lignende Rygter om mit Ophold i Korsør, hvor vi havde spist en stor Frokost med baade Øl og Snaps. – Alle disse forskellige Argumenter bevirkede, at vi besluttede at gaa med til Begravelsen. Da Prof. Heyde og jeg ankom lige paa Slaget, vakte vi en hel Del Opmærksomhed og Forstyrrelse, men Schalburgkorpsets Chef undlod at hilse paa os, hvad der militærisk set havde været hans Pligt, da Heyde stod over ham i Rang indenfor SS.

Dagen efter bragte *Fædrelandet* et stort Referat af Begravelsen, hvor alt, hvad man overhovedet kunde nævne, var fremhævet, Medlemmer af Partiet, af Partiets Rigsdagsgruppe o.s.v. – blot et Navn var slet ikke omtalt, Partiførerens, Rigsdagsgruppens Formand o.s.v. Ligeledes var der intet Billede af Heyde og mig til Trods for, at Fotograferne havde taget en Mængde af os og yderligere var mit Interview heller ikke kommen med i Bladet.¹⁹⁰ Vi ringede derfor til Redaktør Bangsted, hvor vi fik den Besked, at det fra Dr. Bests Side var blevet Bladet strengt forbudt at bringe nogen som helst Omtale af mig, bringe Billeder af mig eller overhovedet at nævne mit Navn, hverken ved denne Lejlighed eller i Fremtiden.¹⁹¹ Jeg prøvede nu at faa Interviewet optaget i *National-Socialisten* men ogsaa den havde faaet ovennævnte Besked.¹⁹² – Et lignende Forbud er, efter hvad

189. Se åbent brev af Kay Gothenborg 1943 (genoptrykt i Lauridsen 2003, tillæg 5).

190. *Fædrelandet* 3.4.1944 var ene om at bringe en stor reportage fra begravelsen. Den øvrige lokale presse tav, og *National-Socialisten* 7.4.1944 omtalte den kun ganske kort uden at nævne nogen af deltagerne. I *Fædrelandets* reportage figurerede DNSAP's midlertidige førerråd ikke, folk som N.V. Jørgensen og Helge Bangsted blev nævnt, mens hovedpersonen i følget var K.B. Martinsen og hovedtaleren Ejnar Jørgensen.

191. Denne ordre indebærer, at Bangsted enten må have underrettet Best om Frits Clausens tilstedeværelse og initiativ eller havde et generelt pålæg fra Best om ikke at omtale førerproblemerne i DNSAP og rivaliseringen med Schalburgkorpset. Best meddelte som nævnt ovenfor 3.5.1944 AA, at han havde givet hele pressen mundkurv på i spørgsmålet.

192. Som repræsentant for ejerne kunne Werner Best nedlægge forbud mod bestemte artikler i *Fædrelandet*, og *National-Socialisten* var også afhængig af tysk støtte gennem annoncering og underskudsdekning. Et forbud mod omtale af Frits Clausen i *Fædrelandet* ligger betydeligt tidligere, da han ikke i øvrigt overhovedet optrådte i avisen efter 20.1.1944. Undtagelsen er alene meddelelsen om hans fratræden i maj, mens der i *National-Socialisten* kom enkelte positive omtaler af Frits Clausen frem til og med maj 1944 (se 12.5.).

Redaktør Bangsted har meddelt mig, aldrig før eller siden bleven udstedt om en Rigsdagsmand eller anden offentlig Personlighed her i Landet.¹⁹³

Efter dette rejste vi atter til Berlin for at meddele General Berger, hvad vi havde oplevet. Jeg haabede, nu at kunne faa gjort noget ved mit oprindelige Ærinde, som jeg jo havde maattet lade træde helt i Baggrunden for Bestræbelserne for at redde mig selv. I København havde man inden for tyske SS Kredse udtalt, at »der Clausen kommt nicht wieder, er bekommt die Spritze.« – Foreløbig var jeg undgaaet Sprøjten og haabede nu paa at kunne faa udrettet noget. Men alle disse Forhaabninger brast hurtig.¹⁹⁴ General Berger var kort for Hovedet og uvenlig. Han meddelte mig, at jeg kunde rejse til Sennheim og se, om jeg kunde gøre de derværende norske Studenter til Nationalsocialister. Da jeg fremkom med en Bemærkning om, at jeg hverken følte nogen Adkomst eller Lyst til dette, bed han mig kort af. – Jeg tænkte paa, at min Tjenestetid snart var udløben. Det var lige efter Paaske og jeg blev i Würzburg, hvor Prof. Heyde velvilligt gav mig Plads og Opholdsmuligheder. Men det varede ikke længe, før jeg fik Ordre til at rejse til Sennheim, hvor der var en stor SS Kaserne i Forbindelse med en Slags SS Skole m.m.¹⁹⁵

Her fortalte Kommandanten, Standartenführer Jakobsen mig, at jeg maatte regne med at blive et Aar.¹⁹⁶ Jeg svarede, at jeg, mens jeg havde været hjemme, havde efterladt et Brev, som vilde blive offentliggjort i Tilfælde af, at jeg ikke var hjemme den 1. Maj. – Det kunde der ikke være Tale om o.s.v.

Det lykkedes mig nu alligevel trods en hel Del nye Genvordigheder at Overskride Grænsen den 30. April til Trods for, at man i SS Hauptamt i Berlin nogle Dage i forvejen havde bandet og svoret paa, at jeg under ingen Omstændigheder vilde komme over Grænsen før den første Maj. Jeg

193. Det er en ret tyndbenet forklaring på Helge Bangsteds dubiøse rolle i disse måneder, hvor han optrådte som sin arbejdsgivers, Bests, marionet. Det kostede ham tilliden hos DNSAP's ledere, så Frits Clausen fra 21.5.1944 var alene om at være partiets repræsentant i Folketinget; hvor reelt ligegyldigt det end på det tidspunkt var, så var det en formel markering af afstand til Bangsted (*Information* 19.6.1944 bemærkede dette).

194. Det er svært at se, hvad Frits Clausen skulle have bygget de forhåbninger på.

195. Sennheimlejren var Frits Clausen udmærket bekendt, da talrige danske frivillige havde passeret den siden begyndelsen af 1941.

196. Der er i forlængelse af Bests telegram 3.5.1944 (se note 1) ingen tvivl om, at SS ønskede at fastholde Frits Clausen i Tyskland, men at man ikke kunne finde et påskud til at tilbageholde ham med magt.

snød dem med een Dag, men det var saa at sige ogsaa det eneste, jeg havde opnaaet af alle mine Forsæt og Planer.¹⁹⁷

Frits Clausen.

den 10. Sep. 1947.

P.S. Sammenlign H.C. Brylids lignende Oplevelser¹⁹⁸ og f.Eks. Gunnar Larsens Rejse i Tyskland i Salonvogn m.m.¹⁹⁹

Summary

John T. Lauridsen: Much Ado about Almost Nothing. 'The Problem' Frits Clausen and the Elimination of the DNSAP by Werner Best in 1943-44

The attitude of the German occupation power towards the DNSAP, the Danish Nazi Party, changed shortly after the arrival of Werner Best, the new Reich plenipotentiary, in Denmark in November 1942. Whilst the occupation power had previously backed both the legal coalition government and supported the DNSAP and other small Nazi groupings, the DNSAP now lost German interest as a political party and recruiting organization. In stead, the Germans preferred the continued co-operation with the coalition government; and as a replacement for the DNSAP, the spring of 1943 saw the formation of the Schalburg Corps, whose political role was to be minimal; it was planned to serve as a forum for recruitment for German military service and was to absorb the returned Danish war volunteers. Best saw the Schalburg Corps as the future venue for all Danish Nazis. Frits Clausen, the leader of the DNSAP, drew the consequence of the German reorientation after the parliamentary election in March 1943. He renounced future German economic support for his party, which led to dissatisfaction among a number of the hitherto salaried party officials, and a number of them resigned from the party. At the same time, in April 1943 Frits Clausen forbade members of the DNSAP to join

197. Som nævnt af Frits Clausen selv, var han taget af sted uden konkrete planer, hvis man skal tro hans egen forklaring. Til gengæld holdt SS ikke længere på ham end de seks måneder, han havde meldt sig for.

198. I efteråret 1942 havde det været SS meget om at gøre at få H.C. Bryld væk fra København og at holde ham derfra (Poulsen 1970, s. 368).

199. Trafikminister Gunnar Larsen var på flere officielle rejser til Tyskland og tyskkontrolrede områder.

the Schalburg Corps, which involved him in a protracted power struggle with both Werner Best and the Schalburg Corps, which was to last for more than a year. The events of this power struggle are examined in the present article, in so far as is permitted by the scanty source material. Frits Clausen was on the defensive throughout, numerous former party leaders and some members switched their allegiance and obtained salaried posts in the Schalburg Corps; on the other hand, a dissolution of the DNSAP never became an item on the agenda. The pressure on the DNSAP was increased after the August rebellion of 1943 and the resignation of the coalition government, since numerous party members had been subjected to wanton destruction of their property during the unrest, and the DNSAP was definitively politically denuded, when in this situation the occupation power did not allow the party a share in the government. Thus cornered, Frits Clausen permitted the members of his party to join a new branch of the Schalburg Corps, which was to form a home front defence. He himself departed on 1st November as a voluntary army medical officer in German military service. His departure gave rise to several attempts both at getting the rank and file of the DNSAP more closely attached to the Schalburg Corps and at formalizing a joint leadership of the two organizations. These endeavours were also supported by one wing of the DNSAP, led by Ejnar Jørgensen. The leadership of the DNSAP, however, held firm against all persuasion and tried to establish a peaceful *modus vivendi* with the Schalburg Corps, when around 1st February 1944 rumours began to circulate in Denmark that Frits Clausen, in a state of intoxication, had attempted to rape a nurse in Minsk, whereupon Himmler had ordered him to subject himself to a cure in an SS field hospital. The absent party leader was thus scandalized, and Werner Best did nothing to quench the rumours, quite to the contrary. Best controlled the legal press, including the Nazi newspaper. The hypothesis of the present article is that Best and SS in Denmark were behind this scandalization, the purpose of which was to eliminate the objections to co-operation between the DNSAP and the Schalburg Corps. The plan was not entirely successful, since Werner Heyde, the leader of the field hospital to which Frits Clausen had been admitted, believed Frits Clausen's version of the rape incident and accompanied him to Denmark when he wanted to establish his innocence to the party leadership. But the political damage had been done. Frits Clausen was finished as a politician. Nevertheless, the DNSAP did not succumb to the wooing of the Schalburg Corps. Frits Clausen's last political action was to contribute to the definitive break with the Schalburg Corps by explaining, how he had been the victim of a plot, in which Werner Best

figured prominently. The party accepted Frits Clausen's explanation, at least officially, so that he could resign from the leadership with his honour intact in May 1944. The removal of Frits Clausen 'the problem' had succeeded completely, but the DNSAP severed all contacts with the Schalburg Corps and denounced Werner Best in a party resolution of 21st May, 1944, which also took into account that the Schalburg Corps had shown itself to be an instrument of terror in the hands of the occupation power. The elimination of the DNSAP had not been successful, its members did not join the Schalburg Corps, and a last attempt in August 1944 at uniting all the Nazi groupings without the DNSAP miscarried completely. Even though the DNSAP and its leader of many years' standing had been eliminated politically, DNSAP continued until May 1945 to be the organization to which the large majority of all Danish Nazis pledged allegiance. From first to last, Werner Best covered his role in the game in his reports to the German foreign office, and his defeat in the backing of the Schalburg Corps remained a circumstance, of which he left the foreign office in complete ignorance. The problem with Danish Nazism, according to the views he formulated to the German foreign office, was that it had failed to establish a collective and disciplined movement. The paradoxical thing is that in March 1943 Frits Clausen was the leader of just such a movement. But Best could only use a movement which was under his political control, and this he never achieved.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Historisk essay

Kanonisk ret og de nordiske slægtssamfund

Af Michael H. Gelting

Det er en almindelig antagelse, at kongemagt og kirke i højmiddelalderens Danmark arbejdede i fællesskab på at svække det traditionelle, danske samfunds magtstrukturer, der opfattes som baseret primært på slægtssolidaritet. I denne artikel diskuterer arkivar, mag.art. Michael H. Gelting kritisk nogle af de argumenter, der er blevet anført til støtte for en sådan opfattelse. I stedet opstilles den modsatte hypotese, nemlig at kirken søgte at styrke det verdslige samfunds forestillinger om slægtssolidaritet med det formål at benytte denne ideologi som et redskab til fredsstiftelse. De nordiske landskabsloves regelsæt vedrørende slægtnings indbyrdes forhold bør derfor ses som udslag af kanoniskretlig påvirkning og ikke som levn af en ældre samfundsstruktur.

Når studiet af middelalderens kanoniske ret i de seneste årtier har vakt interesse langt uden for den kreds af specialister, som ellers har dyrket dette intrikate forskningsfelt med dets højtudviklede, tekniske terminologi, skyldes det først og fremmest det sene 20. århundredes levende interesse for kvinde-, køns- og seksualitetshistorie.¹ Dekalogens sjette bud er enkelt og fyndigt, men at omsætte det til det virkelige livs mangfoldighed involverede fra første færd en uendelighed af distinktioner mellem det syndige, det tilladelige og det gudvelbehagelige. Disse distinktioner var et – men kun ét – af de områder, som kirkeretten beskæftigede sig med. Da distinktionerne drejede sig om social praksis, forblev de ikke upåvirkede af samfundets forandringer, og i kirkeretten aflejrede der sig derfor lag på lag af indbyrdes afvigende eller endog modstridende principielle standpunkter

1. Artiklen er en bearbejdet version af et foredrag, holdt på en session om kanonisk ret ved det danske historikermøde på Københavns Universitet Amager i august 2003. Der er tilføjet noter, men i alt væsentligt har jeg bibeholdt den oprindelige, essayistiske form. Jeg står i stor gæld til ph.d.-stipendiat Helle Vogt (f. Sørensen), hvis igangværende arbejde vedrørende det kanoniskretlige slægtsbegrebs indflydelse på de nordiske landskabslove kan ventes at ville uddybe og modificere de synspunkter, som fremlægges i artiklen.

og fortolkninger.² Middelalderens kanoniskretlige litteratur, hvad enten det er praktiske vejledninger som bodsøger og håndbøger for skriftefædre, lærde glosser til undervisningsbrug eller vidnesbyrd om retspraksis i procesakter, er derfor fyldt med saftige indblik i middelalderens menneskers mest intime affærer.

Men al jura drejer sig i sidste ende om magt, og reguleringen af de synder, der var forbundet med kønslivet, kunne ikke blot være et spørgsmål om praktisk teologi. Når Bibelen foreskrev, at man ikke måtte bedrive hor, fordrede det som en juridisk nødvendighed, at man kunne definere modsætningen til hor, det lovformelige ægteskab. Med andre ord måtte kirkeretten nødvendigvis befatte sig med ægteskabet, dets indstiftelse, dets opløsning og alt det, der lå imellem. Ægteskabet var imidlertid ikke blot den vigtigste ramme om menneskenes biologiske reproduktion, men også en afgørende vigtig institution for reproduktionen af samfundets magtstrukturer. Ægteskabet var i øjeblikket et vigtigt redskab til at besegle alliancer – og til at bryde dem –, og på længere sigt frembragte det arvinger, der kunne videreføre forældrenes – som hovedregel navnlig faderens – magtposition. Kirkerettens krav på at regulere ægteskabet var derfor et krav på ret til indblanding i en af de centrale mekanismer i opretholdelsen af de eksisterende magtforhold mellem lægmænd. Historien om den kanoniske ægteskabsret er derfor også i høj grad en historie om, hvordan én aristokratisk samfundsgruppe i stigende grad skaffede sig indflydelse over en anden aristokratisk samfundsgruppes, og efterhånden hele lægfolkets, alliancesystemer. Historien blev ikke mindre pikant af, at det gejstlige aristokrati i takt med disse skærpede krav også stadig mere kate-

2. Indtil anden halvdel af det 12. århundrede bestod kirkeretten ikke af nogen fast samling af bestemmelser. En mængde forskellige samlinger var i omløb, og i princippet ville en kommentator kunne opsøge nye citater fra Bibelen, kirkefædrene, koncilsbestemmelser eller pavebreve og tillægge dem principiel betydning. I anden halvdel af 12. århundrede opnåede det såkaldte Gratians Dekret (forfattet ca. 1140, væsentlig udvidet og omredigeret ca. 1155) efterhånden status som standardlærebog; se om tekstens historie det banebrydende værk af Anders Winroth: *The Making of Gratian's Decretum* (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, 4th ser., 49), Cambridge 2000. En tilsvarende usikkerhed herskede med hensyn til pavelige principafgørelser (dekretaler) fra tiden efter denne samlings tilblivelse, indtil pave Gregor IX i 1234 foretog den første egentlige kodificering med *Liber extra*, der implicit også fastslog Gratians Dekret som autoritativ lovbog. Sml. James A. Brundage: *Medieval Canon Law*, London & New York 1995, s. 44-55. Den samlede, middelalderlige kirkeret (incl. senere tilføjelser) er udgivet af Aemilius Friedberg: *Corpus iuris canonici*, bd. 1-2, Leipzig 1879 (fot. genoptryk Graz 1959). Der findes ikke nogen samlet oversættelse, men relevante kapitler findes oversat i speciallitteraturen.

gorisk afskar sig fra retten til selv at have et seksualliv, endsige at indgå ægteskab.³

Kildematerialet er altså rigt, problemstillingerne rummer fascinerende paradokser, og det hele appellerer til højaktuelle, nutidige interesser. Der er ikke noget at sige til, at mange historikere er blevet tiltrukket af netop denne side af den middelalderlige kirkeret. Men kanonisk ret er som sagt også en gammel og højt specialiseret juridisk disciplin, og den stærke interesse for kirkerettens regulering af ægteskab og seksualitet fra historikere med anden baggrund har ofte været ledsaget af de karakteristiske problemer ved tværfagligt arbejde: på den ene side de »udefra kommendes« tendens til at plukke kildesteder ud af deres sammenhæng og tolke dem uden tilstrækkelig viden om den kanoniske rets generelle udvikling og institutionelle baggrund; på den anden side de garvede kanonisters utålmodighed med de indtrængende novicers vankundighed, der undertiden hindrer specialisterne i at se det positive i de udefra kommendes bidrag. Heldigvis har der i de senere år været kyndige kanonister, som har evnet at slå bro imellem parterne, ikke mindst amerikaneren James A. Brundage, først med en grundlæggende fremstilling af den kanoniske ægteskabs- og seksualrets udvikling igennem hele middelalderen, siden med en fremragende, kortfattet introduktion til middelalderens kirkeret som helhed.⁴ Selv disse hjælpemidler har dog selvfølgelig ikke kunnet afhjælpe alle det tværvidenskabelige arbejdes problemer.

Som middelalderhistoriker er jeg selv generalist, og når jeg her vover at fremsætte nogle spredte betragtninger over middelalderens kanoniske ægteskabsret med særligt henblik på Danmarks og Nordens historie, må jeg gøre det i erkendelse af de mangler, der utvivlsomt hæfter også ved min forståelse af de kirkeretlige problemstillinger. Det er nu engang generalistens vilkår.

Når det følgende nu skal handle om middelalderens kanoniske ægteskabsret med særligt henblik på Danmarks og Nordens historie, er der én ting, som straks må slås fast med syvtommersøm: Hvis man vil tage fat på dette emne, i dets helhed eller i enkelte aspekter, og tager udgangspunkt i det særligt »danske« eller i det særligt »nordiske«, går man uvægerlig galt i byen. Det kildemateriale, vi har at bygge på for Danmarks og Nordens vedkommende, er enten i sig selv en del af det fælleseuropæiske kirkeret-

3. Sml. den interessante, men kontroversielle tolkning af denne udvikling i den brillante syntese af R.I. Moore: *The First European Revolution, c. 970-1215*, Oxford 2000, s. 87-88.

4. James A. Brundage: *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago & London 1987; Brundage: *Medieval Canon Law*.

lige apparat – fx de talrige pavebreve til Danmark og Norden om sådanne spørgsmål –, eller de er udformet af folk, som skrev på baggrund af et indgående kendskab til, eller i hvert fald en kraftig indflydelse fra, den generelle kirkeret – som fx landskabslovene. Vi har ingen kilder, der viser os forholdene fra en »rent« dansk eller nordisk synsvinkel, hvad en sådan ellers måtte være. Skal vi nå til nye og, først og fremmest, til holdbare konklusioner på grundlag af dansk eller nordisk materiale, må vi tage udgangspunkt i den fælleseuropæiske kanoniske ret og studere det regionalt specifikke materiale på den baggrund – aldrig omvendt. En ung, amerikansk historiker har for nylig vist, hvor meget nyt man kan få ud af det danske kildemateriale ved en sådan tilgangsvinkel, i dette tilfælde ikke på ægteskabsrettens område, men vedrørende den danske ærkebiskops interne magtposition og relationer til pavestolen i 1100-1200-årene.⁵

Men den kanoniske ægteskabsret er et udmærket eksempel til at anskueliggøre problematikken. Det er tilsyneladende fortsat en udbredt opfattelse, at de danske og nordiske samfund i vikingetid og højmiddelalder kan karakteriseres som »slægtssamfund«, og denne opfattelse farver i høj grad vurderingen af de kanoniskretlige kilder, der belyser ægteskabsretten.⁶ Omvendt opfattes kirkens politik som indstillet på at nedbryde disse samfunds traditionelle slægtssolidariteter for at fremme kirkens egen magt og rigdom, godt sekunderet af en kongemagt, som på egne vegne var ude i samme ærinde. Et af kirkens vigtigste redskaber hertil skulle være kravet om, at indgåelsen af gyldigt ægteskab var betinget ene og alene af de vordende ægtefællers personlige og frivillige samtykke – deres jaord i nutidsform. Dermed skulle kirken have vendt sig imod forældres og slægtninges indflydelse på pardannelsen, dvs. rettet et afgørende slag mod et af de mest centrale elementer i »slægtssamfundets« reproduktion. Den engelske antropolog Jack Goodys indflydelsesrige arbejde om familiens og ægteskabets historie i Europa har i ikke ringe grad styrket denne betragtningsmåde.⁷ Jeg vil ikke nu gå nærmere ind på det danske og nordiske kildegrundlag for tolkningen, men indledningsvis se på det generelle kirkeretlige billede, som det tegner sig på det tidspunkt, hvor det bliver

5. Anthony Perron: »Metropolitan Might and Papal Power on the Latin-Christian Frontier: Transforming the Danish Church around the Time of the Fourth Lateran Council«, *The Catholic Historical Review*, 89, 2003, s. 182-212.

6. Herhjemme mest ekstremt i Helge Paludan: *Familia og familie: To europæiske kulturelementers møde i højmiddelalderens Danmark*, Århus 1995.

7. Jack Goody: *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge 1983, specielt kap. 6: »Church, land and family in the West«.

relevant i forhold til det hjemlige kildemateriale, dvs. i anden halvdel af 1100-tallet.

Den afgørende skikkelse i denne forbindelse var ikke en jurist, men en teolog – ikke at distinktionen endnu var særlig skarp ved midten af det 12. århundrede. Han var (efter vore dages definitioner) norditaliener af fødsel, men havde sin intellektuelle karriere ved skolerne i Paris og kaldtes Peter Lombarden: på latin *Petrus Lombardus*. I det store, teologiske kommentarværk, *Libri IV sententiarum*, som han udarbejdede omkring midten af 1100-tallet,⁸ tog han blandt meget andet stilling til et spørgsmål, som på denne tid var omstridt blandt de lærde, nemlig hvorvidt ægteskabet var et sakramente. Et sakramente er en handling, hvorved der etableres en direkte nådeskommunikation fra Gud til den enkelte troende i kraft af udførelsen af en bestemt handling, *ex opere operato*, uden hensyn til omstændighederne i øvrigt.⁹ Kirkens sakramenter – dåb, konfirmation, absolution, den sidste olie osv. – var alle kendetegnet ved, at den handling, der etablerede den direkte nådeskommunikation, i hvert fald som hovedregel skulle udføres af en person, som var særlig indviet og bemyndiget dertil – en præst eller en biskop. Nu var der almindelig enighed om, at ægteskabet var indstiftet af Gud, og mange teologer sluttede deraf, at også ægteskabets indgåelse indebar en direkte nådeskommunikation fra Gud til brudeparret. Andre teologer anlagde derimod et strengere synspunkt ud fra den betragtning, at da ægteskabets formål var menneskenes biologiske reproduktion, altså seksuelle aktiviteter, og sex var forbundet med kødets lyst og dermed syndigt, uanset hvor legitim en ramme, der var om det, kunne ægteskabet ikke være et sakramente.

Petrus Lombardus tilsluttede sig i sit værk de teologer, der anså ægteskabet for at være et sakramente. Det var ganske vist i første omgang kun én, ganske vist særdeles indflydelsesrig, magisters opfattelse, men i kraft af, at Petrus' lærebog hurtigt fik status af standardreference og grundbog i undervisningen ved tidens førende uddannelsesmiljø, skolerne i Paris, blev også hans syn på ægteskabet gradvis det dominerende.¹⁰ Dette gennembrud havde imidlertid en række videre konsekvenser.

Når ægteskabet var indstiftet af Gud, måtte det også være uopløseligt,

8. Petrus Lombardus: *Libri IV sententiarum*, 3. udg. (Spicilegium Bonaventurianum, bd. 4-5), Grottaferrata 1971-1981. En første version sattes formentlig i omløb ca. 1152, den endelige version i 1158.

9. Sml. Bernard Hamilton: *Religion in the Medieval West*, London 1986, s. 43-44, med nærmere gennemgang af de syv sakramenter s. 112-122.

10. Sml. L. Hödl: »P[etrus] Lombardus«, *Lexikon des Mittelalters*, bd. 7, Stuttgart 1999, sp. 1977-1978.

for hvad Gud har sammenføjet, må menneskene ikke adskille.¹¹ Herom var der ingen uenighed blandt teologer og kanonister. Nu var indgåelsen af ægteskab ikke en enkelt, klart afgrænset handling, men en indviklet social proces, som strakte sig over længere tid og involverede mange flere mennesker end blot brudeparret selv. Hvis vi ser bort fra eventuelle forudgående uregelmæssigheder, ville processen normalt indledes med forhandlinger mellem familierne, fortsætte over indgåelse af aftale, evt. ledsaget af en formelig kontrakt, fulgt af trolovelseshandlingen og en kortere eller længere periode af mere eller mindre intim indbyrdes frekventering mellem de kommende ægtefæller, hvorefter den kulminerede i selve brylluppet, hvor bruden formelt overleveredes til brudgommen og førtes til parrets fremtidige hjem; her fandt samleje sted, om ikke i fuld offentlighed, så i hvert fald under iagttagelse af former, der tillod pårørende og vidner at have en til vished grænsende sandsynlighed for dets gennemførelse; og næste morgen ville der endda ofte følge en yderligere ceremoni, hvor brudgommen skænkede bruden en morgengave. Detaljerne kunne variere, men fælles for hele Europa var, at det var en langstrakt proces. Dermed var det imidlertid også givet, at den kunne afbrydes undervejs af mange forskellige grunde eller påskud. Da ægteskabet var uopløseligt, rejste dette forhold et væsentligt kirkeretligt problem: Hvilket punkt i hele dette langvarige forløb var *the point of no return*? Præcis hvornår klappede fælden? Præcis hvornår kunne gjort ikke længere gøres ugjort?

Det interessante ved de delte meninger, som kanonisterne udviklede i dette spørgsmål, er, at en præsts mellemkomst ikke spillede nogen rolle i nogen af dem. Det var almindeligt at lade en præst velsigne brudeparret – gerne også deres hjem og deres seng –, men det var ikke nogen betingelse for en gyldig gennemførelse af ægteskabsproceduren efter verdslig ret. Og da ægteskab som sagt i høj grad drejede sig om magt og social position, var det et faktum, som kanonister og teologer måtte forholde sig til. Der havde udviklet sig to hovedopfattelser, som i flere århundreder stod mod hinanden. Den ene tog ganske konkret udgangspunkt i ægteskabets umiddelbare formål og hævdede, at ægteskabet var uigenkaldelig beseglet ved samlejet. Den anden baserede sig på en udlægning af romerrettens bestemmelser og anså den frivillige afgivelse af samtykke, af jaord i nutidsform, mellem brud og brudgom for at være indstiftelsesøjeblikket (at det i virkeligheden var en misforståelse af romerretten på dette punkt, er interessant, men behøver ikke at opholde os her).¹²

11. Mt 19:6.

12. Brundage: *Law, Sex, and Christian Society*, s. 264 n. 36.



Den romerske arveret med dens ligelige arvedeling og bestemmelser om testamentariske dispositioner havde formentlig væsentlig indflydelse på den arveret, man finder i de middelalderlige, nordiske landskabslove og stærkest i Danmark. Billedet viser begyndelsen af romerrettens kapitel om testamentariske dispositioner i et håndskrift fra omkring 1300. En præst bringer den døende den sidste nadver: alterkalk og nadverbrød. Bag præsten står arvingerne. Håndskriftssiden blev genanvendt som omslag om amtsregnskabet for Hatzburg amt i Holsten 1652/53, så håndskriftet stammede sandsynligvis fra et holstensk bibliotek. (Rigsarkivet, Fragmentsamlingen, Aftagne fragmenter nr. 293. Foto: Mia Münster-Swendsen).

Det er klart, at med knæsættelsen af opfattelsen af ægteskabet som et sakramente i anden halvdel af 1100-tallet var valget mellem disse to opfattelser i realiteten afgjort.¹³ End ikke den mest ægteskabsvenlige teolog ville endnu på dette tidspunkt påstå, at samlejet ikke var behæftet med synd, så ubetydelig den end måtte være, når det fandt sted inden for ægteskabets rammer. Dermed var det udelukket, at samlejet kunne være det øjeblik, hvor den direkte nådeskommunikation fra Gud til brudeparret indtrådte. Altså måtte det være alternativet, brudeparrets frivillige, personlige samtykke, der var det rigtige.

Det var da også den afgørelse, som pave Alexander III omsider nåede frem til i en række vigtige dekretaler fra 1170'erne. Petrus Lombardus'

13. Sml. smst., s. 269-270.

kommentar havde ganske vist endnu ikke på dette tidspunkt opnået sin senere status som autoritativt standardværk uden for hans eget, parisiske miljø,¹⁴ men med hensyn til teorierne om ægteskabs indgåelse tilsluttede Alexander III sig således Lombarderens synspunkter. Denne udlægning blev kraftigt bakket op af den indflydelsesrige kommentator Huguccio ca. 1188.¹⁵ Men Alexander III's dekretaler er interessante ved at afspejle en betydelig tøven i sagen. Det er åbenbart, at paven ikke traf sin afgørelse med let og ubekymret sind. Det er også tydeligt, hvori hans bekymring var begrundet. Ved at gøre ægteskabets indstiftelse afhængig af brudeparrets frivillige afgivelse af jaord i nutidsform blev døren netop åbnet for, at unge, uforstandige og opsætsige mennesker kunne indgå ægteskab uden deres forældres, værgers og slægtninges råd og vilje. Det er ganske rigtigt set af moderne historikere, at noget sådant ville være en alvorlig trussel imod autoritetsstrukturene i familie og slægt. Alexander III så det samme, og det bekymrede ham. Men de teologiske argumenter var uomgængelige. Afgørelsen var i realiteten bundet fra det øjeblik, hvor paven accepterede ægteskabets karakter af sakramente. Alt hvad Alexander III kunne gøre, var at søge at inddæmme problemet ved at bandlyse brudepar, som indgik ægteskab i hemmelighed, og fastslå, at samtykke i nutidsform skulle afgives i vidners nærvær; men et ægteskab, der var indgået i strid hermed, betragtedes ikke desto mindre som gyldigt.¹⁶ Denne dobbelthed blev fastholdt i de følgende århundreder, hvor forbudet mod hemmelige ægteskaber fortsat indskærpedes, men aldrig med den konsekvens, at sådanne ægteskaber kendtes ugyldige.¹⁷ Samtidig medførte ægteskabets status som sakramente en voksende kirkelig opinion for at gøre ægteskabets gyldige indgåelse afhængig af, at jaordet blev afgivet over for vedkommende sognepræst. Det blev imidlertid ikke gennemført som en formel, juridisk betingelse før Tridentinerkonciliet i 1500-tallet. Og det er ganske interessant, at der på det samme koncil var stærke kræfter, der agiterede for, at også forældres eller værgers samtykke skulle være betingelse for ægteskabets juridiske gyldighed – og at dette synspunkt strandede på teologiske argumenter.¹⁸

14. Således forødmte Alexander III ved dekretallet *Cum Christus perfectus* i 1177 (JL 12785) Petrus Lombardus' lære om Kristi natur, som først blev officielt rehabiliteret ved Det Fjerde Laterankoncil i 1215; I. Brady & A. Emmen, »Petrus Lombardus«, *Lexikon für Theologie und Kirche*, bd. 8, Freiburg 1963, sp. 367-369, her sp. 368.

15. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society*, s. 264-269.

16. Dekretallet *Solet frequenter* (JL 14162). Smst., s. 336.

17. Smst., s. 351-355, 361-364.

18. Begge spørgsmål behandledes i koncilsdekretet *Tametsi*. Jean Gaudemet: *Le mariage en Occident: Les mœurs et le droit*, Paris 1987, s. 290-295.

Med andre ord: Det samtykkebaserede ægteskab i kanonisk ret var ikke et produkt af en massiv, kirkelig sammensværgelse mod det verdslige samfunds magtstrukturer, men resultat af den endelige afgørelse af et sæt teologiske og juridiske spørgsmål, som havde været omstridt internt i kirken gennem flere århundreder. Det skal naturligvis ikke bestrides, at de holdninger, der i sidste ende afgjorde disse spørgsmål, var påvirket af udviklingerne i det samfund, hvori afgørelserne fandt sted. Det væsentlige er dog at påpege, at afgørelserne fandt sted inden for en teologisk og juridisk, rationel logik, som ikke gav frit valg på alle hylder, men hvor én afgørelse ville have konsekvenser for afgørelsen af andre, afhængige problemer, om ikke ved direkte at nødvendiggøre én bestemt løsning, så i hvert fald ved at umuliggøre visse andre. Nogle af konsekvenserne kunne være uønskede, men som Alexander III's dekretaler viser, var dette et problem, der i givet fald måtte håndteres efterfølgende.

Enkelte af de senere pavers breve om ægteskabssager vedrører Danmark. Et af dem, der blev optaget i Gregor IX's dekretalesamling *Liber extra* af 1234 og dermed blev normdannende i den kanoniske ægteskabsret, var Honorius III's brev til biskop Niels af Slesvig af 23. juli 1219.¹⁹ Det drejede sig netop om det frivillige samtykke. Biskoppen var kommet ud for en vanskelig sag. Et ægteskab var blevet indgået, men da brudeparret stillede foran kirken for at få præstens velsignelse – hvilket som nævnt var uden betydning for ægteskabets gyldighed –, havde bruden erklæret, at hun ikke havde givet sit ja ord. Paven gjorde nu rede for, under hvilke betingelser en sådan protest kunne gøres til genstand for realitetsbehandling: »Dog, de brude, som efter at have modtaget velsignelsen kort efter flygter fra deres brudgomme, før end der er påfulgt legemlig forening, og forsikrer, at de aldrig har givet deres sanddru samtykke til dem, men at de har udtalt samtykkets ord drevet af en frygt, der var påført dem, skønt de inderst inde var af en anden mening, dem bør man ikke straks nægte adgang til domstolen, men der bør anstilles en omhyggelig undersøgelse af den frygt, der er påført dem; og hvis man finder, at de var påført en sådan frygt, som kunne gribe en standhaftig mand, vil det ikke være uberettiget at høre deres sag«. ²⁰

19. *Diplomatarium Danicum* (herefter DD), 1. rk. bd. 5, nr. 152 = X 4.1.28 (med fejlagtig angivelse, at brevet var stilet til biskoppen af Bergen; Friedberg: *Corpus iuris canonici*, bd. 2, sp. 671).

20. Niels Skyum-Nielsens oversættelse i *Danmarks riges breve*, 1. rk. bd. 5, nr. 152. Om valget af oversættelsen af originalens *constantem* med »en standhaftig mand« frem for Skyum-Nielsens »en modig mand«, se Michael H. Gelting: »Det komparative perspektiv i dansk højmiddelalderforskning: Om *Familia og familie, Lið, Leding og Landeværn*«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 99, 1999, s. 146-188, her s. 152 n. 23.

Dette brev er blevet taget som et vidnesbyrd om, at det samtykkebase-rede ægteskab var slået igennem i Danmark i en sådan grad, at lægfolk kunne finde på at påberåbe sig det – hvilket ubestridelig er rigtigt –, men også som et udslag af, at paven fastslog det som et grundprincip over for den stedlige biskops tøven.²¹ Det er imidlertid nærmest at læse brevet stik imod dets mening, hvis man læser det i dets helhed. Paven erkendte ganske vist med den anførte passus, at princippet om det frivillige samtykke som ægteskabets indstiftelsesgrundlag kunne have den konsekvens, at et påtvunget samtykke gjorde ægteskabet ugyldigt. Men brevet formål var at inddæmme denne mulighed mest muligt. Den foregående passus ville nemlig tillade at afvise den genstridige bruds anklage i langt de fleste tilfælde. Her fastslog paven, at hvis brudgommen kunne føre lovfaste vidner på, at bruden havde afgivet sit jaord, skulle brudens efterfølgende påstand om det modsatte afvises – og dette ville være den normale situation, uanset hvad bruden i øvrigt måtte mene om sagen. Omstændighederne skulle være virkelig flagrante – ikke bare almindelig pression, men en trussel, som kunne skræmme en »standhaftig mand«,²² og hvis samleje var gennemført, var der ingen vej tilbage. Det sidste punkt er i øvrigt også interessant ved at vise, at selv om spørgsmålet om, hvad der var det afgørende indstiftelsesøjeblik, forlængst var afgjort, spillede ægteskabsindgåelsens karakter af en trinvis social proces fortsat en rolle ved afgørelsen af de tvivlsspørgsmål, der kunne opstå. Lige så lidt som sine samtidige har Honorius III været i tvivl om, at det var hensigtsmæssigt, at forældre og værger traf beslutning om deres børns eller myndlinges ægteskab, for unge mennesker havde ikke opnået den indsigt og modenhed, der krævedes til at afgøre så alvorlige sager, og fik de lov at råde for sig selv, gik det i reglen galt. Og i øvrigt var et ægteskab ikke noget, der alene drejede sig om parrets egne interesser. Det var som sagt et middel til at reproducere samfundets magtstrukturer, og derfor berørte det en langt større kreds, hvis råd måtte høres og respekteres.

Nok så interessant er en af de nye bestemmelser, man finder i Jyske Lov, for nu at gå over til det hjemlige kildemateriale. Det er Jyske Lovs 1. bogs 8. kapitel: En broder kan ikke beholde en søster ugift hos sig, så læn-

21. Paludan: *Familia og familie*, s. 158; sml. for det følgende min kritik i Gelting: »Det komparative perspektiv«, s. 151-152.

22. Den »standhaftige mand« var på dette tidspunkt allerede blevet en hyppigt anvendt målestok i kanonisk ret. Brundage: *Law, Sex, and Christian Society*, s. 335.

ge han vil.²³ Det problem, der blev behandlet i denne lovbestemmelse, var, at det åbenbart forekom, at en broder som værge for sin søster undlod at gifte hende bort, fordi han derved bevarede råderetten over hendes arv. Loven fastslog, at søsteren havde ret til at kræve at blive gift, når hun var fyldt atten år, og hendes frænder kunne bevidne, at de kunne skaffe hende et passende giftermål. Frænderne kunne da rejse sag på tinge, og kongen kunne give hende et passende ægteskab efter deres råd. Hvis en mø eller en enke på lovlige måde havde fordret ægteskab på tinge, og værgeren stadig ikke fjøede sig, da forbrød hun ikke sit gods ved at lade en mand ligge hos sig, om end værgeren fortsat kunne rejse sag mod manden for lejermål. Det principielle standpunkt blev udtrykt klart: »... for ligesom hun mister sit fædrengods, når hun gifter sig selv bort og unddrager sig frændernes samtykke, kan frænderne på den anden side ikke holde længere på hende, end indtil hun kommer til sin lovalder«. At indgå ægteskab var ikke bare et spørgsmål om pligten til at føje sig efter forældres og slægtninges dispositioner. Det var også en ret – retten til at opnå en standsmæssig social position og materiel sikring. Man bemærker også, at loven respekterede den kanoniske ægteskabsret: Selv om et ægteskab var indgået uden frændernes samtykke, var og blev det gyldigt. Sanktionerne kunne alene falde inden for det område, hvor det verdslige retssystem var kompetent, nemlig ved at fratage den formastelige kvinde råderetten over sin arv.

Når kvindens ret til og krav på at indgå ægteskab var blevet et spørgsmål, der krævede lovregulering, skyldes det formentlig, at der var sket væsentlige ændringer i den danske arveret. Det er påfaldende, at både Danmark og Sverige havde sagnagtige overleveringer om, hvordan kvinderne havde opnået arveret.²⁴ Det tyder på, at der var en bevidsthed om, at det ikke altid havde været tilfældet, og at nydannelsen krævede en histo-

23. *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene* (herefter DGL), red. Johs. Brøndum-Nielsen og Poul Johs. Jørgensen, bd. 2: Jyske Lov: Text 1: NKS 295 8°, udg. Peter Skautrup, København 1933, s. 38-41. Oversat i Erik Kroman og Stig Iuul: *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk* (herefter DGLN), bd. 2, København 1945, s. 140-141.

24. *Saxonis Gesta Danorum*, ed. J. Olrik & H. Ræder, bd. 1, Hauniae 1931, 10. bog, kap. 9 ¶ 4-5, s. 278-279, oversat af Peter Zeeberg: *Saxos Danmarks historie*, bd. 2, København 2000, s. 24-25; Svend Tveskæg (konge ca. 987-1014) tilstod de danske kvinder arveret som tak for, at de havde ofret deres smykker for at løskøbe ham af fangenskab. Historien er rent sagnagtig. Ifølge den svenske Erikskrønike fra ca. 1325 tilstod den svenske hersker Birger Jarl de svenske kvinder arveret i 1260 i forbindelse med sønnen Valdemars bryllup med Sofie, datter af den danske konge Erik Plovpenning; fortællingen finder ikke støtte i nogen anden kilde, og den afvises kategorisk af Elsa Sjöholm: *Sveriges medeltidslagar: Europeisk rätts tradition i politisk omvandling* (Skrifter utgivna av Institutet för rätshistorisk forskning, ser. 1: Rätshistoriskt bibliotek, bd. 41), Lund 1988, s. 126.



Når man i middelalderen tolkede den romerske ægteskabsret på en ahistorisk måde, skyldtes det, at kirkeretten fokuserede på ægteskabets religiøse dimension. I romerretten var ægteskabssager en gren af kontraktretten. Billedet viser begyndelsen af romerrettens kapitel om bryllupsomkostninger, fra det samme håndskrift som det foregående. Brudeparret står foran dommer. I porten bag parret sidder en mand med to poser penge. Håndskriftssiden blev genanvendt som omslag om amtsregnskabet for Hatzburg amt 1653/54. (Rigsarkivet, Fragment-samlingen, Aftagne fragmenter nr. 294. Foto: Mia Münster-Swendsen).

risk begrundelse. I Danmark er der meget, der taler for, at denne nyskabelse var en af de ændringer, som blev indført med de særdeles komplekse og systematisk gennemarbejdede arveregler, der findes i Valdemars Sjællandske Lov, i Arvebogen, som den kaldes i sin sprogligt og indholdsmæssigt ældste, skånsk overleverede form.²⁵ Det er troligt, at denne

25. Michael H. Gelting: »Odelsrett – lovbydelse – bördsrätt – retrait lignager: Kindred and Land in the Nordic Countries in the Twelfth and Thirteenth Centuries«, *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages*, ed. Lars Ivar Hansen, Tromsø 2000, s. 133-165, her s. 135-140; sml. Michael H. Gelting: »Predatory Kinship Revisited«, *Anglo-Norman Studies*, bd. 25, ed. John Gillingham, Woodbridge 2003, s. 107-119, her s. 112-113. Arvebogen er udgivet i DGL, bd. 7: Valdemars sjællandske lov: Arvebog og orbodemål, udg. Erik Kroman, København 1942, s. 4-63, og oversat i DGLN, bd. 1, København 1945, s. 197-222.

lov blev givet af Valdemar den Store i 1170.²⁶ Vi har ikke noget sikkert grundlag for at danne os en mening om arveretlig praksis i Danmark forud for denne lov, men sammenligning med Norge og Sverige lader formode, at kvinders arveret tidligere var langt mere usikker, og ikke mindst, at arveladerne har haft langt større råderum til at fordele arven.²⁷ Det centrale ved Arvebogen var nemlig ikke blot at indrømme kvinder en bestemt defineret arveret, men i det hele taget at reducere arveladers og arvingers dispositionsfrihed til et minimum.

Man kunne ud fra opfattelsen af de gammelnordiske samfund som »slægtssamfund« opfatte dette som slægtssamfundets modtræk mod kirkenes ublu krav på testamentariske gaver. Men forklaringen synes faktisk at måtte være den stik modsatte. Igen er pave Alexander III den centrale person. I begyndelsen af 1170'erne førte han en korrespondance med de verdslige og kirkelige myndigheder i Sverige om en lang række forskellige problemer i dette endnu ikke gennemorganiserede kristne samfund. Et af disse problemer var netop arveretten. Det problem, der var rejst for paven, var, at det forekom, at døende skænkede alt deres gods til kirken til skade for deres naturlige arvinger. Paven fordømte en sådan handle måde som stridende mod både ret og moral. I stedet påberåbte han sig kirkefaderen Augustins ræsonnement over dette spørgsmål: Den kristne burde gøre Kristus til sin medarving. Dette skulle forstås sådan, at Kristus skulle have den samme arvelod som de naturlige arvinger. Havde man ét barn, kunne kirken få det halve af boet; havde man tolv børn, ville kirken ikke kunne tilkomme mere end en trettendedel. Kun hvis der ikke var børn, kunne alt skænkes til kirken.²⁸

Alexander III's anbefalinger synes først sent og ufuldstændigt at være slået igennem i svensk ret; men nærheden i tid til den sandsynlige datering af den danske Arvebog er påfaldende, eftersom Arvebogens regler om sjælegave nøje følger pavens forskrift i hans brev til svenskerne, blot med den lille, om end ikke ubetydelige forskel, at døtters arvelod i dansk ret blev fastsat til det halve af sønners, hvor paven i sit brev, i lighed med

26. Ole Fenger: »Jydske Lov og de øvrige danske landskabslove«, *Jydske Lov 750 år*, red. Ole Fenger og Chr. R. Jansen, Viborg 1991, s. 37-50, her s. 47; Michael H. Gelting: »Skånske Lov og Jyske Lov: Danmarks første kommissionsbetænkning og Danmarks første retsplejelov«, *Jura & Historie: Festskrift til Inger Dübeck som forsker*, red. Finn Taksøe-Jensen m.fl., København 2003, s. 43-80, her s. 44-46.

27. Birgit Sawyer: *The Viking-Age Rune-Stones: Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*, Oxford 2000, s. 73, 84-87.

28. JL 13546, udgivet i *Svenskt Diplomatarium*, bd. 1, udg. J.G. Liljegren, Stockholm 1829, nr. 41, og i *Sveriges traktater med främmande makter jämte andra dit hörande handlingar*, udg. O.S. Rydberg, Stockholm 1877, nr. 49, sml. ovenfor note 25.

romerretten, ikke foretog nogen kønsmæssig sondring. Det er nærliggende at forestille sig, at reformen af den danske arveret fandt sted på grundlag af lignende forskrifter fra pave Alexander. Måske indgik spørgsmålet endog i forhandlingerne i kølvandet på Valdemar den Stores diplomatiske tilnærmelse til Alexander III fra midten af 1160'erne.²⁹

Hvilken interesse kunne kirken have i at fremme arveregler, som begrænsede lægfolks adgang til at skænke gaver til kirkelige institutioner? Her må man se på et vidt udbredt problem, som kirkelige institutioner over hele Europa stod over for i forbindelse med døendes fromme gaver, nemlig at arvingerne hyppigt anfægtede disse gavers retmæssighed. Disse konflikter var altid bekostelige, for i mangel af klare regler var et dyrt forlig den sikreste måde at afværge truslen.³⁰ Og hvis indsatsen var stor nok, kunne konflikten blusse op gentagne gange over en længere årrække. Sorø klostres genvordigheder gennem det meste af 1200-tallet med at få gennemført Esbern Snares testamentariske dispositioner til gunst for klosteret er et ekstremt, men ikke atypisk eksempel på dansk grund.³¹ I det lange løb ville det kunne betale sig bedre at have en klart juridisk defineret, begrænset ret til at give fromme gaver – så meget mere som en således eksplicit formuleret dispositionsret i en argumentation let kunne vendes til et moralsk krav. Men i udviklingen af en sådan løsning var man atter bundet af en rationel logik, der opererede ud fra nogle forud givne forhold – i dette tilfælde romerrettens ligelige deling mellem arvingerne og Augustins argument om at gøre Kristus til sin medarving, der selv forudsatte romerrettens arveregler. Vejen til at sikre nogenlunde uantastelige gaver til kirkelige institutioner var at indskrænke arveladers dispositionsret generelt ved at indføre vidtstrakt tvangsarv.

Herved rører vi imidlertid ved et andet aspekt af den langt større dispositionsfrihed, som jeg formoder gik forud for Arvebogen. Testamentariske dispositioner til fordel for kirken kunne medføre konflikt mellem de begunstigede institutioner og de øvrige arvinger. Men arv kunne i allerhøjeste grad også medføre konflikter mellem arvingerne indbyrdes, hvis

29. Sml. Michael H. Gelting: »Kansleren Radulfs to bispeviser: En undersøgelse af Saxos skildring af ærkebisper- og pavestriden 1159-1162«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 80, 1980, s. 325-336, her s. 334-335.

30. Nyere forskning har dog understreget, at det væsentlige moment i sådanne konflikter ikke kun var banale stridigheder om jord, men også markering af social status og vedligeholdelse af arvingernes tilknytning til den modtagende, kirkelige institution. Se fx Barbara H. Rosenwein: *To Be the Neighbor of Saint Peter: The Social Meaning of Cluny's Property, 909-1049*, Ithaca & London 1989.

31. Livfuldt skildret af Erik Kjersgaard i *Danmarks historie*, red. John Danstrup og Hal Koch, bd. 4: Borgerkrig og Kalmarunion 1241-1448, København 1963, s. 55-56.

der kunne rejses tvivl om fordelings retfærdighed. I et samfund, hvor jordegods var en afgørende vigtig kilde til magt, måtte sådanne konflikter være en kilde til konstant uro med alvorlige politiske implikationer, selv om det i Danmark kun er på det allerhøjeste plan, inden for kongehuset, at kilderne tillader os at ane det. Indførelsen af præcise regler om tvangsarv må derfor også ses som et vigtigt middel til at skabe fred i samfundet. Her er det væsentligt at erindre, at indadtil i det kristne samfund var kristendommen fundamentalt en fredsideologi – særdeles konkret understreget ved det absolutte forbud mod, at gejstlige bar våben eller udgød blod. Uanset hvor mange omgælinger deraf, man kan fremdrage fra middelalderens praksis, så var fred et ideologisk mål, der spillede umådelig stor rolle for kirken, både i praktisk politik og i juridisk teori. Det kan ikke reduceres til et spørgsmål om snæver egennytte. Den brede, folkelige tilslutning til en forestilling om fred som et absolut gode i sig selv, som har præget den offentlige debat i de seneste årtier, har formentlig sine stærkeste ideologiske rødder i den middelalderlige kirke.

Hvis har ret i min tolkning af karakteren af og motiverne bag reformen af den danske arveret i Arvebogen, så kirkens mænd vejen til fred i en styrkelse, ikke en svækkelse af slægtningenes arverettigheder – en styrkelse, der samtidig så vidt overhovedet muligt eliminerede tvivl og vilkårlighed omkring arvegangen.

Den samme styrkelse af slægtningenes rettigheder finder man i de nordiske regler om odelsret, eller om lovbydelse, som er den middelalderlige, danske betegnelse for de tilsvarende procedurer – nemlig udøvelsen af slægtningenes forkøbsret til arvejord. Dette fænomen er ingenlunde så specielt nordisk, som det undertiden er blevet hævdet. Tværtimod genfinder man nært beslægtede fænomener andre steder i Europa, fx i Frankrig. Fælles for dem er, at det drejede sig om en klart juridisk defineret indløsningsret, som derfor forudsatte en tilsvarende utvetydig definition af, hvem der var slægtninge, og hvem der ikke var det. Denne definition var overalt afledt af kanonisk ret, idet den refererede til kirkerettens afgrænsning af den slægtskreds, der var afskåret fra at indgå ægteskab indbyrdes på grund af blodsbeslægtethed.³²

Disse kanoniskretlige regler er samtidig et af de besynderligste kapitler i kirkerettens historie. Alle menneskelige samfund har tabuforestillinger om incest, men intet andet samfund har defineret incestforbudets grænser så vidt som højmiddelalderens Europa. Forbudet havde formelt sin rod i Bibelen, og som udgangspunkt drejede det sig om at afværge rituel uren-

32. Gelting: »Odelsrett«, s. 134-135, sml. s. 149.

hed. Men intet bibelsted kunne begrunde den udvikling, som satte ind i karolingertiden og kulminerede i 1000-tallet, hvor den slægtskreds, der var omfattet af incestforbudet, ikke blot omfattede alle efterkommere af en fælles stamfader seks eller syv generationer bagud, men også alle, der var beslægtede gennem giftermål og gennem åndeligt fadderskab i dåben. Formelt var forbudet begrundet i, at romerretten definerede grænsen for arvegang til syvende led – men romerretten regnede hver forbindelse mellem forældre og børn for et arveled, både opstigende og nedstigende. Nu omtolkedes det til, at det udelukkende gjaldt den opstigende forbindelse. I stedet for et – allerede ret vidtgående – forbud mod ægteskab mellem mennesker med fælles oldeforældre blev det nu til et forbud mod ægteskab mellem alle, der havde fælles tre eller fire gange tipoldeforældre; og dertil kom ægteskabsforbudet i forbindelse med svogerskab og fadderskab.³³

Dette nærmest absurd vidtstrakte incestforbud var ikke et udslag af naive fejlfortolkninger. Der er tilstrækkelig mange tekster fra 800-tallet til 1100-tallet, der viser betænkelighed ved det teologiske og juridiske grundlag for denne definition. Der må have ligget stærke motiver bag indførelsen af så problematiske regler og bag den indædte forfægtelse af dem, som man finder i 1000-tallet og til en vis grad 1100-tallet, indtil de praktiske problemer blev så massive, at Det Fjerde Laterankoncil i 1215 reelt genindførte den romerske slægtskabsberegning i både op- og nedstigende led og indskrænkede incestforbudet til folk med fælles tipoldeforældre.

Disse motiver mener jeg atter skal søges hos kirkefaderen Augustin – eller rettere i Augustins tekster, således som de blev læst i højmiddelalderen.³⁴ Begrebet *caritas* (kærlighed, barmhjertighed) var centralt i Augustins diskussion af ægteskabet. Hans begrundelse for incestforbudet – i den langt mere begrænsede udformning, det havde på hans tid – var, at ægteskabets formål var at udbrede *caritas* i samfundet. Derfor måtte man ikke spilde dets kærlighedsskabende potentiale ved at indgå ægteskab med slægtninge, til hvem man i forvejen, i kraft af blodsbeslægtetheden, var bundet i kærlighed.³⁵ Dette var baggrunden for, at man kunne få den

33. Brundage: *Law, Sex, and Christian Society*, s. 191-192; sml. Moore: *The First European Revolution*, s. 92.

34. For den følgende argumentation, se Michael H. Gelting: »Marriage, Peace and the Canonical Incest Prohibitions: Making Sense of an Absurdity?«, *Nordic Perspectives on Medieval Canon Law*, ed. Mia Korpiola (Publications of Matthias Calonius Society, 2), Saarijärvi 1999, s. 93-124.

35. *Sancti Aurelii Augustini episcopi De civitate Dei libri XXII*, rec. Bernardus Dombart & Alfonsus Kalb, bd. 2, Leipzig 1929, lib. 15, c. 16, s. 93.

tanke at søge at definere slægtskredsen så vidtstrakt som overhovedet tænkeligt. Formålet var at udnytte Augustins argumentation ideologisk. Augustin forudsatte som en selvfølgelighed, at der bestod solidaritet imellem blodsbeslægtede. Alle europæiske samfund delte denne opfattelse, som i øvrigt er ret almenmenneskelig. Men hvem eller hvad bestemte, hvor grænsen for denne solidaritet gik? I praksis var det en variabel, men som regel forholdsvis snæver kreds, det drejede sig om. Her var det nye i den ideologiske offensiv, der for alvor satte ind i løbet af det 11. århundrede: Det gjaldt om at udvide kredsen af slægtninge, som pr. definition var bundet til hinanden i solidaritet og kærlighed, og som en konsekvens heraf også at slå hårdt ned på dem, der forsyndede sig herimod ved at bekæmpe eller endog dræbe deres slægtninge. Visse bodsbøger og love fra højmiddelalderen slog særlig hårdt ned på drab på slægtninge inden for incestforbudets grænser, oftest gradueret efter graden af beslægtethed.

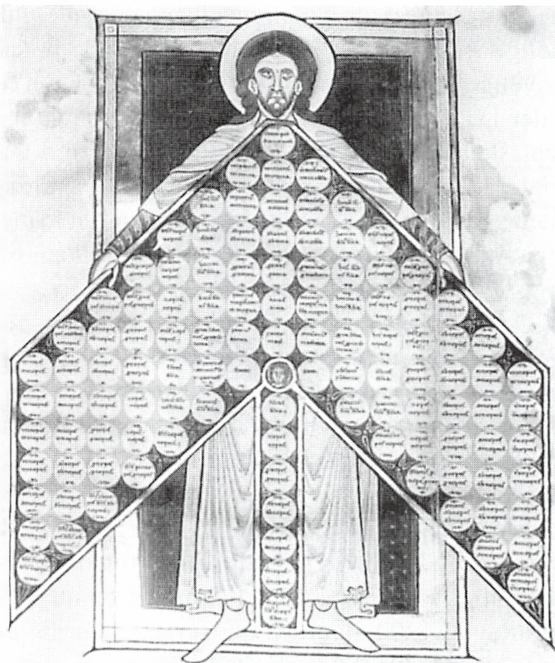
Denne politik ser man ofte udlagt, i forskellige variationer, som begrundet i kirkens materielle interesser, direkte ved at svække de aristokratiske slægtsgrupper, der kunne lægge hindringer i vejen for enkeltpersoners fromme gaver til kirken, eller indirekte ved at give kirken afgørende indflydelse på det centrale element i videreførelsen af samfundets magtstrukturer, som ægteskabet var.³⁶ Ingen af disse udlægninger synes imidlertid at kunne forklare, hvorfor incestforbudet også indskærpedes i forhold til åndeligt slægtskab, som indstiftedes i dåben og fx ikke gav nogen form for arveret.³⁷ Man må tage det augustinske argument for pålydende, for det træk, der var fælles for »biologisk« slægtskab og åndeligt slægtskab, var – i hvert fald ideelt – at begge relationer byggede på kærlighed, *caritas*. Incestforbudet indgik i en aktiv, ideologisk politik, som sigtede på at tage det verdslige samfunds idealforestillinger om slægtens solidaritet på ordet og benytte det til at udvide, ikke indskrænke, den kreds, som var omfattet af denne solidaritet, og at indskærpe, at denne solidaritet ikke – som det var tilfældet i praksis – var en størrelse, der lod sig manipulere, men at den var en absolut, etisk fordring.

En sådan politik kunne selvsagt kun være tænkelig i et samfund, hvor slægtskab vitterlig var stærkt ideologisk valoriseret. Men intet tyder på, at nogen så vidtstrakt slægtsgruppe nogensinde optrådte som en social reali-

36. Fx Goody: *The development of the family*, s. 134-146, 154-156; Brundage: *Law, Sex, and Christian Society*, s. 192-193. Et mere subtilt, men heller ikke overbevisende forsøg på at tolke incestforbudet som et middel til at styrke den ældre generations magt over de yngre findes hos Moore: *The First European Revolution*, s. 92-93.

37. Brundage: *Law, Sex, and Christian Society*, s. 193-194.

Kirkeretslige håndskrifter fra høj- og senmiddelalder indeholder ofte et diagram til at illustrere den kreds af slægninge, med hvem det var forbudt at indgå ægteskab. Bedre end mange ord anskueliggør disse diagrammer, hvor utrolig vidtstrakt det kanoniske incestforbud var. Det viste eksempel stammer fra et håndskrift fra ca. 1200, der nu befinder sig som ms. 967 i stadsbiblioteket i Cambrai. (Efter Hermann Schadt: Die Darstellungen der Arbores Consanguinitatis und der Arbores Affinitatis: Bildschemata in juristischen Handschriften, Tübingen 1982, ill. 68).



tet. Det var en utopi. Men hvis vi et øjeblik foretager det tankeeksperiment, at utopien havde ladet sig realisere, så ville Europas krigeriske aristokrati – og dem var det først og fremmest, det drejede sig om – i løbet af en generation eller to være spundet ind i et sådant netværk af gensidig slægtssolidaritet, at interne konflikter ville have været en umulighed. Politikken var utopisk, men som al praktisk politik sigtede den mod hurtige resultater. Og igen var det overordnede mål at skabe fred. Det var næppe tilfældigt, at der blev foretaget en lille, men signifikant ændring i det uddrag af Augustins diskussion af ægteskabet, som blev optaget i Gratians Dekret. Augustin havde skrevet, at ægteskabet var *quoddam seminarium civitatis* – en slags samfundslivets eller det politiske livs planteskole.³⁸ Men i den version af teksten, der indgik i Gratians Dekret, og som dermed blev grundlæggende for kirkeretten, var dette sted blevet forvansket til *quoddam seminarium karitatis*, en slags kærlighedens eller barmhjertig-

38. *De civitate Dei*, bd. 2, lib. 15, c. 16, s. 93.

hedens planteskole.³⁹ Sammenhængen mellem incestforbudet og den kirkelige fredsideologi illustreres også af de begrundelser, der blev givet i pavelige dispensationer til at indgå ægteskab i forbudte slægtskabsgrader i det 13. århundrede. Begrundelsen var så godt som altid, at det ønskede ægteskab kunne skabe eller opretholde fred mellem gamle fjender. Det gjaldt ikke kun konkrete dispensationer til at indgå ægteskab⁴⁰ eller legitimeringer af allerede indgåede forbindelser,⁴¹ men også de bemyndigelser til at udstede et nærmere angivet antal sådanne dispensationer, som pavelige legater fik med i deres portefølje.⁴²

Det interessante er nu, at alle de fænomener i de nordiske landskabslove, som begrundet forestillingen om det gammeldanske eller det gammel-nordiske »slægtssamfund« – odelsretten, reglerne om fejde og mandebod, Jyske Lovs kønsnævn, arveretten – alle referede de til den definition af slægten, som fandtes i kirkerettens forbud mod ægteskab mellem blodsbeslægtede. Nøjagtig det samme forhold finder man i øvrigt i resten af Europa. Det tyder på, at alle disse regler faktisk er blevet udformet i en kirkelig fredspolitikens tjeneste. Undertiden havde det uventede og uønskede konsekvenser, som det afsløres af Knud VI's skånske manddrabsforordning af 1200, hvorved kongen måtte gribe ind mod drabsmænds misbrug af den vidtstrakte slægtsdefinition i reglerne om udredelse af mandebod til at berige sig på fjerne slægtinges og fremmedes bekostning.⁴³ Sådant går det ofte med ideologisk begrundet politik.

39. C. 35 q. 1 c. un.; Friedberg: *Corpus iuris canonici*, bd. 1, sp. 1262 (sml. smst. n. 54, hvoraf det fremgår, at den lidt tidligere kanonist Yves af Chartres benyttede Augustin-citatet i dets oprindelige form). Jean Gaudemet: »L'apport d'Augustin à la doctrine médiévale du mariage«, *Augustinianum*, 28, 1987, s. 559-570.

40. Fx DD, 2. rk. bd. 1, nr. 270 (1. marts 1259, for kong Valdemar Birgersson af Sverige og Erik Plovpenningss datter Sofie); bd. 3, nr. 119 (23. december 1284, for Birger, søn af kong Magnus af Sverige, og Erik Glippings datter Margrete), nr. 416 (1. september 1290, for hr. Jens Esre og hr. Stig Andersens søsterdatter Inge); etc.

41. Fx DD, 2. rk. bd. 1, nr. 91 (20. januar 1253, for Heinrich, *aduocatus* af Plauen, og Hermann von Leuchtenburgs datter Alheid; denne bulle er tillige en af de få, der giver en dispensation uden henvisning til fredshensynet, idet den også giver dispensation til ægteskab mellem Erwin, søn af grev Ernst af Gleichen, og Cecilie, enke efter grev Niels af Halland: Denne dispensation begrundes alene med den hengivenhed for pavestolen, som var udvist af greven af Gleichen og fru Cecilies slægting ærkebiskop Wilbrand af Magdeburg); bd. 3, nr. 293 (21. maj 1288, for kong Magnus af Sverige og Helvig, datter af grev Gerhard af Holsten), nr. 329 (4. december 1288, for grev Helmold III af Schwerin og Margrete, datter af hertug Erik I af Jylland); etc.

42. DD, 2. rk. bd. 2, nr. 4 (15. marts 1266, kardinallegaten Guido får bemyndigelse til at give dispensation til at indgå ægteskab mellem beslægtede i fjerde led til fire adelige [*nobilibus*] i Danmark, for så vidt det vil være til åbenbar fordel for freden i riget [*dummodo hoc paci regni conferat evidenter*]).

43. DD, 1. rk. bd. 4, nr. 24.

Det væsentlige at slå fast her er, at hvis man betragter kildematerialet fra Danmarks og Nordens højmiddelalder på baggrund af kirkerettens almeneuropæiske udvikling, så fremstår det »gammeldanske« eller »gammelnordiske slægtssamfund« ikke som en samfundsmæssig realitet, men som en kirkelig utopi. Det betyder ikke, at slægtskab ikke var vigtigt for samfundets magtstrukturer, ideologisk og i praksis. En sådan valorisering af slægtskab var forudsætningen for, at utopien overhovedet var tænkelig. Men slægtskab var kun én af mange forskellige, socialt betydningsfulde relationer. Historikernes kanonisering af slægten som *den* afgørende sociale struktur i Danmarks og Nordens højmiddelalder skyldes netop den kanoniske ret.

Summary

Michael H. Gelting: Canon Law and Medieval Nordic 'Kinship Society'

It is still a widespread assumption that the early medieval Nordic societies were organised primarily on the basis of clan-like kinship solidarity, and it is assumed that it was an important objective for the Catholic Church to erode and atomise those traditional solidarities, primarily by means of the rules pertaining to marriage in the canon law. The present article argues that the position of the Scandinavian historians on these matters is fundamentally flawed. By taking their point of departure in the Scandinavian sources and regarding canon law as an external, foreign influence, they do not pay due attention to the context and the historical processes that conditioned the elaboration of ecclesiastical law. If that context is taken into account, there is nothing particular about the policies of the Church towards kinship solidarity in the Scandinavian countries. Far from wishing to dissolve traditional bonds of kinship – it is maintained – the Church strove to strengthen the moral obligations of kinship as a means to promote internal peace. The exceptionally far-reaching prohibitions against consanguineous marriage are viewed in this context, and it is pointed out that the rules on the rights and obligations of kinsmen in the medieval Scandinavian law books refer uniformly to the canonical incest prohibitions in their definition of kindred. Similarly, the rules of the law books on inheritance seem to have been heavily influenced by the Church in the interest of reducing occasions for conflict between kinsmen. The very provisions in the Scandinavian law books that have served as the foundation for the interpretation of early Nordic societies as 'kinship

societies' are thus claimed to be the product of an ideological, ecclesiastical project to use pre-existing ideals of kinship solidarity everywhere in Europe in the interest of internal peace within Christian society.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Rentegods og hovedgårdsdrift i hertugdømmet Slesvig 1524-1770

Af Karl-Erik Frandsen og Bjørn Poulsen

Den 26. september 2003 forsvarede lektor, lic.phil. Carsten Porskrog Rasmussen ved Aarhus Universitet sin afhandling »Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770« (Institut for Grænseregionsforskning 2003) for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var lektor, dr.phil. Karl-Erik Frandsen, Københavns Universitet, og Oberarchivrat, Dr. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, Staatsarchiv Hamburg. Som opponenter ex auditorio optrådte professor, dr.phil. Birgit Løgstrup og det tredje medlem af bedømmelsesudvalget, professor, dr.phil. Bjørn Poulsen, begge fra Aarhus Universitet. I det følgende gengives i lettere bearbejdet form Karl-Erik Frandsens indlæg som 1. officielle opponenter og Bjørn Poulsens indlæg som opponenter ex auditorio.

Godssystemer i Slesvig 1524-1770

Denne afhandling er den første monografi om godssystemerne i hertugdømmet Slesvig inden for de gamle grænser før 1864. Der er således i højeste grad tale om et pionerarbejde, både med hensyn til emne og geografisk område, og begge dele er særdeles velvalgte.

Forfatteren, der er lektor i historie ved Aarhus Universitet, har arbejdet med emnet i en længere årrække, både for så vidt angår godser i Danmark som i hertugdømmet Slesvig. Han bidrog således sammen med Hans Schultz Hansen, Kaare Ulrich Jessen og Klaus Thingholm Kristensen til værket *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919* (1987), og han skrev om adelens godsrigdom 1490-1660 i Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660* (2001). Carsten Porskrog Rasmussen har også haft praktiske forudsætninger for at arbejde med landbrugs- og godshistorie, idet han er vokset op på en bondegård og har haft sommerferiearbejde i mange år på Rosenholm Slot.

Interessen for de slesvigske forhold og et grundigt kendskab til arkivmaterialet fik han under otte års ansættelse ved Institut for Grænseregionsforskning, hvor han blev opmærksom på de særlige muligheder, som studiet af godsstrukturer specielt i Slesvig rummer. Der er dels tale om de

store kontraster mellem fyrsternes og adelens godser og dels om de markante forskelle mellem de forskellige landskaber og jordbundsforhold i Slesvig, varierende fra den frugtbare lerede morænejord mod øst over de sandede hedesletter og bakkeøer i Midtslesvig til den frodige marsk mod vest.

I afhandlingen opererer Carsten Porskrog Rasmussen med to hovedtyper af godssystemer, således som det fremgår af bogens titel: rentegodsdrift (tysk: *Rentengrundherrschaft*) og hovedgårdsdrift (tysk: *Gutsherrschaft*). I den første type af godser var godsejerens indtægt hovedsagelig baseret på bøndernes landgilde og andre afgifter, mens det i den anden type især var udbyttet af hovedgårdsmarken, drevet af de hoveripligtige bønder, der var afgørende for godsets drift. Parallelt med disse økonomiske forskelle var der også strukturelle forskelle. Ved rentegodserne var hovedgårdsmarken gerne relativt lille og bøndergodset ofte meget spredt, mens godser baseret på hovedgårdsdrift havde en stor hovedgårdsmark, og en betydelig del af bønderne boede så tæt på hovedgården, at de kunne udføre deres hoveri. Der skal altså foretages både en strukturel og en funktionel analyse af det enkelte gods på et bestemt tidspunkt, for at det kan typebestemmes, og det viser sig i praksis ofte at være lettere sagt end gjort.

Forfatteren har nu ikke desto mindre udført denne imponerende forskningsopgave for hele hertugdømmet Slesvig for den lange periode mellem 1524 og 1770. Dette dokumenteres i afhandlingens bind II, hvor der for hvert enkelt gods, hvorfra der er bevaret et godsarkiv eller foreligger andre oplysninger, er foretaget en grundig og systematisk gennemgang af godsets historie med særlig vægt på ejendomsforholdene, erhvervelse af eller nedlæggelse af bøndergårde og/eller landsbyer samt udviklingen af hovedgårdsmarken. Oversigten er opdelt i adelsgodserne, de sønderborgske hertugliniers godser og endelig de landsherrelige ladegårde, der som oftest er de bedst belyste, da arkivmaterialet er bedre bevaret end for adelsgodserne. Et særligt problem har været de forskellige betegnelser for gårde og huse både sprogligt og regionalt, hvor en gård ofte var drevet af flere familier og kun i afgiftsmæssig henseende var en enhed. Dertil kommer de forskellige betegnelser for størrelsen af de enkelte brug, hvor man kun i de kongerigske enklaver i hertugdømmet brugte den veldefinerede enhed »tønder hartkorn«, men ellers anvendte det vanskelige begreb »en plov« (nærmest svarende til det danske begreb »en helgård«) samt forskellige areal- og udsædsbetegnelser. Det må have været et næsten umenneskeligt arbejde at holde styr på og omregne disse forskellige enheder.

Afhandlingen er forsynet med et meget grundigt udarbejdet stednav-

neregister med lokalisering af den enkelte bebyggelse til sognet samt et lige så fint personnavneregister. Begge registre har naturligvis været vanskelige at udarbejde. Med hensyn til stednavnene har forfatteren valgt at bruge de moderne henholdsvis danske og tyske navne efter 1920-grænsen, hvilket i praksis har været det eneste mulige. Som en hjælp til læseren (og forfatteren) er bind II forsynet med kort over hvert område, hvor Carsten Porskrog Rasmussen har taget O.N. Olsens kort fra 1836, der blev udarbejdet på grundlag af Videnskabernes Selskabs opmålinger, og på dette har han indtegnet de enkelte godser med en cirkel og en understregning af navnene. Desværre er kortene gengivet så utydeligt, at de næsten er ulæselige.

Bind II er således (med undtagelse af kortene) en guldgrube for enhver, der interesserer sig for Slesvigs historie og specielt for ejendoms- og godshistorien. De fyldige og præcise henvisninger til arkivalier og litteratur gør sammen med registrene bogen til et helt uvurderligt hjælpemiddel.

Bind I rummer selve fremstillingen og resultaterne af undersøgelsen. Bogen indledes med en god oversigt over begreberne *Gutsherrschaft* og *Grundherrschaft* og deres historiografiske udvikling. Disse begreber blev udviklet i tysk historieskrivning i slutningen af 1800-tallet og fik en renaissance i den østeuropæiske forskning efter 1945. Det var vigtigt for DDR-historikerne at dokumentere, at grænsen ved Elben var en gammel kulturgrænse med *Gutsherrschaft*, hoveri og livegenskab som noget karakteristisk for Østeuropa, hvilket man efter 1989 har haft travlt med at sætte spørgsmålstegn ved. Carsten Porskrog Rasmussen opretholder alligevel denne terminologi, men afviger dog fra den rene dualisme og erkender, at der specielt i Nordøstslesvig var et stort område med blandingsformer. »Stort set ingen bønder ydede kun hoveri, og omvendt forekom der mange steder Gutswirtschaft i ganske beskedne udformning« (s. 25). Det helt afgørende resultat af afhandlingen er imidlertid, at der i hvert fald efter år 1600 kan identificeres en region i Sydøstslesvig med typisk *Gutsherrschaft* helt domineret af adelsgodser, mens det nordlige og centrale Slesvig havde et lige så typisk *Grundherrschaft* på hertugernes godser. Afvigende fra denne model var dels marskområderne med deres selvejerbønder, hvor godssystemerne kun var lidt udviklede, og det østlige Nordslesvig, hvor der var blandingsformer mellem hovedtyperne.

Derefter følger et kapitel om udviklingen i ejendomsfordelingen i Slesvig 1524-1770, hvor det afgørende er, at der ikke skete de store ændringer i perioden. Andelen af gods, der tilhørte landsherrerne, var meget stor, nemlig efter reformationen på op til 70%, men til gengæld var det relativt beskedne adelsgods koncentreret til de tre halvøer Dänischwohld, Svans

og Angel samt Lundtoft herred, hvor det ydermere var struktureret således, at der ofte kun var én herre over hver landsby, hvilket gav gode muligheder for udviklingen af hovedgårdsdriften.

I kapitel 4 vises en anden stabil faktor i Slesvig, nemlig landgildens principielle uforanderlighed. Uden at der kan påvises nogen juridisk bindende bestemmelse, ser det ud til, at kun hvis der skete markante ændringer i en fæstebondes forhold, kunne der ske ændringer i landgilden, samt at domstolene håndhævede dette princip. I markant modsætning til kongeriget viser det sig, at en stor del af bønderne især i Sydslesvig betalte en væsentlig del af deres landgilde i form af penge. Som følge af inflationen betød dette, at godsejerne fik relativt mindre ud af landgilden i tidens løb, og det kunne efter forfatterens mening nærmest tvinge en godsejer til at indføre øget hovedgårdsdrift og direkte nedlægge bøndergårde (s. 557). Omvendt betød landgilde i naturalier som i Nordslesvig og i kongeriget, at godsejerne frem til ca. 1650 fik et stadigt stigende udbytte af bøndernes afgifter, såfremt de ellers betalte dem. Meget interessant er også Carsten Porskrog Rasmussens påvisning af, at afgiftstrykket synes at have været størst i Nordslesvig, specielt i morænelandskabet, men væsentligt mindre på hedesletter og bakkeøer og relativt mindre i Sydslesvig.

I de efterfølgende kapitler behandles de landsherrelige godser. Det viser sig, at i anden halvdel af 1500-tallet drev hertugerne en meget aktiv godspolitik med oprettelse af nye ladegårde, der blev drevet ved hoveri. Det er interessant at bemærke, at da kong Frederik 2. efter 1580 overtog Haderslev amt, blev dette den del af riget, hvor kongen havde det største net af hovedgårde og satsede mest på hovedgårdsdrift. Christian 4. fortsatte denne politik med »frygtindgydende effektivitet« (s. 140). Resultatet blev, at Haderslev amt omkring 1625 var »helt rensat for adelsgårde«, mens der ikke skete noget tilsvarende i Flensborg amt, der også hørte under kongen.

Meget mærkeligt skete der derpå i de første tre årtier af 1600-tallet en gradvis afvikling af denne godsdrift med afløsning af hoveriet mod pengeafgifter og udstykning eller bortforpagtning af en del ladegårdsmarker. Det ser ud til, at hovedgårdsdriften ikke kunne betale sig, og at de fyrstelige godsejere efter omlægningen nåede op på et højere indtægtsniveau end før, samt at bønderne var i stand til at betale afgifterne for hoveriafløsningen, som ikke var permanente som landgilden. En markant undtagelse er hertug Hans den Yngres lille hertugdømme i Nordøstslesvig. Han drev en særdeles aktiv og rationel godspolitik og skal have nedlagt hen ved 100 bøndergårde.

Slesvig blev meget hårdt ramt af krigene og pesten i 1650'erne, og på

domænegodserne var udviklingen frem mod år 1700 mest præget af konsolidering og fortsat afvikling af hoveriet, men med store lokale forskelle.

Hele sidste halvdel af bogen omhandler udviklingen på de adelige godser. Der fandt den samme udvikling i retning af øget hovedgårdsdrift sted fra midten af 1500-tallet, men det afgørende er, at i modsætning til landsherrernes godser fortsatte på adelsgodserne tendensen med nedlæggelse af bøndergårde, arrondering omkring hovedgården af de tilbageblevne bønder og udvidelser af hovedgårdsmarkerne. Denne udvikling varede ved helt frem, til katastroferne brød ind over landet ved midten af 1600-tallet. Forfatteren konkluderer side 560, at »de østlige godser havde omkring 1630 en økonomi, hvor hovedgårdsdriften helt overskyggede bøndernes afgifter. Den definitive overgang til Gutsherrschaft var sket nu.« Når det kunne betale sig for adelen at fortsætte med hovedgårdsdriften, mens landsherrerne vendte tilbage til rentegodset, så skyldes det efter forfatterens mening, at en stor del af adelens bønder var livegne, som godsjerne kunne tvinge til et øget hoveri, mens det tilsvarende ikke var tilfældet med de normalt dårligere arronderede fyrstelige godser, selv om livegenskabet principielt gjaldt fra 1614 for hele Slesvig. I Danmark og Sverige har forklaringen på udviklingen af hovedgårdsdriften især knyttet sig til skattelovgivningen, som klart favoriserede de store hovedgårde med mange ugedagsbønder, der hyppigt ydede hoveri, idet disse var fritaget for de tyngende ekstraskatter, ligesom selve hovedgårdsmarken var skattefri. Da det slesvigske skattesystem imidlertid var baseret på en samlet skat af godsets antal »plove«, der blev fastlåst for det enkelte gods fra 1626, gælder denne forklaring ikke her.

En yderligere forklaring på, at hovedgårdsdriften fortsatte på de østlige adelsgodser helt frem til landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, finder forfatteren i den intensivering af udnyttelsen af hovedgårdsmarkerne, som fandt sted i form af indførelsen af koppelbrug til afløsning af trevangsbruget. Dette gav en bedre økologisk balance mellem kornavl og græsning, som ydermere gav grundlag for fremvæksten af mejeribruget, der sikrede godsejerne (og bønderne) gode indtægter fra eksport til det nærliggende nordtyske marked.

Det har været en stor vanskelighed ved arbejdet med afhandlingen, at oplysninger om hoveriets omfang kun foreligger meget sporadisk for enkelte godser før midten af 1700-tallet. Derfor har det kun omtrentligt været muligt at vurdere værdien af hoveriet for godsejerne og belastningen for bønderne. Carsten Porskrog Rasmussen har valgt den løsning, at han ud fra de bevarede godsregnskaber vægter den relative størrelse af udbyttet af hovedgården over for indtægterne fra bøndernes landgilde og andre

afgifter. Hvis langt den største del af godsejerens indtægt kommer fra driften af hovedgården, så er det *Gutsherrschaft*, og hvis den tilsvarende del udgøres af bøndernes afgifter, så klassificerer forfatteren det som *Rentengrundherrschaft*.

Et andet væsentlig problem har været, at der kun findes sparsomme oplysninger om hovedgårdenes arealer før omkring 1800, og det samme gælder bøndergården. Først ekstraskattekommissionen for de adelige godser indkaldte opmålinger 1802-03, og disse er lavet mellem 1780 og 1803. De eneste godser og landsbyer, hvorfra der findes opmålinger af arealet, er fra Schackenborg og Trøjborg og de øvrige landsbyer i de kongerigske enklaver, der blev opmålt til brug for udarbejdelsen af Christian 5.s matrikel 1688. Denne kilde har forfatteren imidlertid ikke brugt.

Det, som forfatteren i virkeligheden kan måle, er derfor ændringer i antallet af bøndergårde, hvad enten de blev nedlagt, købt eller solgt, og som nævnt ovenfor er begrebet en bondegård langt fra nogen entydig størrelse.

I tabel 13.4 på side 526 har Carsten Porskrog Rasmussen meget instruktivt sammenfattet resultatet af sine undersøgelser af adelens godspolitik med hensyn til køb af fæstegårde og nedlæggelser af sådanne i forbindelse med oprettelser og udvidelser af hoved- og avlsgårde. Tabellen er fordelt på seks regioner samt godserne Trøjborg og Schackenborg, der egentlig hørte til kongeriget, og den viser bedre end mange ord den markante forskel mellem de tre halvøer mod sydøst på den ene side og resten af Slesvig på den anden side. Mens henved halvdelen af alle fæstegårde, der eksisterede i 1543, blev nedlagt på halvøerne, så var det tilsvarende tal kun mellem 13% og 17% for resten af Slesvig.

Endelig afrundes afhandlingen med en sammenfattende konklusion i kapitel 20, som i grove træk er refereret i det ovenstående, samt en meget nyttig og perspektivrig diskussion af Slesvigs placering i forhold til godsstrukturerne i nabolandene i kapitel 21. Det er ikke så overraskende, at det danske godssystem i hovedtræk ligner regionen i Nord- og Østslesvig med »det tostrengede system«, og egentlig heller ikke, at f.eks. Holsten og Mecklenburg har særdeles mange træk fælles med *Gutswirtschaft*-området i Sydøstslesvig. Vanskeligere er det at finde forbilleder for det slesvigske *Rentengrundherrschaft*, selv om der selvfølgelig er paralleller her til i den vestlige del af Nordtyskland.

Afhandlingen slutes med en forbilledlig bibliografi over trykte værker og en udtømmende og præcis oversigt over de benyttede arkivalier. Endelig er der en 30 sider lang »Zusammenfassung«.

Carsten Porskrog Rasmussens resultater er så veldokumenterede, at der næppe kan rokkes ved dem. Derimod kan man nok diskutere, hvorfor udviklingen gik således som beskrevet, og hvorfor Slesvig fik en så markant regional fordeling af godssystemerne. Forfatteren er vældig god til at analysere sit materiale ud fra spørgsmålene hvad, hvor og hvornår, men hvorfor udviklingen kronologisk og geografisk gik som konstateret, har han ikke mange bud på, hvilket læseren da godt kunne vente sig i en disputats.

Dog vover Porskrog Rasmussen sig på side 37 ud i noget, der kunne ligne en tese: »Det antages her, at godsejerne i hvert fald i den første del af perioden repræsenterede den væsentligste dynamiske kraft bag godssystemets ændring«. Det er derfor nærliggende i det følgende at undersøge en enkelt godsejers dispositioner på sine godser i Slesvig for at se, om denne tese holder. Som eksempel er valgt en godsejer, hvis aktiviteter inden for godsdriften er særligt godt belyste, nemlig rigsfeltherren Hans Schack (1609-1676). De godser, der skal undersøges, er Schackenborg og Gram, med et afsluttende udblik til det sjællandske Gisselfeld.

Efter at have leveret kongen og byen uvurderlige militære og organisatoriske tjenester under Københavns belejring købte Hans Schack i 1661 for knap 100.000 rigsdaler det gamle Møgeltønderhus gods i de kongerigske enklaver i Vestslesvig. Købesummen blev modregnet i de store summer, som staten skyldte ham for udlæg og tjenester under krigen. I 1663 arronderede han godset ved et stort mageskifte med Ribe Domkapitel og Ribe Hospital, hvorved næsten alle hans bønder kom til at ligge inden for en afstand af 15 kilometer fra hovedgården, som blev omdøbt til Schackenborg. Endelig fik han i 1673 (igen modregnet i hans tilgodehaver) ca. 40 bøndergårde af kronen, især i Emmerlev sogn lige nord for Møgeltønder, hvilket dels betød, at en stor del af bønderne ville kunne yde hoveri på Schackenborg og dels, at godset (næsten) nu var så stort, at det kunne erigeres til et grevskab. Det sidste blev tilfældet, men det første blev aldrig effektueret.

De strukturelle forudsætninger for indførelsen af en rationel hovedgårdsdrift var ellers til stede, og det var de funktionelle forudsætninger også. Hovedgårdsmarken til det gamle Møgeltønderhus var ikke særlig stor, og i årene efter købet lod Hans Schack en del bøndergårde lægge ind under hovedgården. Omkring 1672 lod han endvidere hovedgårdsmarken udvide meget betydeligt og iværksatte en målrettet forbedring af markerne kvalitet ved gravning af grøfter og opkastning af volde med henblik på indretning af hovedgårdsmarken til kobbelfrugt, hvilket er dokumenteret ved en række interessante håndtegnede kort i godsarkivet, der blev fremdraget af P.Kr. Iversen i en afhandling i *Sønderjyske Aarbøger* 1942.

Hoveriet på Møgeltønderhus havde været afløst med penge siden Torstenssonkrigen, så det er forkert, når det side 439 nævnes, at bønderne hidtil (det vil sige 1661) havde gjort hoveri på hovedgården.

Hans Schack gik et skridt videre, idet han bortforpagtede hovedgårdens marker og enge til bønderne for 1.000 rigsdaler om året, samtidig med at han opkrævede hoveripenge for alle godssets bønder på ikke mindre end 10 rigsdaler om året for en helgård.

I bind II side 155 skriver forfatteren: »Et forsøg på at gennemføre egentlig hovedgårdsdrift i 1673 mislykkedes. Derimod inddrog Hans Schack hele 12 gårde 'Ved Åen' under hovedgårdstaksten. Disse gårde blev ikke forvandlet til herregårdsmark, men bortforpagtet på markedsvilkår.«

Om det sidste skal bemærkes, at gårdene »Ved Åen« ifølge markbogen 1683 var marskgårde, som slet ikke havde nogen agerjord, men bønderne levede af studeopdræt og anden kvægavl, så det, der kunne inddrages under hovedgårdsmarken, har højst været enge.

Vedrørende forsøget på hovedgårdsdrift må det påpeges, at et sådant forsøg fra Hans Schacks side ikke kan dokumenteres. Det er sandt, at der var voldsomme bondeprotester på Schackenborg i disse år, noget som der ikke er mange eksempler på i kongeriget. Bønderne ved Møgeltønder Birketing indgik i 1672 en regulær sammensværgelse og henvendte sig først til kongen under et besøg i Flensborg og rejste derefter i et veritabelt bondetog med 60 deltagere til København og klagede over Hans Schack. Sagen endte for Højesteret, hvilket Carsten Porskrog Rasmussen mærkeligt nok ikke nævner, til trods for at det ikke var mange sager, hvor bønder var involverede, der kom så langt i systemet.

Af Højesterets protokoller i Rigsarkivet (Arkiv nr. 1790: Højesteret, Domprotokol nr. 15, 1678, fol. 1095ff) fremgår det, at den tidligere birkefoged ved Møgeltønder Birk, Anders Nissen, har klaget over den behandling med uretmæssig fængsling og ulovlig dom ved birketinget, gennemtvunget af grevens foged, med konfiskation af hans gård samt landsforvisning, som han har været udsat for i forbindelse med bøndernes protestaktion.

Sagens akter viser også tydeligt, at bøndernes klager ikke rettede sig mod hoveriet på hovedgårdsmarken, men kun mod, at de ved dennes omdannelse til koppelbrug mistede græsning og tilflugtspladser til deres kvæg i tilfælde af stormflod. Det afgørende i klagerne var derimod, at Hans Schack brugte udvidelsen af hovedgårdsmarken til at kræve en øget forpagtningsafgift, samt at godsadministrationen ved omregningen af deres landgilde i naturalier til betaling i penge brugte en forkert takst, idet

landgilden var opført i Møgeltønder-mål, der var større end den normalt anvendte Åbo-tønde.

For Anders Nissen var det egentlig farligere, at han havde anfægtet kongens brev til Hans Schack fra 1664 om, at han frit kunne nedlægge bøndergårde, for at gøre sig sit gods så nyttigt som muligt. Anders Nissen hævdede, at bønderne under Møgeltønder siden arilds tid havde været arvefæstere, fordi de selv havde inddiget deres jord, og det mente han ikke var blevet ændret, selv om kongen var blevet arvekonge. »Ved arvehyldningen lovede Frederik 3. at blive os en naadig Herre og Konge, ikke at vi skulle fordærvs og til fremmed Politie bortsælges«.

Det er interessant, at en slesvigsk bonde kunne skrive således til landets Højesteret og tilmed slippe godt fra det. Ved dommen, der var et rent kongeligt diktat uden votering i Højesteret, blev det fastslået, at Anders Nissen allerede havde udstået sin straf og derfor ikke skulle straffes yderligere, men at forvisningen fra grevens territorium skulle stå ved magt. Den betød dog kun, at han kunne sidde trygt i Kannikhus 2 kilometer vest for Schackenborg.

Sagen viser tydeligt, at det ikke kun var godsejerne, der bestemte udviklingen, men at de sandelig i de slesvigske bønder havde modspillere, der ikke uden videre lod sig drive rundt. Carsten Porskrog Rasmussen kan også dokumentere (s. 439), at Hans Schack trods alt gjorde en god forretning, idet indtægterne fra den konverterede landgilde og ikke mindst de bortforpagtede hovedgårdsjorder langt oversteg, hvad man ellers kunne have forventet at få ved en direkte hovedgårdsdrift. Forfatteren mener, at der var tale om en udstykning af hovedgårdsmarken og bortforpagtning »på markedsvilkår«. Dertil må indvendes, at hovedgårdsmarken blev bortforpagtet kollektivt til alle bønderne i Møgeltønder Birk, samt at det var et noget specielt marked, hvor de, der protesterede over prisen, kom en tur i Schackenborgs kælder.

Vi går derefter videre til Gram. I 1663 udvidede Hans Schack sine slesvigske besiddelser ved på en auktion at købe det gamle Gram gods, som han fik for en symbolsk pris på 13.000 rigsdaler, da det var slemt ødelagt efter krigen. Gram ligger på grænsen mellem hedeslette og bakkeø, og jorden er meget sandet. Godsejeren iværksatte straks en målrettet opbygning af godset med opførelse af nye avlsbygninger, indkøb af en stor besætning og udvidelse af hovedgårdsmarken ved at inddrage jord fra de omkringliggende landsbyer og efterfølgende indretning af hovedgårdsmarken til 10 store kobler.

I modsætning til Schackenborg var det helt klart Hans Schacks mål at drive Gram ved *Gutsherrschaft*. Derfor arronderede han fæstegodset ved

at købe 22 gårde fra Haderslev amt. Problemet var bare, at disse »Nygram-bønder« hævdede, at de var selvejere og derfor ikke kunne pålægges hoveri.

Som Carsten Porskrog Rasmussen viser i tabel 18:4 (s. 518), så var hele omlægningen af Gram gods ikke nogen stor succes. Godset gav regulært underskud i mange år, og først henimod år 1700 var der tale om »et gods i nogenlunde normal drift«.

Selv om det ligger helt uden for afhandlingens undersøgelsesområde, skal det alligevel nævnes, at Hans Schack ikke var blevet mere afskrækket af sine slesvigske erfaringer, end at han i 1670 købte Gisselfeld på Østsjælland, med Peder Oxes smukke hovedbygning.

Ligesom i Gram iværksatte han en energisk aktivitet for at modernisere godset i retning af *Gutswirtschaft*. 1671 blev Hesede by på otte gårde nedlagt og indlemmet under hovedgården, og med 70 tdr. land fra Bråby og en øde gård i Nielstrup blev Gisselfeld en af landets største hovedgårde.

1682 var hovedgårdsmarken vurderet til 235 tdr. htk. eller 936 tdr. land agerjord, men det dyrkede areal samt engene kom op på 1.800 tdr. land. Bøndergodset bestod 1670 af 84 gårde samt et stort antal huse. Lige omkring hovedgården lå dog kun 56 gårde, hvilket betød, at hver hoveripligtig bonde skulle dyrke ca. 20 tdr. land på hovedgårdsmarken, hvilket var en ganske stor byrde.

Der er næppe tvivl om, at Hans Schack også her spændte buen for hårdt, og i 1687 måtte enkegrevinde Schack søge kongen om, at en skatterestance måtte blive eftergivet på grund af det meget øde og forarmede gods, der hørte til Gisselfeld.

Medens man kan forklare det dårlige resultat på Gram med den sande jord, som gav et for ringe udbytte af hovedgårdsmarken, så havde Gisselfeld noget af landets bedste jord og tilmed gode enge og skove. Det må derfor skyldes godsejerens overbelastning af bønderne, at det gik så dårligt.

Det er interessant at se, at en og samme godsejer valgte forskellige modeller for driften af sine godser. Mens Hans Schack på Schackenborg til trods for omfattende investeringer i bygninger og marker valgte at trække sig helt ud af driften og udelukkende satse på bøndernes pengeafgifter for afløst landgilde og hoveri samt for forpagtning af hovedgårdsmarken, så valgte han på Gram og Gisselfeld at satse på traditionelt *Gutsherrschaft*.

Da Carsten Porskrog Rasmussen i sit store værk har været utilbøjelig til at give en forklaringsmodel for den regionale fordeling af de slesvigske godssystemer, skal jeg vove at fremsætte en her. Alene det store sammen-

fald i geografisk udstrækning af godssystemerne på den ene side og de naturgeografiske og især jordbundsmæssige forhold i Slesvig på den anden side, gør det nærliggende at pege på, at der kan være en sammenhæng. Jeg tror, at *Gutswirtschaft* for at kunne lykkes krævede en tilstrækkelig god agerjord, for at bøndernes arbejde på hovedgårdsmarken kunne give godsejeren et rentabelt udbytte i forhold til de omkostninger, der var forbundet med hoveriet. På den sandede jord på bakkeøer og hedesletter i Midt- og Vestslesvig var dette ikke tilfældet, og derfor var *Grundherrschaft* den mest rentable form for godsdrift, der tog hensyn til de økologiske realiteter. Det er værd at bemærke, at når driften for godsejeren på Schackenborg var profitabel, så skyldtes det især, at bønderne på randen af marsken kunne have et stort kvæghold og producere stude, der gav dem en sådan indtægt, at de (ganske vist under protest) kunne betale de store afgifter til Hans Schack. Når driften på Gram endte med at blive rentabel, så skyldtes det først og fremmest produktionen af okser og i en periode også mejeribruget.

Carsten Porskrog Rasmussen har med sit store arbejde lagt en stor og urokelig grundsten til det videre arbejde med de danske og europæiske godssystemer. For at også andre end danske forskere kan drage fordel af denne indsats, er det derfor et velbegrundet ønske, at bogen snarest må udkomme på tysk.

Karl-Erik Frandsen

De slesvigske godser

Carsten Porskrog Rasmussens afhandling *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770* fremtræder usædvanlig konsekvent og veldokumenteret. Som i enhver fremstilling er der imidlertid også i denne emner, der kan drøftes. Her skal tre punkter drages frem. Det første er ikke godserne, men de folk, der udgjorde den ene del af godsernes driftsunderlag: bønderne, de mere eller mindre selvstændige småproducenter, der gav afgifter til og arbejdede for godserne, eller som eventuelt slet ikke havde noget med godser at gøre. Den supplerende del af driftsunderlaget for godserne var naturligvis driften af selve hovedgårdens jord, som afhandlingen behandler så glimrende, at der næppe er meget at sige til det. Mit andet punkt er, om der kan findes mere kildemateriale til emnet de slesvigske godser, end Porskrog Rasmussen trækker på, samt i den forbindelse, om der eventuelt skulle

være nogle enkelte løse ender i hans afhandling. Det tredje punkt er afhandlingens forklaringer på den godsstruktur, der så grundigt skildres.

1. *Bønder under en godsmodel*

Det var ikke altid let at være slesvigsk bonde under et godssystem. Det gjaldt måske helt særlig i 1600-tallets anden halvdel og i 1700-tallets første del. I Morkær/Mohrkirchen amt stønnede man i 1670'erne under åget og noterede i den stedlige Kirchenchronik: *Gott helfe den Gerechten und steure alle Ungerechtigkeit, und stehe den armen, elenden und verdrückten Untertanen mit seinen Sorgen bei und gebe Ihnen ein christlichgeduldig Herze und Rat und Tat, wie sie in diesen betrübten und bedrückten Zeiten mögen durchwogen; denn sonst wird's nicht besser.*¹ Men herrene havde det heller ikke let. På slottet i Gottorp klagede Otto Blome i 1623: *Ich konde tho Bollingstede allerlei nies anfangen* – »Jeg kunne begynde en hel del nyt i Bollingstedt«. ² Bollingstedt var ligesom Morkær et af de kongelige amter, et gestgods erhvervet af hertugen af Gottorp, som det udmærket skildres i Porskrog Rasmussens afhandling. Blome fortsatte: »Men hvad hjælper det. Bønderne gør indsigelse derimod. Det plejer at bekomme en ilde«. At han faktisk mente dette, kan vi se side 413 i Carsten Porskrogs afhandling. Der skete ingen udvidelse af godsdriften på Bollingstedt i årene mellem 1610 og 1631.

Blomes overvejelser, som vi kender fra Jacob Fabricius den Yngres optegnelser, er ikke uinteressante. For de første reflekterer de, at overvejelserne over godsdriften tumlede rundt i godsejernes hoveder, men at det muligvis ikke altid var driftsrationelle overvejelser, der lå dybest. Blome anførte nemlig: »Da Otto v. Qualen var amtmand i Kiel, tænkte han på at nedlægge (*verlegen*) nogle bøndergårde. Men han læste et ord om, at den, der forjog bønder, plejede at pådrage sig Guds vrede. Så han lod det være«. En godsejer kunne åbenbart godt overveje, om han øvede kristelig gerning, når han førte godspolitik. Blomes betragtninger viser for det andet, at man var klar over det, der i Porskrog Rasmussens afhandling afsløres utvetydigt, nemlig at der var forskel på de forskellige egne i hertugdømmerne. Adelsmanden sagde: »Bønderne (*de husslüde*) i Angel er meget bedre end de i Holsten; de tager sig endnu flittigt af deres landbrug, vil gerne fremad, gør ufotrødent deres, men disse [holstenerne] gør ikke deres. De er slemme fyre; hvor de alene råder, dér ville jeg ikke gerne være

1. Her citeret efter Johannes Callsen, *Der Hof Mohrkirchen. Edelhof. Kloster. Dominialgut. 1360-1778*, Freienwill 1983, s. 34.

2. *Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644*, udg. A. Andersen, Tønder 1964, s. 44.

blandt dem«. Her kommer ikke kun Gud ind i overvejelserne, men også angsten for modstanderen, bonden. Og fjendeforholdet gøres tydeligt af Blomes sidste noterede ord ved denne lejlighed: *De bur is ein wunderlich creatur. Rustica gens est optima flens, sed pessima ridens* – »Bonden er en underlig skabning. Landbefolkningen er bedst, når den græder, men værst, når den ler«. Disse mentale forhold, kristeligheden eller anstændigheden og den følelsesmæssige side af magten eller klasserelationerne, er faktisk ikke noget, der spiller en fremtrædende rolle i Porskrog Rasmusens afhandling, men kunne vel have været taget i betragtning. Kun meget forsigtigt nærmer forfatteren sig problemkomplekset i kapitel 19.

Blomes betragtninger gælder bønderne i Angel, et område, hvor vi har eller får et ret klassisk godsområde med bønder indpasset i et godssystem. Her passer den i bogen fremlagte godsanalysemodel glimrende. Det kan så lede videre til den betragtning, at det at behandle og skrive om godser har sin største begrundelse i egne, hvor bønder i stort tal indgår i godssystemer. Det kan derimod formentlig føre til skævheder at analysere ikke-godsdominerede områder i modellen. Her kan roligt sige, at de slesvigske bønder, der analyseres, langtfra udgør en homogen gruppe.³ Der var blandt bønderne i Slesvig givetvis større variationer i livsvilkår og social status end mange andre steder. De havde ofte ret store dispositionsmuligheder og adgang til kapital. I året 1591 finder vi således et eksempel på et reelt selvejerløb i den vestlige del af Flensborg amt, hvor 12 bønder for 5.000 rigsdaler købte ejerskabet til deres gårde. Købsbeløbet skulle forrentes med 6% p.a. og afdrages til landsherren i tre terminer på Kieler Umschlag.⁴ De udstrakte dispositionsmuligheder var naturligvis særligt markante i Vestslesvig-Nordfrisland, men kan også konstateres på geesten. Der er således i perioden omkring 1500 flere eksempler på, at bønder i Kær herred forpagtede lavadelsgods. Fra 1400-tallet kan man inddrage eksempler som herredsfogeden i Vis herred Las Jensen, der i 1462 af kong Christian lejede hovedgården Nørre Hakstedgård imod at betale 50 mark i indfæstning og seks mark i årlig leje.⁵ En af den slags herredsfogeder var også den bekendte Nis Henriksen til Hajstrupgård, der ud over den gård, han selv boede på, rådede over en gård i Bylderup, en i Vollerup i Bjolderup sogn og Vrågård i Burkal sogn. Til hans velstand kan det be-

3. Jf. Bjørn Poulsen, *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, Odense 1990; Per Ethelberg, Nis Hardt og Bjørn Poulsen, *Det Sønderjyske Landbrugs Historie: Jernalder, Vikingetid og Middelalder*, Haderslev 2003, s. 627-649.

4. N. Falk, *Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes*, 3, Altona 1825, s. 376-377.

5. Jf. Bjørn Poulsen, *Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Haderslev 1988, s. 231.

mærkes, at han 1540 betalte skat af 580 mark.⁶ Ser man på skattelisterne fra 1540'erne, viser det sig, hvor velhavende folk var ude vestpå. I Højer, Kær, Viding, Horsbøl og Bøking herreder fandt man ret mange folk, der betalte skat af mellem 1.000 og 2.000 marks formue.⁷ Sådanne bønder hørte til et storbondelag, som vi af andre kilder kan placere mellem bondestand og byaristokrati, og de kunne ikke sjældent have gods i flere herreder. Formuemæssigt ligger de på linje med mange adelige. Og de hører endda sikkert ikke til de rigeste af de slesvigske folk, vi regner til bondestanden. Går man ned på Husumkanten, finder man folk, som den Backe Detlefsen på Maasgården, hvis regnskab fra 1560'erne og 1570'erne, jeg har behandlet (jf. oversigten over de landsherrelige hovedgårde i Carsten Porskrog Rasmussens Godsoversigt III i afhandlingen).⁸ Han viser sig på to måder som en skikkelse, der rokker ved etablerede billeder af bønder. For det første ved i meget stor stil at være involveret i kredittransaktioner med de største slesvig-holstenske adelige på østkysten, for det andet ved at opbygge et større jordkompleks, som delvis blev drevet gennem bortforpagtning. Virkelig interessant i vores sammenhæng er det, at han i 1574 for 7.390 mark solgte sin jord til hertug Adolf, der dermed havde en hovedpart af sin nyoprettede Husum Ladegård.

En bonde har altså i dette tilfælde så meget jord, at det kan konstituere et landsherreligt gods-kompleks af virkelig betydning. Bøndernes kompleks-gruppe er ikke uden videre let at anbringe i en ren godsanalyse.⁹ På Femern var der omkring 1600 ret mange bønder, der havde gæld på henvend eller over 10.000 mark.¹⁰ Eksistensen af bønder, der er rigere på penge og jord og eventuelt endda mere gældsatte end godsejerne, synes dog at rokke noget ved relevansen af gods-bonde modstillingen. Godstilgangen knaser også noget, når man stilles over for bønder som dem på Ejdersted og Nordstrand. Det er jo områder, der, da de dukker frem i senmiddelalderens kilder, er tributbetalende periferiområder, hvor landsherren har meget lidt at skaffe. Når det i Porskrog Rasmussens afhandling overvejes, om de landpenge, der indførtes her i 1500-tallet, er en skat eller jordebogsafgift (s. 206), er han formentlig ved at presse godsmodellen ned

6. Ethelberg, Hardt og Poulsen 2003, s. 638.

7. Ethelberg, Hardt og Poulsen 2003, s. 638.

8. Jf. Poulsen, *Bøndens penge*, 1990, s. 78ff.

9. Jf. om de enorme forskelle inden for Europa i den gruppe, vi kalder bønder, *The Peasants of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, ed. Tom Scott, London/New York 1998.

10. Bjørn Poulsen, »'Alle myne rent'. Bondekredit i 15-1600-tallet«, *Handel, kapital og kredit*, udg. Erling Ladewig Petersen, København 1990 (= *Historisk Tidsskrift* 90, 1990), s. 31-59.

over et område, hvor den intet har at skaffe. Her er klart et område, hvor amtet snarere er lig en skatteforvaltning, hvor vi har så frie indbyggere, at vi kan siges at bevæge os direkte fra et tributært system til en relativt moderne skattestat med skatteborgere. Som sidebemærkning kan man overveje, om det passer sig i en disputats at give op over for Ejderstedafgiftens karakter ved som side 210 at udtale, at dens nærmere juridiske karakter »kun havde akademisk interesse«. Jeg mener dog, at der her netop røres ved et spørgsmål af akademisk interesse i ordets bedste forstand! Mine overvejelser vil altså gå på, om den anvendte model, tilgang og disposition ikke risikerer at udblænde, at gøre vold på en del af de folk, vi kalder bønder ved at skære dem over én kam, ved at anbringe dem i et system, som næsten automatisk tvinger forskeren til at se bonden som den udnyttede part? Gør modstillingen mellem godsejere og underordnede bønder ikke, at man risikerer at gøre vold på den sociale virkelighed i Slesvig? At folk, for hvem godser intet betød, kommer ind i en godsmodel? Der er for lidt plads til den »leende bonde«. Jeg skal dog ikke bestride afhandlingens hovedtese om, at »godset var en grundenhed i det tidligt-moderne Europa«, men blot minde om, at denne tese ikke rummer alt.

2. Alternative kilder

Det er ikke let at pege på relevant kildemateriale, der ikke er inddraget i *Rentegods og hovedgårdsdrift*. Men det kan lade sig gøre.

På side 207 hedder det om Femern/Fehmarn: »Hertug Adolf og hans sønner ændrede dog intet ved tingenes tilstand i de to ølandskaber [Femern og Nordstrand]«. Men gjorde de nu ikke det? Der kan i al fald fremdrages et eksempel på, at de prøvede på Femern. I 1617 udstedte hertug Johan Friedrich en forordning for Femern, om at ingen *vom Adel, auch wer der mag seyn, liegende Gründe und stehende Stöcke auf unserm Land Femern kaufen, vielweniger darauf bauen*.¹¹ Med dette brev tildelte hertugen også Femerns beboere frihed for hoveri, for kørsels- og arbejdstjenester. Det var jo pænt gjort og støtter for så vidt afhandlingens antagelse om det manglende initiativ på øen. Men en baggrund var der unægtelig.

I årene efter 1606 havde hertug Johan Friedrich erhvervet et gods på øen ved navn Hinrichsdorf.¹² Ejeren indtil da var Dietrich Pogwisch. Og

11. *Corpus Statutorum Slesvicensium oder Sammlung der in dem Herzogthum Schleswig geltenden Land- und Stadtrechte*, 1, Schleswig 1794, s. 714. Jf. lignende privilegier til Nordstrand 1572 og Ejdersted 1585.

12. Jeg følger i det følgende fremstillingen hos Günther Wolgast, »Auseinandersetzungen um grundherrliche Dienste auf Fehmarn bis zum Privileg gegen den Adel von 1617«, *Die Heimat* 1968, s. 8-20.

Tabel 1. Toldfri kvægdrifter forbi Gottorp 1565-76 ved hertug Hans den Yngre

1565 23/9	11 heste
1571 16/12	60 svin
1572 16/3	39 okser (fra Sønderborg amt)
1573 9/3	140 okser (fra »forværket« til Sønderborg)
1574 19/3	38 okser (fra Sønderborg)
1575 11/3	40 okser (sammen med okser drevet for alsiske adelige)
1576 14/3	25 okser

Kilde: Gottorptoldregnskaberne 1565-76

dette gods er ikke kun interessant, fordi det mangler i Porskrog Rasmusens bilag, det er også interessant, fordi vi her ser et eksempel på motiverne til at omlægge godser. Hinrichsdorf blev drevet af amtmanden Egidius von Lancken, der også var amtmand i Cismar. Han gjorde, som man kunne gøre, han begyndte at kræve arbejdstjenester fra Femerns beboere. Her stødte han imidlertid på hård modstand fra øens beboere. De samledes 1615 i Landkirchen og satte en skrivelse sammen, der blev overrakt amtmanden i Cismar. I skrivelserne gøres der rede for, at landskabets privilegier og *confirmationer* var overtrådt med arbejdstjenesterne. Det gav ikke umiddelbart resultat, for snart efter forfattede de et brev med samme indhold til landsherren. De klagede over, at hoveriet ville betyde, at de måtte holde flere heste, skære mere foder, og at landskabet slet ikke havde heste nok til arbejdet. Sagens videre gang kender vi ikke, men 13. juli 1617 løstes striden ved, at hertugen simpelhen solgte det 337 hektar (eller 269 *Drömtsaat*) store gods til indbyggerne på Femern for 22.000 *Reichstaler*.¹³ Samtidig fik indbyggerne det nævnte privilegium mod adelsopkøb af jord på øen. Kontant og i stor hast skræbde bønderne på øen 14.500 rigsdaler sammen, der blev betalt til landsherren i Kiel 15. juli 1617, resten betales allerede i september.

Et gods er altså glemt i afhandlingen, og selve den historie, der udspandt sig omkring dette gods, er jo ikke uden interesse for diskussionen af kræfterne i godsudviklingen. Det er med til at forklare, hvorfor der ikke kom godser på Femern, og kunne vel nok have fået en plads i kapitel 19 om godsejermagt og bondemodstand. Vi har igen de besværlige og aktive bønder på banen.

13. Godsets størrelse fremgår som meddelt af Wolgast af Jordebøger over Femeren 1724, Landesarchiv Schleswig, Abt. 173, nr. 29a.

Tabel 2. Tærsket korn på hovedgårde under Hans den Yngre 1590

Østerholm	46½ læster korn
Sønderborg ladegård	49 læster korn
Sandbjerg	18 læster

Kilde: Sønderborg amts regnskab 1590

Afhandlingen har som sagt inddraget en meget imponerende kilde-mængde. Og den har ganske uden diskussion inddraget det væsentlige. Men måske kan man finde lidt mere eller i enkelte tilfælde udnytte de fremdragne kilder lidt bedre. Det gælder f.eks. det problem, som rejses på afhandlingens side 174 angående de landsherrelige hovedgårde: »Fede-kvægsproduktionen er svær at få hold på«, og side 401ff om økonomiens karakter på de adelige godser. Her kan man nok sige, at toldregnskaberne fra Gottorp fra anden halvdel af 1500-tallet kunne have været brugt som kilder til studehold og studehandel ud fra hovedgårdene, blandt andet også til supplerende af de regnskaber og overslag, som bruges i afhandlingen kapitel 14. Gottorpregnskaberne har nemlig oplysninger om okser, der er fra hovedgårdsejeres *eigen ertragen gud*, altså opdrættet på egen hovedgård, og på vej sydover. Angående hertug Hans den Yngre anfører afhandlingen side 301 en enkelt oplysning fra Gottorptoldregnskabet 1595, der oplyser, at hertugen dette år drev 956 okser forbi Gottorp. Men i de ældre og uudnyttede regnskaber er der faktisk mange andre tal, også vedrørende hertugen. Jeg har set i regnskaberne fra perioden 1565-76 (tabel 1).

Her begynder vi altså ikke mindst at få en idé om okseproduktionen på hertugens alsiske godser. Det kunne da godt se ud til, at der i disse år afgik i al fald omkring 40 okser fra ladegårdene. Side 301 anføres der i øvrigt i afhandlingen en anden kilde, som er sjov på grund af sin proveniens, men som ikke bruges fuldt ud. Det er de regnskabsstumper fra 1590, der for nylig blev fundet indklæbet i blæsebælgen på Sønderborg slotskapsels orgel.¹⁴ Hvad der ikke oplyses i afhandlingen er, at de giver oplysninger om den tærskede kornmængde på en række af Hans den Yngres hovedgårde (tabel 2).

Det er måske for lidt til, at det virkelig kan bruges noget i afhandlingens strukturanalyser. I regnskabsstumperne er der imidlertid også oplysninger om udgifter til okser i 1589. Det fremgår, at hertugen købte henved 110 okser op i Danmark, at bønder i Sundeved og på Als solgte ham om-

14. Landsarkivet for Sønderjylland. Topografica 1025. Sønderborg amts regnskab 1590.

Tabel 3. Drifter forbi Gottorp 1565-76 ved Benedict von Ahlefeldt til Gelting (Angel)

1565 16/3	20 okser
1566 27/1	4 heste
1566 22/9	50 okser (ikke toldfri)
1566 30/10	30 okser (ikke toldfri)
1566 9/11	7 okser
1568 20/6	12 okser (ikke toldfri)
1570 11/3	12 okser
1574 13/10	21 okser (ikke toldfri)
1574 16/10	18 okser (ikke toldfri)
1575 12/3	40 okser
1575 14/3	26 okser
1576 14/9	128 okser (ikke toldfri)
1576 30/9	10 okser (ikke toldfri)
1576 30/9	7 okser

Kilde: Gottortoldregnskaberne 1565-76

OBS: Dyrene er toldfri og opdrættet på eget gods, medmindre andet er bemærket

kring 130 og dem på Ærø 14 stk. Vi kan altså nok komme driften på Hans den Yngres godser lidt nærmere, især hvad angår okseavl.

Vender vi tilbage til toldregnskaberne fra Gottorp, havde de også kunnet supplere de regnskaber for de adelige hovedgårde, som Porskrog Rasmussen vælger at bygge sin skitse af godsøkonomien i 1500-tallet på. Angående amternes hovedgårde er der i øvrigt også nyttige informationer i toldregnskaberne som f.eks., at der i 1574 passerede 96 staldokser fra Morkær forbi Gottorp. Men vigtigst er det nok, at deres informationer ville have kunnet supplere indkredsningen af de adelige hovedgårdes økonomi. Vi kan f.eks. se nogle vældigt aktive personer træde frem som Benedict von Ahlefeldt til Gelting (tabel 3).

Benedict von Ahlefeldts egenavl synes at have ligget mellem 7 og 66 okser, og det er tydeligt, at han drev oksehandel i stor stil med opkøbte dyr. Mænd af nogenlunde samme støbning eller endda endnu større var Daniel Rantzau til Søgård og en række folk fra Angel som Joachim van Hagen til Nybøl i Kværn sogn, Jacob Sehested til Østergaard i Steinberg sogn samt Asmus Rumohr til Roest (tabel 4).

Drifter af denne type kan så modstilles mindre, der væsentlig kom fra småhovedgårde. Herfra finder man drifter på 5-10-18 okser, helt koncentreret til foråret. Vi kan f.eks. tage en række godsejere fra Sønderborg-egnen (tabel 5).

Tabel 4. Drifter forbi Gottorp 1565-76 ved Asmus Rumohr til Roest

1565 16/3	22 okser
1569 3/10	76 lam
1570 28/5	28 okser
1571 23/8	52 okser
1571 23/11	50 svin
1572 22/4	30 okser
1573 17/10	40 okser
1576 16/3	60 okser (ikke toldfri)
1576 16/3	10 okser

Kilde: Gottorptoldregnskaberne 1565-76

OBS: Dyrene er toldfri og opdrættet på eget gods, medmindre andet er bemærket

Samlet vil toldregnskabsmaterialet kunne vise nogle muligheder og forskelle i hovedgårdenes studeavl, og det kan afsløre den vægt, som hovedgårdsejerne også lagde på studehandel ud over hovedgårdens egenavl af okser. Det kan også bruges til at belyse et punkt, som jeg synes træder noget svagt frem i afhandlingen, nemlig det forhold, at hovedgårdene, når en ejer havde flere, i en hel del tilfælde var integrerede i hinandens drift. Godsintegrationen er i de nævnte toldregnskaber tydelig med hensyn til statholderen Heinrich Rantzau, der ofte drev dyr frem og tilbage mellem sine godser, men også med hensyn til mindre folk. Jeg kan nævne en person som Catharina Rantzau til Bollingstedt (på den sydslesvigske geest) og Retwisch (ved Plön) (tabel 6).

Mest markant i de studerede regnskaber er måske integrationen, drifterne, mellem Tønnes Rantzaus godser Vilstrup og Deutsch Nienhof (tabel 7). Disse oplysninger kan i øvrigt også bruges på en anden måde, idet det i *Rentegods og hovedgårdsdrift* bind 2 anføres, at Tønnes Rantzau først med sikkerhed skrives til Vilstrup fra 1577 eller 1578. Efter toldregnskaberne ser det ud til, at han havde gården allerede i 1575.¹⁵

Møllerne indgår med god ret i Porskrog Rasmussens afhandling, da de udgjorde en vigtig brik i godskomplekserne. Til præsentationen af dem kan der dog knyttes et par kommentarer. Side 151, note 36 nævner afhandlingen den i Tønder amtsregnskab fra 1543 nævnte »lille Esnis mølle, hvis beliggenhed ikke kendes«. Det gør beliggenheden måske ikke

15. Angående data om hovedgårde kan man i øvrigt præcisere *Rentegods og hovedgårdsdrift* bind 2, s. 86, hvor det siges, at Langkærslund blev solgt til landsherren »før 1535«. Rent faktisk blev den købt af kong Hans i 1490'erne.

Tabel 5. Drifter forbi Gottorp 1565-75 ved godsejere på Sønderborgeggen

A. Henrik Holk til Rønhave

1571 13/3	7 okser
1572 16/3	5 okser
1573 9/3	12 okser
1575 11/3	4 okser

B. Paul Magnussen til Blansgård

1565 19/3	8 okser
1570 13/3	14 okser

C. Bertha Sture til Gammelgård og Hellevedgård

1565 15/3	18 okser
1566 16/3	10 okser
1568 28/3	10 okser
1572 16/3	18 okser

Kilde: Gottortoldregnskaberne 1565-76

OBS: Dyrene er toldfri og opdrættet på eget gods, medmindre andet er bemærket

umiddelbart, men i det nævnte regnskab kan vi også se, at denne mølle blev overladt til Dorothe Wonsfleth, og et studium af kornregnskabet for Tønder amt fra 1540 og 1541 viser, at møllen med stor sikkerhed må være lig Sottrup mølle på Sundeved og en del af det såkaldte Rixtorp-gods. Og det vil i øvrigt sige, at den kunne have været nævnt i afhandlingens bind 2, side 88, hvor Rixtorp-godset omtales.¹⁶ Mere interessant end denne detalje er nu afhandlingens overvejelser over indførslen af den finansielt vigtige møllepligt eller mølletvang. Porskrog Rasmussen anfører side 152, at der ham og den tyske mølleforsker Hans Petersen bekendt først er landsherrelige møller i Tønder amts frisiske dele i anden halvdel af 1500-tallet, herunder i Kær herred, og derfor ingen møllepligt tidligere. Her glemmer forfatteren, at den meget store Læk mølle, som 1409-55 er nævnt i landsherrens eje, i 1455 blev overladt af hertug Adolf til den stedlige herredsfoged Anders Sunksen for en betaling af 200 mark.¹⁷ I 1543-regnskabet er møllen ansat til en årlig pengeafgift på seks mark, hvad der

16. Rixtorp-godset var det gods, som adelsmanden Claus Rixtorp fik konfiskeret efter sin deltagelse i oprøret 1472. Poulsen 1988, s. 28.

17. Kilden er trykt af Chr.L.E. von Stemann i *Slesvigske Provindsialefterretninger*, ny række, 3, 1862, s. 264-265.

Tabel 6. Drifter forbi Gottorp 1571-73 ved Catharina Rantzau til Bollingstedt og Retwisch

1571 3/12	40 svin, drives fra Bollingstedt til Retwisch
1573 17/6	4 unge køer, drives fra Bollingstedt til Retwisch »for at blive græsset«

Kilde: Gottorptoldregnskaberne 1565-76

OBS: Dyrene er toldfri og opdrættet på eget gods

da også er meget pænt.¹⁸ I 1507 har vi rent faktisk det første belæg for landsherrelig mølletvang i Slesvig fra Kær herred. Amtmanden i Tønder skrev til hertug Frederik og fremførte det ønske, at bønderne fra Humtrup, Sønder Løgum og Brarup sogne ikke bragte korn til andre møller end den vindmølle i Humtrup, som Kær herreds herredsfoged Peter Struck havde fået overdraget.¹⁹ Jeg kan ikke se nogen grund til at formode manglende møllepligt i Kær herred på så sent et tidspunkt, som det gøres side 152. Hvis der mangler indtægter fra møller i 1500-tallets regnskaber i Tønder amt, kunne det nok snarere skyldes, at møllerne var forlenet til gode lokale mænd. Denne praksis gik åbenbart tilbage til 1400-tallets midte.

3. Tilbage til middelalderen?

Afhandlingens formål er at belyse udviklingen i godsstrukturerne i hertugdømmet Slesvig i perioden fra middelalderens slutning til de store landboreformer. Dens begyndelsepunkt er i 1524, men 1544 spiller også en betydelig rolle som et tidligt fikspunkt. Afhandlingen har imidlertid adskillige blik bagud i tid, tilbage til middelalderen. Her kunne man sige, at den helt kliniske analyse af en struktur jo sådan set slet ikke fordrer disse overvejelser over rødderne før 1524/1544, men jeg er da vældig glad for, at de er med. Det ville have været en dårlig idé ikke at søge bagud.

Men man kunne man måske lidt mere systematisk have interesseret sig for, hvad der lå bagud i tid? Rent umiddelbart ville en nøjere sammenligning mellem de delingsakter fra 1490, som jeg i 1990 skrev en artikel om i *Historisk Tidsskrift*, og så de i afhandlingen flittigt benyttede delingsak-

18. *Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden*, udg. F. Falkenstjerne og Anna Hude, København 1895-99, s. 294.

19. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis*, 2. række, udg. W. Christensen, København 1928-39, nr. 10.874.

Tabel 7. Drifter forbi Gottorp 1568-76 ved Tønnes Rantzau til Trøjborg, Vilstrup og Deutsch Nienhof

1568 11/10	21 stk. ungvæg (»sterken«), drives fra Trøjborg til Nienhof
1569	20 okser
1570	12 okser (ikke toldfri)
1570	3 foler
1571	30 okser
1571	75 okser (ikke toldfri)
1572 20/9	40 okser (ikke toldfri)
1572 20/9	13 okser
1572 14/10	2 okser, 32 får
1574 18/9	60 okser (ikke toldfri)
1575 18/9	157 svin, 30 får, drives fra Vilstrup til Nienhof
1575 24/9	70 okser (ikke toldfri)
1575 24/9	12 slagteokser
1576 14/9	55 okser (ikke toldfri)
1576 14/9	10 slagteokser, 1 ko, 1 tyr
1576 24/9	50 får, drives fra Vilstrup til Nienhof
1576 9/10	14 okser (ikke toldfri)
1576 9/10	23 okser
1576 21/12	20 fedesvin, fra Vilstrup til Nienhof

Kilde: Gottorptoldregnskaberne 1565-76

OBS: Dyrene er toldfri og opdrættet på eget gods, medmindre andet bemærkes

ter fra 1544 have været interessant.²⁰ Hvordan kunne det ske, at man i 1544 anførte en samlet indtægt af de slesvigske amter og landskaber på 51.000 (godt nok inklusiv skatteindtægter på 3.000 mark) og i 1490 kun indtægter på 15.000 mark? Jeg har ikke selv gravet i problemet, men der er vel ingen grund til at tro, at den landsherrelige forvaltning ikke var midt i en aktivt pågående proces med arbejdet med sine godser på det tidspunkt, da Porskrog Rasmussen begynder at beskæftige sig med den?²¹

Som belæg for dette kan senmiddelalderlige forsøg på at indføre pengeafgift anføres. Side 211 anfører afhandlingen, at pengeafgifter i stedet for hoveri kendes omkring 1500, og side 427, at tjenestepenge forekom-

20. Bjørn Poulsen, »Slesvig før delingen i 1490. Et bidrag til senmiddelalderens finansforvaltning«, *Historisk Tidsskrift*, 90, 1990, s. 38-63. Porskrog Rasmussen kan ikke have fundet denne artikel af interesse, da den ikke figurerer på hans litteraturliste.

21. En umiddelbar grund til indtægtsstigningen mellem 1490 og 1544 kan man finde i kong Hans' indløsning af Tørring len med 700 gårde i 1494, men dette er næppe nok til at forklare den voldsomme vækst.

mer på adelsgodset allerede i 1500-tallet. Hvis forfatteren havde kastet et blik på 1400-tallets materiale, ville han have truffet flere eksempler på dette fænomen. Vi kan eksempelvis se, at hertug Adolf 8. den 6. juni 1451 traf aftale med bønderne i Slogs herred om, at de for fremtiden skulle være fri for tjeneste ved Tønder slot, først og fremmest pløjning og såning, og til gengæld betale en mark lybsk om året.²² Tilsvarende fremgår det, at bønderne i Stendet under Ejsbøl i 1520 fik lov at slippe for hoveri mod at betale to mark årligt pr. gård.²³ Det kunne jo tyde på, at landsherrerne og godsejerne i 1500-tallets anden halvdel greb til velprøvede senmiddelalderlige midler, da de begyndte at afløse hoveriet.

I det hele taget skal man ikke undervurdere 1400-tallets indsats. Side 176 siges om den kongelige domænepolitik i 1560'erne: »Et andet nyt træk var imidlertid et engagement i inddigninger i marsken. Traditionelt havde marskboerne selv foretaget inddigninger, båret omkostninger til dem og dermed erhvervet retten til det inddigede land. Nu begyndte landsherrerne at deltage mere aktivt«. Her vil jeg på det bestemteste fraråde en så sen datering af det landsherrelige initiativ på digefronten. En oversigt over inddigningerne viser klart, at der var voldsom gang i inddigningerne allerede i 1400-tallet. I perioden 1450-1525 blev der indvundet mindst 28.000 hektar jord langs den nordfrisiske kyst.²⁴ Og hvis vi ser, hvem der stod bag, finder vi bestemt ikke kun bønderne. Det ser ud til, at Slesvigbispens var i høj grad involveret.²⁵ Men 1464 oplever man eksempelvis, at bispens amtmand på Svavsted arbejdede sammen med landsherrens amtmand fra Svavsted i reguleringen af inddigningerne ud for Rantrum marsk. Når inddigningerne forbandt to herskabelige områder, måtte herskabet ind i billedet. Et klart udtryk for landsherrens initiativ finder man fra 1489, hvor inddigningen af Neuer Koog og Dammkog forbandt Sønder Gos herred med Ejdersted. I juni blev der udstedt to breve, et til amtmanden på Gottorp slot, der tilgæld for sine investeringer i digningen belønnes med 24 demat jord i det nyinddigede land, og et til hans skriver, der fik tre demat for sit arbejde. Fra andre kilder ved vi, at landsherren sikrede sig 100 demat ved denne inddigning. Dette mønster viser sig at være helt karakteristisk. I en kilde fra 1525, hvor nye bestemmelser for en inddigning ud for Mildsted blev fastlagt, kan vi se, at hertugen sikrede sig 80

22. *Registrum König Christian des Ersten*, hrsg. Georg Hille, Kiel 1875, s. 419, nr. 324.

23. Ethelberg, Hardt og Poulsen 2003, s. 618.

24. Tallet kan beregnes ud fra oplysningerne i Harry Kunz og Albert Panten, *Die Köge Nordfrislands*, Bredstedt 1997.

25. Dokumentation for det følgende i Ethelberg, Hardt og Poulsen 2003, s. 546-554.

demat af den allerbedste jord.²⁶ Afhandlingens sætning om marskboernes traditionelle selvforvaltning må modificeres.

Men vedrørende middelalderen kunne man først og fremmest ønske sig en mere præcis afklaring af, hvilken rolle denne periode spillede for dannelsen af den tidlige nytids godsstrukturer. At det betyder noget, er Porskrog Rasmussen bestemt ikke i tvivl om, som det eksempelvis fremgår side 101: »Slesvigs komplicerede middelalderhistorie afslører sig således i ejerforholdene ved middelalderens slutning«. ²⁷ Afhandlingen nævner gentagne gange den vestslesvigske/frisiske frihed, der blev tilkæmpet gennem middelalderen, og flere steder argumenteres der omvendt for, at Sydøstlesvigs særligt udprægede godsdrift har sine rødder i de højmiddelalderlige forhold her. Hvad jeg kunne have ønsket yderligere, var måske snarest, at afhandlingens konklusion stærkere havde taget tråden fra indledningen op, som så udmærket refererer diskussionen om den østtyske højmiddelalderlige kolonisations betydning kontra landsherrernes og deres godsejeres rolle i nyere tid. Det synes, som om de lokatorer, der ifølge Kong Valdemars Jordebog stod for opdyrkningen af de 420 hove i det sydligste Slesvig omkring 1200, var ganske lig de, som blev sat på opgaven i Østholsten og østtyske områder. ²⁸ Det ser på den anden side ud til, at det Femern, der fremtræder i Kong Valdemars Jordebog, var organiseret på præcis samme vis, med danske, tyske og vendiske herrer, der stod for hver sin landsby. ²⁹ Og de resulterende tidlig-moderne relationer mellem hovedgårde og bønder var, som det grundigt vises i afhandlingen, dog helt forskellige i henholdsvis Sydøstlesvig og Femern. Det ene sted fremstod det mest udprægede godssystem, det andet et godsfrit område med frie bønder. Porskrog Rasmussen er ikke i tvivl om, at middelalderen betød noget, men side 560 konkluderer han alligevel, at »den måske mest afgørende periode for udviklingen af forskellige godssystemer i Slesvig blev anden halvdel af højkonjunkturperioden, dvs. fra slutningen af 1500-årene til omkring 1630«. Hvad skal vi tro – kan vi nå nærmere en fastlæggelse af, hvad der udgør de seje strukturer i dannelsen af godsstrukturerne, og hvad der er vigtige, men konjunkturrelle forhold? Dette spørgs-

26. *Husumer Urkundenbuch 1429-1609*, hrsg. Ernst Möller, Husum 1939, s. 85-86.

27. Porskrog Rasmussens interesse for godsernes middelalderlige rødder har i øvrigt sat sig spor i andre afhandlinger såsom Carsten Porskrog Rasmussen og Lennart Madsen, »Herremænd og borge«, *Middelalderens Danmark*, red. Per Ingesman m.fl., København 1999, s. 82-99.

28. *Kong Valdemars Jordebog*, udg. Svend Aakjær, København 1926-45, 1, s. 10 (*Dominus rex habet inter Slæ et Eydær cccc houæ et xx*).

29. *Kong Valdemars Jordebog*, 1, s. 50-52. Jf. Ethelberg, Hardt og Poulsen 2003, s. 382-383.

mål, der jo til dels er historikerens evige problem med, hvor langt tilbage i tid man skal søge sine forklaringer, besvares på ingen måde utilfredsstillende i den foreliggende afhandling, men burde man ikke kunne komme sagen nærmere? Burde man ikke kunne blot tentativt præcisere, om middelalderen er vigtigere end 1600-tallet, eller måske finde valgmulighederne på trinene af den sti, godssystemet udviklede sig af?

Afslutningsvis skal jeg endnu engang understrege afhandlingens kvaliteter. Den er fuld af nyttige data, der vil blive brugt flittigt fremover. Men først og fremmest er den klar og interessant og giver noget at tænke over. Den har bragt godsforskningen i Danmark et syvmileskridt fremad.

Bjørn Poulsen

Større anmeldelser

Danmark og Europa i Senmiddelalderen

Af Ole Jørgen Benedictow

Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.): *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*. (Aarhus Universitetsforlag, 2000). 368 s., 278 kr.

Lektor Per Ingesman har enda en gang stått for utgivelsen av en verdifull historisk artikkelsamling med tema fra middelalder og tidligmoderne tid, denne gang i samarbeid med professor Bjørn Poulsen, begge ved Aarhus Universitet. Hovedperspektivet er Danmarks forhold til Europa i senmiddelalderen.

Det er i høyeste grad en profesjonell og velorganisert produksjon med god layout og typer med punkttall som gir ubesværet lesbarhet for brødteksten og god lesbarhet for fotnotene. Redaktørene skal roses for en perspektivrik innledning med enkelte viktige sammenbindende funksjoner for artiklene, så langt det overhodet er mulig. De har også husket, hva ofte glemmes, å gi en presentasjon av forfatterne med sentrale opplysninger om alder, lærested og vitenskapelig produksjon. Dessverre er den plassert til sist i boken, mens den hører hjemme før innledningen. Jeg vil tro at mange lesere ikke vil oppdage den og få nytte av den før de kaster seg over artikler av spesiell interesse.

Det er lett å bli imponert over bredden og kvaliteten i denne samlingen av artikler med emner fra senmiddelalderen. Det forteller om et vitalt og bredt historiefaglig miljø i dagens Danmark også når det gjelder senmiddelalderen.

Slik det nå en gang er med slike artikkelsamlinger, gjenspeiler de en mangfoldig samfunnmessig virkelighet der historikerne velger og vraker blant interessante og mer eller mindre viktige emner. Redaktørene har gjort et pedagogisk grep og organisert artiklene i fire avdelinger, »Danmark og Europa«, »Politik og diplomati«, »Handel og økonomi« og »Religion, ideer og sprog«. Ingen av disse avdelingene har utpreget indre konsistens, de fleste artikler kan ikke leses i sammenheng med de øvrige i den betydning at lesningen av den ene gir verdifullt utgangspunkt eller grunnlag for forståelsen av den neste og de øvrige. Dette kan eksemplifiseres med den første avdelingen som består av en artikkel av Troels Dahlerup, »Omkring en dansk identitetsfølelse i middelalderen«, fulgt opp av en artikkel av Kurt Villads Jensen om »Korstogstanken i dansk senmiddelalder« og avsluttes med Bjørn Poulsens artikkel om »Statusforbrug i senmiddelalderens Danmark«. Alle tre artikler er høyst lesverdige, og for de av oss som har hatt forskningsmessig interesse for adelens statusforbrug, er Bjørn Poulsens artikkel likefram en perle. I de senere år har også spørsmålet om de nasjonale identiteters opprinnelse og utvikling fått mye oppmerksomhet, og jeg har gledet meg over den gamle mesters store kulturkunnskap og fortellerevne. Men ikke med den største velvilje kan det finnes noen sammenheng mellom dem utenom

den helt allmenne som ligger i den felles lokalisering i tid og rom. Den store variasjonen i emner blir derfor mer en innfallsport til å forstå mangfoldigheten i den historiske virkelighet som skal studeres og den store bredde og varierte kompetanse innen moderne dansk historieforskning i perioden. Jeg har vanskelig for å tenke meg at en artikkelsamling med tilsvarende bredde og kvalitet skulle kunne bli produsert for tiden i Norge eller også Sverige for den saks skyld. Jeg har lest artikkelsamlingen med den største interesse, de fleste er velskrevne og velorienterte og gir mye nytt stoff eller i det minste utdyper og utvider vår kunnskap om vesentlige emner.

En større sveip over det nordlige Europa har Nils Hybels artikkel om »Dansk eksport på det nordeuropæiske marked ca. 1200-1350«, som føyer seg inn i rekken av vesentlige arbeider i de senere år fra denne hånd om økonomisk historie, også i et internasjonalt høyt ansett tidsskrift som *The Economic History Review*. Man kan innvende i forhold til tittelen at artikkelen i hovedsak forholder seg til de siste tiår av 1200-tallet med noe stoff også fram til midten av 1320-årene. Også Keld Grønder-Hansens artikkel om »Den danske møntøkonomi og Europa i 1300-tallet« syntes jeg ga mye, også fordi det er så betydelig fellesskap i myntutviklingen mellom Norge og Danmark i annen halvdel av 1300-tallet, og fordi dansk mynt ble stadig mer brukt også i Norge etter denne tid. Dessverre er det lenge siden det ble publisert like verdifulle artikler til denne tidens mynthistorie i Norge. Andre artikler om salthandel av Poul Enemark og om Ribes baltiske handelsforbindelser av Per Kristian Madsen var lesverdige punktstudier til den økonomiske historien, og især den sistnevnte gjør seg umake med å sette Ribes handel inn i en større kronologisk og territorial sammenheng.

I den siste bolken syntes jeg især den humanistiske studien av Paulus Helie's Skibykrønike og Lars Bisgaards artikkel om »Sogn, fælleskab og gavegivning i dansk senmiddelalder« ga mye. Jeg godtar en innvending om at det bare er fordi dette er emner som jeg i utgangspunktet vet lite om, men jeg følte meg i det minste belært og beriket. Det er ikke ment til forkleinelse for andre og unevnte artikler, de er alle lesverdige og nyttige, kanskje med et lite forbehold.

Blant de mange gode og interessante artikler er det likevel en som jeg synes er mer ujevn, nemlig Esben Albrechtsens om den politiske forbindelsen mellom Danmark og Norge og Norges nedgang. En norsk anmelder kan her bli fristet til å gi noen nærmere kommentarer. Jeg vil først gjerne understreke at lektor Albrechtsen gjennom mange år har gjort en verdifull innsats for å ta vare på forskningen i forbindelsen mellom Norge og Danmark. For en gangs skyld har jeg en følelse av at det er gått for fort i svingene, artikkelen inneholder også faktiske feil som for eksempel at det ikke ble bygd stavkirker i Norge i senmiddelalderen, mens det nettopp skjedde i de store fiskeværene som i senmiddelalderen vokste fram langs kystene av Nord-Vestlandet og i Nord-Norge i nær samhandling med utviklingen av hanseatenes handelsstasjon ved Bryggen i Bergen. Resultatet er blitt noen synspunkter på tematikken Norges nedgang som jeg synes er overflatiske og lite representative. Og det er neppe et heldig grep å slutte seg til professor Grethe Authen Bloms synspunkter i verket om *Norge i union på 1300-tallet* i forhold til de sentrale økonomiske grunnforhold i diskusjonen om Norges nedgang. Riktignok er det et nyttig verk, men primært for sin systematiske samling og gjennomgang av kilder og gode filologiske ferdigheter. Det er uheldig å ta hennes øko-

nomiske analyse knyttet til Håkon 6.s kongetid og problematikken om Norges nedgang så bokstavtro som Albrechtsen gjør her. Den som måtte ønske å forkaste den brede og gode forskning som viser at den norske statens skatteinntekter var ynkelig små også ved utgangen av høymiddelalderen og at de ble meget sterkt redusert etter svartedauen, så sterkt at det gir tilstrekkelig forklaring på den norske statens forvitring og undergang, skal ha meget gode kort på hånden. Man bør for det første kunne anfekte på gode grunner at de norske statsinntektene var så små og ble så dramatisk redusert som Asgaut Steinnes synes å dokumentere rikelig i sitt verk *Gamal skatteskipnad i Norge*, 1-2, Oslo 1930 og 1933. I så fall skal de ha blitt redusert til langt under halvparten i annen halvdel av 1300-tallet for å bli presset opp igjen i løpet av første halvdel av 1400-tallet til ca. halvparten. Man skal kunne forklare at de fortvilte brevene fra dronning Margrete og kongens kapellan og etter hvert kansler Henrik Henriksson til Håkon 6. om pengesaker ikke viser statsfinansenes fallitt, trass i at de på Akershus slott levde fra hånd til munn av tilfeldige bøteinntekter og med et tjenerskap som sto i fare for å måtte dra sin vei for å unngå sult. Dessuten bør man sette tidens kriger inn i et annet perspektiv, det er nemlig ikke slik at krigerske foretak på denne tiden viser gode statsfinanser, tvert om er de økonomiske foretak i kongens og krigerelitenes interesse. Engelske og franske historikere har for lengst vist at hundreårskrigen varte i godt over hundre år fordi krigføring ga store inntekter til konge og adel i form av ekstraordinære krigsskatter, plyndringsinntekter og løsepenginntekter; krig var ikke utgift, men ble framprovosert som grunnlag for inntekts ervervelse av konge og krigereliter som hadde fått sine private godsinntekter drastisk redusert i «agrarkrisen»

som fulgte i pestepidemiens kjølvann. Kong Håkon 6.s kriger viser tilsvarende heller ikke at kongens finanser var så gode at den økonomiske argumentasjonen for den norske statens forvitring og bortfall er uholdbar, de viser isteden at man forsøkte det samme knepet også i Norge og Sverige. Her derimot var maktforholdene slik at det fungerte veldig dårlig, eventuelt bortsett fra plyndringsinntekter. Kong Håkons utbudsbrev ble likefram refusert eller sabotert av den norske bondebefolkningen. Det framgår til og med at et slikt skatte- og utbudsbrev kort etter er blitt skåret opp og brukt til seglremmer på et annet dokument og utgiverne av *Regesta Norvegica* bd. 7, s. 59, Gunnar I. Pettersen og Knut Sprauten, viser i en fotnote direkte til det som er vanlig kjent, at den norske bondebefolkningen ikke aktet kongens skatte- og utbudsbrev det dugg. Slik går det med en stat som er på knærne og ikke greier å hevde seg overfor egen befolkning, ikke en gang å inn-drive beskjedne krigsskatter i en framprovosert krigssituasjon. Man kan ellers også betenke at adelen i vestsvenske landskaper sluttet opp om den norske kongen i kampen mot mecklenburgerne og bar en vesentlig del av byrdene, slik alt Absalon Taranger peker på i *Norges Historie fremstillet for det norske Folk*, bind 3-1, Kristiania 1915, osv. Dette er da bare en liten brøkdel av mine innvendinger på dette sentrale punkt.

Derimot kan jeg helt slutte meg til Albrechtsens syn på at forbindelsen mellom Danmark og Norge bør studeres mer i sammenheng, slik jeg har forsøkt å gjøre i mitt bind av Cappelens Norgeshistorie (bd. 5) fra 1977/1987 som Albrechtsen tilslørt i teksten viser til tittelen på, *Fra rike til provins*, men ikke i fotnotene. Der vil man også finne det hovedsynspunkt at den norske adelen foretrakk kongefellesskapet med Danmark og mente at den gjennom den dan-

ske høyadelens sterke politiske stilling i Danmark også fikk en trygghet for deres særlige samfunnsstilling, som de selv vanskelig kunne hevde i sin svekkede situasjon. Det er derfor lite presist når Albrectsen skriver at norske historikere allment har sørget over at de norske stormennene ikke øvde større motstand. Jeg er sikker på at Albrectsen i framtiden vil komme med nye verdifulle bidrag til forbindelsen mellom Danmark og Norge. Jeg ønsker meg ikke minst også en sterkere erkjennelse av at

dette var en forbindelse som uansett ville ha tvunget seg fram i tett form på 1500-tallet, som en motvekt mot framveksten av Sverige som Nordens stormakt. Slik sett kan den realhistoriske betydningen av forbindelsen mellom landene og begivenhetene i 1536 perspektiveres bedre.

Alt i alt synes jeg dette er en artikkelsamling som forfatterne og redaktørene har all ære av og som er anbefalt lesning for alle som har et dyptfølt historiefaglig hjerte i senmiddelalderen.

Gildernes glemte altre

Af Grethe Jacobsen

Lars Bisgaard: *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*. (Odense Universitetsforlag, 2001). 374 s., 350 kr.

Lars Bisgaard har med utgivelsen av sin reviderede ph.d.-afhandling givet middelalderforskere en stimulerende bog om et emne, der i stigende grad (heldigvis) har fanget middelalderhistorikernes interesse, nemlig de middelalderlige sammenslutninger, der kendes under navne som gilder, lav, broderskaber og kalenter. Som titlen angiver, er det disse sammenslutningers religiøse liv, som er det centrale i afhandlingen, hvis hovedtese er, at gilderne i fællesskab oprettede og opretholdt altre (s. 16), og at dette fik betydning også for gildernes økonomiske og sociale liv, ligesom det påvirkede det omgivende samfund, der vel at mærke ikke kun var bysamfundet. Bisgaard gør meget ud af at trække de landlige gilder ind i sammenhængen. Han forklarer de forskellige termer og vælger – ganske korrekt efter min opfattelse – at bruge

det bredeste ord »gilde« i sin afhandling. Heri ligger også en stærk tilkendegivelse af, at de forskellige former for sammenslutninger faktisk havde flere træk til fælles end særegne træk, og at det religiøse gennemsyrede alt.

Gilder og bydannelse i tidlig middelalder er i historieforskningen ofte knyttet tæt sammen og problematiseret, men derefter er gildet gledet ind i historien om bysamfundet og set som delende en fælles udvikling mod at blive større (byen) eller mere specialiseret (gildet). Bisgaard vender, inspireret af udenlandsk forskning, tingene lidt på hovedet og ser det religiøse aspekt som den drivende faktor i dannelsen af gilder og i gildelivet i senmiddelalderen og med afsæt i Den sorte Død. Pestens hærgen skabte et behov for at sikre en ordentlig begravelse og især eftermæle i form af messer, hvor afdøde medlemmer mindedes. Hans tese er inspireret af udenlandske forskere, der netop har set Den sorte Død som en afgørende faktor i gildernes historie.

Bisgaard fokuserer især på gildedrikken og vel at mærke ikke som et hendsk levn eller en fest, men som et centralt ritual i senmiddelalderen for alle former for gilder, som bestyrkede dels båndene mellem de levende, dels båndene til afdøde medlemmer, der blev mindet ved gildedrikken og derved også bekræftede de levende medlemmer i deres forvisning om, at der også ville blive sørget for deres begravelse og evige ihukommelse. Gildedrikken var tæt knyttet til messerne, der helst skulle foregå ved gildets alter, og dermed har Bisgaard fået placeret »de glemte andre« i deres samtid og i historien. Det fører ham blandt andet til den slutning (s. 102ff), at det folkelige ikke, som det har været mode i visse grene af historieforskningen, kan adskilles fra kirken og dens liturgi, men at gildedrikken og dens tætte tilknytning til messer for de døde peger på en sammenblanding af gejstligt og verdsligt. Han konstaterer, at »messen var en del af folkets kultur i senmiddelalderen« (s. 104).

Fleere steder i afhandlingen (s. 69, 84ff, 92, 106) diskuterer Bisgaard kompositionen og nedskrivningen af gildeskråerne og fremsætter den hypotese, at i hvert fald nedskrivningen er et resultat af et ønske, måske oven i købet pres fra magistratens side, ja han argumenterer noget dristigt for (s. 106), at gildemedlemmerne ikke selv følte behov for en nedskreven skrå. Her kan det mærkes, at Bisgaards fokusering på det religiøse aspekt på baggrund af socialhistoriske og mentalitetshistoriske analyser har bevirket, at han har overset andre sider af den historiske forskning, der kunne være relevant, såsom retshistorien. I forbindelse med argumenterne om gildeskråernes nedskrivning kunne Bisgaard have stået på noget fastere grund, hvis han havde kastet et blik på denne anmelders retshistoriske arbejder, især artiklen fra 1992 om dansk købstadslovgivning

(»Dansk købstadslovgivning i middelalderen«, *Historie*, 19,3 (1992) s. 393-439), hvor jeg blandt andet behandler den særlige kategori af regler, der kaldes vider eller vedtægter. Gildeskråerne passer fint ind i denne kategori, hvilket kan hjælpe historikeren endnu et stykke vej med hensyn til spørgsmålene om tidspunktet, formen samt den sociale og politiske sammenhæng for nedskrivningen af gildeskråerne.

Bisgaard selv bidrager faktisk også til retshistorien, idet han konstaterer (s. 210), at retshandler kunne foregå i »gildehus« (det er under omtalen af landlige gilder), som dermed er betegnet som et offentlig sted, der er kendt nok til, at disse retshandler kunne være gyldige. Sammesteds argumenterer han for, at dette viser, at lavedelige havde deres gang på disse steder. Begrundelsen herfor findes i en tilhørende kort fodnote, der ender med at pege på behovet for en undersøgelse af sager med lovhævd. Hermed en opfordring til Bisgaard om at foretage denne undersøgelse, som vil komplementere de undersøgelser om forholdet mellem sogn og gilde, han dels har udgivet andetsteds, dels foretager i den foreliggende afhandling, herunder den lokale adels tilknytning til og brug af det lokale gilde. I forbindelse med sogn-gildeproblematikken kommer han ind på forholdet til sognepræsten i modsætning til gildepræsten og hævder, at det var mellem gildepræst og gildemedlemmer, man fandt den tætteste tilknytning mellem præst og menighed, ikke sogn og sognepræst. Det er en fin iagttagelse, som absolut bør medtænkes i den videre forskning i senmiddelalderens historie.

Blandt de mange gode pointer i bogen er iagttagelsen (s. 135), at igangsbestemmelserne i håndværksgilderne er vendt mod fremmede, dvs. tilvandrende til byerne, ikke mod byens egne borgere, hvilket Bisgaard følger op med argu-

mentet, at mestrenes igang »var en overtagelse af de religiøse forpligtelser, der hørte til det enkelte embede« (s. 139). De mange bøger i voks, som også jeg har undret mig over, forklarer Bisgaard (s. 142) som en naturlig følge af gildernes religiøse formål. Der skulle meget voks til gildets gudstjenester. I det hele taget er gennemgangen af messernes finansiering (især s. 133-145 og 286-292) en smuk sammensmeltning af mentalitetshistorie og økonomisk historie, hvor fokuseringen på det religiøse aspekt har resulteret i et fint stykke økonomihistorie.

At altrene tiltrak de penge og gaver, der skulle have været anvendt til at vedligeholde bykirken, kaster et nyt perspektiv på det velkendte fænomen, at mange bykirker blev revet ned ved reformationens indførelse, hvilket hidtil er blevet forklaret med, at de øvrige kirker i byen, især tiggermunkenes kirker, var nyere og i bedre stand end de ældre sognekirker. Det står i hvert fald klart efter Bisgaards analyse, at gildernes formue gennemgående var stigende i 1400-tallet (s. 291), og at de »glemte« altre har fået deres del af denne formue, om end det endelige omfang ikke kan fastlægges.

Han påpeger også i sin diskussion af skytshelgener, at helgener med festdage i sommerhalvåret måtte være at foretrække i et nordisk klima, og finder, at de mest populære faktisk har festdag i sommerhalvåret. Måske er dette den enkle grund til, at Knud Konge (10. juli) overtog den plads, som Knud Lavard (7. januar) havde i de tidlige Knudsgilder? (selv om man selvfølgelig kunne fejre sidstnævntes translation 25. juni).

Bisgaard er ikke bange for at spekulere, stille spørgsmål og på denne måde gå i dialog med læseren. Så risikerer han selvfølgelig at få svar på tiltale. S. 166 og 170 spekulerer han over, om den kongelige politik for gildealtrene efter

reformationen kunne signalere, at gildealtrene udgjorde et særligt problem. Jeg vil som økonomisk historiker mene, at den kongelige politik, der udmøntede sig i princippet om, at alt altergods, hvortil der ikke fandtes arvinger, tilfaldt kronen, snarere signalerede, at her var noget gods og nogle indtægtskilder, som nemt kunne konverteres til kongeligt gods til brug blandt andet til aflønning af præster i den nye statskirke. Hvad angår Malmøs »manglende« altre i listen over gildealtrere fra 1532 (s. 170-174), kunne det nok betale sig at se på den navnkundige borgmester Jørgen Kock og hans ejendomme. Han kontrollerede faktisk i disse år (og frem til sin død i 1556) en meget stor del af byens jord, herunder alterjord, gennem diverse økonomiske arrangementer. Han har ikke været interesseret i, at noget af denne jord skulle med på en liste over mulige kongelige indtægtskilder (og slet ikke i 1532).

Bisgaard er kommet helt ud i krogene i sit emne og er flere steder nødt til at argumentere *ex nihilo*, hvilket han gør med en entusiasme, der smitter, og lidt klogere bliver man altid. Bisgaards beejstring for sit emne afspejler sig også i hans sprog, der gør afhandlingen levende. Denne entusiasme og hans sprog kan undertiden kamme over og blive lidt for »folkeligt«, og hans metaforer kan blive meget blandede, når han er på lidt tynd is og må argumentere for meget *ex nihilo*, fx s. 161, hvor altrene bliver sammenlignet med mælkebøtter, der bryder asfalten. At gildesegl har overlevet tidens »ubønhørlige tand« (s. 210) kan vi vel være glade for. På s. 170ff gennemgås en liste over altre i Malmø, og disse sammenholdes med de overleverede skræer, hvorefter man bliver vidne til »et regulært sammenstød« (s. 172). Denne uheldige trafikmetafor slører næsten for de gode pointer, der myldrer frem på de samme sider, blandt

andet om Katharina-gilder og disses tilknytning til kongelige slotte, og som det jo er Bisgaards force at afdække ved sin tilgang til emnet. Desuden er sammenstødet ikke så overraskende, al den stund de fleste skræer fra Malmø netop ikke er de originale skræer, men »genbreve«, som magistraten udstedte, og som netop ikke har de interne religiøse anliggender med, men kun de paragrafer, der er af interesse for byrådet, noget som Bisgaard selv tidligere har været inde på (s. 106). At der som led i en argumentation proklameres, at der »må flere oplysninger på bordet« (s. 179), kan man jo godt bifalde, men når forfatteren har de oplysninger og i øvrigt argumenterer med sig selv, så virker det lidt krukke, hvad det også gør, når forfatteren konstaterer, at en heldig kilde-situation tillader en sammenligning fra samme år, hvilket »højner værdien af undersøgelsens udfald« (s. 182). Og når sønegildernes religiøse opgaver »falder i hartkorn med dem, gilderne havde i byen« (s. 221), så afslører den sætning egentlig mere, at Bisgaard ikke er agrarhistoriker, end den siger noget om gilderne, som han i øvrigt (som ovenfor anført) har en masse spændende ting at sige om. Man »afdækker« vel et mønster, man »åbner« det ikke (s. 310).

Et par skønhedspletter kan man også finde. Årstallet 1961 på s. 132 skal vel være 1461. En henvisning til et vedlagt kort (s. 248) står og flagrer. Kortet er ikke med i det eksemplar, jeg har fået til anmeldelse, ej heller i det, jeg havde købt forinden. I billedteksten s. 169 omtales Skt. Anna som »patron«. Her menes vel skytshelgen? (der er formentlig tale om en uheldig oversættelse af det engelske »Patron saint«). At Bisgaard citerer den gamle Kolderup-Rosenvinge-udgave af Christian 2.s love og ikke den kurante udgave ved Aage Andersen (*Den danske rigslovgivning 1513-23*, udgivet af Det danske Sprog-

og Litteraturselskab og Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1991), forklarer også hans betegnelse af landloven som den gejstlige lov. I note 74 s. 274 angives en titel, der ikke findes i litteraturlisten, hvorfor læseren står tilbage med noget mangelfulde bibliografiske oplysninger.

Endelig lidt personligt: Selv om min amerikanske PhD-afhandling og min danske disputats figurerer prominent i Bisgaard bog, både som med- og modspiller, hvad der jo altid er smigrende, kan jeg dog godt være en anelse stød over, at han har oversat min bog om håndværkets kulturhistorie (*Håndværkets kulturhistorie: Håndværket kommer til Danmark, Tiden før 1550*, 1982), der gør mere ud af det sociale og religiøse aspekt end min amerikanske afhandling, der i høj grad var en økonomisk historisk afhandling.

Men alt dette er jo kun overfladiske skønhedspletter, som skal med for fuldstændighedens skyld. Konklusionen er, at Bisgaard har skrevet en inspirerende bog fyldt med gode analyser og spændende iagttagelser, der dækker meget bredere, end man umiddelbart kunne tro af emnet, og som er et velkomment bidrag til den videre forskning, især i senmiddelalderens og reformationstidens historie. Den være hermed varmt anbefalet for alle, der interesserer sig for perioden.

Det er desuden grafisk en flot bog (om end uindbundet). Illustrationerne og billedteksten er der tydeligvis gjort meget ud af, og de rummer derfor også nogle gode pointer, blandt andet s. 167 med illustrationen af Odense smedelavs skrå med efterreformatorsk bogomslag, lavet af dele af et nodehåndskrift. Teksten oplyser, at gilderne skulle forsyne præsten ved deres altre med liturgiske bøger, som blev værdiløse ved reformationen og i nogle tilfælde altså er blevet genanvendt som bogomslag.

Et par år før han døde i 1981, udtrykte Aksel E. Christensen sin store glæde over, at nogen (in casu anmelderen) tog fat på gilderne og lavene, et emne, han selv havde forladt tidligt i sin karriere og ikke haft tid til at vende tilbage til.

Jeg er sikker på, at han i sin historikerhimmel glæder sig over, at Bisgaard har taget den oversete tråd om gildernes religiøse og sociale side op fra den gamle, men stadig aktuelle (guldmedalje)afhandling fra 1931 og gjort det så godt.

Hoveriet i praksis

Af Birgit Løgstrup

Jens B. Skriver: *Den værste straf? – hoveri i praksis. Hoveriet og arbejdets organisering ved Vilhelmsborg, Moesgård, Østergård, Marselisborg og Constantinsborg fra o. 1700 til hoveriets afvikling i midten af det 19. århundrede.* (Landbohistorisk Selskab/Moesgård Museum, 2002). 303 s., 248 kr.

Hoveriet var et væsentligt problem for landbosamfundet før landboreformerne. Det var det for landboreformpolitikkerne, og det er det stadig for nutidens landbohistorikere. Hoveriet betegner det arbejde, som fæstebønder med levering af egne redskaber og trækraft måtte yde på hovedgårdenes marker som en del af modydelsen for brugen af gods-ejerens fæstegård. Fæstehusmændene måtte tilsvarende yde ugedage. Hoveriet var en naturlig del, der rettede sig efter hovedgårdenes behov for arbejdskraft. Da der ikke før landboreformperioden var faste normer for arbejdets omfang, var hoveriet et problem for samtidens hoveribønder. I landboreformperioden blev det en knivskarp balancegang at få hoveriet helt afskaffet eller i det mindste fastsat under skyldig hensyntagen til begge parter. Og på grund af de manglende oplysninger om arbejdets omfang er det også for nuti-

dens forskere et problem at få de mest elementære spørgsmål om dette hoveri besvaret. Hoveriet griber ind i spørgsmål om økonomi både på hovedgårdene og i bondebruget og i mange sociale spørgsmål inden for landbosamfundet.

Dette centrale problemkompleks har Jens Skriver gjort til emne for sin licentiafhandling fra 1990, som nu præsenteres i let omskrevet form. Lad det være sagt straks: Jens Skriver har virkelig forstået hoveriets problemer i alle dets afskygninger. Dertil kommer en umådelig belæsthed i landbolitteratur i almindelighed.

Det er hoveriets omfang og organisering på fem godser nær Århus, som Jens Skriver behandler: Vilhelmsborg, Moesgård, Østergård, Marselisborg og Constantinsborg. Hvorfor det netop er de godser, han udvælger, giver han ikke så mange forklaringer på. Han får måske heller ikke inddraget beliggenheden i nærheden af en af landets største købstæder som forklaring på godsernes driftsform og arbejdskraftproblemer – i hvert fald viser det sig, at købstadens nærhed både giver mulighed for afsætning af mælk og besvær med at holde tjenestefolkene inde om natten!

Jens Skriver stiller følgende spørgsmål til materialet fra de udvalgte godser: 1. Hvorledes fungerede hoveriet fra

ca. 1700 til midten af det 19. århundrede? 2. Blev hoveriet forøget gennem det 18. århundrede? 3. Hvad betød hoveriet for godsøkonomien?

Nu er det ikke sådan, at Jens Skriver straks går i gang med sine udvalgte godser. Nej, han giver først en beskrivelse af det danske landbosamfund i det 18. århundrede og godsejernes syn på hoverireformer i Århus amt i almindelighed.

Dispositionen for afhandlingen er kronologisk, således at regeringens initiativer og ændringer af hoveribestemmelserne bliver styrende for alle de øvrige spørgsmål og undersøgelser. Det har naturligvis sine fordele, men betyder dog, at det kan være vanskeligt at fastholde overblikket over besvarelsen af de stillede spørgsmål og holde fast på de lokale forhold på de fem godser. Dette er et evigt dilemma for historiske undersøgelser.

Som omtalt har vi ingen kilder til at fastslå udviklingen af hoveriets omfang i det 18. århundrede. Almindeligvis antager vi, at hoveriet var stigende gennem hele perioden. For vi ved, at godserne fra midten af århundredet gennemførte en lang række arbejdskrævende driftsreformer for at få del i de stigende priser og efterspørgselen efter landbrugsvarer i Vesteuropa. Og der stod blot i hovbøndernes fæstebreve, at de skulle møde på hoveri, når de blev tilsagt, og yde samme mængde arbejde som deres naboer. Hoveriet har således rettet sig efter godsernes behov. Samtidig var landgilden – den anden af fæstebøndernes ydelser til godsejeren, fastlåst, så denne kun havde mulighed for at få øget udbytte af sit gods under konjunkturstigningerne ved at forhøje hoveriet. Det interessante i denne sammenhæng er, at der både på Marselisborg og Moesgård i perioder blev gennemført omlægninger af hovedgårdsdriften, der betød nedsættelse eller direkte ophævelse af hoveriet. I 1738 blev

hoveriet således helt afløst med en fast pengeafgift på Marselisborg, da godset dette år blev bortforpagtet. Forpagteren havde da også usædvanligt mange tjenestefolk, kan Skriver konstatere. Samtidig havde fæstebønderne i tre landsbyer forpagtet den underliggende Holmstrupgård, så arbejdsbehovet var også blevet mindre. Der skete dog ikke af den grund ændringer i bøndernes fæstebreve, og fra 1747 blev det præciseret, at de atter skulle gøre hoveri, når akkorden med Marselisborg ophørte. 1752 var kun Marselisborgs bønder nord for Århus hoverifri, men i 1769 gjaldt det atter alle. Bønderne skulle i stedet betale hoveripenge i forhold til deres hartkorn, dvs. fæstegårdens størrelse. Fire år senere skulle bønderne gøre avlingshoveri, pløje, så og høste, men i 1779 skulle alle gøre fuldt hoveri. Hoveriet har altså i disse godt 40 år svinget ganske betragteligt, afhængig af forpagtning- og driftsforhold på godset.

På Moesgård var en del af hovedgårdens marker i 1768 blevet indrettet til bøndergårde og bortforpagtet på åremål. Resten blev inddelt til kobbølbrug af indkaldte holstenske eksperter. Dette betød altså nedsættelse af hoveribylden for fæstebønderne. Godsejeren havde forventet sig meget af denne reform, men blev skuffet. Bønderne fik ikke mere ud af deres jord – de holdt samme antal heste, så udgifterne var de samme (måske blev deres gårde drevet bedre!). For at hovedgården kunne få tilstrækkelig udbytte af omlægningen, måtte bønderne betale mere i hoveripenge, var godsejerens klare holdning. Hvordan end vurderingen har været, så viser dette, at flere praktiske reformer har været søgt gennemført i denne periode med nedsættelse af hoveri til følge end normalt antaget. Endnu engang når vi til, at det overordnede landsoverblik er for stereotyp. Virkeligheden ser anderledes ud, når vi kommer på lokalt niveau. Og

dette gælder nok ikke kun Århusområdet!

Regeringen havde i 1769 behov for at vide, hvordan det så ud med hoveriet på lokalt plan. Så den bad alle godsejere indberette, hvor mange hoveridage de afkrævede bønderne, og hvilke arbejder de blev anvendt til. Disse oplysninger skulle i form af et hoverireglement vedheftes bøndernes fæstebreve og måtte derefter ikke ændres uden bøndernes samtykke. I 1771 tog Struensee fat på hoveriproblemet med fast hånd: Antallet af hoveridage skulle nu rette sig efter bøndernes hartkorn – uanset hovedgårdsdriftens behov og antallet af hoverigørende fæstere. Også på de århusianske godser lykkedes det at få godserne drevet efter forordningen, som imidlertid kun eksisterede til Struensees fald to år efter. I 1773 blev avlingshoveriet atter givet frit, mens det øvrige hoveri skulle fastsættes til antal dage, som godsejerne atter selv bestemte. Endelig i 1790'erne vovede regeringen at indføre hoveriets bestemmelse på de enkelte godser gennem forhandlinger mellem godsejer og fæstebønder. Altså en decentral løsning af problemet, men om nødvendigt med det sidste ord til en statslig kommission, hvis parterne ikke kunne nå til en løsning på egen hånd.

Disse sidste forhandlinger mellem godsejer og fæstebønder er fint skildret for Vilhelmsborg og Moesgård. Det var forvalteren, der førte forhandlingerne, men godsejeren blev holdt underrettet om slagets gang gennem forvalterens daglige breve. Disse breve giver et fint indblik i forhandlingens taktik og vilkår. F.eks. skrev forvalteren, at fæstebønderne debatterede deres strategi på bondegilder, hvor præsten og degnen var tilstede. Ville han dermed antyde, at de to kirkens mænd var på bøndernes side?

Gårdmandshoveriet blev endelig afløst i 1825 på Marselisborg og i 1844 på

Vilhelmsborg, sidste sted også for husmændene. Hvordan fik godsejerne derefter drevet deres godser? Det blev ikke udelukkende husmændene, der tog over efter fæstegårdmændene, men der blev ansat faste tjenestefolk på godserne. Til dem blev der opført huse, hvor de skulle betale husleje og i kontrakten forpligtede sig til at tage arbejde til en nærmere fastsat dagleje. Mellem 1805 og 1821 er husmandsbrugene på Marselisborg blevet reduceret fra 26 til 19, hvilket er ganske imod den almindelige trend. De er blevet sammenlagt to og to, og så er ugedagene blevet sat op til to dage for hvert af de store brug med 3 skæpper hartkorn. Også flere husmandsbrug blev solgt til selveje i dette Århusområde.

Til at besvare sit første spørgsmål om hoveriets organisering fremhæver Jens Skriver det uheldige i, at godsejerne af regeringen blev tvunget til at fastlægge hoveriet til visse arbejdsprocesser og dermed til en bestemt driftsform. For da de senere ønskede at indføre driftsomlægninger, protesterede bønderne. De kunne f.eks. ikke forpligtes til at dyrke en kartoffelmark, som var et senere indslag i hovedgårdsdriften. Derved blev hoveriet mindre værd for godsejerne, da det lagde bånd på deres driftsforbedringer. De blev derfor af driftsmæssige grunde interesserede i hoveriafløsning. Her har Jens Skriver virkelig en pointe, som ikke er set før. Derudover forsøger han at se på hoveriets organisering gennem de mange hoverisager, der findes i retsprotokollerne i Marselisborg birk. Det er måske ikke lige her, at Jens Skriver har sin styrke, idet han får meget lidt ud af disse sager. Men alt tyder på, at hoveriarbejdskraften var ineffektiv.

Til at besvare sit næste spørgsmål, om hoveriet blev forøget gennem det 18. århundrede, foretager Jens Skriver en sammenligning mellem hoveriets omfang efter 1771-forordningen og godsejerens hoverikrav til 1791-forhandlin-

gerne og når til, at der i hvert fald ikke skete en udvidelse i denne periode.

Det tredje spørgsmål om hoveriets betydning for godsdriften er inspireret af Carsten Porskrog Rasmussens undersøgelser af godsdriften i Slesvig. Hvad betød mest for godsejeren: afkastet af hovedgårdens drift (indbefattet bøndernes hoveri) eller fæsternes landgilde? Eller sagt på en anden måde: Var det bærende godsdrift eller rentegods? Fra 1788/89 er der bevaret regnskaber for de tre af godserne, Vilhelmsborg, Moesgård og Østergård, der viser, at landgilden betød mest på Moesgård (53,8%), mens forpagtningsafgiften betød mest på de to andre godser (henholdsvis 53,2% og 49,6%) (den resterende indtægt på Østergård var tiende og indfæstning, der ikke er opført for de to andre godser). Procentsatserne ligger dog så tæt, at man må slutte, at godsdriften og rentegodset stod meget lige på de tre godser ved Århus.

Jens Skriver har nogle udmærkede betragtninger om, at der er stor forskel på, om landgilden leveres i penge eller naturalier under en krise eller i en opgangsperiode. På Marselisborg fik godsejeren under indtryk af landbrugs-krisen med faldende kornpriser bønder til at betale landgilden med penge i 1738 i stedet for i korn, men da priserne en halv snes år efter begyndte at stige, var det bønderne, der scorede gevinsten. På tilsvarende måde gik det i 1828, da pengelandgilden netop igen var konverteret til naturalier, før priserne faldt. Her havde det været en fordel for godsejeren at have beholdt det høje pengebeløb.

Det er symptomatisk og tiltalende, at Jens Skriver hele vejen forsøger at få husmandshoveriet med i undersøgelsen. Det er dog vanskeligere at få oplysninger om husmændenes ydelser. Generelt betragter han med henvisning til Thorkild Kjærgaard de sociale skel som gående mellem godsejer og gårdmænd

på den ene side og husmænd og karle på den anden. Dette skel gjaldt efter min opfattelse i nogle sammenhænge, men ikke i alle. Han lægger ikke vægt på, at karlene ikke var tyende hele deres liv, men netop havde overtagelse af en fæstegård som mål foran sig. Også husmændene overtog i flere tilfælde fæstegårde – selv om det nok ikke var de bedste gårde, de blev tilbudt. Der har været langt mere bevægelighed i det 18. århundredes landbosamfund end her antaget. I samme retning peger hans gentagne understregninger af, at det kun var tjenestefolk og husmænd, der kom på hovmarken og blev udsat for forvalterens hårde behandling. Måske var det sådan tæt på den store købstad, men andre steder i landet deltog gårdmændene sandelig også i hoveriet. En velstående fæstegårdmand som Christen Andersen, Nørre Thulstrup, noterede ofte i sin dagbog, at han havde været til hove. Ligesom det i Clausholms hoverireglement 1770 blev forlangt, at hovbonden selv skulle følge ploven og selv så ud-sæden på hovedgårdsmarken, da det ikke kunne betros en tjenestekarl.

De sociale forhold på godserne indgår i Jens Skrivers forskningsstrategi. Med Fridlev Skrubbeltrang som forbillede undersøger han familiefæsteprocenten på de udvalgte godser, dvs. hvor ofte en fæstegårdmand blev efterfulgt i gården af et familiemedlem. Generelt var familiefæstet stigende op til 1770 på Marselisborg, Vilhelmsborg og Moesgård, men derefter faldt det til trods for, at sønnefæstet lå forholdsvis stabilt. Faldet skyldes stort set tilbagegangen af kategorien »enkens nye mand« som efterfølger i fæstegården og på de to sidste godser også »datterens mand«. Efter 1770 var det ikke så almindeligt på disse godser, at enken efter en fæstebonde blev siddende på gården med en ny yngre mand, eller at den tidligere fæsters datter fik lov at overtage fæstet

efter sin far sammen med sin mand. Skyldes dette en ændring i synet på kvindernes rettigheder, eller hvad er forklaringen på denne markante ændring i kvinderne som bærer af fæstesuccessionen på disse godser på Århus-egnen? Jens Skriver kommenterer ikke tallene.

Det er en solid licentiatafhandling om

et væsentlig emne, Jens Skriver har udarbejdet. På nogle punkter kunne den måske godt være blevet foldet noget mere ud – især i beskrivelserne af det faktiske hoveri på grundlag af de mange retssager. Den viser imidlertid, at der er behov for mange flere lokale undersøgelser af det væsentlige emne, som hoveriet er.

Dansk nazisme og tysk besættelse

Af *Palle Roslyng-Jensen*

John T. Lauridsen: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*. (Gyldendal, 2002). 676 s., 449 kr.

John T. Lauridsen: *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi*. Danish Humanist Texts and Studies, 24. (Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusulanum, 2002). 683 s., 398 kr.

John T. Lauridsens store bog om dansk nazisme er reelt en artikelsamling suppleret med en række kilder og bibliografiske og forskningsmæssige hjælpemidler til studiet af DNSAP. Bogens titel er ikke helt dækkende. Næsten alle kapitler beskæftiger sig med DNSAP eller med dansk nazisme på et overordnet plan, de øvrige danske nazistiske småpartier og organisationer er kun i beskedent omfang medtaget i den omfangsrige bog. De fleste af artiklerne har været trykt tidligere, men de er udvidet eller omskrevet, så de bedre indgår i denne sammenhæng. Artiklerne er opstillet i en tillempt kronologisk rækkefølge. Reelt falder de i et antal kategorier, som også kunne være anvendt som inddelingskriterium og måske have givet større overblik for læsere og brugere af bogen.

Bogen indeholder til indledning en forskningsoversigt. En kategori, der typisk vil have været medtaget i en akademisk afhandling eller i en oversigt i et videnskabeligt tidsskrift, tilsvarende er der i bogens næstsidste kapitel en perspektiverende artikel, der også kan siges at falde uden for rammerne af en traditionel monografi, om forholdet mellem 1930'erne og 40'ernes nazisme og den såkaldte nynazisme. Det betyder ikke, at begge disse kapitler ikke er både interessante og perspektivrige.

En række artikler, og det er nok bogens tyngdepunkt, og en samling af de afgørende forskningsmæssige fremskridt i John T. Lauridsens studier af dansk nazisme. er en analyse af den særlige DNSAP-kultur og dens sammenhæng med ideologien. Emnekredsen nærmer sig en socialkonstruktivistisk tilgang, men formen er en traditionel historisk analyse byggende på et fyldigt materiale og en indgående tolkning. De omfatter, hvordan DNSAP anvendte fortidens kultur i sin propaganda (velkendt er især vikinge- og ridderparaplerne), iscenesættelsen af optrin og parader, opgøret med den moderne kunst og endelig gennemgang af DNSAP's plakater, presse og publika-

tionsvirksomhed generelt. Set fra modstandernes synsvinkel behandles, hvordan DNSAP fremstilles i karikaturtegninger m.m.

En anden hovedgruppe er politisk-ideologiske analyser af DNSAP omfattende programudviklingen og planerne for et nazistisk Danmark, DNSAP og jødespørgsmålet, og en analyse af forholdet mellem dansk og europæisk nazisme.

DNSAP's partileder fra 1933 til 1944, den sønderjyske dyrlæge Frits Clausen, får en grundig behandling. Der er klart tale om en række forarbejder til en planlagt Frits Clausen-biografi. Der er en gennemgang af Frits Clausens liv stillet over for Hitlers. Det skal ikke forstås som en sidestilling, men parallellerne mellem de to trækkes op med meget grove streger, og den indsigt, de giver, er begrænset. Derefter følger en gennemgang af en interessant brevvæksling mellem Frits Clausen og forfatteren Thorkild Gravlund og af Frits Clausens meget personlige breve til familien fra fængslet 1945-47. Det samlede billede, der tegner sig af Frits Clausen, er en menneskeliggørelse og en vis forståelse, der dog ikke skal opfattes som en politisk eller ideologisk accept. Hans omsorg for en udviklingshæmmet datter står i en grel modsætning til hans tilslutning til nazismens dyrkelse af den stærkes ret på den svages bekostning. Det ses ikke, at Frits Clausen forbinder race-teoriene og f.eks. eutanasi-programmet med sin egen families forhold. Bogens eneste politisk-historiske punkt-analyse falder inden for rammerne af Frits Clausen-analyserne, hans overtagelse af partilederfunktionen i DNSAP i 1933, det såkaldte »Førerkup«.

Bogen indeholder desuden en DNSAP-bibliografi fra 1930 til 1945, en registrant over DNSAP-plakater, en kronologisk oversigt, en oversigt over DNSAP's folketingskandidater og her-

reds-, by- og sysselledere. Desuden er medtaget et særligt DNSAP-leksikon med fyldige oplysninger om mange sider af DNSAP's virke.

Med bogen om »Dansk nazisme« er der således samlet et særdeles omfattende materiale om et dansk parti af relativ beskeden størrelse. Det kan diskuteres, om der ikke er tale om en overvægtning af DNSAP set i forhold til, hvor relativ beskeden litteraturen er for denne periodes vedkommende om f.eks. et stort parti som Venstre eller et indflydelsesrigt parti som De radikale – dvs. kan det lille parti, der aldrig nåede i nærheden af væsentlige magtpositioner, berettigede en så omfattende forskningsindsats?

DNSAP's betydning ligger dog ikke i dets parlamentariske indflydelse, men i selve dets eksistens, som en potentiel indflydelsesfaktor og et skræmmebillede på den yderste højrefløj især under besættelsen, hvor truslen om et »systemskifte« gjorde sig gældende. På samme måde som f.eks. Fremskridtspartiet (al sammenligning ufortalt) dybt påvirkede dansk politik i 1970'erne, selv om det kun i ganske få tilfælde indgik i formelle politiske aftaler eller stod bag en konkret lovgivning. Desuden repræsenterede DNSAP den danske gren af en ideologisk og politisk bevægelse, der fra 1930 til 1945 satte den politiske dagsorden i en væsentlig del af Europa. Endelig kan det hævdes, at det danske samfund med DNSAP fik et internt fjendebillede, der havde en udpræget syndebugkarakter, og som meget belejligt fjernede opmærksomheden fra politiske og ideologiske tendenser i andre partier og organisationer, der lå fascismen nær, men som ikke var så nemme at stigmatisere som DNSAP i kraft af partiets udprægede imitation af det tyske forbillede og efter 9. april 1940 som den danske aflægger af det ideologiske fundament, som besættelsesmagten repræsenterede. Dermed var enhver på-

stand fra DNSAP slået over i sin modsætning. DNSAP's nationalitet var lig med det modsatte af det, de danske nazister hævdede at stå for. En nazistisk anskuelse var lig med tyskhed, og dermed var DNSAP et helt ufarligt element i bevidsthedskampen under besættelsen.

John T. Lauridsens bog afgrænser emnet til »1930-45 og derefter«. Bortset fra emner knyttet til retsopgøret indskrænker tiden »derefter« sig til en gennemgang af »gammelnazisme« og »ny-nazisme« både på europæisk og dansk plan (på knap 9 sider). Den har karakter af et essay eller en avis-kronik, og bogen havde nok vundet i statur ved at udelade kapitlet og indskrænke emnet til dansk »gammelnazisme« til og med retsopgøret.

John T. Lauridsen repræsenterer i sin behandling af retsopgøret med de danske nazister, herunder også behandlingen af Frits Clausen, en revisionistisk tilgang til emnet, der svarer til holdningen i en række andre værker, der har taget de minoriteter op, der i maj 1945 blev udgrænset og udrenset som et offer til flertallets nationale og patriotiske selvforståelse, og også som et offer for de ledende politikeres manglende vilje til efter 1945 at tage ansvar for samarbejdspolitikken. Velkendte eksempler er opgøret med tyskerpigerne og de østfrontfrivillige. Det betyder ikke, at John T. Lauridsen ser med forståelse eller sympati på DNSAP's politiske virke fra 1930-45. Der er en ofte klart markeret afstandtagen, der kan nærmest sig den form, der anvendes i f.eks. en aktuel politisk debat. Generelt skriver John T. Lauridsen ud fra et humanitært-demokratisk grundsynspunkt, der repræsenterer nærmest det modsatte af, hvad DNSAP stod for.

Fra tidligere forskning, især Malene Djurså (1981), ved vi, at de danske nazister, forstået som DNSAP's medlemmer, ikke adskilte sig væsentligt fra

befolkningens gennemsnit. Der, hvor vi nu har meget bedre besked, er gennem en meget mere udførlig analyse af DNSAP's program og ideologi, både i forhold til det tyske forbillede og i forhold til andre danske partier og bevægelser. Lauridsen viser, hvordan hidtidig forskning (med eller uden inspiration fra den internationale fascismeforskning) har benyttet sig af skiftende teorier om parti- og vælgertilslutning på et ofte temmelig svagt grundlag. Blandt disse, at DNSAP tiltrak outsiderskistenser og medløbertyper, og på et generelt plan at nazismens tiltrækningskraft skulle forstås ud fra blandt andet individual-psykologiske forestillinger, klasseteorier (den velkendte teori om nazisternes tiltrækningskraft for den deklasserede middelklasse) – og for partiets program og ideologi forklaringer byggende på blandt andet partiet som et udtryk for anti-modernisme. Efter en gennemgang af fascismeforskningens definitioner på fascisme og en analyse af, i hvilken udstrækning DNSAP passer herpå, konkluderer Lauridsen, at DNSAP især skal ses ud fra dets hjemlige forudsætninger, og han afviser de enkle endimensionale forklaringer.

Bogen om dansk nazisme er en sammenstykke ret. Meget har kompilatorisk karakter, andet er skarpsindige og velfunderede analyser, og andet igen er brede eller smalle essays. Det gør, at bogen ikke er velegnet til læsning fra ende til anden. Til gengæld er der mange interessante indgange til punktlæsning og punktstudier. Under alle omstændigheder er John T. Lauridsens bog den fundamentale indgang for enhver, der vil beskæftige sig med dansk nazisme og især DNSAP. Selv om John T. Lauridsen eller andre på et tidspunkt vil skrive en egentlig monografi om dansk nazisme, vil der fortsat være fremlagt materiale her, som det vil være nødvendigt at anvende og forholde sig til.

John T. Lauridsen står også bag den omfattende bibliografi om Danmark under besættelsen, som Det Kongelige Bibliotek har udsendt. Et synligt bevis på den interesse, besættelsestiden stadig vækker både i den brede offentlighed og blandt historikere. Der er medtaget i alt 8.600 poster omfattende bøger, universitetsspecialer, tidsskriftsartikler, anmeldelser og film på dansk, på nordiske og på europæiske hovedsprog udsendt efter 5. maj 1945. En forgænger er bibliografien over modstandsbevægelsen, som Det Kongelige Bibliotek udsendte i 1985. Den indeholdt 948 poster og var på 65 sider. Det er naturligt og rimeligt at udvide bibliografien i overensstemmelse med, at interessen for besættelsestiden ofte bygger på bredere synsvinkler og en stærkere vægtning af f.eks. kulturelt, socialt eller økonomisk stof end tidligere. Den nye bibliografi er næsten ti gange større end den foregående, hvad der både skyldes det bredere emneområde og den megen ekstra litteratur.

I forordet har serieredaktøren kort begrundet, hvorfor bibliografien udsendes i trykt form og ikke kun som database, idet »en trykt udgave giver andre muligheder for orientering og komparativt overblik«. Det kan jeg bekræfte. Til f.eks. undervisning er en trykt publikation uovertruffen til en vejledningssituation, til en idéskabende fase i forbindelse med opgaver og forskning, og at blade i en trykt bibliografi giver indsigt i, hvad historieskrivningen har fokuseret på, og hvad der er forsømte områder. Så for interesserede i besættelsens historie er det nyttigt, at Det Kongelige Bibliotek har kunnet skaffe ressourcerne til en trykt udgave. Ulempen er selvfølgelig, at den ikke løbende kan vedligeholdes, for hyppige nye udgaver er nok at stille brugerforventningerne for højt. En supplerende database med nyudkomne poster ville derfor være en oplagt investere-

ring for Det Kongelige Bibliotek og udfylde den væsentligste mangel ved en trykt udgave.

Bibliografien er skabt ved gennemgang af en meget lang række bibliografier, registre og tidsskrifter. Det vil aldrig være helt retfærdigt at pege på et eller flere tidsskrifter, som også havde relevant materiale. Bibliografien er allerede stor i forvejen, og mængden af relevante tidsskrifter til behandling af f.eks. dagligliv er overvældende. Generelt kan det siges, at tidsskrifterne er de oplagte og traditionelle: historiske fagtidsskrifter, amtsårbøger og kulturhistoriske tidsskrifter. En række brede fagblade er medtaget for de første år efter besættelsen for at få stof om udrensning og nekrologer m.m. Et antal lokalhistoriske og specialhistoriske publikationer er kun med i årgangene fra 1977. Det forekommer at være en rimelig disposition, når der ikke er plads til alt. Historiedidaktiske tidsskrifter som *Historie og samtidsorientering* og *Noter om historie og undervisning* er ikke gennemgået, selv om nogle relevante artikler fra det førstnævnte er medtaget.

Bibliografien afspejler naturligt nok det skrevne ords forrang. Der er forsøgt at bøde på det ved at medtage film. Redaktøren anfører, at de bibliografiske oplysninger ved hvert enkelt post er så knappe som muligt, og at detaljer må findes i de generelle registre som f.eks. www.bibliotek.dk. Bibliografien har således ikke angivet, hvilket medium en given film findes i. Det havde forhøjet listens brugeregnethed. En enkelt gramfonplade fra 1975 er medtaget, men her er der udsendt væsentligt flere også med brug af andre lydaserede medier som f.eks. bånd. Der er medtaget teksthæfter til forlagsudgivne lysbilledserier, men ikke selve billedserierne, og et mere flygtigt medie som hjemmesider har man ikke vovet at binde an med. Så det kan konstateres, at Det Kongelige

Bibliotek kun har taget forsigtige skridt ind i de elektroniske mediers verden.

Bibliografiens titel kan måske undre. Samarbejde og modstand er den dominerende dikotomi i besættelsens historieskrivning. I sin oplysende og velskrevne indledning har John T. Lauridsen en række træffende overvejelser om besættelseslitteraturen som nationalt monument, og heri peger han netop på, at historieskrivningen er ved at nå ud over denne dikotomi.

Bibliografiens inddeling i ti hovedpunkter vægter samarbejde og modstand stærkt, men går heldigvis også udenfor og får dermed repræsenteret væsentlige sider af den nyeste forsknings og historieskrivnings emneområder og synsvinkler, f.eks. i afsnit 8 om »Eksil og flygtninge i Danmark«, i afsnit 9 om »Befrielsen. Retsopgør og udrensning« og især i afsnit 10 om »Traditionsudvikling og fortidsforvaltning«.

Det afgørende vurderingskriterium for en bibliografi er selvfølgelig dens funktionalitet. Der er ingen tvivl om, at en studerende eller en journalist, der skal skrive om modstandsbevægelsen i en dansk provinsby, om nedskudte allierede flyvere og deres flugt til Sverige, om Socialdemokratiet i en bestemt politisk krise eller om sider af retsopgøret efter besættelsen er rigtig godt hjulpet. Det er emner, der kan betragtes som traditionelle, og som falder tungt inden for bibliografiens hovedfelt: samarbejde og modstand.

Hvis der vælges et mindre traditionelt emne med en kulturhistorisk, økonomisk eller socialhistorisk synsvinkel, ser det anderledes ud. Hvis vi f.eks. vil undersøge emnet »Propaganda-indsatsen med henblik på reduktion af forbruget af knappe råvarer 1940-43 – og indsatsens effekt«, hvordan er vi så hjulpet med bibliografien? Der er et fyldigt personregister og stedregister, men ikke et sagregister, så vi må gå ind ved hjælp af

indholdsfortegnelsen. Den nævnte propaganda varetoges under Handelsministeriets ansvar, men her er ingen indgang – og afsnittet »Forhandlings- og samarbejdspolitikken generelt« er helt indrettet på det parlamentariske arbejde, forholdet til besættelsesmagten og partiernes generelle politiske indsats. Næste søgning vil være i kategorien »Krigsøkonomi – Tysklandseksporten«. Her er der enkelte relevante poster på det overordnede plan om markedsregulering og den økonomiske udvikling, men igen er forholdet til besættelsesmagten og til Tyskland afgørende. Næste søgning vil være i afsnittet »Økonomiske og sociale forhold. Erhvervslivet«. Her er der bedre fanget. En række overordnede artikler og bidrag i samleværker om vareforsyning, udviklingen i forskellige brancher m.m. vil give en rimelig indgang til nogle af de sammenhænge, emnet indgår i på et overordnet plan. Den del af opgaven, der har med indsatsens virkning at gøre, er der slet ingen bud på hjælp til. Bibliografiens redaktør vil med sindsro kunne sige, at Det Kongelige Bibliotek heller ikke skal løse alle de problemer, som f.eks. en studerende kan komme ud for, når der skal skrives en opgave eller et speciale. Der er noget tilbage til brugeren selv.

Alt i alt har vi fået et nyttigt og vigtigt hjælpemiddel, der har medtaget en meget stor del af litteraturen om Danmarks besættelse. Bibliografien er bedst, når brugeren befinder sig inden for rammerne af samarbejde og modstands-diskursen, suppleret af en række områder, som det er tydeligt, at udgiveren har lagt vægt på at få godt repræsenteret, f.eks. flygtninge, retsopgør og udrensning. Mere utraditionelle kulturhistoriske, socialhistoriske eller mentalitetshistoriske emner og synsvinkler får ikke helt så meget hjælp gennem bibliografien, selv om den dog tydeligvis kan

give den interesserede de generelle baggrundsskrifter til sådanne vinkler på besættelseshistorien.

Forordets udsagn af John T. Lauridsen om bibliografien, at »jeg tror, at mange efter at have stiftet bekendtskab med den vil spørge sig selv om, hvordan de hidtil har kunnet undvære den«, er

der helt dækning for – og med rettidig aktualitet og skarphed tilføjes: »brugen af besættelsestidens historie til nutidige formål viser også, at mange heller ikke har kunnet det«. Det er dog ikke troligt, må man sige, at selv en nok så vellykket og omfattende bibliografi kan ændre herpå.

Litteraturnyt

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG LÆNGERE TIDSPERIODER

Carsten Due Nielsen (red.): *Historie og Historiografi. Festskrift til Inga Floto*. (Den danske historiske Forening, 2002). 352 s., 250 kr.

Inga Floto fyldte 65 år sidste efterår, og det er grunden til denne publikation. Titlen siger jo sådan set alting og ingenting. Møntet på Inga Floto drejer historie sig om international og især britisk-amerikansk diplomatisk og udenrigspolitisk historie – og om dødsstraffens kulturhistorie, som var emnet for hendes seneste bog – og historiografi om vigtige bidrag inden for udforskningen af dansk historikerpositivisme fra midten af 1970'erne og oversigtsværket *Historie* fra 1985.

Festskriftet indeholder 17 bidrag inden for de felter, der nævnes i titlen, med vægt på amerikansk historie, dansk historie i det 19. århundrede og historiografi, men også andet. Fx analyserer Carl-Axel Gemzell, hvorledes historisk tolkning og erfaring spillede ind på tysk flådestrategi, og hvorledes Wolfgang Wegeners analyse af søkrigen under Første Verdenskrig fik afgørende betydning for tyske søstrategers erfaringer og forventninger frem mod Anden Verdenskrig. Eller man kan få luft under vingerne i Dorthe Gert Simonsens køns-historiske analyse om den første kvindelige flyverhelt Harriet Quimby, der som flyver foretog sig mandige ting og manøvrerede i en arena, der havde været forbeholdt mænd, hvorved hun udfordrede tidens syn på kønnene og den rolle, de skulle spille og ikke spille i samfundet. Man samtidig var hendes

berømmelse afhængig af, at kønsbarriererne eksisterede, og at hun udfordrede dem som kvinde, med en kvindelighed, der blandt andet blev understreget med en blommefarvet satinflyverdragt. Hun fløj som en kvinde.

Blandt bidragene om det 19. århundredes historie anbefaler Jes Fabricius Møller og Peter Scharff Smith deres respektive ph.d.-afhandlinger, som bidragene bygger på. Møller skriver om nerver som medicinsk og kulturelt fænomen omkring 1900, mens Smith behandler forståelsen af fængselspsykoser i slutningen af det 19. århundrede. Et hit er Sidsel Eriksens bidrag, hvis omdrejningspunkt er et afhugget forbryderhoved, og hvorfor en læge og en præst var interesseret i dets ejermand, førstnævnte ikke mindst i hovedet, der var blevet skilt fra kroppen i 1838. Lægen hed Carl Otto. Otto var frenolog og således af den formening, at hovedets fysiognomi kunne bruges til at aflæse psykiske defekter. Han havde en større samling af forbryderhoveder og måtte ud at grave dette op i nattens mulm og mørke, fordi ejermanden i live havde krævet, at det blev begravet med resten af ham. Det var ikke alle, der troede på frenologien, og Otto var selv klar over, at »hovedproblemet for hans videnskabs overbevisningskraft var, at han ikke havde nogen referencegruppe blandt 'ikke-forbrydere'« (s. 62). Mere præcist kan det vel ikke siges. Otto og frenologien placeres i tidens lægevidenskabelige debatter og i forlængelse af den mere kendte Howitz-fejde. Præsten var fængselspræsten C.H. Visby. Visby var ratio-

nalist og havde som sit mål at vise, at man ad fornuftens vej kunne forbedre selv den værste forbryder. Selv om denne morder skuffede ham gang på gang ved sin slette karakter, fik han gennem publicerede karakterbeskrivelser tegnet et nuanceret billede af forbryderen, og læseren får i tilgift noget at vide om rationalismens og en rationalists menneskesyn.

Også Mads Mordhorst anbefaler sin ph.d.-afhandling med sit bidrag om Chr. Molbech som historieteoretiker, der er et tungt læst, men også indsigtsgivende stykke analysearbejde, som blandt andet viser et historiesyn præget af det kristent-religiøses fremtrædende placering som begrundelsesinstans, men koblet til et fuldstændigt empiristisk videnskabs-syn. En pointe er også, at nogle af de problemstillinger, Molbech tumlede med, aldrig har fundet og sikkert aldrig vil finde en endelig løsning. Det er på sæt og vis også udgangspunktet for Bente Rosenbecks bidrag, der ligger i krydsfeltet mellem historiografi, historieteori og forskningspolitik. Emnet er kvinders marginalisering i universitetsforskningen, hvilket er et problem, fordi det modvirker den mangfoldighed, som er en forudsætning for videnskabelig udvikling. Historikeren er det afgørende led i forskningsprocessen, og derfor er det ikke lige meget, hvilket køn historikeren har. Kønskvotering gives som det politiske middel, fordi en mere ligelig kønsfordeling ikke ser ud til at ske af sig selv, som i det mindste nogen af os havde håbet og troet. Den videnskabelige elite, der har magten over meritter og ressourcer, er åbenbart ikke så åben i forhold til nye forskningsinteresser, som den burde være.

Amerikansk historie behandles i forskellige perspektiver. Set noget fra siden skriver Mogens Pelt om antiamerikanisme i Grækenland fra borgerkrigens afslutning til juntaens fald, der fik

et stigende omfang, fordi kritik af konservatismen, juntaen og det system, den hvilede på, i stadig større kredse blev knyttet til en kritik af USA, som havde støttet disse. Niels Bjerre Poulsen analyserer amerikansk revisionisme, der er et mere eller mindre eksplicit historisk argument – med Roosevelt som den store skurk – for amerikansk isolationisme. Revisionismen funderer sig på tvivlsomme analyser af amerikanske militærinterventioner i Anden Verdenskrig og derefter som grundet på fejltagelser, vildledning eller sågar konspiration. Et minoritetssynspunkt, der popper op en gang imellem, senest med en bog af den konservative præsidentkandidat Pat Buchanan fra 1999. Sammensværgelser finder man også i den amerikanske høj-repatriotisme. I det mindste er det der, den patriotiske bevægelse ender i 1930'erne, som en marginaliseret, fremmedfjendsk, antikommunistisk og antisemitisk bevægelse, hvis grundantagelse var, at den amerikanske stat var led i en sammensværgelse mod folket. Det fremgår af Regin Smidths interessante bidrag, der sporer den amerikanske patriotisme efter borgerkrigens afslutning, hvor en række private patriotiske selskaber voksede frem med dyrkelse af nationale symboler, men som efter Første Verdenskrig tog en drejning i retning af en lokalistisk, antistatslig reaktion mod statens stigende penetrering af civilsamfundet. Også i Poul Villaumes ligeledes interessante bidrag berøres sammensværgelser, tilbøjeligheden i amerikansk politisk kultur til at se det dårlige eller onde i samfundet som noget, der kommer udefra, typisk i form af internationale sammensværgelser. Lægger man dertil exceptionismen – USA har ansvar, andre lande interesser – moralismen – at konflikter ikke handler om divergerende interesser, men om sammenstød mellem godt og ondt – og jagen på absolut sikkerhed for det nord-

amerikanske kontinent, har man ifølge Villaume grundelementerne i amerikansk politisk kultur. Disse grundelementer danner baggrund for et efterfølgende vue over amerikansk udenrigspolitik efter Wilson, med hovedvægten på perioden under Den kolde Krig. Konklusionen er, at USA nok har ønsket at fremme det liberale demokrati i verden, men at dette ofte har været underordnet umiddelbare politiske, militære og økonomiske hensyn i forhold til de trusler imod USA's sikkerhed, som man fandt eksisterede.

Festskriftet skal bestilles hos Den danske historiske Forening og ligner på nær omslaget foreningens tidsskrift til forveksling. Der er stor spændvidde i temaer og tilgange i bogen, ikke mindst blandt de såkaldte elever af Inga Floto. Dette kunne man fristes til at tolke som et udtryk for, at (af)magtens arrogance og dens noget snævre og begrænsende vidensregime er blevet afløst af et mere rummeligt og åbent syn på *Historie og Historiografi*. Tillykke også med det.

Claus Møller Jørgensen

Sune Christian Pedersen: *På liv og død. Duellens historie i Danmark*. (Gyldendal, 2003). 227 s., 299 kr.

Det kan være farligt at anmelde. Det fik *Politikens* teateranmelder, dr.phil. Edvard Brandes, at føle den 5. februar år 1900, da han blev passet op af kongelig skuespiller Robert Schyberg på hjørnet af Østergade og Integade nær bladets kontorer. »Må jeg spørge, er det Dr. Brandes?« indledte skuespilleren høfligt. Men da Brandes havde bejaet, stak Schyberg ham en lussing med ordene: »Ved De, at De er en Æsel!« Mens folk stimlede sammen, slog Brandes fra sig med sin paraply, og Schyberg parerede med en stok, han havde købt i dagens anledning. Det lille intermezzo var af født af en dårlig anmeldelse af Schy-

bergs optræden i Holbergs *Mester Gert Westphaler*, og kulminationen blev en pistolduel i Ermelundskrattet. De fire kugler, der udveksledes, forårsagede ingen legemsbeskadigelse, men blev genstand for heftig debat i den rå københavnerpresse. De to kamphaner blev begge idømt fjorten dages hæfte, og Brandes indstillede sin anmeldervirksomhed.

Duellen mellem Brandes og Schyberg er nok en af de mere velkendte af de mange danske dueller, som museumsinspektør Sune Christian Pedersen med sikker sporsans har indsamlet vidnesbyrd om i Forsvarets Arkiver, Krigskancelliet, Danske Kancelli, Tyske Kancelli, Kongehusets Arkiver, privatpersoners memoirer og breve samt i aviser, tidsskrifter og litteratur. Bogen *På liv og død* præsenterer ikke blot disse fascinerende beretninger, men sætter dem ind i en teoretisk sammenhæng ved at inddrage sociologen Norbert Elias' tese om, at det europæiske menneske siden middelalderen har gennemgået en gradvis civilisering. Manererne er blevet stadig mere forfinede, og rå, ukontrollerede drifter og vold er blevet udgrænset af dagligdagen i takt med statsdannelse og magtcentralisering.

Dueller og kårdefægtning dukkede op i 1500-årene, og snart blev det en del af unge europæiske adelsmænds dannelsesfærd at lægge vejen forbi en italiensk fægtemester. De lette og smidige bevægelser, som herved lærtes, var uundværlige i tidens intrigante og slebne hofliv. Kongemagten søgte at hævde et voldsmonopol og stoppe slægtsfejderne, hvor simple personlige konflikter kunne udvikle sig til en lavine af blod og kaos, og det ene drab udløste det næste i en ukontrollabel kædereaktion. Duellen var ganske vist også et brud på dette voldsmonopol, men den inddæmmede volden og endte en tvistighed i et opgør mellem to personer alene, ud-

kæmpet efter de vidtudbredte duelmanualers detaljerede forskrifter. Duellens niche af vold uden for kongens domæne skulle imidlertid også reguleres efter enevældens indførelse. Christian V's *Danske Lov* (1683) indeholdt en detaljeret duelparagraf, ifølge hvilken duellantene alt efter omstændighederne havde forbrudt embede, gods og liv. Praksis blev, at den overlevende efter en duel med dødelig udgang flygtede udenlands, hvorfra han søgte om benådning. Kongen svarede almindeligvis igen på denne anerkendelse af sin autoritet med en mild straf, typisk nogle måneders fængsel.

Sune Christian Pedersen søger som en god mentalitetshistoriker efter de motiver, der drev mennesker ud i de dødsfarlige dueller. Centralt står skiftende æresbegreber i samfundets øvre lag. Enhver mand af de højere stænder følte det som en bydende pligt at hævde slægtens og individets til dels medfødte prestige ved mandige gerninger, og var der nogle, der angreb ens ære, dvs. øvede skade på ens eget eller ens næres omdømme, måtte man være rede til at udfordre vedkommende. Æren blev reddet ved, at man turde se døden i øjnene, og duellen var en nøje kodificeret rituel voldsudøvelse, hvor det var mere afgørende for æren at turde kæmpe end at vinde. Det var for øvrigt de færreste dueller, der endte med dødsfald.

I anden halvdel af 1700-årene rejste borgerskabet sig som en stand med egne normer og værdier i opposition til det gamle aristokrati. Blandt de foreteelser, borgerne forbandt med overklassens dekadente livsstil, som man ønskede at gøre op med, var duellen. Den sande ære var ifølge borgerskabet knyttet til indre moralske kvaliteter; den falske ære, som borgerskabet mente karakteriserede adelen, var optaget af det ydre, og hvad andre måtte tro og mene. Æresfølelsen skulle privatiseres, og duellen

mistede sin betydning for hovedparten af det civile borgerskab; den forsvandt fra disse befolkningslag omkring Englandskrigenes slutning i begyndelsen af 1800-tallet. Andre steder florerede den fortsat, f.eks. i militæret og i det kieliske studentermiljø. I anden halvdel af 1800-årene vandt duellen atter frem i tilknytning til en særdeles aggressiv og nærgående pressekultur, der offentligt udfordrede æresfølelsen. Det er mod afslutningen af denne duellens sidste blomstring i Danmark, vi møder Brandes og Schyberg i *Ermelundskrattet*. Men det var på det sidste. Den konservative presse, der havde hånet Brandes for, at han ikke var en mand af ære, når han offentligt lod sig prygle, gjorde sig efterfølgende lystig over duellen. Rituallet kunne ikke længere udfylde sin funktion – at skaffe æresoprejsning for de duellerende – og i løbet af de næste ti-femten år forsvandt duellen i Danmark og i det øvrige Europa. Tilbage står fægtesporten, der er fokuseret på at vinde og knyttet til det moderne præstationsamfund. Ærestvister afgøres eventuelt ved injuriersager, der sjældent er særlig ærværdige for de involverede, således som duellerne var det.

På liv og død er en yderst læseværdig bog og i det store og hele velskrevet. Ganske vist er der nogle irriterende gentagelser, og noter, kilde- og litteraturfortegnelse samt register mangler konsekvens – der er blandt andet interessante henvisninger, som man forgæves søger i litteraturlisten. Det væsentligste er imidlertid, at bogen foruden at fortælle duellens historie gør os klogere på æresbegrebets udvikling over flere hundrede år. Herved viser bogen eksemplarisk, at kulturhistorie er meget mere end kuriøs underholdning, og at man faktisk kan komme vidt omkring i en kulturhistorisk analyse, når man tager fortidens mærkværdigheder alvorligt.

Thomas Lyngby

OLDTID OG MIDDELALDER

Mikael Venge: *Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340*. Dansk Skat-historie I. (Told- og Skat-historisk Selskab, 2002). 304 s., 428 kr. (i abonnement 348 kr.).

Som første bind i en dansk skat-historie i fem bind er udkommet Mikael Venges behandling af tiden indtil 1340. Det er som forventeligt en velskrevet og let læst fremstilling, vi får, og med god plads til at fremlægge de mange detaljer. Fremstillingen falder i tre dele, »Den ældre middelalder«, »Valdemars-tiden« og »Brødrestrid og borgerkrige«.

Førstedelen har været vanskelig for forfatteren, og fremstillingen volder læseren vanskeligheder. Kilderne er yderligt få. Venge vælger at bruge Svend Aggesens historie om kong Gorm, Tyre og Dannevirke som en appetitvækkende indledning og fortsætter derefter med Danehof-forordningen 1284 for at kunne fortælle noget om skatter, skatteydere og kongelige fogder. Senere lykkes det dog at nå frem til mere samtidige kilder, Ælnoth og diplomerne, og med hjælp fra Saxo får vi en skildring af fogder, skatter og skattegrundlag (inndelingen i bol), indtægter af mønten, tributter af undertvungne folkeslag og af kongen på jagt og befolkningens ledings- og transportforpligtelser.

Det er en hovedpointe hos Venge, at kongemagtens krav var ældgamle, strækkende sig langt bag om de første skriftlige kilder fra det 11. århundrede. Bygningen af det ældste Dannevirke 737-38 har krævet arbejdspræstationer af befolkningen, og mon ikke en leding eksisterede allerede i det 6. århundrede, da kong Chochilaicus angreb de frisiske kyster? Indtægterne af mønten er selvfølgelig ikke ældre end det kongelige

møntmonopol fra omkring 1060, og nefgjalden var i 1086 noget nyt og uhørt, som førte til drabet på kong Knud. Men det var altid en selvfølge, at kongen fik sit underhold, når han drog riget rundt, at han fik, hvad *Kong Valdemars Jordebog* kalder nathold.

Dette leder til en anden vigtig pointe. Der fandtes ikke nogen statskasse. Bønderne måtte forsyne hoffet med dets umiddelbare fornødenheder, men dertil hørte at betale hofembedsmændene for deres besøg, når de kom med kongen. Man kunne kalde systemet en kildeøkonomi. Statens udgifter anvistes til direkte udbetaling hos skatteyderne. Opstod der særlige situationer, som da Svend Grathe skulle betale 3.000 mark sølv til hertug Henrik Løve, pålagde man en særskat, »skaffede pengene ved offentlig indsamling«, som Saxo skriver.

Fra Valdemar Sejrs tid har vi *Kong Valdemars Jordebog*, som er en helt unik kilde. »Hovedstykket«, som det kaldes, fra 1231 opfører herred for herred kongens patrimonialgods og de kongelige indtægter, dvs. først og fremmest natholdet eller afløsningen for det. Baggrunden for Hovedstykket kunne være kongens fangenskab, som kostede en løsesum på 25.000 mark sølv, men er nok snarere et forsøg på at opgøre indtægterne med henblik på, hvordan hans mange sønner skulle forsørges. I en liste for sig er opført kongelevet, meget summarisk og uden enhver angivelse af dets afkast, vel fordi dette gods tilhørte riget og ikke angik nogen arvefordeling til sønnerne. Jeg skal bemærke, at når der ikke er nogen indførsel under Als i jordebogen, er forklaringen den, at øen tilhørte Albert af Orlamünde, Valdemars nevø. Hans patrimonium på øen kendes fra 1245, hvor det skiftedes mellem hans arvinger, Erik, Abel og Christoffer.

Forfatteren har en særlig svaghed for *Kong Valdemars Jordebog*, som han i sin studietid havde ønsket at skrive historiespeciale om. Resultatet er, at fremstillingen er blevet alt for bred og lang og forsynet med adskillige digressioner. Det skal dog indrømmes, at den detaljerede gennemgang giver læseren et glimrende indblik i, hvordan især Hovedstykket er blevet til ved rapporter fra forskellige fogder, mere eller mindre velinformerede; i nogle herreder savnes enhver oplysning, andre steder anføres tilfældige og i sammenhængen ligegyldige detaljer. Først på s. 113, efter 44 sider, når Venge frem til det centrale, skatterne.

En central pointe er det her – og det er selvfølgelig også et resultat af den foregående analyse og referat – at det ikke kun var oplysningerne, der varierede fra herred til herred, men også de faktiske forhold. I Erik Glippings håndfæstning 1282 hedder det, at stud ydes efter hvert herreds sædvane. Natholdet i *Kong Valdemars Jordebog* var tydeligvis et resultat af forhandlinger mellem bønderne og kongens repræsentant. Det varierede (for to nætter) mellem 10, 20 og 30 mark sølv. Og i Skåne og Halland kom herrederne af med tre eller fire nætters tjeneste á 10-15 mark. Men i de frisiske egne lå skatten meget højere.

Venge tilslutter sig Arups opfattelse af ledingsskattens omdannelse/indførelse til 1213, hvor ledingen ifølge Valdemarårbogen hvilede eller nedlagdes. *Kong Valdemars Jordebog* har en del spredte oplysninger om ledingsskat i byerne. Nævnes skal Lund, som i midsommersgæld ydede 60 mark penge og i leding 40 mark sølv (1 mark sølv = 2 eller 3 mark penge). For de større jyske købsteder anføres ganske anselige ledingsbeløb, men efter min mening er det vanskeligt at se, hvor meget der blev givet af byen, og hvor meget af det nærliggende herred. Hvor tunge Valdemar Sejrs skat-

ter var, kan vi ikke vide, men det var i hvert fald attråværdigt at opnå skattefrihed for de kongelige kravs tyng.

Det tredje hovedkapitel er for så vidt det interessanteste, fordi der ikke tidligere er givet nogen sammenhængende skildring af skatterne efter 1241. Venge begynder med den pavelige beskatning. Det faste var de årlige peterspenge, en ret beskeden ydelse, som endog, inden den nåede til Rom, blev barberet af omkostninger til andre kirkelige instanser. Mere vægt fik nok indsamling af korstogstiende og andre pavelige særskatter; Venge gennemgår Pierre Gervais' bevarede regnskab fra 1331-34 for peterspenge og seksårstiende, som øjensynlig gav et smukt provenu. Men herefter holdt man sig til bispernes betaling af servitium (første gang 1276), dvs. en kraftig ydelse for pavens anerkendelse af bispevalget. I sidste ende betalte bønderne selvfølgelig via bispetienden og præsterne via deres ydelser til bisperne.

Kongerne søgte nye indtægter, efterhånden som det privilegerede gods voksede. Det førte til et slagsmål med ærkebisperne om deres privilegiers omfang, et slagsmål, som kongen ikke vandt. Kongerne krævede betaling ved kongeskifte for fornyelse af klostrenes privilegier, forlangte befæstningsarbejde også af kirkens bønder og tog tvangslån i sognekirkernes tiende. I 1304 udarbejdedes en forordning om, at alle i landet skulle bidrage efter deres indtægt til en moderne flåde af kogger. Om planen nåede længere end til tegnebrættet, er tvivlsomt. Løsningen blev ekstraskatter, beder, officielt bevilget af et lydigt dannehof. Årbøgerne noterer år for år en halv eller en hel mark sølv pr. plov i Erik Menveds senere regeringsår og i 1317 tiende af adelige og gejstlige indtægter. Når Venge konkluderer, at skatetrykket generelt var konstant, at »Vi på intet tidspunkt er stødt på den mindste antydning af, at kongens skatter ind-

førtes«, mener jeg, det er forkert. Bederne var noget nyt, selv om selvfølgelig løsesummen for Valdemar Sejrs løskøbelse og Svend Grathes indsamlede 3.000 mark sølv har pålagt befolkningen byrder. De ekstraordinære skatter var et europæisk fænomen. I Frankrig blev *la taille* i det 13. århundrede permanent, og England og Tyskland fulgte godt med, med *the tallage* og *die Bede*.

Venge har fremdraget nogle diplomer, som jeg ikke erindrer at have set brugt før. Især skal fremhæves hans læsning af et par bispebreve. Ribebispen skrev engang midt i det 13. århundrede til de Hviding herreds bønder. Bønderne, dvs. selvejere, havde forulempet bispestolens (de er selvfølgelig ikke nævnt i brevet, som er udstedt til fordel for kapitlet!) og domkapitlets skattefri fæstere. De havde fortrædiget dem imod deres friheder, herunder belastet dem med private betalinger (s. 247f). I 1339 måtte Odensebispen skrive til Åsum sogneboere og forbyde dem at rejse krav om, at præstegårdens indehaver skulle deltage i betalingen af nogen bede (s. 276). Begge bispebreve turde vise, at de pågældende byrder og skatter var pålagt kollektivt, og at skatteprivilegier derfor ramte de ikke-skattefri bønder. Hermed stemmer forfatterens vurdering af herredsskatterne i *Kong Valdemars Jordebog*. Det giver en god sammenhæng.

Venge har også fremdraget Jon Lilles gavebrev til Esrom kloster. Det er blevet til en meget idyllisk skildring af et højmiddelalderligt gods. Jeg er ikke sikker på, at virkeligheden var så idyllisk endda. Det er forkert, når Venge mener, at de 16 landboer var kornbønder, som foruden én mark penge hver gav korn til landgilde. Landboerne var blot et tilbehør til ladegårdene, og deres beskedne 16 mark landgilde blev simpelthen reserveret til vedligeholdelse af hines bygninger. Hertil kommer, at de reli-

giøse pligter, klostret påtog sig, ikke blot bestod i en årtid for Jon Lille, men indbefattede daglige messer.

Men lad mig slutte med en af de mange gode iagttagelser. I 1288 måtte kongen i et privilegium til Lundekapitlet indskærpe, at kapitlet skulle have sine 27 mark penge af midsommergælden i Lund, og derfor befalede han borgerne i byen, at kapitlets krav gik forud for byens, når skatten blev indsamlet. Brevet er et vidnesbyrd om den lokale selvforvaltning, som forfatteren har advokeret for i Hviding herred og Åsum sogn.

Det er en bog med mange interessante detaljer og iagttagelser og nogle gode pointeringer, som Mikael Venge har skrevet. Den er velskrevet, men fremstillingen kunne med fordel have været strammet, den burde kun have været halv så lang.

Erik Ulsig

Roskildekrøniken. Oversat og kommenteret af Michael H. Gelting, 2. udgave. (Wormianum, 2002). 103 s., 159 kr.

Roskildekrøniken blev nedskrevet af en kannik ved domkirken i Roskilde i 1138 og er dermed det ældste danske krønikeværk. Den dækker perioden fra 826 (Harald Klaks døb) til netop 1138, hvor den afslutter sin beretning med Eskils valg til ærkebisp i Lund. Hvor dens ældste dele i vidt omfang bygger på ældre udenlandske forlæg, såsom Adam af Bremens historieværk, bliver krøniken mere og mere selvstændig og fyldig, desto tættere den kommer på sin egen samtid. Særlig interessant er Roskildekannikens fremstilling af perioden ca. 1080-1138, hvor den indeholder adskilligt, som Saxo ikke omtaler, ligesom Roskildekrøniken har et markant andet syn på denne periodes begivenheder end Saxo.

Denne kommenterede oversættelse indeholder ud over den oprindelige

tekst også en fortsættelse, som i kortfattet form behandler begivenhederne fra 1138 til Valdemar Sejrs tronbestigelse med tydelig hovedvægt på borgerkrigsperioden op til 1157. Hvor den oprindelige tekst primært må siges at være en historie om Roskilde bispesæde og vurderer kongerne efter, hvordan de står sig med dette, er fortsættelsen, der er blevet nedskrevet i de første år af 1200-tallet, et tydeligt udtryk for Valdemarstidens politiske propaganda i kongens tjeneste.

Oversættelsen af selve krøniken er uændret i forhold til 1. udgave fra 1979, mens Michael Geltings kommentar derimod er undergået en revision. Størstedelen af den glimrende kommentar fra 1. udgave, der giver et godt overblik over forfatterens samtid og de verdslige og kirkelige strømninger, som gjorde sig gældende i første halvdel af 1100-tallet, er forblevet uændret, men den er blevet udvidet med yderligere 25 sider, hvis indhold afspejler de seneste snart 25 års forskning samtidig med, at Michael Gelting fremsætter nye teorier om krønikens ophavssituation.

De seneste års forskning har bragt helt nye erkendelser om Roskildekrønikens afhængighed af diverse andre samtidige kilder og krøniker, først og fremmest med hensyn til »Englændernes historie« af Henry af Huntingdon, som har været Roskildekannikens kilde til fremstillingen af danskernes vikingetogter under Regner Lodbrog og hans sønner. Gelting kommer i den forbindelse med talrige illustrative eksempler, som belyser, hvordan en krønikeskriver i middelalderen har forholdt sig til og benyttet sig af sit materiale.

Mere opsigtsvækkende er dog Michael Geltings spændende hypotese angående baggrunden for krønikens affattelse, en tese, han selv betegner som værende dristig og ikke til at underbygge med entydige kildeudsagn.

Krøniken skal ifølge Michael Gelt-

ings tolkning være blevet affattet for at rette op på to uretfærdigheder: at pave Innocens II efter tysk pres i 1133 ophævede ærkesædet Lund og atter lagde Norden ind under ærkesædet Hamborg-Bremens primat, og at det danske ærkesæde i 1103 blev placeret i Lund og ikke i Roskilde! Formålet med krøniken skal således have været at overtale paven til at genoprette det danske ærkesæde og samtidig at flytte det fra Lund til Roskilde.

Det lader umiddelbart til, at Michael Gelting har fat i noget af det rigtige, når han betegner Roskildekrøniken som et indlæg for den danske kirkes uafhængighed. Krøniken indeholder i hvert fald en del eksempler på, at man nedtoner Hamborg-Bremens betydning og rolle i forbindelse med kristendommens indførelse og udbredelse i Norden, især i forhold til Adam af Bremens fremstilling af denne.

Men der er visse problemer forbundet med de af Michael Gelting fremsatte teorier omkring krønikens ophavssituation. Først og fremmest er det påfaldende, at krøniken afsluttende skriver, at der herskede strid om, hvem der skulle have *ærkebispedømmet*. Gelting hævder, at krøniken blev affattet i al hast omkring årsskiftet 1137/38 for at understøtte Eskils overflyttelse af ærkesædet til Roskilde. Men hvorfor skriver forfatteren så *ærkesæde*, hvis et sådant ikke eksisterede, før Eskil opnåede denne værdighed i slutningen af august 1138? Affattelsestidspunktet årsskiftet 1137/38 er ifølge Gelting betinget af, at man i Danmark havde hørt om kejserens død og som følge af dette øjnede mulighed for at genoprette ærkesædet. Men Gelting tager ikke højde for, at man i Danmark ikke kan have hørt om kejserens død i Norditalien den 4. december 1137 før omkring slutningen af januar. En udsending fra Danmark, som skal hjemføre palliet som tegn på Eskils

lundensiske ærkebispeværdighed inden slutningen af august 1138, bliver nødt til at tage herfra mindst fire måneder tidligere, dvs. i begyndelsen af maj 1138. Ifølge Geltings tolkning skulle Eskil således have sørget for at få komponeret og affattet et så omfattende skrift som Roskildekrøniken mellem ca. 1. februar 1138 og før ca. 1. maj – hvor det var blevet forældet. Det lyder ikke særligt sandsynligt.

Der er nu to muligheder – enten har ærkesædet efter dansk opfattelse aldrig været ophævet, eller affattelsestidspunktet må lægges til et tidspunkt efter Eskils indsættelse som ærkebisp og før Rikos død 18. oktober 1139. Da kongætlingen Oluf Haraldsen på krønikens sidste sider omtales som »et uhyre med mange hoveder«, og vi fra Saxo ved, at denne begynder at røre på sig omtrent på tidspunktet for afgørelsen af ærkebispespørgsmålet, må affattelsestidspunktet, med ovenstående diskussion om sendefærdens til Rom in mente, lægges til det sene forår-sommeren 1138. I begge tilfælde er der en brik i Geltings teori, der ikke kommer til at passe. Affattelsestidspunktet 1138 gør også, at det bliver nødvendigt at revurdere den almindelige antagelse, at Oluf Haraldsen først var en magtfaktor fra 1139, hvor han tog kongenavn i Skåne.

Desuden er det påfaldende, at krøniken – hvis den skulle have fungeret som stridsskrift for ærkesædets overflyttelse fra Lund til Roskilde – gør så lidt ud af at fremstille ærkesædet i et dårligt lys i forhold til Roskilde. At Lundesædet omtales lidt, kunne meget vel hænge sammen med, at forfatteren primært er interesseret i Roskilde, og kan ikke bare tolkes som en underkendelse af Lundesædets rolle. Det ville i hvert fald have krævet langt vægtigere argumenter for paven at overflytte et ærkesæde end at omtale den tidligere ærkebisp som »et siv, der svajer for vinden«, der ikke be-

skytter kirken. Den oplagte mulighed at tilsværte Lundesædet ved at påpege, at Assers forgænger Ricwal havde været en bandlyst klerk fra Paderborn, benytter man sig ikke af. Hvis Eskil selv havde stået for udarbejdelsen af krøniken eller givet en kannik til opgave at skrive den med det ovenstående formål for øje, så er det påfaldende, at krøniken afsluttes med, at Eskil med stormændenes hjælp under trussel af uro og krig overtager ærkesædet fra Riko, selv om denne er kanonisk valgt – det må siges at være en lidet flatterende karakteristik af Eskil.

Heller ikke Geltings tolkning af den afsluttende positive karakteristik af den sjællandske stormand Peder Bodilsen som en sarkastisk kommentar til hans forpurring af Eskils planer om overflyttelsen af ærkesædet til Roskilde, kan jeg tilslutte mig. Godt nok er Peder Bodilsen tidligere negativt portrætteret, da han med magt søger at indføre cølibatet blandt præsterne på Sjælland, men der er flere eksempler på, at kronikøren i løbet af nogle få sider eller endda inden for samme afsnit ændrer syn på folk – altid i sammenhæng med, hvordan de forholder sig til Roskildekirken. En sarkastisk kommentar ville have været mere udpenslet, end den er her. Sammenholder vi Roskildekrønikens oplysninger med Saxos fremstilling, så er det mere sandsynligt, at Peder Bodilsen med sin mægling har forhindret en borgerkrig mellem Erik Lam og skåningerne, og det er Roskildekronikøren forståeligt nok glad for, især da man har de seneste års kampe, hvor blandt andet Roskilde bliver hærget, i frisk erindring.

Undertegnende er således ikke enig med Michael Gelting omkring hans tolkning af Roskildekrønikens ophavs-situation og mener, at den tolkning af Roskildekronikøren som en gejstlig, der primært var interesseret i Roskildekirkens tilstand, som den er fremsat i 1.

udgave, er langt mere holdbar set fra et kildemæssigt synspunkt. Ud over denne kritik er 2. udgaves kommentar af samme høje kvalitet som 1. udgaves, ikke mindst på grund af de gode nye afsnit om kilderne til Roskildekroniken og kronikørens arbejdsmetode.

Stefan Pajung

Pauline Asingh og Niels Engberg (red.): *Marsk Stig og de fredløse på Hjelm*. (Ebeltoft Museum/Jysk Arkæologisk Selskab, i kommission hos Aarhus Universitetsforlag 2002). 348 s., 248 kr.

Ifølge en folkevisse havde den lille ø, Hjelm, jo engang horn. Disse horn var ifølge samme kilde bygget af den navnkundige Marsk Stig, som havde myrdet kong Erik Klipping, fordi denne i marskens fravær havde gjort hans hustru til »dronning«, voldtaget hende, hvilket så i sin tur havde ført til, at marsken var blevet dømt fredløs.

Denne og de mange andre historier, der har været fortalt om Danmarkshistoriens mest berømte mord, har lige siden Skt. Cecilie nat 1286 udøvet en voldsom fascination og appelleret til historiefortællere af enhver art. Inden den følgende pinse var en af middelalderens berømteste såkaldte minnesangere, mester Rumelant, i gang, og sagen har jo blandt meget andet inspireret til Danmarks suverænt bedste historiemaleri, en berømt opera og for ikke så mange år siden endnu en roman. Og mange historikere har søgt at løse mordgåden. Mange har været mistænkt, men kun en enkelt, i sammenhængen inferior person, har hidtil fået en nogenlunde overbevisende dom ved historiens domstol for at stå bag de angiveligt 56 sår, der forvoldte kongens død i Finderup Lade.

Arkæologerne har indtil nu blandet sig meget lidt i sagen, trods megen snak, også i troværdige historiske kil-

der, om »hornene« på Hjelm. Da man i 1854-56 anlagde fyret på Hjelm på det højeste og mest forsvarsegne sted, kunne Nationalmuseet, trods indberetninger om interessante fund, ikke afse mandskab og penge til den lange rejse til Hjelm. Det kunne så den utrættelige arkæologiske vandal Frederik VII i 1861, men heldigvis kun i kort tid. Først i 1894 blev der sat lidt mere målrettet ind på Hjelm, da en løjtnant Jensen og tre arbejdsmænd gravede grøfter på Hjelm i 15 dage. Udbyttet af dette var stærkt nedslående: ingen rester af så imponerende bygningsværker, som passede sig i forbindelse med en så stor og vigtig sag i vort lands historie. En mindre undersøgelse i 1952 koncentrerede sig især om et forgæves forsøg på at finde de fredløses falskmøntnerværksted samt udgravninger på det mindste af de tre voldsteder på øen.

Middelalderåret 1999 blev så det, der endelig gav stødet til, at der både kunne samles engagement, penge og mandskab til en mere omfattende arkæologisk kampagne på Hjelm. Udgravningerne foregik over i alt 10 uger i sommeren 1999 og 2000 under betydelig mediemæssig og royal bevågenhed.

To år senere kunne man så læse om resultaterne i det her foreliggende, statelige og latterligt billige bogværk. Efter at have læst det har man det nok stadig lidt, som løjtnant Jensen havde det i 1894. Der »burde« have været mere at finde til konkretisering af billedet af de dramatiske omstændigheder, der i en kort periode satte Hjelm i centrum af Danmarkshistorien. En væsentlig pointe er jo imidlertid, at perioden var så kort, 1290-1306, og sluttede så dramatisk. Udgravningerne viste, at der næsten udelukkende var bygget i træ og bindingsværk med anvendelse af forhåndenværende materiale som f.eks. gamle udrangerede skibe. Man måtte bide sig hurtigt fast; det vigtigste og først for-

nødne var de enorme jordarbejder, som skulle til for at skabe en rimeligt effektiv befæstning af øen bestående af ikke mindre end tre borge. Alligevel lykkedes det Erik Menved at erobre det hele allerede i 1306, da de fredløse på Hjelm havde mistet deres norske storpoltiske støtte. Han gik naturligvis særdeles grundigt til værks ved ødelæggelsen af befæstningerne, og efterfølgende gjorde nogen sig oven i købet den umage at dække den største og vigtigste af de afbrændte og ødelagte borge med et op til 1,3 meter tykt lag ler. Ville Erik Menved selv bygge borg på Hjelm, eller kom de fredløse tilbage for atter at blive jaget væk?

Ud over »hornene« er der stærk og sikker hjemmel for, at der blev slået mønt på Hjelm. Da udmøntning i middelalderen var et kongeligt monopol, var der pr. definition tale om falskmøntneri, en også den gang særdeles alvorlig forbrydelse. Efter de seneste udgravninger disponerer man nu over en samling på ca. 350 mønter fra den relevante periode, og de synes karakteriseret ved i modsætning til kongens mønt udelukkende at bestå af kobber, uden det meget beskedne sølvindhold, som fandtes i den kongelige mønt. Der er også fundet masser af råstof til produktionen i form af ituklippede kobbergenstande, kobberbarrer, mere eller mindre færdige møntblanketter osv. Udgravningens allerstørste scoop var vel det første møntstempel fundet i det nuværende Danmark. Lidt mere gådefuldt er det med værkstederne. Dem må der have været flere af. De fleste ressourcer blev sat ind, hvor tidligere fund indicerede, at der var noget at komme efter, men hvor pløjningen også havde været meget effektiv. Et par andre steder ramte søgegrøfter noget, som må have været møntværksteder. Det ene sted lod et sådant sig med besvær erkende, selv om det ikke blev fuldt udgravet; det andet

sted forblev især lovende. Heldet spiller sin rolle for arkæologiske udgravninger. Det, der bliver fundet sidst, bliver dårligst undersøgt. Så der er fortsat noget at komme efter på Hjelm, som nu heldigvis ikke længere dyrkes.

Tolkningen af de udgravede rester af de tre borge er en vanskelig og næppe i alle tilfælde endegyldigt afgjort sag. Tegneren Jørgen Mührmann-Lund har gjort nogle flotte forsøg på at hjælpe de fantasiløse. Det skal han have tak for, men læseren bør huske, at der i allerhøjeste grad blot er tale om forslag. Ellers blot en enkelt anke over de arkæologiske afsnit: Jeg forstår ikke, hvorfor vi to gange skal have en indgående beskrivelse af, hvorledes man producerede mønter på dette tidspunkt.

Men bogen redegør naturligvis også for de historiske omstændigheder bag Hjelms gæsteoptræden i Danmarkshistorien, de historiske kilder og traditionsudviklingen frem til 1500-tallets nedskrevne folkeviser. Dette er desværre delt mellem to forfattere, Rikke Agnete Olsen og Lene I. Jørgensen, idet sidstnævnte redegør for traditionsudviklingen. Der mangler en klar arbejdsdeling mellem de to, og resultatet er, at vi også kommer til at mangle en klar og konsekvent fremstilling af, hvad der findes af kildemateriale, hvad det kan bruges og ikke bruges til, samt hvad det har været brugt til, når historikere har forsøgt at sætte det famøse mord og dets følger ind i en større sammenhæng.

Lene I. Jørgensen er ikke historiker. Alle oplysninger i berettende kilder rubriceres konsekvent som sagn, uanset hvornår de er skrevet, og der ofres tilsyneladende ikke mange tanker på, at kilderne kan tænkes at være indbyrdes afhængige. De ses snarest som resultat af munkesnak i forskellige geografiske regioner. Den ikke så lidt brede betegnelse »De tyske munke« dækker således over en årbog fra Lübeck, hvis oplys-

ninger om danske forhold på denne tid stammer fra Rydårbogen. Til gengæld gøres den egensindige ærkebisp Jens Grand's opfattelser af sagen identiske med kirkens, åbenbart officielle, holdning i den nære eftertid. I øvrigt kunne det da godt have været nævnt, at nogen allerede et halvt hundrede år efter mordet mente, at Erik Klipping var »fra top til tå en liderlig karl og krænkede stormændenes hustruer«, da det nu er et hovedmotiv i den vise om Marsk Stig, som Lene I. Jørgensen naturligvis gør meget ud af.

Rikke Agnete Olsen, der skriver om »Den historiske Marsk Stig og Hjelm«, går således ikke nærmere ind på de forskellige teorier om mordet. Efter nogle antydninger af mulige motiver konstaterer hun blot, at de, der blev dømt for det, var dem, der havde mindst grund til at ønske Erik Klipping død. Det kan jo være! I øvrigt har alle, som har skrevet om dette, mig bekendt, overset, at håndfæstningen fra 1326 hævder, at de fredløse, der ikke var til stede ved mordet på Erik Klipping, »ikke er blevet lovligt fældede«; at dommen simpelthen var ulovlig. Og derudover fremgår det, at flere end de på Danehoffet i 1287 dømt blev forvist fra landet i anledning af kongemordet. Desværre bliver dette mord nok aldrig opklaret endegyldigt, men dybere studier i det meget sprøde kildemateriale til datidens stormænds og deres efterkommeres slægts- og godsforhold kombineret med, hvad vi ved om fluktuationer i kronens godsbesiddelser til og med Margrete I, kunne måske kaste lys over, hvilke mellemværender der var på spil mellem kongemagten og den højaristokratiske falanks, som måtte bøde for det slemme mord.

Mere besked får vi om Marsk Stig og det tidligere og senere politiske forløb. Marskens efterkommere i 1500-tallet tog slægtsnavnet »Hvide«, vel næppe fordi Stig var gift ind i en sjællandsk

slægt, som i meget sene tider også har fået hæftet dette slægtsnavn på sig. Måske snarere, fordi der i slægten var en tradition om, at man nedstammede fra den Stig Hvide, som grundlagde Essenbæk Kloster på Djursland, og hvortil slægten senere følte sig knyttet. Når Stig Andersen, lige inden han bliver dømt fredløs, kaldes »fordum marsk«, er sammenhængen nok den simple, at marskembedet var knyttet til kongens person og derfor bortfaldt automatisk, når kongen var død.

Hvad var meningen med at befæste Hjelm så voldsomt og slå massevis af mønter på stedet? Det samme skete ved Hunehals i Halland. Men man har vel ikke herved forestillet sig, at man for alvor kunne »styre handelen i de nordiske områder«. Hjelm lader sig vel bedst beskrive som en sørøverrede, hvorfra sejlad og kyster kunne plyndres i forbindelse med den norske konges krig mod Danmark. At have en fremskudt base her i forbindelse med norske plyndringstogter mod Danmark var jo da heller ikke nogen dum ting. Ifølge Erik Menveds sagfører i sagen mod ærkebisp Jens Grand brugte de fredløse de falske mønter til at skaffe sig fornødenheder med, idet de sendte dem »til deres velyndere i forskellige dele af riget«. At røve kobberkedler i kystbyerne og lave mønter af dem var en billig måde at skaffe sig penge på. Og hvis man kunne bruge dem til at skaffe sig alt det, som det var for dyrt, usikkert og upraktisk at skaffe sig ved plyndring, men som var nødvendigt for basens opretholdelse, så var det jo ikke så dumt. At dette kunne lade sig gøre på den angivne måde, indicerer atter, at et større aristokratparti havde sin sympati hos de fredløse. Men det er da klart, at det også gik ud over kongens økonomi. Jo mere mønt de fredløse kunne levere, jo mindre efterspørgsel efter kongens, og så risikerede han oven i købet at få underlødige møn-

ter ind, når der blev opkrævet skatter og afgifter.

Bogen rummer også en redegørelse for Hjelms geologiske og topografiske forhold, for arkæologien forud for 1290 samt en interessant og ganske omfattende redegørelse for Hjelms historie efter 1306.

Hjelms korte storhedstid er og bliver fascinerende, så denne bog kan anbefales på det bedste til de, der – som anmelderen – holder af røverhistorier i dette ords bogstavelige forstand.

Anders Bøgh

Olaf Olsen: *Ufredens hav – en 600 år gammel sørøverhistorie fra Østersøen*. (Gyldendal, 2002). 104 s., 168 kr.

Sørøvere har altid virket dragende på fantasien og været en større eller mindre plage for fredelig sejlads, lige så længe en sådan har eksisteret. Det er imidlertid en ufravigelig betingelse for at drive sørøveri, at man har sikre baser på land, hvor man kan proviantere og afsætte det røvede gods. Disse betingelser opstod hver gang, der var krige i Østersøområdet – i hvert fald fra midten af 1300-tallet og til et godt stykke ind i 1400-tallet. Det var en uimodståelig fristelse for mindst én af de krigende parter at tage sørøvere under sin beskyttelse med det formål, at de skulle genere modpartens sejlads. Imidlertid gik det altid ud over hansestædernes rigtlastede kogger, hvad enten disse var neutrale eller ej, og i krigssituationer måtte de derfor ofte store beløb på såkaldte fredskogger, der skulle forsøge at rense havet for sørøvere.

Sørøvere lod sig altid rekruttere i denne periode. Udgangspunktet var de nordtyske marskegne syd for Nordsøen i grevskabet Oldenburg og omegn, hvor den politiske autoritet var svag, og hvor den, der var, åbenbart anså sørøveri for

en passende næringsvej. Lukrativt var det også, da handelsvejen fra Hamburg til Nederlandene gik lige forbi. Men sørøverne lod sig let lokke til Østersøen og kunne dér rekruttere et mægtigt tilskud af røverriddere, byborgere og ganske almindelige mennesker, som forlod deres tjeneste for at tage del i løjerne.

Den foreliggende bog af forhenværende rigsantikvar Olaf Olsen dækker perioden fra lige efter Valdemar Atterdags død i 1375 til slutningen af århundredet, da Kalmarunionens dannelse var nået så vidt, at der ikke længere var områder inden for de tre nordiske riger, hvortil kronens magt ikke rakte. (Undtagelsen var Gotland, som var erobret af Den Tyske Orden i 1398 angiveligt med det formål at fordrive sørøvere herfra).

I mellemtiden skete der overordentlig mange dramatiske ting på havet, men også på land, og ved at vælge sørøverne som udgangspunkt og rød tråd får Olaf Olsen mulighed for at skrive en overordentlig spændende oversigt over periodens historie. En mulighed, der bliver grebet og udnyttet på det bedste til at skrive en letlæst og velskrevet lille bog. Man kan ikke bebrejde Olaf Olsen, at han gengiver den traditionelle opfattelse, hvorefter dronning Margrete skulle have været bagmand for sørøveriet fra ca. 1379-1386; en opfattelse, som anmelderen har brugt næsten lige så meget plads på at gendrive, som denne bog fylder, i sin disputats om kampen om magten i Norden ca. 1365-89. Nettoresultatet var, at der ikke findes uigenkendelige belæg for denne opfattelse, samt at det ville have været politisk hasardspil i den nævnte periode at udfordre hansestæderne så groft. Grunden til, at der blev drevet sørøveri fra dansk territorium, var, at regeringen endnu ikke kontrollerede dette i tilstrækkeligt omfang til at forhindre det. Man bør måske heller ikke bebrejde Olaf Olsen, at han

ikke ved, at den hertug Johan, som styrede Mecklenburg, mens kong Albrecht af Sverige sad fangen, var kong Albrechts farbror, som efterhånden blev afløst af sin søn af samme navn. Eller at den hertug Vartislav af Stolp, som saboterede et fredsmøde i 1394, var Erik af Pommerns fader og derfor antageligvis gjorde det i bedste forståelse med Margrete. En anden pommersk hertug, Barnim VI af Barth, chokerede i 1398 ved egenhændigt at drive sørøveri i Øresund. Da nogle hanseatiske fredsskibe dukkede op, blev han imidlertid beskyttet af Roskildebispen. Baggrunden for dette var, at sørøveren var Erik af Pommerns/Margretes vasal af fyrstendømmet Rügen og oven i købet fik årlige subsidier udbetalt af dronningen på dette tidspunkt.

Bogen slutter flot med at fortælle om et attentat i 1985 på et monument i Hamburg over en sørøverjæger fra tiden, hvis gerningsmænd ifølge efterladte grafitti foretrak sørøvere for deres jægere. Men måske burde vi også have haft at vide, at sørøverne var tilbage i Østersøområdet igen fra 1416 til 1432, da de holstenske grever engagerede dem i forbindelse med krigen mod Erik af Pommern. Det her nævnte bør dog slet ikke afholde nogen fra at læse denne udmærkede bog.

Anders Bøgh

Lars Bisgaard og Leif Søndergaard (red.): *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*. University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 247. (Syddansk Universitetsforlag, 2002). 394 s., 225 kr.

Nærværende antologi er blevet til på baggrund af et seminar afholdt på Syddansk Universitet i middelalderåret 1999. Foruden de oprindeligt afholdte foredrag har man i anledningen af udgi-

velsen af artiklerne tilføjet endnu et par bidrag til belysning af spørgsmålet om gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark. Dertil har udgiverne føjet otte middelalderlige gilde- og lavsskråer, som ikke var kendte, da C. Nyrop i sin tid udgav *Danmarks Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen* (1895-1904). Faktisk har tre af disse nyfundne gilde- og lavsskråer aldrig været trykt før, og de gør dermed i sig selv antologien til et *must* for den, der har interesse i middelalderens fællesskaber.

Antologien har en vis kronologisk struktur, der indledes med en række bidrag, der har hovedvægten på 1100-tallet; således Christoph Anz om »Gilderens form og funktion i middelalderens Skandinavien«, Christian Radtke om »Kommune og gilde i Slesvig i højmiddelalderen« og Kurt Villads Jensen om »Knudsgilder og korstog«. Derefter følger bidrag, der har hovedvægten på senmiddelalderen og reformationstiden, hvor forskellige aspekter af gilde- og lavsvæsenet behandles med udvalgte eksempler fra Malmø, Roskilde, Slesvig, Odense, Husum og en række andre lokaliteter i Danmark, hvor kildegrundlaget er tilstrækkeligt stort til at sige noget om denne form for fællesskaber. Marko Lamberg skriver således om »Social interaktion gennem Knutsgillet i Malmö under senmedeltiden och reformationstidevarvet«, Leif Søndergaard om »Kulturelle aktiviteter i gilder og lav«, Vivian Etting om »Gilder og lav i middelalderens Roskilde: Organisation og forhold til bystyre og kirke«, Thelma Jexlev om »Sankt Lucii gilde i Roskilde: Et bidrag til Roskildes sociale historie o. 1500«, Bjørn Poulsen om »Fromhed og magt i senmiddelalderen: Rosenkrans-broderskaberne i Slesvig og Odense« og endelig Lars Bisgaard om »Gilderne og reformationen: Husum«.

Man kommer således vidt omkring i den dansk-skandinaviske gildeforsk-

ning med bidrag af meget høj kvalitet, der giver god indsigt i temæet. Særlig interessant er den løbende forskningsdiskussion imellem de enkelte bidrag – fx om hvordan man overhovedet definerer de behandlede fællesskaber i lyset af den ældre skandinaviske og tyske forskning på området. Sondringen imellem og brugen af termerne »gilder«, »lav« og »broderskaber« berøres ligeledes i flere af artiklerne.

Derudover sættes disse organiserede fællesskaber ind i en større sammenhæng, hvor også familien og kirken udgjorde væsentlige fællesskaber for middelalderens mennesker, ligesom det understreges, at fællesskabet ikke kun omfattede de levende (ofte fra forskellige sociale lag i samfundet), men også inkluderede de døde brødre og søstre, der gennem omfattende memoriale-forpligtelser blev ihukkommet og understøttet af fællesskaberne. Religionens store betydning for gilder, lav og broderskaber bliver dermed klart i mange af artiklerne.

Skønt det i flere af artiklerne påpeges, at de enkelte gilder, lav og broderskaber kunne rumme socialt meget forskellige grupper, så er der klart også gruppedannelser, som socialt set var yderst eksklusive, idet man simpelthen udelukkede nogle grupper i samfundet fra at kunne optages i fællesskabet. Og selv i de fællesskaber, der var åbne for forskellige socialgrupper, blev skellet imellem de forskellige socialgrupper opretholdt. Særligt bemærkelsesværdige er de fra Tyskland indførte rosenkransbroderskaber, der netop i udgangspunktet var åbne for alle, der derved kunne drage fordel af det fælles bøn-fællesskab. Så åbne var rosenkransbroderskaberne, at selv døde kunne optages og dermed komme til at nyde godt af forbønnen. Bjørn Poulsen gør i sin artikel om rosenkransbroderskaberne opmærksom på, at man i denne type fæl-

lesskaber tydeligt ser den for senmiddelalderen så typiske fromhed, der nok var et massefænomen (det åbne fællesskab og den omfattende fællesbøn), men samtidig viste tydelige tegn på en stigende individualisering igennem vægtlægningen på den personlige fromhed udtrykt i den individuelle bøn.

I antologien får vi ligeledes et indblik i, hvordan fællesskabernes kulturelle aktiviteter var med til at styrke fællesskabet imellem medlemmerne og forlene dem med en fælles identitet. Udadtil markeredes deres sociale status, og man kunne derved understrege de herskende magtforhold i de større og mindre fællesskaber.

Antologien afsluttes med et blik på disse fællesskabers betydning for reformationsrøret i første halvdel af 1500-tallet. Det er blevet hævdet, at gilder, lav og broderskaber gennem deres dybe forbundethed med kirken igennem de mange gildealte, skråpræster mv. i udpræget grad vendte sig imod den nye evangeliske strømning og følgelig søgte at holde fast i den gamle kirkes teologi. Lars Bisgaard kan imidlertid med udgangspunkt i Husum godtgøre, at nogle af gildernes præster faktisk var frontløbere i den nye evangeliske bevægelse, hvorimod andre holdt fast ved den traditionelle lære. Dermed nuanceres billedet af gildernes rolle i forbindelse med reformationen, idet nogle faktisk viser sig at være aktive medspillere i en reformation, der, som forfatteren siger, både handlede om religion, magt og fornyelse.

Alt i alt er der tale om en yderst læseværdig og værdifuld bog, der kaster nyt lys over middelalderens danske gilder, lav og broderskaber. Forskningsmæssigt gøres der status over den hidtidige udforskning af disse fællesskaber, samtidig med at der peges på yderligere områder, der fremover kunne danne udgangspunktet for nye undersøgelser.

Carsten Selch Jensen

NYERE TID

Asser Amdisen: *Til nytte og fornøjelse – Johan Friedrich Struensee (1737-1772)*. (Akademisk Forlag, 2002). 223 s., 348 kr.

Johan Friedrich Struensee er en af de skikkelser i historien, som siden sin voldsomme død stedse har tiltrukket sig stor opmærksomhed. Måske fordi han på den ene side kunne tiltage sig den sindssyge Christian VII's magt og derefter på den anden side kun evnede at beholde den i halvandet år. Måske fordi han med sine mange reformtiltag skabte en vis turbulens i det politiske liv og alligevel ændrede så lidt på længere sigt. Måske er det hans affære med landets dronning og hans henrettelse, der har fanget eftertiden. Asser Amdisen gør i sin nye Struensee-biografi en prisværdig indsats for både at forstå Struensee som oplysningsmenneske, den betydning, han havde i dansk politik, og den fascination og mystik, som eftertiden har omgivet ham med.

Struensee er traditionelt blevet beskrevet som enten en overfladisk lykkejæger eller en tragisk helteskikkelse, og det er Amdisens erklærede mål at sætte sig ud over disse to fortællinger og i stedet se og analysere ham som et alsidigt menneske med både positive og mindre positive sider. Det er selvfølgelig det, man forventer af en god historiker, at han ikke lader sig fange ind af en ensidig fortælling, men spørgsmålet er, om ikke en stor del af den magiske kraft, Struensee besidder som historisk skikkelse, ligger i netop brydningen mellem den overfladiske lykkejæger og den tragiske helteskikkelse?

Amdisen ser i stedet sin hovedperson som en integreret del af den europæiske oplysningstid. Biografien starter med at beskrive Struensees barndom og ung-

dom i Halle og især det miljø, han voksede op i, som var præget af kampen mellem pietister og oplysningsfolk. Udgangspunktet i Struensees opvækst viser både bogens svaghed og styrke. Det er kærkomment med en bog om Struensee, der ikke kun behandler hans korte politiske liv og affæren med den danske dronning og i stedet forsøger at forstå det hele menneske i sin samtid. Men ikke enhver i eftertiden berømt person har efterladt sig materiale fra sin tidligste barndom, der gør vedkommende til et oplagt emne for en biografi, og Struensee er desværre et klasseeksempel herpå. Der er stort set ikke bevaret kilde materiale fra hans yngre år, men Amdisen er sig denne svaghed ved sit materiale overordentligt bevidst og kompenserer ved til gengæld at give et nuanceret billede af tidens tanker og strømninger, der efterfølgende gør det muligt at forstå Struensees politik og liv i en samtidig kontekst.

Struensee fremstår i anden epoke af sit liv, tiden som læge i Altona, som en del af byens intellektuel elite, som oplysningsborger uden at være revolutionær for sin tid. Både Christian VII's udenlandsrejse, hvor Struensee blev udnævnt til kongens livlæge, og indledningen til forholdet til dronningen er centrale emner i behandlingen af Struensees vej til magten, en analyse, der igen understøttes af en grundig præsentation af tidens naturrets- og kontrakt-tænkning.

Et af Struenseeforskningens store spørgsmål har alle dage været, om han havde et politisk mål med sine mange reformer. Amdisens bud er, at Struensee som politiker skal forstås ud fra sin opfattelse af det individuelle liv. Ideen bag Struensees konsekvente reformer var at skifte hensynet til Gud, slægten og

standssamfundet ud med en politik, der skulle være til nytte for individet. Amdisen vurderer Struensees tid ved magten som den første periode, hvor individet for alvor kom i centrum. Således tolkes ændringerne i statsadministrationen som et forsøg på at skabe mulighed for, at det enkelte menneske selv kunne finde lykken. Struensee fremstilles dog ikke som en blødhjertet humanist. Hans økonomiske reformer gør det tydeligt, at hensynet til individet i den førte politik især var et spørgsmål om at gøre individet nyttigt for staten. Både i indenrigs- og udenrigspolitisk sammenhæng var Struensees overordnede perspektiv ifølge Amdisen at skabe fred og mindske indblandingen i det enkelte menneskes liv.

Det er utvivlsomt rigtigt, at individet kom i centrum for den førte politik i anden halvdel af 1700-tallet, men spørgsmålet er, hvor stor indflydelse Struensee som enkeltperson havde på denne ændring af det politiske mål? Struensees omfattende reformarbejde beskrives tematisk, hvilket giver et tiltrængt indblik i bredden af hans reformtiltag, men samtidig i praksis gør det umuligt for forfatteren at vurdere, i hvilket omfang de enkelte reformer har Struensee som ophavsmand. I vurderingen af Struensees betydning for den førte politik kunne det have været interessant med et studie af reformerne, der viste den kontinuitet henover tid, der også var tale om. En kontinuitet, som centraladministrationens embedsmænd, fx Henrik Stampe, stod for. Stampe var blandt andet manden bag oplæggene til en del af de sædelighedsreformer, som Struensee i eftertiden er blevet kendt for. Ligeledes mener jeg, at det er at tilskrive Struensee for stor betydning, når Amdisen skriver, at han forandrede og rationaliserede straffene, så straffen stod i forhold til forbrydelsen og havde et opdragende formål (s. 109). Denne tankegang kan lokaliseres i ændringer af straffeu-

målingen op igennem 1700-tallet. Det var en strafferetslig ideologi, som var til stede i den danske centraladministration før Struensee.

Amdisen konkluderer på Struensees liv som politiker, at han havde et gennemtænkt, konsistent og lærd program, som han manglede politisk kyndighed og kynisme til at få gennemført. Han havde altså et mål, men ikke talentet til at nå dertil. Amdisen opfylder til gengæld med sin Struensee-biografi sit mål om hverken at fremstille ham som tragisk helt eller overfladisk lykkejæger, men som et alsidigt oplysningsmenneske. Den kontinuerlige kobling af Struensees tanker og politik med tidens tanker og strømninger bidrager væsentligt til det vellykkede resultat, der ud over de nævnte kapitler også beskæftiger sig med den private Struensee, med retssagen og ikke mindst med Struensees eftermæle og historiske betydning, hvilket gør Amdisens Struensee-biografi til den perfekte introduktion til den eksisterende Struensee-forskning.

Nina Koefoed

Karsten Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*. Tøjhusmuseets skrifter bd. 15. (Museum Tusulanum, 2002). 399 s., 325 kr.

Karsten Skjold Petersens ph.d.-afhandling om hvervede soldater i Danmark 1774-1803 blev i 2002 i en lettere omarbejdet udgave udgivet i bogform. Værket koncentrerer sig om infanteriets hvervede soldater i Danmark i perioden 1774-1803 med særligt fokus på Kronprinsens Livregiment i København. Formålet med afhandlingen har været at nuancere opfattelsen af de ildesete og ringeagtede hvervede soldater, som hidtil i dansk historieskrivning har været en meget udskældt gruppe.

Selv om bogens overskrift antyder en

meget bred fremstilling, er der vigtige tematiske og geografiske afgrænsninger. Norge indgår ikke i undersøgelsen, idet man her kun havde ganske få hvervede soldater, og størstedelen heraf var nordmænd. Hertugdømmerne er på den anden side med; for det første lå den store garnisonsby Rendsburg i hertugdømmerne, og de sydlige fæstninger udgjorde en vigtig del af hærens forsvarsværker; for det andet kom en meget stor del af de hvervede soldater fra det tyske område.

Periodisk omfatter undersøgelsen en ca. 30-årig periode. Det er forholdsvis kort tid, men forfatteren forklarer dette med, at netop disse 30 år på den ene side udgør en militærpolitisk brydnings-tid omkranset af de to store hærreformer 1774 og 1803, mens de hvervede soldaters tjeneste på den anden side stadig var præget af stabilitet og kontinuitet.

Infanteriet udgjorde den største del af hæren og havde samtidig den største andel af hvervede soldater. Det er årsagerne til, at rytteriet og artilleriet kun er inddraget i undersøgelsen i kortere perspektiverende afsnit.

Traditionelt har militærhistorien i dansk historieskrivning været præget af, at forfatterne ofte var nuværende eller tidligere officerer, og af at militæret opfattedes som en enhed, hvis interaktion med det civile samfund ikke var af større betydning – militærets interne struktur og historie var det primære sigte. Karsten Skjold Petersen har i stedet valgt at anlægge en mere moderne synsvinkel, hvor også det civile samfund inddrages som aktør i de hvervedes dagligdag, ligesom de hvervedes sociale baggrund underlægges analyse.

Bogens tematiske inddelinger er meget konsekvente, hvilket gør det muligt såvel at læse bogen fra ende til anden som at bruge den som opslagsbog. Der er fem kapitler: »Hærens organisation«, »Hvervning«, »Tjenesteforhold«, »So-

ciale forhold« og »Garnison og by«, som hver især er underinddelt i mange mindre undersøgelsesområder med kultur- og socialhistorisk og traditionelt militærhistorisk fokus. Bogens brede fortolkning af militærhistorie er en af dens store styrker og samtidig det, der gør, at den kan markere et nybrud inden for dansk militærhistorie.

Skjold Petersen er som ansat på Tøjhusmuseet sagkyndig også i traditionel militærhistorie, hvor uniformer, krudt, kugler og militær rangorden er vigtige elementer, men bogen her åbner alligevel op for muligheden for at skrive historie om militære emner uden et større forhåndskendskab til det militære system. Som nævnt er bogen særdeles konsekvent i sin tematik, hvilket gør de mange sider hurtigt overskuelige, og samtidig er de forskellige ordlister, oversigter og det fyldige noteapparat en stor hjælp, når mere spidsfindige dele af det militære system gennemgås. Man kunne dog måske have ønsket sig, at nogle af de mange tabeller i teksten med udførlige sammentællinger af sociale forhold, hvervning, domme osv. i stedet var behandlede data, så man fik flere figurer og umiddelbart sammenlignelige tal. Sammentællingerne kunne så sidde bagerst i bogen som bilag.

I løbet af 1700-tallet blev ideen om en nationalt udskrevet hær på bekostning af den hvervede mere og mere populær. De hvervede soldater havde et dårligt ry som småkriminelle ballademagere; desuden havde de fleste et andet fædreland end Danmark, oftest Tyskland, og deres loyalitet måtte anses for kun at være økonomisk betinget. Med en national hær forestillede man sig, at loyaliteten var tilstedeværende alene ud fra ønsket om at forsvare sit fædreland. Hæren var i sin tid opbygget efter preussisk forbillede, og det tyske præg var stadig tydeligt. I årene efter Struensees fald veg man i samfundet

generelt bort fra den tyske kulturkreds' påvirkning, og der gennemførtes flere tiltag i hæren for at distancere sig til den sydlige nabo.

Hærreformen 1774 tog det første skridt til at opgradere det nationale element i hæren. Hvor de hvervede soldater før havde udgjort op til to tredjedele af hæren, blev andelen nu reduceret til en tredjedel, og som kompensation blev der – til godsejernes store utilfredshed – udskrevet flere folk til landmilitsen; derudover bestemte man for første gang, at den udenlandske hvervning skulle ophøre, og i de følgende år indførtes loven om indfødsret og krav om, at kommandosproget fremover skulle være dansk.

Frem til 1803 blev der gennemført en del mindre ændringer i hærens rekrutteringsmønster, men først med Hærplanen af 1803 fik man for alvor stoppet den udenlandske soldaterhvervning. Selv om hvervningen fortsatte et par år, var afvikling den tydelige tendens, og efter få år var det kun hos musikanterne, at der stadig hvervedes soldater.

Den militærpolitiske debat udgør ikke det primære analyseobjekt i bogen, men det er dog delvist i kraft af denne debat, at analysen og karakteristikken af den hvervede soldat bliver så interessant. De hvervede soldater stod for skud i debatten om en udskreven eller hvervet hær, deres nationalitet og dårlige rygte gjorde dem til oplagte prygelknaiber. Men var de så slemme, som de blev fremstillet? Havde de fortjent deres omdømme?

Bogens overordnede konklusioner er ikke så overraskende; ved at undersøge de hvervede soldater og deres forhold nærmere fremstår et mere nuanceret og knap så skræmmende billede. Størstedelen af soldaterne har været pålidelige og stabile mænd, der meldte sig til hæren af forskellige grunde, det være sig den lille, men dog faste indtægt, mulig-

heden for social omsorg ved sygdom og dødsfald, det forholdsvist store kontantbeløb – håndpengene – der udbetaltes ved kapitulationens underskrivelse eller måske muligheden for at indgå i et fællesskab, hvormed man blev en myndighedsperson og tilmed fik en farvestrålende uniform.

Kun en lille gruppe af soldaterne har kunnet leve op til det blakkede ry. En udenlandsk hær var let at »forsvinde« i, og desertører, kriminelle og bortløbne fæstekarle kunne have god grund til at ville væk fra deres hjemegn. Det var folk uden uddannelse og med problemer med at tilpasse sig samfundets normer. Problemerne forsvandt naturligvis ikke ved at lade sig hverve, og derfor blev disse folk holdt til stadig tjeneste, idet det var den bedste måde at holde øje med dem på. Herved blev de fastholdt i en ond cirkel; den utilstrækkelige løn, den strenge disciplin og enerverende garnisonstjeneste kunne forlede de fleste til drukkenskab, tyveri og desertionsforsøg, men straffen herfor betød, ud over fysisk afstraffelse i form af spidsrodsløb, at kapitulationen skulle starte forfra, hvilket igen fostrede flere desertioner.

Problemet ved konklusionerne, de overordnede såvel som de mange analyseresultater undervejs, er afhandlingens korte kronologiske forløb – konklusionernes gennemslagskraft begrænses væsentligt ved, at perioden er så kort. De 30 år tillader ikke at konkludere på større udviklingsforløb inden for det militære system; den militærpolitiske udvikling og konsekvenserne deraf for militæret i den 30-årige periode kan klarlægges, men som Skjold Petersen også selv skriver, så udgjorde disse år en brydningstid, som ikke er umiddelbart sammenlignelig med årene før eller efter. En anden konsekvens af den forholdsvist korte periode er, at detaljegraden bliver meget stor. Særligt kapitlet

om tjenesteforhold er præget af gennemgangen af en stor mængde regler og forordninger, og overblikket forsvinder nemt i strømmen af detaljer. Et velvalgt krydderi i teksten er de mange citater fra de få beretninger, der findes, skrevet af hvervede soldater. Her ved gøres analyserne vedkommende. Derudover er citaterne i sig selv også ganske interessante og underholdende.

Bogen gør med sine selvvalgte begrænsninger sit arbejde godt, men efter at have fået en smagsprøve på denne del af den danske historie, som hidtil har været overset, ser man nødvendigheden af værker med større kronologisk spændvidde. Det skal imidlertid ikke lægges Karsten Skjold Petersen til last, for han har skrevet en nyttig, interessant og anderledes bog, der ikke prøver at tage patent på emnet, men tværtimod fint lægger op til nye undersøgelser inden for samme emnekreds.

Tine Bro

Jeppe Bjørn Høj: *F.C.H. Hohlenberg. Flådens fabrikmester 1796-1803.* Marinehistoriske Skrifter bind 30. (Orlogsmuseet, 2003). 100 s., 150 kr.

F.C.H. Hohlenberg var fabrikmester 1796-1803. Det betød, at den unge søofficer fik ansvaret for konstruktion af nye krigsskibe og vedligeholdelse af de eksisterende med alt, hvad dertil hørte af materialeindkøb osv. Det betydningsfulde embede var i alles søgelys og stærkt eftertragtet blandt søofficererne, selv om de fleste fabrikmestre var blevet udsat for kraftig chikane fra konkurrenter og modstandere i det hele taget.

Hohlenberg var født i 1765 og fik en grundig uddannelse som søofficer med speciale i skibsbygning, blandt andet under hans seks år lange rejse til udenlandske mariner og værfter. Da han kom hjem i 1795, konstruerede han den moderne fregat »Najaden«, udkonkurrere-

de fabrikmester Ernst Wilhelm Stibolt og overtog i 1796 selv embedet.

Hohlenberg indførte en række nye tekniske detaljer i sine skibskonstruktioner. De bedst kendte er det såkaldt indknebnede agterskib og den lukkede bak, hvor man førte skrogsiderne helt op til rælingen; begge tiltag indebar bedre mulighed for at skyde agterud og forud og for at beskytte mandskabet. Disse nyheder har – sammen med en række andre – betydet, at Hohlenberg hidtil har fået tillagt æren for selv at have opfundet forbedringerne. Jeppe Høj påviser imidlertid ganske overbevisende, at alle idéerne var kopieret efter udenlandske forbilleder, og at Hohlenberg altså ikke var den geniale ener, men blot en velorienteret og up to date embedsmand.

Medvirkende til hans uberettigede berømmelse har også været, at efter at briterne i 1807 tog den danske flåde, kopierede de en af Hohlenbergs konstruktioner, lineskibet »Christian VII«. Men her påviser Jeppe Høj, at briterne stærkt modificerede både det indknebnede agterskib og flere andre af Hohlenbergs tiltag. Man var altså ikke interesseret i disse, men derimod i et skib, som i forhold til sin styrke havde et ringe dybgående, som tillod det at operere i kystnære farvande.

Hohlenberg er også kendt for sin flådeplan af 1801. Dens formål var at reducere udgifterne til skibsbyggeri og vedligeholdelse ved hjælp af øget standardisering af skibstyperne (store kommandoskibe, mellemstore masseskibe og mindre fregatter) og indførelse af enhedsprincippet (hvorefter dimensionerne på master, rundholter, sejl osv. standardiseredes). Jeppe Høj kan påvise, at der endnu engang var tale om tanker hentet i udlandet.

Da masseskibet blev en fiasko på grund af problemer med kanonerne, og da en af Hohlenbergs fregatter for-

svandt sporeløst i Middelhavet under mystiske omstændigheder, mistede Admiraltetet tilliden til ham. I 1803 måtte han forlade fabrikmesterstillingen og døde året efter.

Jeppes Højs fremstilling hviler på en grundig gennemgang af et forholdsvist stort kildemateriale, og den udgør en til-

trængt revision af den hidtidige overvurdering af originaliteten af Hohlenbergs indsats. Bogen er velskrevet, og dens begrænsede omfang gør, at argumenter og pointer står klart frem. Bogen er smukt layoutet og behagelig fri for stave- og orddelingsfejl.

Erik Gøbel

DET 20. ÅRHUNDREDE

Søren Helstrup: *Truslen mod Danmark. Regeringen og de militære chefers trusselopfattelse 1938-40.* (Museum Tusulanum, 2000). 208 s., 200 kr.

Hans Chr. Bjerg (udg.): *Fra neutralitet til besættelse. Viceadmiral H. Rechinitzers dagbog om flådens virke 1939-40.* (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2000). 376 s., 250 kr.

Dansk sikkerhedspolitik var i perioden før Anden Verdenskrig centreret om truslen fra Tyskland, og Søren Helstrups bog analyserer efter en indledning om de foregående år trusselsbilledet fra Østrigs *Anschluss* i marts 1938 til besættelsen 9. april 1940. Den opdeler de mulige trusler i fem kategorier, en national vendt mod Sønderjylland, en politisk, som påbød et godt forhold til Tyskland, en strategisk, der kunne indebære tysk benyttelse af dansk territorium som led i en storkrig, en taktisk, hvor dansk område blev berørt af en enkelt militær operation, og endelig en økonomisk, truslen om afbrydelse af den vestvendte danske handel.

Undersøgelsens endemål er at belyse baggrunden for den danske beslutning om at kapitulere 9. april 1940 gennem en fastlæggelse af de opfattelser på politisk og militært hold, der allerede havde

bundfældet sig i de foregående år, og som vel ikke gives afgørende betydning for selve den skelsættende beslutning, men dog tillægges vægt som forklaring på den måde, man fra dansk side agerede – også i de bevægede april dage. Det konkluderes, at grænsespørgsmålet i september 1939 gled ud af trusselsbilledet, som des mere blev præget af de strategiske og økonomiske perspektiver. Den taktiske trussel, som kom til at betinge den totale besættelse, Danmark som trædesten til Norge, var derimod ikke forudset, bortset måske fra dagen den 8. april, hvor billedet var præget af forvirring og uvished. Men selv denne dag var den dominerende opfattelse, at den militære opmarch skulle give begrænsede tyske fordringer om fri transit gennem Jylland og måske flådebaser eftertryk – i forlængelse af de forestillinger, man havde gjort sig i de foregående år og måneder.

Undersøgelsen rummer klare kvaliteter. Den har med enkelte, begrundede undtagelser bortskåret senere, efterrationaliseret kildemateriale, og den holder sig stringent til de opfattelser, aktørerne havde, uden hensyn til hvor korrekte de var. Det havde f.eks. været nærliggende at nævne, at den rådende opfattelse 8. april ikke var mere urealistisk, end at den svarede til det tyske militære program, der havde eksisteret i februar.

Men det ville have været at indføre et fremmedelement i en undersøgelse, der som eksplicit anført tager sigte på at forklare frem for at vurdere udviklingen. Ingen, der i fremtiden vil beskæftige sig med disse forhold, kommer uden om at drage denne bogs resultater med ind.

Rechnitzers dagbog, der rummer udførlige, daglige optegnelser fra krigsuddbruddet 1. september 1939 til hans afgang som flådechef 10. maj 1940, er en af de kilder, Søren Helstrup har benyttet, og den kan med stort udbytte læses som et supplement og en konkretisering af den danske neutralitetspolitik i krigens første måneder. Den omstridte viceadmiral, der om nogen kunne sin »Pinafore« og var blevet chef for marinen uden at have haft kommando på noget skib, var en varmhjertet støtte for P. Munchs protyske neutralitetspolitik, om end tilbøjelig til at bytte om på faktorerne, da han nærmest betragtede de dansk-tyske relationer som et produkt af det venskabelige forhold mellem de to landes marinere, han selv med al kraft gik ind for at pleje. Som det fremgår af dagbogen, skyldtes det ikke nogen sympati for det nazistiske Tyskland. Det er karakteristisk, at han i omtalen af de endnu begrænsede krigshandlinger fæstede lid til de britiske og afviste de tyske opgivelser af den ene og den anden parts tab.

Som kilde er det dagbogens styrke, at den fastholder samtidige opfattelser. Ud over det billede, den tegner af flådens dispositioner, som var neutralitetspolitikens mest centrale og giver indblik i det virvar af militære og juridiske betragtninger, der prægede den, får vi også indblik i krigens brede strøm af rygter. Allerede 2. september 1939 var den franske gesandt stærkt ophidset over et forlydende om et søslag i Køge Bugt, der rent faktisk var en århundredgammel nyhed, og tilsvarende rygter refereres løbende, om end i reglen ledsaget af

skepsis over for deres troværdighed. Tilsvarende rummer dagbogen en række spekulationer om mulige aktioner og indre tyske stridigheder, der havde meget lidt på sig og utvivlsomt var blevet udeladt i en senere fremstilling, men er værdifulde som illustration af den rådende uvished og ønsketænkning.

Udgifveren gør opmærksom på, at en række passager af den håndskrevne dagbog har været svære at læse, og helt er det næppe lykkedes. Når det således på s. 308 i forlængelse af et norsk-svensk svar på en allieret henvendelse hedder: »Sovjet vil ... ikke tilfredsstillende Tyskland«, har der vel snarest stået »Svaret vil ...«. Derimod må vel admiralen selv stå til ansvar for de observerede »mistænksomme skibe«, der omtales andetsteds.

Bogen er forsynet med en næsten hundrede sider lang indledning, hvoraf kun en mindre del direkte vedrører dagbogen og dens forfatter. Hovedparten er en analyse af tredivernes militær-politiske udvikling og dansk forsvarspolitik med særligt henblik på de sømilitære aspekter. Den er ikke uinteressant, men burde for ikke at blive overset have været trykt som selvstændig publikation.

Henning Poulsen

Sofie Lene Bak: *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning.* (Museum Tusulanum, 2001). 199 s., 200 kr.

Det er nyttigt, at der nu er fremkommet en samlet oversigt over forskningen om begivenhederne i oktober 1943. Den gennemgår et bredt spektrum af bøger og artikler om emnet og danner et solidt udgangspunkt for ny forskning i det. Fuldstændig er den ikke. Således er Chr. Tortzens *Gilleleje Oktober 1943* kun nævnt en passant, og i omtalen af den internationale litteratur savnes standardværket, Raul Hilbergs *The Destruc-*

tion of the European Jews. Men der er omhyggeligt gjort rede for de diskussioner, der navnlig har præget de seneste år, og i det hele er bogen særdeles anvendelig som et overblik.

Mere problematisk er forfatterens tolkning af forskningens udvikling, hvor perspektiver og motiver tillægges en forbløffende vægt i forhold til den successive tilgang af kildemateriale. At Jørgen Hæstrup i *Til landets bedste* henholdt sig til Højesterets vurdering, at Best ikke var ophavsmand til jødeaktionen, var vel simpelthen et spørgsmål om, at han kun havde de samme kilder til rådighed, mens Leni Yahil kunne vise det modsatte, fordi hun havde fundet frem til det tyske udenrigsministeriums sagsmappe om aktionen, hvilket da også overbeviste Hæstrup. Tilsvarende er den enkle forklaring på, at Rasmus Kreth og Michael Mogensens bog om flugten i hovedsagen uden problemer blev accepteret i fagkredse, vel den, at de fremlagde nyt og overbevisende materiale til dokumentation af den tyske passivitet. Mere indviklet behøver man ikke at gøre det. Det virker også noget søgt at bringe det forslidte begreb revisionisme i felten. Al god forskning rummer vel en revision af hidtidige antagelser, og den præsenterede, traditionelle »grundfortælling« er da også hentet fra en skolebog. Sammenkædningen af forskning og offentlighed er for så vidt rigtig, som der har været en vis dialog mellem dem. Men forskningen bevæger sig også i sit eget univers.

Henning Poulsen

Aage Trommer: *Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-45*. (Odense Universitetsforlag, 2001). 167 s., 175 kr.

Landets universiteter har i de seneste tre år måttet tage afsked med fire fremtrædende repræsentanter for besættelses-

tidsforskningens 2. generation: Henning Poulsen fra Aarhus Universitet, Aage Trommer fra Syddansk Universitet samt Hans Kirchhoff og Henrik Nissen fra Københavns Universitet. Desværre har de efterladt større huller på deres institutter, som på grund af regeringens generelle universitetssparepolitik, en fejlet ansættelsespolitik på nogle af institutterne og en alderskløft på 30-40 år ned til 3. generation ikke umiddelbart kan udfyldes. I mellemtiden kan vi dog glæde os over, at Henning Poulsen med *Besættelsesårene 1940-1945* (2002), Aage Trommer med den bog, der skal anmeldes her, og Hans Kirchhoff med *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie* (2001) hver har valgt at publicere deres version af en samlet besættelsehistorie.

Aage Trommers bog adskiller sig fra de andre to på den måde, at der ikke er tale om en egentlig fremstilling, men om en antologi med 15 selvstændige artikler, hvoraf de 13 har været publiceret før. Blandt dem genfinder læseren fire artikler fra den for længst udsolgte *Myte og sandhed i besættelsehistorien* fra 1974: »Rekrutteringen til det illegale arbejde«, »Strejkerne i august 1943«, »Jernbanesabotagen« og »Kapløb om Danmark?«. Som eksempel på et vellykket, men i besættelsestidshistoriografien desværre sjældent, komparationsstudie finder læseren også en sammenligning mellem den norske, den danske og den hollandske besættelsestid, som oprindelig var blevet trykt i et festskrift i 1995. De to nye artikler – forfatterens personlige tilbageblik over 41 års professionel beskæftigelse med besættelsestiden (hvem har vidst, at Trommer skrev speciale om Adam af Bremens kirkehistorie?) og hans afskedsforelæsning den 30. november 2000 – danner en passende ramme for det, man også kunne kalde »Best of Trommer«.

En sådan disposition indebærer selvfølgelig altid den fare, at bogen kan virke både fraktioneret og forældet. Trommer har dog forsøgt at sætte artiklerne i en klar kronologisk rækkefølge, sådan at de faktisk godt kan læses som en samlet fremstilling af besættelsestiden. Helt i tråd med forfatterens hovedinteresse gennem årene ligger hovedfokus på den politiske historie og modstandsbevægelserne. Sølle tre af bogens 167 sider er helliget den økonomiske historie (s. 22, 155 og 156).

At bogen ikke virker forældet har Trommer blandt andet opnået ved at bearbejde de fleste artikler og ved nogle at tilføje oplysninger, som først er kommet frem i løbet af 1990'erne, som f.eks. i forbindelse med åbningen af SOE's arkiv (s. 92) og den delvise åbning af de russiske arkiver (s. 133). Ud over det må det fremhæves, at ingen af artiklerne har mistet aktualitetsværdien – tænk blot på den 29. august i år.

Selv om Trommer har forsøgt at inddrage nyere forskning ved bearbejdningen af artiklerne, er der dog enkelte steder i bogen, hvor artiklerne ikke er blevet opdateret til den nyeste forskning. I artiklen »Besættelsen i overblik« (s. 19-30), som skulle have været et bidrag til en engelsksproget bog om Skandinaviens historie, og som ellers er en udmærket oversigtsartikel, skriver Trommer i forbindelse med politiforhandlingerne 1943-44, at »forhandlingerne blev trukket i langdrag og obstrueret fra dansk side«. Dette var Jørgen Hæstrups konklusion i *...til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943-45* fra 1971, men Hans Kirchhoff har i sin omtalte fremstilling fra 2001 (s. 255-263) påvist, at departementscheferne faktisk forsøgte at retablere så meget af den dobbeltjurisdiktion fra tiden før den 29. august 1943 som muligt. Forhandlingerne blev i hvert fald ikke obstrueret fra departementschefernes side,

og om de blev trukket i langdrag, står tvivlsomt tilbage, idet kildegrundlaget mangler (se også Christian Rohmanns upublicerede speciale »Politiforhandlingerne 29. august 1943 til 19. september 1944«, RUC 2000).

To af Trommers vigtigste forskningsbidrag er sammenfattet i artiklerne »Rekrutteringen til det illegale arbejde« (s. 71-81) og »Jernbanesabotagen« (s. 105-115), begge fra *Myte og sandhed i besættelsestidens historie*. Hans grundteser holder stadig i dag – at rekrutteringen til det illegale arbejde var styret af de politiske ydergrupper, og at jernbanesabotagens militære betydning var nær nul. Men Trommer har i genoptrykket af artiklerne for det første ikke taget hensyn til, at Peter Birkelund i *De loyale oprørere* fra 2000 har kunnet påvise, at modstanden ikke udelukkende var bestemt af kommunisterne og højrepartier som Dansk Samling, men at den i national-konservative kredse som i Vædderen og KU også kunne udspringe af enkeltpersoners spontane rejsning uden synligt politisk lederskab. For det andet har Trommer undladt at lægge mere vægt på, at jernbanesabotagen var af militærtaktisk betydning for briterne, selv om dette beroede på en fejlurdering. Briterne tillagde blokader af den jyske længdebane en væsentlig betydning, og man havde derfor stor tillid til de danske sabotørers effektivitet (se Henrik Skov Christensen m.fl.: *Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig* fra 1988). Set på den måde gjorde modstandsfolkene faktisk en forskel, selv om det med Trommers undersøgelse fra 1971 har vist sig, at aktionerne ikke sinkede de tyske transporters synderligt – hvis overhovedet.

Disse kritikpunkter kan dog kun ses som supplement til det store arbejde, som Aage Trommer har udrettet i besættelsestidsforskningen, og som også i fremtiden vil være et vigtigt udgangs-

punkt for studier i modstandsbevægelserne. Med *Disse fem år* har vi nu fået en god lille introduktion til Trommers livsværk.

Mark Mau

Jesper Nissen: *Den strengeste straf. Dødsstraffens genindførelse i Danmark 1945*. (Roskilde Universitetsforlag, 2001). 196 s., 225 kr.

Jesper Nissens bog behandler på baggrund af en udredning af processen op til dødsstraffens afskaffelse i 1930 spørgsmålet om, hvorfor man genindførte den i 1945. Bogens hovedafsnit rummer analyser af dødsstrafsspørgsmålets behandling i den illegale presse, i Frihedsrådet, i de udvalg, der blev nedsat til forberedelse af efterkrigslovgivningen, og hos »politikkerne«. Derudover beskrives Justitsministeriets forberedelse af henrettelserne og disses praktiske gennemførelse. Endelig indeholder bogen en række beskrivelser af de henrettede og deres forbrydelser. Bogen fremstår generelt som et velskrevet, læsevenligt og interessant bidrag til den række af publikationer, der igennem de seneste år har stillet spørgsmålstegn ved det danske samfunds ageren i forbindelse med 2. Verdenskrig. Bogen er baseret på arkivstudier samt på den kendte litteratur, specielt Ditlev Tamms bog om *Retsopgøret efter besættelsen* (1984).

Hovedspørgsmålene i Jesper Nissens bog er for det første, hvad der fører Frihedsrådet fra i november 1943 at afvise kravet om dødsstraf til i løbet af det næste år at skifte mening og eksplicit kræve, at der indføres dødsstraf, og for det andet, hvorfor »politikkerne« uden videre accepterer dette krav.

Bogens hovedtese er, at genindførelsen af dødsstraffen ikke kan forklares med standardforklaringen om, at indførelsen af dødsstraffen skyldtes besættelsestidens særlige forhold og krigens

brutalitet. Forklaringen var ifølge forfatteren derimod, at modstandsbevægelsen og herunder også Frihedsrådet ønskede dødsstraffen genindført, muligvis ud fra hævnmotiver, og at »politikkerne« fandt det opportunt at støtte modstandsbevægelsens krav, da dette kunne bortlede opmærksomheden fra samarbejdspolitikken.

Argumentet om »...de skærpede forhold... og krigens brutalitet som helhed« er ifølge forfatteren »... så indlysende at det bliver banalt – havde der ikke været nogen krig og ingen brutalitet, havde der naturligvis ikke været noget retsopgør og dermed ingen dødsstraf ... at ordne begivenheder i kronologisk rækkefølge bliver man ikke meget klogere af« (s. 9). Denne argumentation er problematisk. I argumentet om »de skærpede forhold« og »brutaliteten« beskrives nemlig ikke bare en handlingsrækkefølge. Denne handlingsrækkefølge kvalificeres også ved anvendelsen af begrebet »brutalitet«. Man kan nemlig godt forestille sig et retsopgør uden baggrund i brutalitet og uden dødsstraf. I hvert fald det sidste gjorde Frihedsrådet i pjecen *Når Danmark atter er frit* fra november 1943.

Paradoksalt nok forklarer forfatteren gentagne gange holdningen til dødsstraf med netop den skærpede brutalitet fra efteråret 1943 for til slut at konkludere, at henrettelserne blev gennemført »...på grund af hævn og opportunisme, og fordi retsfølelsen var blevet formørket af krigens brutalitet«. Det ville på den baggrund have været relevant, om det i bogen var blevet diskuteret, hvad den tysk inspirerede brutalitet var for et fænomen, og hvad den gjorde ved de personer, der på forskelligt niveau mødte den.

Når dette er sagt, skal det også siges, at det forhold, at »brutaliteten« står tilbage som et væsentligt element til forklaring af dødsstraffens genindførelse,

ikke udelukker, at forfatteren har ret i, at »politikkerne« brugte dødsstraffen til oportunt at profilere deres afstandtagen fra samarbejdspolitikken. Dette er såre sandsynligt og kan fungere som én af flere forklaringer på, hvorfor tanken om dødsstraf mødte så lidt modstand hos politikkerne. Det forklarer imidlertid ikke, hvorfor tanken opstod og fandt tilslutning i modstandsbevægelsen.

Alt i alt må det siges, at bogen har henledt opmærksomheden på interessante facetter af besættelsestidens historie, f.eks. ved at fremdrage, hvilke konkrete argumenter for dødsstraffen der blev brugt, og ved at pointere, at spørgsmålet om dødsstraf også må ses i en politisk kontekst. Imidlertid lykkes det ikke at rokke ved, at dødsstraf kom på den politiske dagsorden og blev genindført med baggrund i tyskernes og deres håndlangeres brutale fremfærd fra efteråret 1943.

Afslutningsvis kan det undre, at en forfatter, der i sin indledning skriver, at det »... afgørende i herværende fremstilling er ... ikke, hvorvidt dødsstraf er en rimelig eller moralsk forsvarlig straf-form, og interessen er ikke motiveret af forargelse over dødsstraffens genindførelse i sig selv...«, i sit konkluderende afsnit skriver, at »... de 46 henrettelser... bør være en påmindelse om, at civilisationens fernis er tynd, og at døren til meningsløse og forhastede straffe altid vil stå på klem. Selv et velfungerende parlamentarisk system som det danske kan blive så grundigt rystet, at de mest basale demokratiske principper bliver løbet over ende«.

En sådan konklusion kan være sand nok, men hvis man bruger begreber som »civilisationen« og »de mest basale demokratiske principper«, ville det have været rimeligt, om man på forhånd havde diskuteret dem og f.eks. havde taget stilling til, om der er en modsætning mellem »basale demokratiske princip-

per« og dødsstraf. Man bør også sætte dem i perspektiv, for selv om man kan mene, at genindførslen af dødsstraffen og de 46 henrettelser vidner om civilisationens forfald, så ville det nok være muligt at finde bedre eksempler på dette inden for samme historiske kontekst.

Allan Vestergaard

Jørgen Lyng m.fl.: *Ved forenede kræfter. Forsvarets øverste militære ledelse. Forsvarschefsejdet og forsvaret udvikling 1950-2000.* (Forsvarskommandoen, 2000). 335 s., 375 kr.

Bogen er et jubilæumsskrift udgivet i forbindelse med forsvarschefsejdetets 50 års jubilæum i 2000. Værket er udarbejdet af en komité med tidligere forsvarschef Jørgen Lyng i spidsen og med deltagelse af blandt andre en række højtstående officerer. Bogen omhandler ifølge indledningen »...udviklingen i forsvarets øverste ledelse fra den beskeden begyndelse i 1950 ... og i forbindelse hermed ... forsvarets generelle udvikling«. Ud over dette behandler bogen i to noget lange kapitler også udviklingen af den øverste militære ledelse i Danmark og Europa frem til 1950. Bogen er struktureret kronologisk, således at de to første kapitler altså behandler tiden frem til 1950 og kapitlerne 3-6 tiden fra ca. 1950 til 2000, mens kapitel 7 er et efterskrift, der sammenfatter kapitel 3-6 og søger at indkredse nogle grundbetingelser for forsvarets ageren i forhold til det politiske system og samfundet i almindelighed. Bogen er endeligt udstyret med oversigter over forsvarschef, værnsschefer m.v. samt en oversigt over forkortelser og et stikordsregister.

Bogen baserer sig på trykte kilder samt i begrænset omfang på primært kildemateriale blandt andet fra Forsvarskommandoens arkiv. Derudover er en del af fremstillingen bygget på komi-

témédlemmernes erindring. Der gøres ingen seriøse overvejelser omkring brugen af erindringer som kilder, og der henvises ikke til dem i noterne, hvilket synes noget uheldigt. Bogens fremstilling er generelt beskrivende, og der er kun få forsøg på analyse.

Efterkrigstidens forsvarshistorie fortjener en plads sammen med den traditionelle politiske og udenrigsministerielle tilgang til sikkerhedspolitikens historie. Det er af stor betydning for vurderingen af periodens sikkerhedspolitik at forstå, hvor dybt integreret det danske forsvar igennem perioden blev i NATO-systemet. Disse forhold er generelt udmærket beskrevet i bogen.

Administrationshistorisk set er bogen også interessant. Udgangspunktet er beslutningen om at lade to områder, der igennem århundreder havde været adskilte, få fælles faglig ledelse. Der er redegjort udmærket for beslutningen om at oprette en fælles ledelse for de to gamle værn og det nye luftvåben, men det er uklart, hvad årsagen til nydannelsen var, og derved bliver det også uklart, hvad der er den nye organisations egentlige formål. Det oplyses, at man i forsvarskommissionen af 1946 havde »...erkendt nødvendigheden af en militær myndighed over værnene, som Forsvarsministeren kunne rådføre sig med i forsvarsanliggender, der krævede en helhedsbetragtning«. Denne erkendelse angives derefter at have sin rod i, at man under påskekrisen i 1948 havde oprettet en midlertidig forsvarstab for derved at sikre en koordineret ledelse med deraf følgende operativ handlekraft. Her er tale om to forskellige forklaringer og to helt forskellige formål. Det interessante er, at det bliver rådgivningen af ministeren, der ifølge bogen kom til at præge virksomheden mest i en stor del af den behandlede periode. Forklaringen på dette var uden tvivl, at ministeren ved at vælge en an-

svarlig faglig chef for hele forsvaret kunne overlade ansvaret for prioriteringer mellem værnene til denne. Herved undgik man en situation som i 1930'erne, hvor søværnets og hærens chefer søgte at fremme deres ønsker om øgede økonomiske midler gennem dagspressen, og man gav ministeren en mulighed for at undgå uheldige prioriteringer mellem værnene.

Bogen er ikke blind for disse forhold og fremdrager eksempelvis søværnets indvendinger imod en værnsfælles ledelse, der netop gik på frygten for at blive presset af de øvrige værn i prioriteringsspørgsmål. Det ville imidlertid have været en styrke, hvis forfatterne var trådt lidt tilbage fra beskrivelsen af det daglige virke og havde fokuseret mere på de længere udviklingslinier. Herved ville man formodentlig være nået frem til en mere præcis placering af forsvarets øverste ledelse i den politisk-militære beslutningsproces. Det ville også have været muligt at gennemføre en bedre analyse af, hvor hensigtsmæssigt organisationen har fungeret i forhold til de oprindeligt opstillede mål og i forhold til den udvikling, der er sket.

Uagtet dette giver bogens kapitel 3 til 6 en udmærket og ind imellem meget grundig faktuel oversigt over den forsvarspolitiske udvikling fra 1950 til 2000, med særlig vægt på de mange forsvarsaftaler, der er indgået fra 1969 og frem.

Bogens afsluttende kapitel fremstår generelt som det svageste, idet man ikke rigtigt kommer ud over en opsummering af de foregående afsnit suppleret med nogle lidt vidtløftige proklamationer som f.eks.: »Forsvaret er også i dag et afgørende udtryk for statens vilje til at hævde sin suverænitet ...«, og »Forsvaret afspejler det samfund, hvori det virker...«

Alt i alt et udmærket, men lidt ujævnt og ikke særlig problemorienteret jubi-

læumsskrift, der med fordel kan tjene som baggrundsværk for mere indgående studier i periodens militærpolitiske historie.

Allan Vestergaard

Kristine Midtgaard: *Jutlandia-ekspeditionen. Tilblivelse og virke 1950-53.* (Dansk Udenrigspolitisk Institut, 2001). 166 s., 90 kr.

Siden Japan i 1905 havde vundet krigen med Rusland, havde Korea været underlagt den japanske kejser. 40 år senere så verden imidlertid radikalt anderledes ud. Rusland og en række andre nationer var i 1917 og de efterfølgende år blevet erobret af Lenins ekstremistiske parti, bolsjevikkerne. I august 1939 indgik den sovjetiske diktator Josef Stalin en fordelagtig aftale med sin tyske kollega Adolf Hitler, der gav sidstnævnte frie hænder til at angribe Polen og Baltikum – mod at Stalin fik sin del af rovet. Nøjagtig seks år senere så verden igen helt anderledes ud. Nazi-Tyskland havde overgivet sig i maj 1945, og i august fulgte Japan efter. Hitler havde begået selvmord, og den japanske kejser måtte frasige sig sin guddommelige status. Japan måtte også opgive herredømmet over Korea, der efter aftale mellem USA og Sovjetunionen skulle have sin nationale uafhængighed tilbage. Moskva modsatte sig imidlertid en firemagtsbesættelse efter den tyske model. På Potsdamkonferencen i august 1945 blev det besluttet, at USA og Sovjetunionen skulle besætte hver sin del af Korea, således at landet blev delt langs den 38. breddegrad. Moskva indsatte Kim Il-Sung i den nordlige zone, mens Syngman Rhee af USA blev udpeget til leder i den sydlige zone. Sovjetisk modstand mod afholdelse af frie valg førte i 1948 til dannelsen af Sydkorea, hvor Syngman Rhee blev republikkens første præsident.

To år senere, den 25. juni 1950, overskred nordkoreanske tropper den 38. breddegrad i et angreb på Sydkorea. Præsident Truman indkaldte straks FN's Sikkerhedsråd, der opfordrede Nordkorea til at trække sine styrker tilbage. Resolutionen gik glat igennem, idet Sovjetunionen på dette tidspunkt bojkottede arbejdet i Sikkerhedsrådet. Moskva var sur over, at især USA nægtede at lade den nye kommunistiske regering i Peking repræsentere Kina i FN. Da Nordkorea ignorerede resolutionen, gav Truman den 27. juni USA's militær ordre til at støtte Sydkorea. Få timer efter sanktionerede Sikkerhedsrådet den amerikanske indsats som en FN-aktion. Vedtagelsen af Koreakrigen var gået igennem, da Moskva stadig surmulede i hjørnet. Den 1. august 1950 genoptog Sovjetunionen dog sin plads i Sikkerhedsrådet og kunne derfor blokere for yderligere FN-beslutninger.

I Danmark fik det stor betydning, at Koreakrigen var godkendt af FN, idet en del danske politikere, med den altid frygtsomme Gustav Rasmussen i spidsen, måtte balancere på en knivsæg. På den ene side kunne man dårligt undslå sig for at støtte FN-aktionen, men på den anden side var især Rasmussen nervøs for at irritere Sovjetunionen. På samme tid skulle man dog også undgå at irritere USA, der ydede store bidrag til genopbygningen af Europa, herunder også vort eget lille land. I begyndelsen af juli 1950 tilbød Norge at stille transportskibe til rådighed. Sverige tilbød humanitær bistand, men rejste samtidig den sovjetiske påstand om ugyldigheden af FN's Korearesolutioner – der selvfølgelig ikke var ugyldige, blot fordi Sovjetunionen havde nægtet at deltage i Sikkerhedsrådets møder. Herefter var Danmark tvunget til at træde ud af busken, og Gustav Rasmussen mente, at det mindste onde ville være at tilbyde leverancer af medicin. Da der var poli-

tisk enighed om, at Danmark ikke kunne stille tropper til rådighed, blev dette den foreløbige udgang på spørgsmålet. Allerede den 14. juli bad FN imidlertid om at få stillet danske tropper til rådighed. Den 19. juli svarede den danske regering, at man ikke kunne yde militærhjælp, men at man derimod ville stille en ambulanceafdeling på ti vogne og personale fra Dansk Røde Kors til rådighed. Da FN ikke svarede herpå, henvendte den danske regering sig en uge efter til organisationen, idet man ikke ønskede at stå tilbage for Sverige og Norge. Herefter rejste overlæge Lehmann til New York for at forhandle med amerikanerne, der ikke var tilfredse med det danske tilbud, men krævede et fuldt udstyret felthospital. Det ville dog være en bekostelig affære for den danske regering, der også var betænkelig ved udsigten til at skulle stille en fuld enhed fra Hærens Lægekorps til rådighed.

Lehmann fik herefter den ide at tilbyde amerikanerne et hospitalsskib, hvilket disse gerne så. Forslaget afstedkom dog en del overvejelser i København i august 1950, idet de danske embedsmænd især var bekymrede over de 12 millioner kroner, det antagelig ville koste at ombygge og drive et sådant skib. På den anden side ønskede den danske regering i sidste ende ikke at skille sig ud fra Norge og Sverige, der begge havde ofret store beløb, idet frygten for, at en fortsat dansk vægren ville fremkalde amerikansk uvilje mod Danmark, vejede tungt – og Danmark ville fortsat gerne modtage amerikansk genopbygnings- og våbenhjælp. Det danske udenrigsministerium traf derfor den 18. august 1950 aftale med ØK om leje af M/S Jutlandia, der – i Dansk Røde Kors' regi – skulle fungere som hospitalsskib under FN's enhedskommando.

I januar 1951 afsejlede skibet fra

Danmark og foretog i løbet af de næste 33 måneder i alt tre togter til Korea, før det i oktober 1953 endegyldigt vendte tilbage til Danmark. På dette tidspunkt havde skibets skiftende lægehold behandlet godt 5.000 patienter fra 24 forskellige lande og havde ydet hjælp til den koreanske civilbefolkning. Ekspeditionen kostede alt i alt den danske stat godt 35 millioner kroner, altså næsten tre gange så meget, som embedsmændene i København i første omgang havde anslået.

Kristine Midtgaard oplyser på s. 163, at hun foruden det materiale, bogen bygger på, også har anført materiale, som er gennemset, men ikke benyttet. Kildegrundlaget består hovedsagelig af Udenrigsministeriets sager om Jutlandia, der er samlet under betegnelsen 119. E. 33. B-H. Desværre er det umuligt at se, hvilket materiale der rent faktisk er anvendt som grundlag for teksten, hvilket er et problem, der ikke bliver mindre af, at Midtgaard på s. 7 anfører, at bogen er henvendt til »den alment interesserede læser«, hvorfor bogen ikke er udstyret med et »omfattende noteapparat«. Det havde været mere korrekt simpelthen at skrive, at der slet ikke findes et noteapparat i bogen, hvilket selvsagt gør det vanskeligt at kigge forfatteren efter i sømmene, hvis man skulle få brug for det. Noterne kunne nemt have haft form af slutnoter og været gemt af vejen på ganske få sider til sidst i bogen. Jeg er sikker på, at »den alment interesserede læser« ville være i stand til at bære over med en sådan løsning.

Litteraturlisten domineres af udgivelser som *Tidsskrift for Røde Kors* samt medicinske og numismatiske tidsskrifter, hvori enkelte af de i alt tre ekspeditioners deltagere har berettet om deres oplevelser og erfaringer. Desuden anvender Midtgaard en række interviews med deltagere fra Jutlandias virke

i Korea. Overvægten af denne type kilder gør, at analysen i høj grad er koncentreret omkring de daglige problemer for personalet på Jutlandia såsom trange indkvarteringsforhold, manglende air-condition samt patienternes forskellige nationale og kulturelle baggrunde. Man kunne have ønsket sig, at udviklingen på fronten og det politiske spil, der lå bag, i højere grad havde været inddraget som baggrund for analysen. I denne forbindelse er det i øvrigt interessant at bemærke, at der stort set ikke er opført nogen bøger i litteraturlisten. Den er som nævnt domineret af forskellige tidskrifter.

En enkelt af de bøger, Midtgaard faktisk har opført i litteraturlisten, skal have en bemærkning med på vejen. Det drejer sig om Mary Daus bog fra 1969, *Danmark og Sovjetunionen 1944-49*. Bogen er glimrende skrevet, og sproget er flydende, men den er ikke længere tidssvarende, idet den i sagens natur ikke er baseret på sovjetisk kildemateriale, men derimod hovedsageligt på dokumenter fra især Christmas Møllers, Herman Dedichens, Erik Seidenfadens og Thomas Døssings privatarkiver. Derudover har Dau især anvendt avisartikler, pjecer og referater fra *Rigsdagstidende* i sin analyse. Problemet er imidlertid, at dette grundlag ikke er tilstrækkeligt, når man som Midtgaard vil skrive en redegørelse for Danmarks forhold til Sovjetunionen i perioden 1944-50. Dau anførte da også selv på s. 10 i indledningen til sit nu 35 år gamle værk, at hendes arbejde ikke gjorde krav på at være historieskrivning, da hendes kilde-materiale var for mangelfuldt.

Man undrer sig i denne forbindelse over, hvorfor Midtgaard ikke har inddraget de grundige studier, professor Bent Jensen i de seneste år har foretaget, som *Den lange befrielse* (1996) og *Bjørnen og haren* (1999). På baggrund af disse bøger kunne hun have givet en

bedre og kildemæssigt set solidt funderet beskrivelse af Danmarks og især udenrigsminister Gustav Rasmussens frygtssomme adfærd i forholdet til Sovjetunionen. Herved kunne også den danske Moskva-gesandt, Thomas Døssings, rolle være blevet fremhævet. Han gjorde i 1944-45 en stor – og groft illoyal – indsats for at hælde benzin på det bål, der hed de danske politikeres frygt for Sovjetunionens hensigter.

Der burde have været læst bedre korrektur på bogen. F.eks. skriver Midtgaard på s. 159 først »et humanitær bidrag« (to gange) og derefter »et humanitært bidrag«. Sproglige fejl som »Dagen før afrejsen dagen skulle...« (s. 55) og »...et eksempel på, at der på Jutlandia blev der udvist...« (s. 79) burde ligeledes være opfanget gennem bedre korrekturlæsning.

Sovjetunionen foretog ikke sin første atomprøvesprængning i september 1949, men derimod i slutningen af august samme år. Midtgaard omtaler på s. 100 »...menneskerettighedernes krav om fair og anstændig behandling af krigsfanger«. Det er forkert, da deklARATIONEN om menneskerettighederne ikke i en eneste af sine i alt 30 artikler så meget som omtaler krigsfanger, endside stiller krav til behandlingen af sådanne.

Midtgaard anfører i indledningen (s. 10), at hensigten med bogen er for første gang at foretage »...en mere dybgående redegørelse og analyse, der belyser Danmarks udsendelse af Jutlandia i en bredere sammenhæng med international politik og praktisk humanitær bistand«. Hvad angår redegørelsen for den praktiske humanitære bistand, som Jutlandias personale ydede, er den som nævnt meget omfattende og er den hidtil mest detaljerede beskrivelse af emnet. Desværre har forfatteren haft så meget fokus på livet om bord på hospitalsskibet, at den internationale bag-

grund – udviklingen på fronten og det politiske spil i Moskva, Peking og Washington – kun i ringe grad er inddraget i beskrivelsen af den virkelighed, der dannede rammen om Jutlandias virke.

Jørgen Laustsen

Troels Fink: *Forhandlingerne imellem Danmark og Tyskland i 1955 om det slesvigske spørgsmål*. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2001). 224 s., 235 kr.

Det var godt, at bogen langt om længe kom, for det danske udenrigsministeriums gråbog om de dansk-tyske forhandlinger om mindretalsklæringerne i 1955 var allerede skrevet i 1959 af professor, dr.phil. Troels Fink, der da var Udenrigsministeriets rådgiver i slesvigske mindretalsspørgsmål.

I den fortrolige gråbog, som var beregnet til tjenstlig brug i Udenrigsministeriet, om mindretalsklæringernes baggrund, redegøres dels for forhandlingernes forløb, dels offentliggøres nu hidtil ikke offentliggjorte aktstykker i sagen; og alligevel har gråbogen ikke været hemmeligere end, at udenrigsminister K.B. Andersen brugte den til de dansk-tyske festligheder på den tyske grænseforenings Sankelmark-akademi i 1980 i anledning af erklæringernes 25 års-jubilæum og derved markerede det grundlag, som den danske mindretalspolitik ved grænsen byggede på.

Også Anders Ture Lindstrøm brugte gråbogen, da han i 1985 i *Sønderjyske Årbøger* skrev en artikel om erklæringerne i et nøjagtigere lys; og Johan Peter Noack brugte den i sin bog om mindretallet i 1997. Der er så at sige ikke længere noget nyt i gråbogen andet end, at hidtil ikke offentliggjorte danske aktstykker fra mindretalsforhandlingerne nu offentliggøres.

Det er dog ingen skade til at få genopfrisket de grundlæggende danske

synspunkter, som blandt andet var et nej til en dansk-tysk mindretalstraktat, da man fra dansk side ikke ville give den store nabo imod syd, Tyskland, nogen lejlighed til at blande sig i indre danske forhold; og den danske regering har jo lige siden været meget forsigtig med at gribe politisk ind i sager om det danske mindretal i Sydslesvig, hvilket kom tydeligt til udtryk ved, at man fra dansk side omkring 1979-81 ikke ville presse den slesvig-holstenske landsregering til at øge Kiels tilskud til mindretallet.

Det er heller ingen skade til at få på tryk, at man fra forbundstysk side ønskede en eller anden form for tosidet dansk-tysk mindretalsordning ved grænsen og helst en traktat, da en traktat skabte forbundsret. Det viste forskellen i optik imellem det lille land Danmark, som her førte en småstatspolitik, og det store, decentralt i forbundslande opbyggede Tyskland, der ville sikre sig, at den tyske regering havde myndigheden i mindretalsspørgsmålet og ikke landet Slesvig-Holsten, som det var med Kiel-erklæringen i 1949. Dette, at den forbundstyske regering lagde vægten på, at den havde myndigheden i mindretalsspørgsmål, skal vel ses på baggrund af den slesvig-holstenske modstand imod erklæringerne, som forbundskansler Konrad Adenauer dog ryddede af vejen som en forudsætning for, at Tyskland kunne nærme sig Danmark i efterkrigsårene.

I deres indledning peger Hans Schultz Hansen og Johan Peter Noack på, at Troels Fink, der siden 1946 rådgav den danske regering i slesvigske spørgsmål, derved bidrog væsentligt til en politik for gensidighed igennem stilende afstemning, og at det var i et klima, der var resultatet heraf, at erklæringerne blev mulige.

Det er rigtigt, da det netop står fast, at der var en tilnærmelse imellem Danmark og Tyskland i gang nogle år før,

hvilket gjorde disse forhandlinger mulige, hvorved mindretalserklæringerne af 1955 kom til at forstærke en igangværende dansk-tysk tilnærmelse; men de satte ikke selv en tilnærmelse i gang, som det ved officielle lejligheder tit hævdes. De to næsten enslydende mindretalserklæringer var således et udtryk for en dansk og tysk regeringsvilje til at normalisere forholdene ved den danske tyske grænse og således imellem Danmark og Tyskland.

Nils Vollertsen

Klaus Petersen: *Socialdemokratisk Samfund. De loyales ungdomsoprør*. SFAH Skriftserie nr. 42. (Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 2001). 94 s., 125 kr.

Bogen fortæller historien om Socialdemokratisk Samfund, en sammenslutning inden for Socialdemokratiet dannet i 1966 med det formål at holde partiet fast på partiprogrammet og som samfundskritiker, fremfor at indgå politiske kompromiser, der efterfølgende blev fremhævet som socialdemokratisk politik i stedet for det, de var – kompromiser. Medlemmer af Socialdemokratisk Samfund skulle have partibogen i orden. Der var således lukket af for egentlig alternativ partidannelse. Men samtidig skulle sammenslutningen ifølge den stiftende generalforsamling være loyal over for partiets idegrundlag, ikke over for partiledelsen.

Socialdemokratisk Samfund eksisterede frem til 1973, hvor det blev lagt sammen med Socialdemokrater mod EEC til Socialdemokratisk Debat. Socialdemokratisk Samfund havde sin mest aktive og succesfulde periode i sine første to leveår. Det tiltrak allerede prominente socialdemokrater såvel som folk, der senere skulle komme til at tegne partiet, og havde et medlemstal på ca. 400, primært fra større provinsbyer

og med en klar overrepræsentation i hovedstadsområdet. Det lykkedes med udgangspunkt i diverse arbejds- og studiegrupper at skabe en idedebat både internt i partiet og i pressen. Fra omkring 1968 betød mangel på ressourcer, både økonomi og arbejdskraft, en reduktion i politiske udspil og debatoplæg, og fra 1969 begyndte medlemstallet at falde, således at det i 1972 var nede på 275 medlemmer. Samtidig undergik Socialdemokratisk Samfund ved især nogle yngre medlemmers kræfter en markant venstredrejning med blandt andet debatoplægget *Socialistisk politik*. Sammenslutningens initiativ i 1970 til Debatteatret, som skulle opføre kritiske politiske skuespil, men som var uafhængigt af Socialdemokratisk Samfund og dermed af Socialdemokratiet, var et andet udtryk for organisationens venstredrejning – men også det eneste egentlige fremskridt i sammenslutningens virke i årene 1968-1971. Debatteatret kom som sin initiativtager snart til at lide under både dårlig økonomi og interne politiske uenigheder om graden af radikalitet og kritik af moderpartiet. Herefter oplevede Socialdemokratisk Samfund en kort genoplivning omkring EF-modstanden, der dog kun varede indtil folkeafstemningen i 1972, hvorefter flere medlemmer gik over til den organisation, der var det centrale samlingssted for socialdemokratiske EF-modstandere, Socialdemokrater mod EEC. Med sammenlægningen af de to organisationer i 1973 til Socialdemokratisk Debat led Socialdemokratisk Samfund hermed fusionsdøden. Socialdemokratisk Debat eksisterer fortsat.

Som nævnt formåede Socialdemokratisk Samfund især i sin tidlige fase at fremme en idedebat i Socialdemokratiet. Af konkret indflydelse på Socialdemokratiets politik fremhæver bogen et skatteforslag i 1966, der bidrog til partiets modstand mod skattefradragreg-

len. Mere generelt kan eksistensen af Socialdemokratisk Samfund siges at have virket som ventil for splittelse i partiet, men der var samtidig tale om, at sammenslutningen brød med en tradition om ikke at lufte intern uenighed offentligt. Dette søgte moderpartiet at dæmme op for blandt andet med en irettesættelse af, at Socialdemokratisk Samfund havde fremlagt deres skatteforslag offentligt, og ved stærk tilskyndelse til, at Socialdemokratisk Samfund selv fremsatte en såkaldt loyalitetserklæring, ifølge hvilken Socialdemokratisk Samfund forud for fremsættelse af forslag til regeringen skulle klare disse med moderpartiet. Sammenslutningens frirum blev således indsnævret, ligesom forholdet bidrog til en forstærket intern uenighed i Socialdemokratisk Samfund mellem en debat-fløj og en mere radikal Bevan-fløj om forholdet til Socialdemokratiet. Flere centrale og aktive medlemmer – flere prominente enkeltpersoner – af Socialdemokratisk Samfund lagde efter nogen tid i stedet deres indsats i moderpartiet. Det betød, at luften blev taget ud af Socialdemokratisk Samfund, men bidrog ifølge bogen også til partiets venstredrejning i 1970'erne.

Bogen er baseret på arkivalisk materiale, såvel dansk som svensk og amerikansk, avismateriale samt på interviews med en række personer, der var medlem af Socialdemokratisk Samfund. Interviewene har dog fungeret som supplement til det bærende arkivalske materiale.

Enkelte steder kunne et par perspektiver, kronologisk og komparativt, have været inddraget. Bogen belyser, hvorledes der både internt i Socialdemokratisk Samfund og i pressen var diskussioner om, hvorvidt sammenslutningen helt eller delvist udgjorde en såkaldt Bevan-fløj i partiet – tilsvarende den venstrefløj i det britiske Labour, der i begyndelsen af 1950'erne gjorde oprør mod

en højredrejet Labour-politik. Spørgsmålet om en Bevan-fløj i det danske socialdemokrati gjorde sig dog ikke kun gældende i tiden omkring Socialdemokratisk Samfund, men også i begyndelsen af 1950'erne. Her gjorde partiledelsen over for medlemmer, der kunne tænkes at tilhøre en Bevan-fløj, det ganske klart, at en sådan var ganske uacceptabel. Bogen kunne have overvejet, om dette forhold havde nogen indvirkning dels på, hvordan partiledelsen i 1960'erne og 1970'erne håndterede Socialdemokratisk Samfund, dels på hvordan medlemmer her forholdt til spørgsmålet om at være »Bevanitter«. Ud over et sådant blik tilbage i tid kunne bogen have kigget nordover til det norske Arbeiderparti, hvor den såkaldte Orienteringsgruppe udfordrede partiledelsens linie, og have diskuteret, om dette påvirkede det danske socialdemokratis stilling til og håndtering af Socialdemokratisk Samfund.

Når dette er sagt, er bogen alt i alt en spændende og veldokumenteret fremstilling – og ikke blot af Socialdemokratisk Samfund. En væsentlig styrke ved bogen er nemlig, at den ud over den empiriske fremstilling af Socialdemokratisk Samfunds historie trækker mere overordnede perspektiver frem. For det første lægger historien om venstrelinien i Socialdemokratiet op til en revurdering af »1968« og »ungdomsoprøret« som noget, der foregik uden for Socialdemokratiet. For det andet understreges det, hvorledes historien om Socialdemokratisk Samfund også handler om, hvordan Socialdemokratiets politik ikke alene var et resultat af ideologiske og taktiske overvejelser, men også af interne diskussioner og magtkampe – et perspektiv med relevans for de seneste års interne uenighed i partiet om både velfærdsstaten og udlændingepolitikken. Det er prisværdigt, at Klaus Petersen med den forholdsvis lille bog har

formålet at skrive ikke blot om Socialdemokratisk Samfund, men også om betydningen af ideologi, ideer og magt.

Eller med andre ord om, hvordan politik bliver til.

Kristine K.N. Midtgaard

REGIONAL- OG LOKALHISTORIE

Morten Hahn-Pedersen: *Fra viking til borebisse – 50 generationer ved Vadehavet*. (Fiskeri- og Søfartsmuseet, 2001). 200 s., 175 kr.

Denne bog er fra forfatterens side ment som en art statusopgørelse for det sidste tiårs maritimhistoriske forskning ved Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg og dets forskningsenhed, Center for Maritim og Regional Historie. Ingen bedre kunne have skrevet den, for det er museets direktør gennem hele perioden, der står bag, og hans fortrolighed med regionens historie har givet ham frie hænder til at skrive let, flydende og fortællende. Det er tydeligt, at store dele af stoffet har været igennem en museologisk formidlingsproces, for pointerne står skarpt, og man genkender et museums differentierede tekstformidling med opdelingen i lysende illustrationer, forklarende kort og plancher i et vekselspil med egentlig afhandlende kapitler. Typografien er flot og afvekslende, nogle steder næsten for afvekslende med indtil tre-fire forskellige tekstlag på et opslag.

Omdrejningspunktet er kort fortalt forsøgt på at skildre Vadehavsregionen på dens egne økologiske og økonomiske betingelser – uden at begrebet økologi dog anvendes et eneste sted i bogen. Det sammenfattes i bogens forord til en skildring af, hvordan de sidste 50 generationer »har udnyttet beliggenheden ved havet til at skabe sig et eksistensgrundlag.« Det samlende begreb er derfor den maritime økonomi, og forfatterens blik vender da også ud over havet

gennem det meste af bogen. På den baggrund er det nærmest symbolsk, at bogens første kapitel hedder »Tidevand«, for regionens dynamik lå først og fremmest i det økonomiske »stofsifte« over havet, hvilket i perioder bragte den tættere på verdensøkonomiens centre end andre områder af riget.

Som Hahn-Pedersen får det skrevet, virker det næsten, som om den maritime forskning og dermed Vestjyllands forankring i den internationale økonomi altid har haft en selvfølgelig plads i dansk regionalhistorie, men det er jo ikke just tilfældet. Der er gennem de sidste ti år taget mange favntag med en klassisk agerbrugslinie i forskningen, der i sagens natur henviste Vestjylland til en periferi. Det siger derfor meget om forskningen ved museet og dets center, at Hahn-Pedersen så godt som ikke berører dette opgør med den nationale historie. Den sag er på plads.

Bogen begynder med Ribe i byens storhedstid frem til det store fald omkring 1600, og redegør derefter for spillet mellem byen og de omkringliggende havne og de egentlige købstæder Tønder, Varde og Husum. Derpå bevæger den sig over til Hjerting, hvis regionale dominans i 1700-tallet siger alt om den økonomiske tilbagetrækning, der havde ramt regionen. For samme periode skildres øsamfundene Rømø, Mønø og Fanøs vej til alternative erhvervsformer, hvor mange lod sig hyre til udenlandske hval- og robbefangster efter 1650 og dermed sikrede hjemegnen et eksistensgrundlag og – i nogle tilfæl-

de – også pæn velstand. Fanø var det eneste af øsamfundene, der frigjorde sig af den stærkt afhængige stilling, som forhyringen på fremmede skibe i virkeligheden var. Fanøs udgangspunkt var en ret almindelig kombination af bådfragt og fiskeri, som fra ca. 1770 blev udvidet til fragtfart i nord/sydgående retning og endelig fra o. 1830'erne til mere avancerede besejlingsmønstre. Øens betydelige skibsflåde blev dog revet bort på ganske få år før 1900, og der var en direkte kapitaloverførsel fra øen til den ekspanderende dampskibs- og fiskerflåde i den nye dynamiske by Esbjerg. Her overtager Esbjerg så historien. Hahn-Pedersen udlægger anlæggelsen af den nye statshavn i 1868 som udtryk for egnsudvikling mere end fremsynet tilpasning til det engelske marked, og uanset hvad var det en næsten umiddelbar succes. Esbjergs maritime historie beskrives herefter grundigt med en klar præsentation af faserne i havnens og trafikens udvikling, der førte fra konsumfiskeri til industrifiskeri og fra stykgodstransport til containertrafik. I dag er byøkonomien stærkt præget (reddet?) af de omfattende offshoreaktiviteter i Nordsøen. Udviklingen har efterladt Esbjerg som Danmarks olieby, hvad der jo unægtelig ville have overrasket én og anden for hundrede år siden!

Det er spændende at iagttage, hvordan det økonomiske liv i regionen har været spændt ud mellem et skiftende lovgrundlag og så vestjydernes noget afslappede forhold til privilegier og anden handelslovgivning. Normalt hæfter man sig jo ved det sidste, men privilegiernes historie er lige så relevant. Man kan sige, at privilegier er den nøgle, der fordeler økonomisk styrke, og det er i købstadsmæssig sammenhæng interessant, fordi det får jorden til at rokke ganske gevaldigt under de centralstedsteorier, der mener at kunne se byers vekslende styrke som resultat af varers

frie – og dermed rationelle – omsættelighed. Det forudsætter, at byerne var tillagt samme rettigheder, men det var jo langt fra tilfældet, og heller ikke i denne region.

Ribe blev tidligt begunstiget med friheder på udenbys markeder og havne. Varde var tilsvarende længe stækket af, at byen var underlagt toldstedet i Ribe. Først i 1651 slap den helt ud af det greb, dog kun for en kort bemærkning, indtil byen måtte bøje sig for kendsgerningerne og se sit toldsted henlagt til Hjerting i 1692, uden at man i øvrigt havde held med at få Hjertingskipperne til at tage borgerskab i byen. I 1680'erne lykkedes det så fiskerne på Manø og Fanø og ved Hjerting, Ho og Oksby at erhverve sig rettigheder til udførsel af egne fisk og varer til fremmede steder. Det benyttede de selvfølgelig som et brohoved til at kaste sig over egentlig udførselshandel vest for købstæderne Ribe og Tønder, og på samme tid tog bønderne i de små skippersamfund vest for Tønder sig de samme friheder. Det største indhug i købstadssystemet fandt vel sted i 1741, da Fanøes beboere købte deres egen ø og dermed sikrede sig retten til fri handel og sejlads.

Den hastige gennemgang af bogens disposition skulle være nok til at underbygge, at det er lidt underspillet af forfatteren, når der flere gange slås på, at bogen først og fremmest er formidling. At fremlægge en syntese over 1300 års maritimøkonomi er også et indlæg i en forskningsdiskussion, og i hvert fald en forskningsbedrift.

Derfor kan man også roligt tage udfordringen op og stille spørgsmål til, om den maritime vinkel måske skal kortes en anelse af og den agrare vinkel tilsvarende åbnes lidt op. Man kan lidt drilende sige, at Hahn-Pedersen får sin bog skåret til, så den i tragtform fører frem til Esbjergs nuværende førerposition i regionen. Tønder, Varde og Ribe hører

man ikke så meget til, efter de har age-ret affyringsrampe for Esbjerg. Det er selvfølgelig på mange måder forsvarligt. Det ændrer dog ikke ved, at de gamle købstæder også oplevede en fremgang fra slutningen af 1700-tallet, der ikke entydigt kan forklares inden for den maritime økonomi. Varde oplevede eksempelvis en stigning i kornudførelsen fra ca. 11.000 tdr. i 1796-98 til 24.600 i 1830 (toldstedet Hjerting). Tager man markederne fra 1790 som eksempel, kan det også anføres, at tre fjerdedele af Ribes markeds handlende kom fra områder øst for byen, og at Vardes markeder var domineret af Koldingborgere. Fulgte det også kystzonens logik?

Søren Bitsch Christensen

Bert Kelm: *Rømø. Et vesterhavspræget samfund*, III: Ejendomme i Kongs-mark ejerlav. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 87. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 2002). 355 s., 268 kr. (medlemspris 198 kr.).

I 1999 udkom første bind af Bert Kelms store værk om Rømø (anmeldt i *Historie* 2000, 1, s. 187), og nu foreligger tredje bind. Heri behandles indgående de halvt hundrede ejendomme i Kongs-mark og Tvismark. Af hver ejendom vises nye og gamle fotos, foruden at bygningshistorien og især ejerne og deres familieforhold bliver gennemgået særdeles grundigt. Summariske indledende og afsluttende bemærkninger af mere generel karakter supplerer teksten. Den virker solid, men noget ensformigt opremsende. Rømøs nuværende beboere eller folk, som vil uddrage viden om øens tidligere materielle og sociale forhold, skal dog nok vide at værdsætte de mange informationer i bogen. Tilsvarende bind om Rømøs øvrige ejendomme er under forberedelse.

Erik Gøbel

Birgitte Dedenroth-Schou og Jens Åge S. Petersen: *Rådhus og bystyre i Kolding*. (Kolding Stadsarkiv, 2001). 240 s., 240 kr.

Købstadsstyret og det længe tilhørende retsvæsen er to af de klassiske, gennemgående elementer i byhistorien. Sammen med købstædernes privilegerede fortrin inden for handel og håndværk udgør de grundstøjlerne i det traditionelle købstadsvæsen. Købstadsstyret er en forvaltningshistorisk disciplin med særlig store muligheder, fordi byens magt- og retsudøvelse lå i hænderne på en ganske lille del af befolkningen og havde kraftig økonomisk og social slagside samtidig med, at magten og retten blev udfoldet inden for et meget intimt miljø i de normalt ret små købstæder. Dertil kommer, at byens styre og retsvæsen manifesterede sig i byrummet med råd-huse og andre offentlige bygninger, der – uden vi altid gør os det helt klart – til alle tider har domineret opfattelsen af »en rigtig bys« kulturmiljø. Det er derfor et relevant emne, denne bog behandler.

Bogen er næsten udelukkende lokalhistorisk, dvs. det er Koldings forhold alene, der beskrives. Forfatterne må altså have en klar formodning om, at der faktisk står et lokalt publikum parat til at modtage den, og det gør der sikkert også. I hvert fald er en bog af denne kaliber med til at underbygge et stadsarkivs beretigelse. Billedstoffet viser således righoldigheden i de lokale samlinger, og fortroligheden med stoffet kan næsten kun være opbygget gennem års tilstedeværelse i byen. Der er desværre kun en kortfattet litteratur- og arkivfortegnelse, ingen noter eller et forord, og det er ærgerligt. Man har nemlig på fornemmelsen, at store dele af beskrivelsen af især de moderne forhold hviler på et betydeligt rydningsarbejde. I modsætning til for megen anden byhistorisk

litteratur fører denne bog sine kapitler om de politiske og administrative forhold frem til i dag. Tiden efter 1945 får således 90 sider, og man skal nok ikke underkende betydningen af, at nutidens politikere og beslutningstagere får lejlighed til at se deres virke sat ind i et historisk forløb, og da især et forløb af 700 års varighed.

Byen er disponeret kronologisk og begynder med det ældste bystyre, derpå følger et kapitel om perioden fra middelalder til renessancen, enevælden i to kapitler, borgerrepræsentationen 1837-1868, Købstadkommunalloven 1869, to kapitler om byrådspolitik og partisystem samt administration og forvaltning 1870-1917, to kapitler om politisk udvikling og administration 1917-1945 og så otte kapitler, der veksler mellem politiske og forvaltningshistoriske emner frem til i dag. Sluttelig er der blandt andet en valgoversigt 1870-1997.

Det, man kan savne med en sådan disposition, er nogle mere tematiske oversigter, måske ligefrem analyser og i hvert fald flere cases. Rådhuset er et godt eksempel på et stof, der også kan formidles på tværs af tiden. Rådhusets historie er på en måde som et prisme, der fanger og gengiver det omgivende bysamfunds signaler fra de ældste tider til i dag. Bogen argumenterer solidt for, at rådets forhandlinger såvel som byens segl oprindeligt er udledt af Knudsgildet og dermed byens købmandsgruppe. Det første rådhus ca. 1509-1582 vides der ikke meget om, men det næste rådhus fra 1582 havde nogle interessant træk. Kongemagten ved Frederik 2. betalte det i forening med byens borgere for at have et festlokale i byen i nærheden af slottet. I 1609 blev rådhuset over indgangsdøren besmykket med våbenskjold fra byen, lensmanden og (sandsynligvis) kongen, ligesom Frederik 2.s og dronning Sophies våbener hang i festsalen. Den kongelige symbolske til-

stedeværelser var altså ved at være massiv, og det modsvarer jo kongemagtens og lensmandens stigende indflydelse på valg af borgmestre og råd. Måske var det for at give et modspil hertil, at 39 velhavende borgere i 1639 lod indsætte deres våbener i de nyistandsatte vinduesruder? I 1740 kom den tilsynsførende stiftamtmands våben op at hænge, mens rådmændene og borgmesteren kun fik navnetrækket printet. Det udlægger forfatterne da også som et udtryk for den forøgede centrale kontrol med købstaden (s. 31).

Det næste rådhus blev bygget i 1839 og følger sig fint til udviklingen. To år forinden var den nye købstadsanordning vedtaget, og det var et selvbevidst borgerskab, der selv betalte det meste af opførelsen. Kongemagten var til stede i form af centralt anbragte kongebuster i festsalen. Med andre ord var der tale om symbolik af og for et patriotisk, men selvforvaltende byborgerskab. Selvfølelsen og selvstyret blev ledemotivet i udsmykningen af det næste rådhus 1873-75, hvor der over dørene i festsalen blev opsat malerier af det gamle Kolding i form af et billede af Koldinghus og det nye Kolding i skikkelse af byens nye banegård i 1866. Det fremstod vel nærmest som en allegori over udviklingen fra en kongebunden fortid til den moderne selvberoende industrialisme, understreget af bygningens tunge institutionsstil. Facaden var smykket med byens og de omgivende herreders våben. Væk var kongen og kontrolmyndighederne. I 1911 blev festsalen renoveret og fik blandt andet et stort Otto Bache-maleri af husarernes angreb 23. april 1849. En sidste renovering fandt sted i 1925, der blandt andet sikrede to malerier af den lokale kunstner Anton Schrøder plads i den smukt panellerede byrådsal. Herefter spaltedes den kommunale administration op i flere bygninger, men det gamle rådhus er dog

stadig i funktion. I 1982 tog man en ny administrationsbygning i brug – tung, massiv 80'ers arkitektur, et glimrende symbol på den bureaukratisering, effektivisering og rationalisering, som kendetegner en kommunal forvaltning i dag.

Bogen som helhed kan kun anbefales. Jeg vil tillade mig at indskyde, at der næppe, som bogen ellers antyder, kom ret mange håndværkere ind i byens råd på trods af Christian 4.s købstadslov i 1619 (s. 15 og 21). Man havde også gerne hørt lidt mere til de gamle borger-væbninger, der smeltede sammen med den nye fra 1801. Bystyret kan tilsvarende næppe siges at være fuldt dækket uden en mere grundig inddragelse af lavenes rolle og slotsgrundens status i byen. En oversigt over borgmestre kunne der også have været plads til. Og så det kort, udenbys læsere altid savner.

Koldings politiske og retslige organer, personsammensætning og opgaveløsning var i sagens natur lokale variationer af de overordnede forhold, og det vil føre for vidt at resumere denne udvikling. Det kan dog fremhæves, at der i denne bog er gode fremstillinger af det fremvoksende partisystem og ikke mindst administrationens opgaver og vækst.

Søren Bitsch Christensen

Asbjørn Hellum, Poul Ulrich Jensen, Poul Porskær Poulsen og Vigand Rasmussen: *Vejles Historie*, bind 4: Det nye Vejle – 1970-2002. (Vejle Kommune/Vejle Byhistoriske Arkiv, 2003). 256 s., 325 kr.

I rækken af de senere årtiers mange byhistoriske monografier er denne den første, der fører fremstillingen helt op til nutiden. Bogen er samtidig sidste bind i den samlede *Vejles Historie*, hvis ankermand har været stadsarkivar Asbjørn Hellum og forhenværende kommunaldirektør Oluf Jensen.

Bogen indledes med et kort statusskrift over Vejle 1970 og afsluttes tilsvarende af en oversigt over Vejle 2002. Mellem prolog og epilog fremføres så byens historie i fem store afsnit. Asbjørn Hellum skriver først om den politiske og forvaltningsmæssige udvikling, Poul Ulrich Jensen om familieliv og sociale forhold, Poul Porskær Poulsen om kulturlivet og Vigand Rasmussen om befolkning og byudvikling, inden Porskær Poulsen afslutter med et afsnit om erhvervslivet.

Det er jo snart ikke så ofte, man ser den politiske udvikling beskrevet før den strukturelle, men med bogens kortere periode er det mere indlysende end ellers. Aktørplanet træder i forgrunden i det korte perspektiv, mens det vel er byens grundlæggende forandring fra klassisk østjysk industriby til en industribaseret serviceby, der i det lange perspektiv vil blive opfattet som skelsættende. Asbjørn Hellums gennemgang af den politiske udvikling har det fortrin, at historien fører frem til det i enhver henseende epokegørende klimaks, at Vejle i 1993 fik landets første SF-borgmester i præsten Flemming Christensen og så endda med støtte fra de borgerlige partier – den såkaldte Vejle-model. Skredet i politisk praksis efter 1970 væk fra det traditionelle socialdemokratiske bystyre med fagbevægelse og korporation som toneangivende til moderne politikformer med græsrodsbevægelser og vælgerens løsere partitilknytning er interessant læsning og klart fremstillet. Det er opsigtsvækkende, så usympatisk byens mangeårige borgmester, ja bykonge, Willy Sørensens metoder og snævre politikopfattelse fremstår i dag. Græsrodder og borgerinitiativer var ham inderligt imod, og han opfattede dem i bund og grund som illegitime pressionsformer. Har vi her en delforklaring på Vejle-modellen? I bund og grund er Vejle-modellen jo ikke kun in-

teressant som en lokalpolitisk konstellation, der sikrer borgerlig støtte til en SF-borgmester, men lige så meget som en fortælling om de menige socialdemokraters og vælgeres modvilje mod den etablerede fagbevægelses egne kandidater. Bogen sporer denne konflikt mellem bevægelsens top og menige medlemmer helt tilbage til valget af en ny borgmestercandidat efter Willy Sørensen i 1977. I 1984 gentager mønstret sig, men med omvendt resultat, da det er den siddende borgmester, Karl Johan Mortensen, der overlever et stormløb fra bevægelsen ved hjælp af medlemmernes opbakning. Så sent som 2000 vrager medlemmerne igen fagbevægelses kandidat.

Med den høje vægtning af den politiske begivenhedshistorie kan det ikke undgås, at nogle politiske sager overbelyses. Interessen for politiske enkeltsager holder sig ofte længere hos de involverede aktører end hos folk i almindelighed. Bogens forfattere viger ikke tilbage for kritik og nærgående persontegninger af de lokale politikere, men man kan alligevel godt mene, at der er en slagside mod det politiske, f.eks. i billedstoffet. Man savner den menige vejlers opfattelse af det politiske spil og en fokuseret diskussion af arbejderbevægelsens tab af legitimitet i byen, som ikke har sit modstykke i de andre østjyske socialdemokratiske »bastioner«.

Afsnittet om familieliv og sociale forhold berører de faktorer, der må have bidraget til dette legitimitetstab. Arbejdsløsheden i Vejle var højere end landsgennemsnittet fra oliekrisen og frem til 1980'erne. Antallet af plejekrævende ældre var højere end i nabobyerne. Det antydes kort s. 90, at det skyldtes byens gamle arbejdsintensive jern-, slagteri- og bomuldsindustri, og det er, som om ældreplejen har været genstand for større utilfredshed i Vejle end i de

fleste andre byer. Ungdomsarbejdsløsheden var tilsvarende høj i 1970'erne og 1980'erne. Tilsammen danner det et billede af en by, der har haft en meget vanskelig overgang fra industriby til post-industriell by. De institutionelle svar på de heraf skabte problemer behandles indgående og detaljeret med en udtømmende beskrivelse af skoler, ældreinstitutioner, fritidstilbud, kirker, voksenuddannelse og sundhedsforanstaltninger.

Den besværlige overgang til postindustriell by kan på mange måder aflæses i Porskær Poulsens glimrende afsnit om kulturlivet. For en senere tid kan byens sendrægtige kulturpolitik tage sig bagstræberisk ud, men den afspejler vel i bund og grund byens usikre fornemmelse for den fremtidige befolkningssammensætning. At biblioteket og sporten i periodens begyndelse tog broderparten af budgettet, var en refleksion af arbejderbevægelsens gamle projekt »folkeoplysning og folkesundhed«. Teatret og den klassiske musik led vel tilsvarende under opløsningen af en række gamle borgerlige dannelsesnormer, der tidligere havde haft gode betingelser i de forskellige borgerlige foreninger. Nu afventede mange i stedet de offentlige tilbud og store multikulturhuse som det senere Musikteater og Torvehallerne. Bogens forfattere bliver i øvrigt en direkte part af historien derved, at der er fyldige omtaler af det lokalhistoriske arbejde, men man savner, at bogen indtager flere af de arbejderhistoriske værker af selvsamme forfattere. Arbejderkulturen var på retur, ja, men ikke uddød, og der må have været reaktioner på eksempelvis den nye tids kulturpolitik, der kunne have kastet lys over omstillingen af vejlsens »mentalitet«. Fodbolden kunne have været en indgang til denne problematik, men gennemgangen af sporten er efter min smag for kortfattet og levner ikke læseren mulighed for at fornemme stadion som

det måske allervigtigste vejlelsiske »mikrokosmos«. Altså før Bilka!

Den svindende betydning af byens ældre industri og de sociale og politiske følger heraf er som nævnt den vigtigste udviklingslinie i byens historie i denne periode. Som et interessant eksempel på moderne erhvervs politik og byudvikling opkøbte kommunen allerede fra 1970'erne gamle industribygninger i centrum og solgte jord til fabriksanlæg i nye industri kvarterer. Det lykkedes dermed at fremme en arealdifferentiering, som mange andre steder var markedsstyret.

Udviklingen betød blandt andet, at der blev frigivet gamle industribygninger i bymidten til nye kulturaktiviteter som et direkte udtryk for byens forandring. Afsnittet »Befolkning og byudvikling« beskriver de demografiske, byplanmæssige og trafikale konsekvenser af udviklingen. Byens befolkning voksede kun med 9 pct. på de 30 år, men der fandt alligevel en omfattende forandring af byens rum sted. Nye boligtyper vekslede med gamle – lejligheder, etplansvillaer, kæde-, klynge- og rækkehuse, organiseret som boligforeninger, andelsboliger og privat byggeri. Kapitellet følger udviklingen tæt og har gode beskrivelser af de enkelte kvarterer, af gode intentioner og konflikter. Vejle oplevede i lighed med de fleste andre danske byer en city-dannelse med gågade, saneringer, nye bytorve og omkransende trafikårer lige fra ringstrækninger til Vejlebroen, og næste skridt i den vejlelsiske lokalhistorie må blive deciderede analyser af befolkningsforskydelser og ændrede erhvervs sammensætninger i gamle og nye kvarterdannelser. Denne fremstilling er i højere grad deskriptiv, og kartografiske analyseredskaber kan få forandringerne til at træde skarpere frem.

»Erhvervs livet i Vejle« hedder bogens sidste hovedkapitel. Heri tegnes et overbevisende billede af de overordnede

udviklingstræk. På trods af af-industrialiseringen har Vejle i dag stadig store industrier, og bogen lægger hovedvægt på de internationalt orienterede selskaber inden for levned- og nydelsesmiddelindustrien og oliebranchen. Handelslivets udvikling i retning af større eller mindre centre og de politiske reaktioner og modreaktioner er også godt beskrevet. Handelslivet blev generelt i denne periode strømlinet; kædeforretninger erstattede ældre, lokale forretninger, storcentre lagde dele af detaillivet øde, lokale banker med ærværdige navne og smukke logoer fusionerede ind i store finanskoncerner. Hvad har dette betydet for den lokale identitet? Det har ikke skortet på dystre profetier om nærhedemokratiets sammenbrud, nedbrud i traditioner og ophør af lokale tilhørsforhold, men realiteten er jo, at bymennesker er fantastisk tilpasningsdygtige. Men har bymenneskets bindinger til deres hjemby forandret sig? Betyder materielle og politiske bånd mindre og markører som naturskønhed og kulturliv mere end tidligere? Er arbejderen fra Vejles Vestby lige så glad for at handle i Bilka som fordums hos den lokale købmand, bager og isenkræmmer? Hvorfor bor vejleenserne stadig i arbejderbevægelsens boligforeninger, men vender ryggen til socialdemokraterne? Den type spørgsmål finder man ikke rigtig svar på i bogen, men det kan man heller ikke forvente af denne historiegenre. Det historiske miljø i Vejle er imidlertid så rigt, at det som et af de få kan levere denne vare. *Vejles Historie* er ført forment til ende.

Søren Bitsch Christensen

Finn Andersen: *Den 3. streng. Den århusianske arbejderkooperation 1884-2002*. (Århus Byhistoriske Fond, 2003). 135 s., 258 kr.

Den kooperative bevægelse i Århus har bedt forfatteren og historikeren, ph.d.

Finn Andersen om at skrive bevægelsens historie, og det færdige resultat foreligger i *Den 3. streng. Den århusianske arbejderkooperation 1884-2002*.

Arbejderbevægelsen, der består af tre strenge – partiet, fagbevægelsen og kooperationen – har gennem mange år ønsket at få udarbejdet en samlet historisk fremstilling af bevægelsen i Århus, men det er indtil videre ikke lykkedes. I stedet kommer, som her, de enkelte strenges fremstillinger drypvis. Det gør ikke historien mindre interessant, men måske oven i købet lidt mere læservenlig og overskuelig.

Formålet med bogen er, ifølge forordet, ikke blot at fortælle bevægelsens historie, men også at præsentere de aktuelle virksomheder og den moderne kooperative bevægelse i Århus. Det formål lever bogen til fulde op til, og der ofres megen plads på den moderne kooperation, hvor trådene trækkes helt fra bevægelsens begyndelse og op til vor tid.

Efter en orienterende indledning, der tager udgangspunkt i den århusianske taxakonflikt i slutningen af 2002, er bogen bygget kronologisk op i samlende kapitler med dertil relaterede underkapitler. Denne opbygning gør den både overskuelig og letlæselig og bidrager til, at man hurtigt kan danne sig et indtryk over forløbet. Et enkelt og overskueligt organisationsdiagram hjælper læseren til at holde styr på Fællesforbund, Fællesråd og diverse andre underoperatører.

Forfatteren tager os allerede i indledningen et smut med tilbage til kooperationens start i Århus i 1884, inden han under overskriften »Århus viste vejen« lader bevægelsen tage sin spæde, vaklende start i København i 1872. Kooperationens blivende og brugbare fundament blev dog lagt i Århus i 1884 med den første livsduelige, kooperative produktionsvirksomhed.

Herefter ledes læseren først igennem produktionskooperationens opståen, der med storlockouten i 1899 fik fornyet vind i sejlene. Derefter følger meget naturligt præsentationen af forbrugskooperationen og dennes etablering i 1900 med udgangspunkt i Jernbanefunktionsnærernes Brugsforening. Her får man samtidig hele brugsbevægelsens historie med FDB's sammenslutning og etableringen af produktionsvirksomheden med bygningen af fabrikkerne i Viby. Dette efterfølges af bolig- og byggefagskooperationens opståen i 1919, der blev starten på byens første og til dato største boligforening – Arbejdernes Andels Boligforening. Forfatteren giver en nøje gennemgang af, hvordan de enkelte faggrupper inden for byggefagene i løbet af 1920'erne efterhånden tilsluttede sig kooperationen. I dette kapitel følger man tydeligt Finn Andersens påpejning af samfundets sociale modsætning og nødens indflydelse på kooperationens opståen og umiddelbare succes. Det blev arbejdernes hjælp til selvhjælp båret af en utrolig gejst og idealisme.

I det næste kapitel »Tid til samling« træder Finn Andersen i flere tilfælde et skridt tilbage og danner et overblik over kooperationen på nationalt plan, hvor oprettelsen af Det Kooperative Fællesforbund åbner kapitlet. Desværre har der her indsneget sig en lille årstalsfejl, idet Finn Andersen starter med at lade De samvirkende Brugsforeninger opstå i 1916, for derefter nogle sider senere at anføre det korrekte årstal, nemlig 1911. Dette hører dog til småtingsafdelingen. Han guider os snildt igennem produktionskooperationens manøvrer gennem den skærpede konkurrence med oprettelsen af A/S Fællesbageriet, A/S Mejeriet Enigheden og produktionen på Vi-byfabrikkerne, og det virker derefter meget naturligt at forsætte over i åbningen af Arbejdernes Landsbanks filial i

Århus i 1936. Hermed blev endnu en milepæl sat i kooperationens historie, da Århus blev valgt til at huse bankens første provinsfilial.

Resten af kapitlet er forbeholdt boligkooperationen, hvor Finn Andersen remser de forskellige kooperative boligforeninger op én efter én med en lille gennemgang af den enkelte forenings historie. Visse af dem burde blot have været nævnt eller helt udeladt, da indholdet i enkelte afsnit hverken er særligt informativt eller konstruktivt i sammenhængen.

»Samarbejdet intensiveres« hedder det næste kapitel, hvor forfatteren redegør for oprettelsen af de lokale kooperative fællesråd i sidste halvdel af 1940'erne. Det skete på opfordring fra det overordnede Fællesforbund. Begrundelsen var, at det skulle give et bedre lokalt samarbejde og dermed styrke kooperationen på landsplan i takt med den øgede velstand og de nye samfundsmæssige perspektiver, der fulgte i tiden efter 2. Verdenskrig. Særligt forbrugskooperationen undergik en ændring fra betjente forretninger til selvbetjeningsbutikker, og Finn Andersen tager os med gennem denne udvikling og de dermed følgende problemer, der opstod i denne omlægning.

Også på andre områder blev der efter krigen plads til nytænkning, og inden længe vandt kooperationen fodfæste blandt byens bogbindere og trykkere. Inden for byggefagene skulle rationaliseringer og nye produktionsmetoder trimme de kooperative firmaer til den nye tid. Den lokale socialdemokratiske avis *Demokraten* var parat til at udtræde af A-pressens hovedadministration i København og i stedet køre videre som lokalt kooperativ, men Århus blev sat på plads og måtte følge et loyalt samarbejde.

I begyndelsen af 1960'erne var tiden til erkendelse kommet. Kooperationen

var ikke længere ene om at værne om forbrugerens interesse, og kooperationen kunne ikke overtage erhvervslivet som helhed. »Relationerne styrkes«, som det følgende kapitel hedder, og det skete på lokalt plan. Der etableredes nye relationer og samarbejde både ud af byen og internt i byen. A/S Fællesbageriet funktionsopdelte produktionen og udvidede med nye flotte lokaler, og Mejeriet Enigheden indgik alliancer med andre jyske mejeriselskaber. Boligforeningerne søgte sammen i fælles administration, og 60'ernes byggeboom smittede naturligt nok af på byggefagene, der ligeledes kunne ekspandere og oprette filialer. Frem til starten af 1970'erne styrkedes kooperationens position, og den havde på mange områder en stor indflydelse på mange århusianeres hverdag.

Bogens to sidste kapitler trækker trådene op til nu. I løbet af 1980'erne og 90'erne har kooperationen oplevet en stagnation og på visse områder en rutschetur. Endnu en gang har nytænkning været nødvendig for at holde liv i kooperationen. Sammenlægninger og samarbejde med private håndværksmestre er blevet forsøgt, og indtil videre har kooperationen overlevet; men som Finn Andersen fremhæver, er det historiske og faglige, men også tilfældige forhold, der hidtil har gjort sig gældende, hvilket har medført en noget upræcis virksomhedsstrategi.

I dag sælger de kooperative virksomheder sig selv på det frie marked, flere af dem er store med egne filialer. Man samarbejder på kryds og tværs og går ikke efter organisationsformen, når der søges samarbejdspartnere.

Det er dejligt, der er kommet en bog, der samler det enorme og til tider uoverskuelige kildemateriale til en samlet oversigt. Den har mange gode ting i sig, men desværre virker den noget ugennemarbejdet og skæmmes af forfærde-

lig mange trykfejl, som en ordentlig korrekturlæsning hurtigt kunne have rettet op på. Desuden ville det være dejligt, om man fik slutningen af bogen med, for den stopper midt i en sætning.

Karen Meno

Gerret Schlaber: *Flensburg mellem helstat og kejsertid. Fotos i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig/Flensburg zwischen Gesamtstaat und Gründerzeit. Fotos aus der Sammlung der Dänischen Zentralbibliothek in Flensburg*. Redigeret af Lars N. Henningsen. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1999). 144 s., 128 kr.

Henrik Harnow (tekst og redaktion): *Industribyen Odense – en nutidig fotografisk vandring i industriens Odense 1839-1945*. Med fotografier af Flemming Wedell. (Odense Bys Museer, i kommission hos Odense Universitetsforlag, 2001). 128 s., 128 kr.

Flensborgs overgang fra dansk til tysk styre i 1864 indtraf midt i en opgangs-tid. Industrialiseringen var sat ind i 1840'erne og havde givet Flensburg et udvidet erhvervsgrundlag ved siden af den traditionelle handel og søfart. Selv om væksten blev bremsset i 1857, var byen i 1864 det danske riges tredjestørste by. Det kunne blandt andet aflæses i byens nye offentlige bygninger og nye kvarterdannelser, især Nystaden uden for Nørreport og Sct. Hans kvarter, hvor karakteristiske forstadsbebyggelser og industribygninger skød op. Efter 1864 faldt Flensburg fra sin fremtrædende placering i Danmark ned til en perifer geografisk og økonomisk placering i Tyskland. Nogle år inde i 1870'erne begyndte byens *Gründerzeit* med fornyet industrialisering og nye selskabsformer med en meget aktiv grossererstand. Gerret Schlabers flotte

foto-dokumentationsbog fra Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig ønsker at vise bybilledet før denne *Gründerzeit*, fastholdt i en righoldig samling af tidlige fotografier.

Bogen har en kort indledning med et rids af byens udvikling og dens fotografers historie samt et uddrag af en ganske spændende og farvemættet barndoms-erindring fra 1850'erne. Men ellers ligger vægten på fotografierne og billedteksterne, der i øvrigt gengives på både dansk og tysk. I indledningen bliver det slået fast, at formålet med bogen ikke blot er at vise moderniseringens latente trussel mod det gamle bybillede, men især at give så mange informationer som muligt »om forholdene i Flensburg i en tid, hvor det endnu ikke var de moderne tiders teknik, men menneskene selv, der satte dagsordenen for sagernes gang«. Og sandt er det da også, at de udvalgte billeder er meget informative. Der er ganske mange mennesker fanget i deres daglige aktivitet, og det er iøjne-faldende, hvor mange manuelle kræfter der lægges i at transportere ting og sager rundt i byens rum: trækvogne, he-stevogne, folk med kurve, børn der slæber. Man lægger også mærke til de mange velplejede haver på billederne, der vidner om, at havekulturen var en del af den solide borgerlighed. Gaderummet og bygningsfacader er fastholdt for eftertiden med mange detaljer – f.eks. den udprægede brug af støbejern til gelændere, skilte, gadelamper m.v. Den tidlige industrialisering forandrede dermed også byens »interiør« og ikke bare dens transport og infrastruktur.

Fotobøger af denne type er i sagens natur lettere impressionistiske, og man kan kun håbe, at fotografierne i højere grad vil finde anvendelse som illustrationer til egentlige studier i kvartersdannelser, industrialismens bybilleder, gadenes aktiviteter eller noget helt andet, for de har kvaliteten til det. Motivernes

placering i byen er angivet på et kort fra Trap, hvilket er en god idé, men det kan undre lidt, at udgiveren skriver, at kortet er fra 1864, når der klart og tydeligt står 1863 på det.

Henrik Harnows bog *Industribyens Odense* er på flere måder beslægtet med Flensborgbogen. Den er også styret af et ønske om at fremvise en bestemt udviklingsfase i byens historie, men da industrialismen som epoke varede indtil for nylig, kan nutidige fotos i højere grad bruges som dokumentation. Bøgerne er desuden fælles om at kaste et kritisk lys på hårdhændede saneringer af den gamle bygningsmasse, men hvor Flensborgs klassiske købstadsmiljø for længst har været igennem udviklingen, og resterne af det vel i dag i det store hele er beskyttet af bevaringshensyn, er Harnows bog et mere aktuelt indlæg i bevaringsdebatten.

I indledningen giver Harnow en kort og præcis skildring af de typologiske forskelle mellem den før-industrielle by og industribyen med inspiration fra Burgess' bykologiske model om den koncentriske industriby. Harnow modererer modellen med de lokale lokaliseringsfaktorer som placeringen af jernbanen, kanalen, forsyningsværkerne og herlighedsværdier som åen og får dermed alt i alt Odenses byudvikling til at gå op med den koncentriske idealtipe på industribyen. Industriens bygninger får også en kort analyse. Der var ofte tale om foregangsbyggeri med anvendelse af nye materialer, teknologier og konstruktioner, der siden vandt indpas i andre bygningsformer og blandt andet var en vigtig inspirationskilde for det modernistiske, funktionelle byggeri. Harnow erklærer ligeud, at »ofte er disse bygninger de smukkeste bidrag til vore byers fysiske rum, ærlige og ligefremme i deres sprog« (s. 18). De andre bygningstyper i industribyen, villaen og arbejderboligen, får en kortere præsen-

tation. Butikkerne og håndværkerboligerne og værkstederne er ikke medtaget, hvad de strengt taget godt kunne have været, for selv om de ikke var en del af det industrielle produktionsmiljø, var de dog del af samme organiske udskiftning af det klassiske Odenses kvarterer og bygningsmasse som dette.

Til forskel fra bevaringen af klassiske købstadsmiljøer er debatten om bevaringen af det industrielle kulturmiljø stadig præget af forskellige opfattelser af de æstetiske og historiske værdier. *Industribyen Odense* er dermed også led i en faglig positionering over for bevarende myndigheder og den almindelige folkelige opfattelse af byens bevaringsværdige miljøer. Særlig bondekulturen som sindbillede på dansk kultur får et alvorligt skud for boven med denne salut: »...bondegården forstået som den firelængede bindingsværksgård er en overvægtet, nostalgisk størrelse i den danske bevidsthed«. Men også den rådende opfattelse af bygningsbevaring inden for byen er genstand for Harnows kritik, der i denne sammenhæng blandt andet rammer de kommuneatlasser, der efter hans opfattelse i for høj grad vægter den enestående arkitektur og det enkeltstående hus og ikke det brede kulturmiljø. At kommunerne, når det kommer til stykket, desuden ofte vælger at se stort på kulturatlassernes vurderinger, gør kun sagen værre. Med inspiration fra især engelske erfaringer med bevaring af industrimiljøer er bogen derfor ment som et katalog over de muligheder herfor, der endnu kan iagttages ved en vandring rundt i Odense.

Dokumentationsdelen består af 100 sider med nye fotos af industribygninger, ledsaget af forfatterens kommentarer om særlige kendetegn, kortere eller længere virksomhedshistoriske oplysninger, senere anvendelse osv. Billederne er opdelt i otte brancher, efterfulgt af afsnit om borgerskabets boliger, arbej-

derboliger, støbejern og skorstene samt et register. Mange bygninger får et ord med på vejen om forspildte muligheder for respektfuld bevaring eller genanvendelse, og ingen – heller ikke Harnows kommunale arbejdsgiver – kan siges at gå ram forbi.

Bogen har ikke noget kort over byen, og som udenbys læser mister man af og til fornemmelsen for byens rum. Det er muligvis et helt andet projekt, som ikke naturligt ligger inden for denne bogs rammer, men det kunne være interessant med en publikation, der på den ene side skitserede faserne i den odenseanske variant over Burgess' koncentriske by og på den side illustrerede faserne med bogens billeder.

Men det skal ikke skygge for, at bogen er skrevet med et engagement og en kulturhistorisk viden, der står mål med den energi, der drev pionererne bag friandsmuseerne og andre dele af den store bevaringsbølge, der ved forrige århundredskifte sikrede dele af bonde- og købstadsamfundet for eftertiden.

Søren Bitsch Christensen

Anette Jensen: *Statshusmandsbrugene i Flødstrup sogn på Østfyn – et kulturmiljø under forandring*. (Landbohistorisk Selskab og Kertemindeegnens museer, 2001). 135 s., 128 kr.

Et af dansk jordpolitikks største tiltag i første halvdel af det 20. århundrede var den statsstøttede husmandsudstyknings, først med udgangspunkt i 1899-lovgivningen, sidenhen fulgt op af jordlovene fra oktober 1919, som pålagde len og stamhuse at afstå en tredjedel af deres jord mod erstatning samt indbetale 20-25% af besiddelsernes værdi til en jordfond, der skulle forestå opkøb af jord til husmandsbrug. Hertil kom så jord fra præstegårdene, som også skulle udstykes til husmandsbrug. Som noget nyt forblev jorden i statens ejendom, mens

statshusmanden skulle betale en halv-årlig afgift – jordrente – på 2¹/₄%. Med udgangspunkt i disse love oprettedes i årene frem til 1965 godt 28.000 statshusmandsbrug i Danmark, heraf dog kun 8.000 på jordrentevilkår.

Anette Jensens undersøgelse af statshusmandsudstykningsen i Flødstrup sogn, den største på Fyn, falder i to dele. Dels en historisk gennemgang af omstændighederne omkring selve oprettelsen af statshusmandskolonien, dels et mere diskuterende afsnit om forholdene i dag, hvor tiden åbenlyst er løbet fra husmandsbruget som driftsform. Er disse statshusmandsbrug overhovedet bevaringsværdige?

Stamhuset Hverringe og baroniet Schelenborg, begge på Hindsholm, skulle afstå jordarealer, men da de ikke ønskede at afstå egne jorder, opkøbte de jord på Nordfyn, nemlig godserne Hanesborg og Rørbæk, som begge lå i Flødstrup sogn. Her udparcellerede Statens Jordlovsudvalg så jord til i alt 48 statshusmandsbrug på jordrentevilkår i 1925. Hvor mange ansøgninger der indkom til de nye husmandslokker, vides ikke, da de afviste sidenhen blev kasseret. Ved den første udstykning af Egsholm i 1920 udtalte formanden for Statens Jordlovsudvalg, Niels Frederiksen, at der var fire gange så mange ansøgere, som man kunne imødekomme. Gjaldt det mon også på Fyn? Hvad man lagde vægt på, var, at ansøgerne ved personlig dygtighed, flid og opsparesevne havde forudsætninger for at drive et småbrug. Det var derfor vigtigt med gode skudsmål og en mindre formue, der varierede fra 2.600 til 3.700 kr. (hvilket netop i 1925 svarede til en faglært arbejders årsløn). Endvidere lagde man vægt på, at udstykningerne især kom egnens folk til gode. I Flødstrupkolonien kom næsten alle tilflytterne fra Fyn, de fleste endda fra nærområdet, og ansøgningerne vidner om et særdeles

godt lokalkendskab til de nye lodder. Aldersmæssigt var de fleste midt i 30'erne og havde stiftet familie.

De nye jordlodder var på ca. 5,5 hektar svarende til netop en tønde hartkorn (som dannede grænsen mellem husmandsbruget og gårdmandsbruget). Produktionen baseredes på animalsk produktion og syv til otte marker i vekseldrift. Koloniens beliggenhed gjorde køb af tillægsjord vanskelig for det store flertal af statshusmænd. Alle husene blev bygget inden for et år, og alle blev de opført efter tegninger fra foreningen »Bedre Byggeskik«, som stod for en enkel og smuk byggestil med hvide eller gulkalkede mure og de kendte halvvalmede røde tegltage. Det var altså noget af en forandring i Flødstrup sogn, hvor folketallet steg med o. 170 personer, svarende til en syvendedel af sognets befolkning. Det kan derfor undre, at forfatteren ikke har brugt lejligheden til nærmere at studere forholdet mellem den oprindelige befolkning og nybyggerne. Var der sociale skel, eller forløb »integrationen« uden de store problemer? At husmændene havde særlige behov for blandt andet veje og elektricitet, vidner det lokalhistoriske materiale om, men hvad sagde husmændenes repræsentanter i sognerådet? Den historie har vi til gode.

Årene fra 1948 til 1971 kom til at stå i afviklingens tegn for statshusmandsbruget som begreb. For landbrug, der skulle moderniseres, og som derfor havde et stort kapitalbehov, viste de oprindelige statslån til byggeriet (i 1925 maksimalt 12.500 kr.) sig at udgøre et problem. Fra 1948 blev det derfor muligt at indfri disse lån, hvorefter statens tilsynsforpligtigelse ophørte. Alligevel fortsatte mange af disse 60-årige lån indtil udløb, formentlig på grund af den lave rente. Med 1967-loven blev jordrenteprikket ophævet, og afgiften kunne derpå erstattes af en afløsnings-

sum (som der kunne lånes til). De økonomiske konjunkturer og stigende grundværdipriser gjorde dette attraktivt for de fleste brug i Flødstrupkolonien. Slutpunktet for statshusmandsudstykningsloven blev 1971-loven, som tværtimod lagde op til sammenlægning og samdrift af landbrug. I Flødstrup fortsatte antallet af husmandsbrug stort set uændret frem til 1972. Derpå tog afviklingen fart, og ca. en tredjedel af brugene har fået landbrugspligten ophævet og har frasolgt jorden. Andre har kun forpagtet den ud.

Med henblik på situationen i Flødstrupkolonien ved århundredskiftet har Anette Jensen foretaget en spørgeskemaundersøgelse hos de 48 husstande. Af de indkomne svar fremgår, at der nu kun er otte aktive landbrug i området, seks drives som fritidslandbrug, mens 34 tidligere brug alene fungerer som beboelse. I forhold til 1925 er indbyggertallet halveret, mens gennemsnitsalderen ligger ca. 10 år højere end før. Afvandringen fra landbrugserhvervet er markant: 80% arbejder i byerhverv eller er pensionister. Hovedparten af beboerne kommer fortsat fra Nordfyn, men vi får desværre ikke meget at vide om, hvorvidt der er tale om efterkommere efter de første to generationer, eller om der er tale om nye familier? Her havde det været oplagt med opfølgende interviews i stil med etnologen Gunnar Solvangs undersøgelse af Rønhavekolonien på Als, som forfatteren ofte henviser til.

Nedgangen i antal landbrug har naturligvis påvirket både ejendomsstrukturen og markdriften. Tidligere tiders skel og markveje er derfor også under afvikling. For bygningernes vedkommende er de største ændringer sket på produktionslandbrugene, hvoraf nogle har specialproduktioner. Dette har medført, at den klassiske byggestil forsvinder, f.eks. når taget får spidse gavle med

indbygget veranda! På de 34 beboelsesejendomme er der også sket omfattende moderniseringer, ofte ved at avlsbygninger er blevet inddraget til beboelse. Men i de fleste tilfælde (28) er moderniseringen sket med respekt for bygningernes oprindelige udseende, hvilket vidner om en vis veneration for husmandskolonien særlige karakter.

I forbindelse med de aktuelle forhold stiller forfatteren spørgsmålet om bevaringsværdien af Flødstrupkolonien. Skal man fastholde områdets særlige kulturhistoriske præg, må visse ting fastholdes: husenes grundform, tagenes udseende og placeringen af døre og vinduer i murene. Til gengæld må der gives køb på indretningen af boligerne, der oprindeligt var på 80-90 kvadratmeter. Hvad angår landskabet, er husenes regelmæssige placering på deres jordlodder, adskilt af hegn og veje, markant. Derimod må man acceptere en ændret markstruktur. Ud fra disse kriterier konkluderer forfatteren, at kun otte ud af de 48 statshusmandsbrug kan betegnes som bevaringsværdige. Det er næppe tilfældigt, at netop disse huse kun har skiftet ejer få gange, og ingen siden 1960'erne. Men det rejser unægtelig spørgsmålet: holder det så ved det kommende generationsskifte?

Ifølge Anette Jensens vurdering er Flødstrupkolonien ikke bevaringsværdig nationalt set. Derimod udgør den et markant indslag i kommunens historie, ligesom den har stor identifikationsværdi for de nuværende beboere. Forhåbentlig har hun ret, men det står og falder med den enkelte husejers forståelse heraf. Egentlige fredninger af husmandsbrug, hvorved brugets nuværende tilstand fastfryses og ændringer ikke må foretages, vil være vanskelige at gennemføre, men her er der en opgave for vore frilandsmuseer. En mere oplagt mulighed er at erklære bruget for »bevaringsværdigt«. Det vil give ejeren

mulighed for at foretage nødvendige tilpasninger samt tilskudsmuligheder til vedligeholdelse. Endelig er der »almen oplysning«, nemlig at vække interesse og forståelse hos ejeren for kulturhistorien i bygningen og landskabet omkring. Den er næsten gratis, men er den sikker?

Anette Jensens bog om Flødstrupkolonien er et godt hjælpemiddel til forståelse af kulturlandskabet og dets anvendelse gennem tid. Dens styrke ligger i den konkrete gennemgang af selve koloniens oprettelse og tilvejebringelsen af mennesker, jord og bebyggelse. Undersøgelsen refererer undervejs til anden relevant litteratur om emnet, især Gunnar Solvangs studier af Rønhavekolonien, som også oprettedes i 1925. Som nævnt kunne man ønske, at forfatteren i højere grad havde ladet sig inspirere heraf, for bogens svaghed er nemlig beskrivelsen af hverdagslivet fra 1925 til 1970. Hvordan oplevedes tilværelsen i Flødstrupkolonien, set inde fra og udefra? Vi kommer aldrig over dørtrinnet, ind til menneskene, både de ældre og de yngre. Og det er vel egentlig her nøglen til forståelse af historien ligger!

Torben Hansgaard

Elisabeth Bloch, Marianne Germann, Lise Skjøt-Pedersen, Inger Kjær Jansen og Henning Bro (red.): *Over Øresund før broen. Svenskere på Københavnsegnen i 300 år*. (Lokalhistoriske Arkiver i Storkøbenhavn, 2000). 303 s., 150 kr.

Åbningen af Øresundsbroen blev anledning til, at de lokalhistoriske arkiver i Storkøbenhavn (LASK) gik sammen om at fortælle historien om den svenske indvandring til og tilstedeværelse i området fra 1600-tallet og frem til Dragør-Limhamn-rutens nedlæggelse. Det er der kommet en smuk og velillustreret

bog ud af, der viser en lang række facetter af den svenske indvandrings historie set ud fra et lokalt, ja næsten kommunalt synspunkt. Forfatterne kommer for hovedpartens vedkommende fra de forskellige lokalhistoriske arkiver i hovedstadsområdet, og deres respektive kommuner får da også i forbindelse med de enkelte bidrag en præsentation med i købet.

Ud over at vi får fortalt mange spændende historier er det vigtigste ved bogen dens omhyggelige præsentation af det kildemateriale, der er til rådighed på lokalhistoriske arkiver, stadsarkiver og de statslige arkiver. Dette handler især den første artikel om, hvor Elisabeth Bloch og Henning Bro fra stadsarkiverne i København og Frederiksberg redegør for problemstillinger, kildemateriale og hovedresultater. På grund af den form, man har valgt, kan det ikke undgås, at præsentationen af det samme kildemateriale forekommer flere gange.

Udvalget af artikler er varieret. Der fokuseres på enkeltskæbner (Vivian Sandau på en svensk kvindes skæbne i Frederik VI's København, Erik Johnson på sin bedstefar, der gror fast på den københavnske vestegn i første halvdel af 1900-tallet), på trafik og samfærdsel (Tommy P. Christensen om færdselsmuligheder i Øresundsregionen, Lis Thavlov om Dragør-Limhamn-forbindelsens historie) og på kildetyper (Thomas Møller om fæstekontorenes protokoller og Lars Peter Jørgensen om Københavns Politis registerblade). Og dette er blot den mindre del af bogen, hvor hele otte artikler analyserer indvandringen i forskellige perioder i forskellige sogne og kommuner. Inge Kjær Jansen følger den svenske indvandring til Tårnby gennem 250 år og ser på erhvervsfordeling, sæsonarbejde, ægteskab og baggrunden for den kontinuerlige indvandring. Lise Skjøt-Pedersen ser på svenskerne som arbejdskraft ved landbruget og ved

Mølleåens industrier i slutningen af 1700-tallet og i første halvdel af 1800-tallet – før indvandringsboomet, mens Bente Dahl Hansen ser på sæsonarbejdere i Ballerup mellem 1830 og 1880. Lige ved siden af, i Ledøje-Smørum, fortæller Rita Holm om svenske landarbejdere i anden halvdel af 1800-tallet. Elisabeth Bloch skriver om indvandringsboom, kontrol og diskrimination i København mellem 1870 og Første Verdenskrig. Marianne Germann og Hanne Frøsig viser for den samme periode, hvor forskelligt den svenske arbejdskraft kunne anvendes i nabosogne. Germann fokuserer i Høje Taastrup sogn på svenskerne som tyende hos borgere og bønder, hvorimod Frøsig i Sengeløse sogn beskæftiger sig med håndteringen af, at 10% af sognets befolkning ved svenskernes ankomst – primært til arbejde på det store Hakkemose teglværk – kommer til at bestå af indvandrere eller fremmede sæsonarbejdere. Endelig analyserer Henning Bro størrelsen og sammensætningen af den svenske befolkning på Frederiksberg, faktorer omkring indvandringen fra Sverige og svenskernes beskæftigelses- og boligforhold på Frederiksberg omkring århundredskiftet.

Alt i alt får vi et meget alsidigt billede af de svenske indvandreres forhold i Københavnsområdet. Materialet viser, at man ikke kan sætte indvandrere og integration/assimilation på en enkel formel. Assimilationen lykkes ikke i Ballerup og Ledøje-Smørum – men den lykkes på Frederiksberg. Der var plads til en kontinuerlig svensk indvandring over en lang periode i Tårnby – en nærliggende årsag synes at være storbyens tiltrækningskraft på de unge karle – og det gav plads, arbejde og assimilationsmuligheder til indvandrerne. Integration og assimilation lykkes og mislykkes i forskellige lokalsamfund, der i dag er så tæt forbundne, at de ikke op-

fattes som særskilte enheder; erfaringerne og resultaterne fra denne bog burde give visse politikere og administratore anledning til at gennemtænke deres stillingtagen og nuancere deres holdninger i langt højere grad.

Bogen viser, at der er et meget stort kildemateriale at arbejde videre med, og at metoderne kan være mange og varierede. Den viser også, at hvis man vil arbejde med indvandringen, skal man mange forskellige steder hen for at finde sine kilder. Tyendeprotokoller og fremmedprotokoller er langt fra fuldstændigt bevarede – Københavns Polit har især en uheldig rekord, hvad den sag angår. Når man søger svenskere i dette arkiv i anden halvdel af 1800-tallet, skal de enten være blevet anholdt eller drive prostitution, for at vi kan finde dem. Det er også værd at bemærke, at hvor tyende- og meldingsprotokoller normalt søges i Landsarkivet for Sjællands retsbetjentarkiver, så gælder det særlige for Frederiksberg, at de her er blevet gemt i Frederiksberg kommunale politis arkiv på Frederiksberg Stadsarkiv.

Denne bog har straks fra udgivelsen givet inspiration. Anvendelsen af det

enestående materiale, som optegningen af alle svenskfødte i forbindelse med krigsudbruddet med Sverige i 1808 har givet, har betydet, at man har været i stand til at identificere langt flere svenske indvandrere, end kirkebøger og folketællinger lader ane – Jönsson blev i disse ellers velrenommerede kilder lynhurtigt til Jensen. Allerede i *Årbog for Hørsholm og Omegns Museum* 2000 viderefører Mogens Sander Hansen det arbejde, som *Over Øresund før broen* har grundlagt. Hans artikel om »Over Øresund – til Hørsholmegnens. Svensk indvandring til Hørsholm Amt før 1850« drager i allerhøjeste grad nytte af materiale, metoder og vinkler fremlagt i bogen. Og de indvandrerhistoriske databaser, som Immigrantmuseet i Farum arbejder med, vil skabe redskaber, der kan bringe arbejdet med den lokale indvandrerhistorie langt videre. *Over Øresund før broen* har lagt et solidt grundlag og vist, at indvandrerhistorien rummer mange forskellige historier – og ikke mindst indsigter, der også kan bringe dagens debatter op på et noget mere seriøst niveau.

Karsten Gabrielsen

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Jørgen Peter Christensen: *Dansk Industri efter 1870*, bind 6: Fabrikarbejdere og funktionærer 1870-1972. (Odense Universitetsforlag, 2002). 353 s., 268 kr.

Jørgen Peter Christensen døde i 1999 og efterlod et manuskript til bind 6 af industrihistorien. Det er dette manuskript, der her udgives, tilrettelagt af Hans Chr. Johansen og Jørgen Peter Christensens datter.

Bogens tilblivelseshistorie sætter

rammerne for en anmeldelse. Det er umuligt at vide, hvordan Jørgen Peter Christensen selv havde tænkt sig det færdige resultat, men overordnet kan man sige, at der under alle omstændigheder er lagt så meget arbejde i manuskriptet, at det er værdifuldt, at det nu er udkommet som bog.

Bogen er bygget op af en kort indledning og fire kronologisk afgrænsede kapitler. Den kronologiske opdeling følger den faseinddeling, der er valgt for hele værket med en tredeling af de hundrede

år mellem 1870 og 1972 i perioderne 1870-1916, 1916-1958 og 1958-1972 (i nogle bind er 1895 og 1932 sat ind som yderligere skel). Jeg henviser til en tidligere kommentar til værket i *Historie* 18, 1 (1989), s. 135f.

Hvert af de kronologiske kapitler behandler seks temaer, idet dog det første kapitel, der ridser situationen i 1870 op og peger på nogle af dens forudsætninger, er disponeret lidt anderledes. Men de tre kapitler, der behandler hundredåret 1870-1972, har samme disposition, og det giver bogen en fasthed, som gør det lettere for læseren at følge udviklingslinjer på tværs af de kronologiske afgrænsninger.

De seks temaer er: forskydningerne mellem de industrielle hovedgrupper, personellets sammensætning socialt, uddannelsesmæssigt og kønsligt, den teknologiske udviklings betydning for virksomhedsorganisation og arbejdsforhold, udbud og efterspørgsel af arbejdskraft, løn og lønudvikling og forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere. Analysen når dybest i afsnittene om udbud og efterspørgsel og om lønudvikling, hvorimod afsnittet om den interesse-mæssige dimension af arbejdsmarkedet (forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere) har mere oversigtspræg.

Bogen samler et spredt stof og trækker udviklingens hovedlinjer op. Fabriksarbejderne får som naturligt er den største opmærksomhed. Funktionærerne er mere taget med for at afrunde billedet. Det har voldt vanskeligheder at afgrænse denne gruppe præcist, og den hovedretningslinje, der anføres s. 14, at funktionærgruppen i praksis afgrænses til HK's medlemsgruppe, er ikke fulgt og stemmer ikke med oplysningerne s. 169ff og 267.

Som nævnt er det ikke muligt at vide, hvordan Jørgen Peter Christensen havde forestillet sig at viderebearbejde manu-

skriptet, og ting, der nu savnes, kan derfor meget vel være ting, der ville være blevet føjet til. Til denne gruppe af savn hører en mere gennemført gennemgang af årsagerne til arbejdskonflikterne. Der bringes et interessant referat fra en undersøgelse fra 1950'erne, der viste, at en hovedårsag til konflikter i den periode var tempoopskrining i forbindelse med en mekanisering af produktionen, hvorimod automatisering af produktionen ikke skabte tilsvarende vanskeligheder. Tidligere i bogen er det blevet nævnt, at de mange konflikter omkring arbejdsformændene i slutningen af 1800-tallet forsvandt efter år 1900, da der begyndte at blive dannet klubber på arbejdspladserne. Det ville have sin store interesse, hvis spredte bemærkninger som disse blev sat ind i en længere sammenhæng, og hvis emnet »konfliktårsager« var blevet taget op til systematisk undersøgelse.

Trods omhyggelig korrekturlæsning er der kommet nogle fejl med. I tabel 1.1 på s. 20 er princippet med at anføre de industrielle hovedgrupper i kursiv ikke blevet overholdt, og i tabel 3.10 på s. 232 må tallene for nærings- og nydelsesmiddelindustrien være forkerte. De er år for år identiske med tallene for jern- og metalindustrien, og det forekommer helt usandsynligt, at det skulle have været tilfældet. Tallene for jern- og metalindustrien bekræftes i Jørgen Dichs bog *Arbejdsløshedsproblemet i Danmark 1930-1938*. Desværre bringer han ikke tal for nærings- og nydelsesmiddelindustrien, og kilden til oplysningerne derom i tabel 3.10 har ikke kunnet lokaliseres. Tabellerne har i det hele taget voldt særlige vanskeligheder, og det er ikke lykkedes at finde kildebilag for dem alle.

Det er på alle måder synd og skam, at Jørgen Peter Christensen ikke fik mulighed for at gøre manuskriptet færdigt, men glædeligt, at han nåede så langt, at

det var muligt for udgiverne at fremlægge den foreliggende bog.

Jørgen Fink

Rasmus Kreth: *Milepæle. FTF's historie gennem 50 år.* (Funktionærernes og Tjenestemændenes Fællesråd, 2002). 281 s., 100 kr.

FTF er en af arbejdsmarkedets hovedorganisationer, den næststørste med et medlemstal på omkring 450.000. Den blev stiftet i 1952 af 11 organisationer med 60.000 medlemmer som forening for upolitiske tjenestemands- og funktionærorganisationer. Navnet var Fællesrådet for danske Tjenestemands- og Funktionærorganisationer. Det blev i 1978 ændret til det nuværende, Funktionærernes og Tjenestemændenes Fællesråd. Det var der ikke mange, der lagde mærke til, og det var på en måde heller ikke meningen, fordi både det nye og det gamle navn kunne forkortes FTF, og det var under den betegnelse, at organisationen var kendt. FTF har benyttet sit 50 års jubilæum til at få skrevet foreningens historie og har overladt opgaven til en professionel historiker. Begge dele er fortjenstfulde, og resultatet er blevet godt.

Rasmus Kreth giver en klar, dækkende og velskrevet redegørelse for foreningens historie fra 1952 til 2001. Hovedudviklingen i de 50 år kan sammenfattes under tre overskrifter: Fra tjenestemænd til overenskomstansatte, fra statslig til kommunal ansættelse og fra offentlig til privat. Det sidste er en udviklingslinje, som endnu ikke har nået sin fulde udfoldelse. FTF har hele tiden været domineret af offentligt ansatte, men der er sket en forskydning fra tjenestemandsansættelse til overenskomstmæssig, og efter kommunalreformen i 1970 blev et voksende antal offentlige opgaver ført fra staten til amter og kommuner, så den kommunalt overens-

komstmæssigt ansatte funktionær er det typiske FTF-medlem i dag – så længe det varer. Privatiseringen vil formentlig føre flere funktionærer fra offentlig til privat ansættelse, men om det bliver inden for FTF's rammer eller uden for, vil tiden vise.

I hele foreningens historie har det været en bestræbelse for ledelsen af FTF at give foreningen en position som hovedorganisation på arbejdsmarkedet, ligeberettiget med LO og med kompetence til at forhandle overenskomster på medlemsforeningernes vegne. Det første – ligeberettigelsen med LO – er for så vidt blevet opnået, som LO i 1972 gav udtryk for, at den opfattede FTF som ligeberettiget hovedorganisation; det sidste – forhandlingskompetencen – har FTF derimod endnu ikke fået, og det betyder, at FTF skønt formelt ligeberettiget med LO har en mindre stærk position end denne. I de 50 år har FTF derfor haft de to hovedformål: dels at hævde sig i forhold til sine medlemsorganisationer inden for det offentlige arbejdsmarked, især i forhold til de forskellige forhandlingsfællesskaber på området, og dels i forhold til privatfunktionærområdet at få reguleret forholdet til den store konkurrent HK. På grundlag af disse hovedopgaver kan man dele FTF's historie i fire faser, som ikke falder sammen med dem, Rasmus Kreth har valgt.

Første periode går fra 1952 til 1958/60. Startårene var famlende. Allerede i 1954 gjorde FTF-ledelsen med formand M.S. Lyngesen i spidsen et forsøg på at skaffe sig forhandlingskompetence, men det blev ikke til mere end en vedtagelse om, at FTF – på anmodning – kunne bistå medlemsforeningerne ved overenskomstforhandlinger. I 1958 blev der vedtaget en tjenestemandsreform, og den skabte uro blandt de offentligt ansattes organisationer. Der var opræk til at danne en ny hovedorganisation på

området, som ville have gjort FTF overflødig, men resultatet blev i stedet, at der blev etableret et særligt forhandlingsfællesskab i forbindelse med overenskomstforhandlingerne, Statstjenestemændenes og Lærernes Forhandlingsfællesskab, SLF. Det bestod af organisationerne CO I og CO II, Danmarks Lærerforening og Akademikernes Samråd. De tre sidste var på det tidspunkt medlemmer af FTF.

Anden periode går fra 1958/60 til 1973/74. Den anden fase var domineret af forholdet til LO. Det havde fra starten været dårligt, fordi FTF havde optaget CDF, Centralforeningen af danske Funktionærforeninger, der i sine rækker talte Sammenslutningen af Firma Funktionærer, SFF. Den var stiftet i opposition til HK, og forholdet mellem dem var dårligt, så dårligt at det forplantede sig til de respektive hovedorganisationer, LO og FTF. FTF forsøgte længe at holde hånden over SFF og lagde sig i 1958-59 blandt andet i selen for at få ændret funktionærloven, så SFF, der var vertikalt organiseret og rummede både over- og underordnede funktionærer, kunne få bedre muligheder. Det stødte imidlertid på massiv afvisning fra HK, LO og Dansk Arbejdsgiverforening, og det blev ikke til noget. Der havde imidlertid på det tidspunkt allerede været en række tilløb til at opløde det anstrengte forhold mellem FTF og LO. Det var ved møder flere gange i 50'erne slået fast, at de to hovedorganisationer i og for sig ikke havde noget imod hinanden, men at det var HK og de forskellige funktionærorganisationer, først og fremmest SFF, der lå i krig med HK, der forpeste klimaet. I 1962 kunne FTF fejre 10 års jubilæum, og den nytiltrådte statsminister, Jens Otto Krag, benyttede sin tale på FTF's kongres til at fremsætte forsonlige toner. Det samme gjorde smedenes formand Hans Rasmussen. HK og SFF var imidlertid til stadighed

på vagt og fik flere gange forpurret tilløbene til forsoning. Det endte dog med, at der i 1967 blev indgået en såkaldt mundtlig borgfredsaftale mellem LO og FTF. Det blev indledningen til, at forholdet mellem de to hovedorganisationer blev reguleret gennem en række grænseaftaler, men HK og SFF var vedblivende generelt set negative. I 1972 tog FTF tilløb til at få den mundtlige borgfredsaftale suppleret med en skriftlig, som skulle oprette et mægling-nævn, der skulle udglatte meningsforskelle i forbindelse med grænseaftaler. HK krævede imidlertid, at der først blev fundet en løsning på problemerne med SFF og yderligere to funktionærorganisationer, PROSA (edb-operatørerne) og SADL (lægesekretærerne). HK frafaldt ganske vist året efter dette krav, og dermed var vejen banet for en skriftlig borgfredsaftale 1973, men SFF var efterhånden blevet en belastning for forholdet, ikke mindst som følge af forretningsføreren J. Tauber Lassens meget iøjnefaldende og temperamentsfulde ledelse, og i 1974 blev SFF ekskluderet af FTF.

Tredje periode går fra 1973/74 til 1982/84. Med borgfredsaftalen med LO og eksklusionen af SFF var der skabt tålelige forhold til den største danske lønmodtagerorganisation, og selv om borgfredsaftalen aldrig kom til at virke upåklageligt, lykkedes det dog at få etableret et samarbejde mellem LO, FTF og AC (Akademikernes Centralorganisation, stiftet 1972) i en række konkrete situationer, hvor den politiske situation tilsagde dannelse af en samlet lønmodtagerfront. FTF, der fra starten havde erklæret sig upolitisk for at markere en afstand til det socialdemokratisk dominerede LO, havde allerede i 1960 ændret betegnelsen til partipolitisk neutral, og det blev opretholdt, om end Fremskridtspartiets voldsomme kampagne mod den offentlige sektor frem-

kalde en klar afstandstagen over for netop det parti fra FTF's side. Behovet for at markere sig politisk voksede, og i 1978 vedtog FTF's kongres, at FTF kunne repræsentere medlemsforeningerne over for det politiske system, og året efter arrangerede FTF sin første demonstration. Tiåret fra begyndelsen af 1970'erne til begyndelsen af 1980'erne var i øvrigt præget af FTF's fortsatte kamp mod SFF. SFF var ikke nogen stor organisation, da den blev ekskluderet, men den havde flertal i den arbejdsløshedskasse, FTA, som FTF havde oprettet i 1961, og som i 1963 havde fået statsanerkendelse, så SFF tog arbejdsløsheds-kassen med sig. FTF var derfor nødt til at oprette en ny, FTF-A. Det skete i 1975, men den nye kasse var hæmmet af, at den gamle arbejdsløshedskasse stadig eksisterede, hvilket udelukkede den nye fra at få statsanerkendelse. Det var et stort problem for FTF, og det betød, at SFF satte sit medlemstal stærkt i vejret. Det var stadig ikke lykkedes FTF at skaffe sig forhandlingskompetence. Forhandlingsfællesskabet SLF blev i 1971 omdannet til TFU, Tjenestemændenes Fælles Udvalg, og det havde fortsat forhandlingskompetencen på området. For dog at gøre noget nedsatte FTF i 1984 en særlig Forhandlingskoordinationsgruppe, som skulle sikre fodslag mellem FTF-medlemmer ved overenskomstforhandlingerne, men det var svært for Forhandlingskoordinationsgruppen at gøre sig gældende, og det lykkedes kun sommetider.

Fjerde periode går fra 1983/84 til 2000. Frem til år 2000 fortsatte FTF sin kamp mod SFF. Det lykkedes i 1990 at få en slags gennembrud i forhold til arbejdsløshedskasseproblemet på bygningskonstruktørernes område, idet den daværende arbejdsminister Knud Erik Kierkegaard gav FTF medhold i en klage og dermed brød med det faglige ar-

bejdsløshedskassemonopol. Det blev indledningen til forsøg på også at få et gennembrud for FTF-A i forhold til SFF's FTA. I 1992 oprettede FTF en konkurrerende organisation, Samarbejdende Funktionærforeninger, SAFU, der skulle tage kampen op mod SFF. Afgørende for det videre forløb ville det være at opnå statsanerkendelse af FTF-A, således at SAFU's medlemmer fik en arbejdsløshedskassemulighed i FTF's regi. Der foregik et spil om dette i 1990'erne, hvor den daværende arbejdsminister Jytte Andersen – ikke af hensyn til SFF, men af hensyn til HK – med held fik forhalet og for en tid forhindret en statsanerkendelse af FTF-A, men det endte alligevel med, at statsanerkendelsen kom i hus i 2000. Dermed blev FTF mere end 25 år efter eksklusionen af SFF omsider rustet til at tage kampen op. På overenskomstforhandlingsområdet havde FTF stadig ikke forhandlingskompetence, og Forhandlingskoordinationsgruppen havde ikke været nogen entydig succes. Udviklingen var præget af det kommunale områdes voksende betydning, hvilket havde ført til dannelsen i 1988 af KTO, Kommunale Tjenestemænd og Overenskomstansatte, der havde forhandlingskompetencen på det kommunale område. KTO manifesterede sin betydning ved to gange at slutte overenskomst før de statsansatte og således lægge niveauet. De statsansatte havde i 1987 omdannet TFU til CFU, Centralorganisationernes Fællesudvalg. KTO har haft ambition om at etablere sig som selvstændig hovedorganisation, hvilket ville tage grunden væk under FTF. På FTF's kongres 2000 blev der stillet forslag om at slå LO, FTF og AC sammen til én fælles lønmodtagerorganisation. Forslaget blev afvist, men er ikke nødvendigvis det sidste, man har hørt til den sag.

Den sidste fase af FTF's historie, perioden siden 2000, er så kort, at der ikke

kan siges meget om den. De nye lønssystemer udgør en betydelig udfordring til hele overenskomstsyste­met og dermed også til den organisationsstruktur, der har udviklet sig omkring det. En internationaliseret, tildels globaliseret økonomi skaber helt nye vilkår, og tilpasningen på nationalt og europæisk niveau har endnu ikke fundet en struktur, der har udsigt til at være nogenlunde stabil. Om FTF får et 75 års jubilæum at fejre, vil man kunne se i 2027. Under alle omstændigheder er det værdifuldt, at der nu foreligger en kompetent redegørelse for de første 50 år.

Jørgen Fink

Christian Larsen: *Til Gavn for Menne­skheden og Fædrelandet... Kjæde-Ordenen og dens blindeforsorg gennem 225 år.* (ARKI.Varia, 2002). 160 s., 125 kr.

Forskellige organisationer inden for dansk blindeforsorg overlod i år 2000 deres arkivalier til Landsarkivet for Sjælland m.v. Økonomisk støtte gjorde det muligt at ansætte cand.mag. Christian Larsen til først at ordne og registrere arkivet og dernæst at skrive Kjæde-Ordenens historie. Det er der kommet foreliggende bog ud af. Den er lige netop sådan en slags bog, som historikere, der hurtigt skal sætte sig ind i en organisations historie, har glæde af. Ligesom så mange andre jubilæumsskrifter gør den rede for begyndelsen for det hele, forløbet og afslutningen, altsammen pænt tematisk ordnet efter de forskellige grene af virksomheden. Man sidder ikke åndeløs af spænding under læsningen, for det er ikke en bog, der er styret af en problemstilling, som skal belyses. Til gengæld får man rigtig god besked om hele ordenen og oplysninger om, hvad arkivet omhandler, og hvor man kan finde det. En registratur over Kjæde-Ordenens arkiv indgår i bogen.

Den endnu levende Kjæde-Ordenen blev stiftet i 1774, og dens medlemmer blev opfordret til at engagere sig aktivt i almenvellet og at drage omsorg for medmenneskers vel. Som noget usædvanligt optog ordenen både kvinder og mænd – hvilket den stadig gør – og i 1980 fik ordenen sin første kvindelige stormester. I bogens første godt 35 sider gøres der udførligt rede for ordenslivet, mens resten af bogen omhandler ordens udadvendte virke, som jeg nu vil komme nærmere ind på.

I ordenens første år havde den støttet forskellige trængende, der indsendte ansøgninger herom, men i 1810 enedes man om at samle sig om én større opgave. Stormesteren anmodede brødre og søstre om at indsende forslag, og kapellan ved Garnisons Kirke, C.F. Brorson, foreslog oprettelsen af »Virksomhedens og Trøstens Boelig for Blinde«. Fra sin præstegerning kendte han nødlidende blinde og henviste til, at der i 1807 var blevet oprettet et institut for døvstumme. Tiden var nu kommet til at tage sig af de blinde. Forslaget blev vedtaget, og Brorson blev instituttets leder indtil sin død i 1847. Hensigten var at gøre de blinde til nyttige og dydige borgere, som kunne forsørge sig selv. Derfor skulle eleverne i tre-fire år undervises i både almindelige skolefag og i praktiske fag for at lære et håndværk, som kunne brødføde dem. Undervisningen blev givet af ordensbrødrene selv, hofkuvemager Wagner lærte eleverne kurv­væfletning, mens håndarbejdstimerne, der var for begge køn, omfattede strikning, spinding og garnknytning og blev ledet af to damer.

Hensigten var at hjælpe nødlidende blinde, og de første 12 elever var hentet på Almindeligt Hospital og Skt. Hans Hospital eller hørte under Københavns Fattigvæsen. Instituttet var et tilbud til blinde og ikke et påbud, i modsætning til Det kgl. Døvstummeinstitut, der for-

langte, at alle døve skulle undervises der. I løbet af Blindeinstituttets 47-årige virkeperiode blev der optaget 174 elever, som i gennemsnit var 12 år ved optagelsen.

Ved Brorsons død blev der taget fat på en modernisering af instituttet. Øjenlæge Nathan Melchior gjorde i 1851 regeringen opmærksom på Blindeinstituttets forhold og påpegede, at det årlige statstilskud ikke var tilstrækkeligt. En kommission blev nedsat, og staten og ordenen betalte for, at to lærere tog på en studierejse til blindeinstitutioner i udlandet. I 1858 blev det nye Kgl. Blindeinstitut åbnet, opført på Kjæde-Ordenen, men fremover drevet af staten og med plads til 60 elever.

Ud over denne skole for blinde var det også tidligt blevet et ønske at oprette en forsørgelsesanstalt, hvor de blinde kunne sidde og arbejde med det håndværk, de havde lært på instituttet. Den blev oprettet i 1825 med plads til 12 lemmer af begge køn. Efterhånden viste det sig, at de uddannede blinde mænd lettere kunne finde beskæftigelse og forsørge sig selv, end kvinderne kunne, og fra 1865 blev der udelukkende optaget kvinder på Blindehjemmet, som anstalten var blevet omdømt til. Her var kvinderne beskæftiget med spinderi, strikning, hækling, børstenbinderi, stråfletning og syning. Blindehjemmet havde svært ved at følge med tiden, for efterhånden forekom den passive opbevaring af de blinde forældet. I 1962 blev Blindehjemmet en selvejende institution underlagt et tilsynsråd udpeget af Socialministeriet. Det lukkede i 1971.

Da ordenen i begyndelsen af 1800-

tallet både havde oprettet en skole og en forsørgelsesanstalt, kunne den altså tage hånd om blinde fra deres 12. år og til deres død. I midten af 1800-tallet blev det et ønske at oprette et asyl for blinde børn, så man kunne tage sig af en kreds af blinde fra barndom til alderdom. I 1861 åbnede asylet og havde til hensigt at give børnene en opdragelse som i et kærligt hjem, lære dem flid og orden. Børnene var seks år, når de blev optaget, og efter fire år blev de overflyttet til Blindeinstituttet. Asylet ophørte i 1914 og havde i sin hele virkeperiode optaget 204 børn.

Ud over disse tre institutioner havde ordenen også andre mindre virksomheder for blinde. Desuden havde den i 1829 oprettet Københavns Bospisningsanstalt, der uddelte mad til værdigt trængende fattige. Det fortsatte den med helt til 1970'erne, hvorefter den tog sig af at give penge til trængende ældre og til enlige mennesker. Da Blindehjemmet overgik til staten, valgte ordenen at rette sin hjælp mod døvblinde, hvilket nu er dens virkefelt.

Sammenfattende kan det siges, at Christian Larsens bog om Kjæde-Ordenens historie fortæller en del af historien om den private velgørenhed i København. Det er kendetegnende for Kjæde-Ordenens virksomhed som for anden velgørenhed, at den tidligt drives på helt privat grundlag og efterhånden samarbejder med det offentlige. Det var Kjæde-Ordenen, der som den første tog sig af blinde mennesker og sørgede for, at også de kunne blive nyttige samfundsborgere.

Karin Lützen

KULTURHISTORIE

Jens Lindhe: *I tidens lys. Den franske forbindelse.* (Aristo Bogforlag, 2003). 288 s., 395 kr.

I hele det 18. og lidt ind i det 19. århundrede havde Frankrig en afgørende indflydelse på Danmark både politisk og kulturelt. Politisk fordi Frankrig var den ledende europæiske stormagt og *enfant terrible*, som det danske helstamonarki i dets udenrigspolitik og diplomati ikke kunne komme uden om, og fordi den franske absolutisme var den væsentligste inspirationskilde bag den danske enevælde. Fransk kultur havde en central indflydelse på dansk kultur med hensyn til arkitektur, malerkunst, litteratur, sprog m.m. Paris var den vigtigste kulturelle metropol i Europa, og byen virkede derfor som en gigantisk magnet for de omliggende lande, heriblandt det fjerne Danmark.

Fotografen og arkitekten Jens Lindhe står bag en bogudgivelse, hvis formål er gennem fotografier at illustrere nogle hovedtræk i den kulturelle (dvs. arkitektoniske) forbindelse mellem København og Paris i sidste halvdel af 1700-tallet og starten af 1800-tallet. Fotografierne skal så at sige tale for sig selv. Bogen er dog forsynet med et indledende essay af arkitekturprofessor Carsten Thau, der blandt andet causerer over fotografiet som medium og som aftryk af tid og rum samt de monumentale klassicistiske bygningsværker, som er bogens genstandsfelt. Læseren føres gennem essayet med blandt andet fotografier af klassicistiske bygningsværker i København over i billeddelen, der starter s. 65 med store »kornede« sort-hvide fotografier af parisiske bygninger, interieur og byarkitektur.

Projektet er interessant. Kan dansk-franske arkitektoniske relationer »be-

skrives« alene ved hjælp af fotos uden ledsagende tekster? I dette tilfælde nej. Som eksperiment falder bogen i sin helhed til jorden. Jens Lindhe formår ikke at skabe den sammenhængende historie med sine fotografier. Der mangler simpelthen tekst til at kitte bogen indholdsmæssigt sammen. Bogen bliver alt for fragmenteret i sit indhold. Den manglende sammenhæng styrkes af, at essayet ikke har tyngde nok til at introducere billeddelen. F.eks. udnævner Thau Stockholm til at være den »ypperste satellit« for fransk kultur i Norden i perioden (s. 25-26) på trods af, at vi i Frederiksstad i København har noget af det fineste udtryk for franskorienteret arkitektur i Nordeuropa overhovedet. Essayet rummer dog nogle meget dybsindige refleksioner over klassicismen og over geometrien som det nye i arkitekturen, og det beskriver også værkerne af nogle af tidens store arkitekter, f.eks. N.-H. Jardin, C.F. Harsdorff og C.F. Hansen. Essayet kommer alligevel til at gabe over for meget og bliver derved overfladisk. Man mangler f.eks. at høre noget om A.G. Moltkes centrale rolle som den statsmand, der om nogen stod som formidler af fransk kultur i Danmark. Et af Jardins tidligste og vigtigste nyklacissistiske værker i Danmark, Bernstorff Slot fra 1759-65, er kun nævnt en passant. Derimod forsynes læseren med besynderlige løsrevne og i sammenhængen uvedkommende bemærkninger som f.eks. om den københavnske arkitekt B.G. Schlick, der som »formodet illegitimt barn af det danske kongehus« (s. 46) levede som elegantier i Paris, samt slang-agtige udskejelser som f.eks. den franske arkitekt Victor Louis, der med sit værk, Palais Royal, »virkelig trykker den af« (s. 55).

Hvis man holder af store kunst- og

arkitekturbøger, er bogen dog i sin ydre gestalt en flot og monumental sag, ligesom de bygningsværker, den omhandler. Fotografierne, der er mennesketomme, indfanger stemningen i det parisiske bybillede og storheden i den franske og danske klassicistiske arkitektur.

Jens Morten Jessen

Peter Dragsbo og Helle Ravn: *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til.* (Landbohistorisk Selskab, 2001). 487 s., 375 kr.

Af forordet fremgår, at bogen både henvender sig til dem, som fagligt arbejder med landbruget, dets haver og bygningshistorie på museer, arkiver, universiteter, forskningsinstitutioner m.v., og til alle, der i øvrigt har interesse for landbrugets bygninger og deres omgivelser. At ville favne så vidt er meget ambitiøst, men det er lykkedes særdeles godt for de to forfattere, der jo heller ikke er hvem som helst. Etnologen Peter Dragsbo har gennem mange år været en uhyre produktiv forfatter med stor kærlighed for – og indsigt i – Danmarks arkitektur og byggeskik, og når det drejer sig om indsigt i vor havekultur, er Helle Ravn en tilsvarende kapacitet.

Bogen, der udkom i 2001 som et resultat af et forskningsprojekt med start i 1997, er et logisk resultat af en stigende interesse for landbrugets bygningshistorie. Der er gennem 1990'erne udkommet adskillige bøger og rapporter m.v. om dette emne, der på mange måder vedkommer os alle. Netop i disse år er landbrugserhvervet inde i en utroligt gennemgribende forandringsproces, som i høj grad også visuelt forandrer det Danmark, som vi er vokset op i.

I sin opbygning er bogen grundig og systematisk, og den indleder således med at redegøre for hensigterne med bogen, som er at behandle bondegården som en *helhed!* Det vil sige, at såvel be-

boelsen som driftsbygninger, gårdsplads, bagarealer, nyttehøve, prydhøve, læhegn og indkørsler m.v. inddrages i stoffet, som primært er vægtet på det 20. århundrede, dog med en kort beskrivelse af den forudgående periodes bygningshistorie.

Landbohavens historie er betænkt med 43 sider og gårdens øvrige »udenomsarealer« med 25 sider, og her kan man finde forklaringer på specielle egnstræk og forklaringer på de mange ændringer, som gårdens omgivelser gennem årene er undergået. Der refereres også til teorier og diskussioner, som gennem årene er ført mellem havearkitekter og landbrugskonsulenter m.v. om anlæg af den ideelle landbohøve. Dette afsnit er, som hele bogen i øvrigt, rigt illustreret med smukke farvebilleder og æstetisk smukke tegninger af haveplaner o.l. Gårdspladsen får også en fyldig omtale. Dette »rum« er et helt centralt punkt i gårdens landskab, og vi får forklaret, hvordan gårdspladsen har været opdelt i en »arbejdsplads« med mødding, arbejdsredskaber og roderi og i den »fine« gårdsplads med vandpumpe og hundehus. Senere kom det store lindetræ eller springvandet, og alt rodet forsvandt fra gårdspladsen. Sidenhen fulgte perlegruset, og gårdspladsen blev en ren paradeplads, hvis størrelse vedblev at være et vigtigt signal om gårdens størrelse og sociale status.

Efter således at have foretaget en grundig generel gennemgang har forfatterne valgt at sætte fokus på tre geografiske feltarbejdsområder, der er nøje udvalgt med henblik på at opnå størst mulig variation med hensyn til landbrugsprofil, kulturlandskab og gårdformer. Viborgeggen er udvalgt som eksempel på tyndt bebygget hedeslette/moræneland med både kvæggårde og korngårde. Vestfyn blev valgt på grund af sine mange bygningsfredede, traditionelle firlængede gårde og Als på grund af

sine enlængede gårde og særlige havekultur. Det har således *ikke* været forfatterens intention at foretage en landsomfattende gennemgang, men alene at dokumentere udviklingen gennem en grundig undersøgelse af nogle få områder.

Indenfor hvert af de tre geografiske områder er der udvalgt ca. 20 ejendomme til nærmere undersøgelse på baggrund af rekognosceringer, tidligere undersøgelser foretaget af Nationalmuseet, samtaler med egns museer og lokalhistorisk kyndige landmænd osv.

Disse mere end 60 ejendomme er blevet besøgt og analyseret på kryds og tværs som kulturhistoriske objekter og produktionsapparater i relation til den generelle samfundsudvikling og de for den enkelte ejendom specifikke forhold. Undersøgelserne bygger i høj grad på de mange samtaler med ejerne og deres familier, hvor den ældre generation helt naturligt har været en sand guldgrube af informationer. De mange interviews med såvel de gamle som de yngre familier giver en meget nuanceret »profil« af den danske landmand anno år 2001, men mange vil måske forbavses over, i hvor høj grad det »mentale kulturhistoriske landskab« stadig præger landmandsfamilier. Dette kommer til udtryk på forskellig vis i de tre udvalgte områder, hvor gårdene udtrykker sig i forskellige »sprog«. Normer og traditioner er stadig præget af en vis forskellighed fra egn til egn.

Midt- og vestjyske landmænd foretrækker røde sten. De er kreditværdige på disse kanter! Og så er jyder nøgterne og usentimentale. De vil hellere rive ned og bygge nyt end at ombygge og tilbygge. Et aktivt jysk landbrug har ofte mange nye og store bygninger, der ofte er placeret uden nogen klar plan. Roderi og evigt igangværende udvidelsesprojekter opfattes som tegn på foretagsomhed og ihærdighed.

På Fyn holder man i langt højere

grad den traditionelle firlængede gård i hævd. Også ofte ved nybyggerier, hvor man opretholder gårdspladsen som et areal omkranset af bygninger på alle sider. Bygningskonsulenter siger også, at fynboerne gerne, så vidt det er muligt, vil beholde facaderne, og mange landmænd bruger mange ressourcer på vedligeholdelsen af gamle bindingsværksbygninger, som ud fra rationelle synspunkter burde rives ned og give plads for tidssvarende nybyggeri. Omgivelserne behandles også anderledes på Fyn. Forfatterne konstaterede, at man på alle de fynske gårde, som blev besøgt, havde fælles normer for, hvordan en have skulle se ud, hvad enten man var haveinteresseret eller ej. Fynboer er til blomster og alskens haveinventar. Jyder er til store græsplæner!

Også undersøgelsen af de alsiske gårde bekræftede, at de regionale kulturforskelle ikke forsvandt ved industrialiseringen af landbruget. Den grundlæggende opfattelse af »en ordentlig gård« og »en rigtig have« gælder i betydelig udstrækning stadigvæk. Her var mange af gårdene oprindeligt enlængede. Den såkaldte »kroggård« er et specielt alsisk fænomen, og fra midten af 1800-tallet og gennem de næste 100 år vandt trempelbyggeriet frem. Havekulturen på Als er også speciel og blandt præget af foregangsmænd, som helt tilbage i 1600-tallet var uddannede gartnere på Augustenborg Slot. Mange landbohaver ligger i forbindelse med gårdspladsen og rummer sirligt klippebuske, hække og træer.

Forfatterne har også bemærket nogle generelle træk ved det nye boligbyggeri på de større gårde. Historicismen er vendt tilbage! Nu er de store gårdes boliger ikke mere parcelhuse med spanske buer og tag med kinesersvaj, men »rigtige« herregårdshovedbygninger med tårne og kamtakkede gavle. Dette kan man så mene om, hvad man vil!

Forfatternes etnologiske baggrund fornægter sig ikke. Alle mulige skæve vinkler anlægges, og ganske små detaljer undersøges og vurderes. Men der afsiges ikke værdidomme over »kultur-mord«, plastvinduer, bueglasvinduer, gipsløver osv. Det må undertiden have været *meget* svært, synes jeg!

Sammenfattende må siges, at *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til* er en meget flot bog, der er skrevet i et letflydende og varieret sprog, som gør det omfattende og spændende stof umiddelbart tilgængeligt – også for lægmand.

Torben Lindegaard Jensen

HISTORIEVIDENSKAB

Jørgen Schoubye: *På vej mod historiefortællingen. En antologi.* (Danmarks Lærerhøjskole, 2000). 239 s., 190 kr.

Jørgen Schoubye, der var lektor ved Institut for Historie og Samfundsfag ved Danmarks Lærerhøjskole fra 1968-1997, har i denne bog samlet otte af sine artikler fra 1970-1996. Halvdelen har ikke tidligere været publiceret. Titlen hentyder til forfatterens egen historieteoretiske vej fra den fremherskende danske frontlinie i 1960'ernes slutning – Dahl, Clausen, Bagge, Erslev – over Kuhns lige så fremherskende paradigmeteorier i 1970'erne mod den historiske fortælling, der har trængt sig på i 1980'erne og fremefter.

Bogens første artikel er fra 1970 og er ikke tidligere publiceret. Her diskuterer Schoubye forholdet mellem generaliserende og individualiserende videnskabelighed og forklaringsformer. Den munder ud i en konklusion på det mulige og ønskelige i en større integration af samfundsvidenskab og historie på traditionel, individualiserende historievidenskabelig basis og afspejler således meget godt – også i diskussionen – synspunkter hos Dahl og Clausen. Anden artikel er fra 1974 og skriver sig ind i opgøret med den klassiske metodelære og afklaringen af, hvorledes den historiske

forskningsproces bør forstås, når denne ikke længere kan reduceres til praktisk kildekritik. Den indledes med en meget pædagogisk indføring i de grundlæggende forskelle i synet på den historiske forskningsproces hos Erslev og Dahl med flere, med deres afgørende fokus på problemstillingen som det, der giver forskningen retning og forskningsprocessen logisk enhed. Og Schoubye betoner med rette den kreativitet, som ikke mindst Clausen tillægger historikeren, men som alligevel kun åbner op for subjektivitet i begrænset omfang. På denne baggrund gennemgår Schoubye de centrale trin eller valg i forskningsprocessen, med vægten på problemstillingens spørgsmål, på historikerens valg af hypoteser om sammenhæng og udvikling og kildevalget. Begge artikler kan udmærket tjene som introduktioner til historieteoretiske diskussioner, som der p.t. ikke findes analyser af eller noget særlig udbredt kendskab til, samtidig med at de så afgjort har historiografisk interesse.

Derefter følger den første af to artikler om Thomas Kuhns syn på videnskabsprocessen, der tilsammen optager næsten halvdelen af bogen. Den første handler om historiserende videnskabs-historie som dannelsesmiddel til indsigt i den videnskabelige forskningsproces, som den foregår i praksis, i modsætning

til opremsning af videnskabelige opdagelser, deres ophavsmænd og deres bidrag til tænkningens fremskridt. Hoveddelen af teksten er en gennemgang af Kuhns paradigmatheori/teori om den faglige matrice og hans syn på paradigmers historiske udvikling. Mens denne artikel ikke har været publiceret før, har den anden omhandlede Kuhn været publiceret i *Historisk Tidsskrift* 1980 og er et led i den historiografiske bølge i 1970'ernes anden halvdel. Ud over nok en solid gennemgang af Kuhns paradigmatheori – en struktur, der danner grundlag for erkendelse og syn på videnskaberne historiske udvikling som en ikke-lovmæssig, ikke-teleologisk strukturel udvikling – gøres der overvejelser over den historiografiske brug af Kuhns teori. For Schoubye er det afgørende, at man erkender, at der er tale om en generativ strukturteori, at den har forskergrupper som sit objekt i sammenhæng med en konkret forskningspraksis knyttet til det grundlæggende emnearbejde, og at det historievidenskabelige samfund er et åbent hus i forhold til det omkringliggende samfund. Derefter følger en diskussion af paradigmebegrebet i dansk historiografi og særlig det 'arupske' paradigme, hvor Schoubye især er kritisk i forhold til den manglende analyse af paradigmets generative egenskaber, dets evne til at strukturere helhedsopfattelser.

Teksterne om den historiske fortælling fremstår som de mest dagsaktuelle i historieteoretisk henseende. Her skal jeg blot nævne 'den historiske fortælling som erkendelses- og formidlingsform', der på et dialektisk hermeneutisk grundlag argumenterer for den historiske fortællings rolle i moderne historieundervisning og giver en god indføring i diskussionen om den historiske fortællings relation til den fortid, den beretter (eller påstår at berette) om. Schoubye afviser diskontinuitetssynspunktet (Hay-

den White med flere). I stedet argumenteres der for, at der er lighed mellem virkelighedens og fortællingens begivenhedsbegreb, og for, at historisk fortolkning er grundlæggende hermeneutisk og sigter på at forstå menneskelige handlinger i deres situationsbestemte kontekst; formidlet gennem fortællingen opfylder den historiske fortolkning dermed grundlæggende historiedidaktiske funktioner, fx oplevelse og erfaring af konkrete, fortidige samfundsfænomener og begivenheder.

Denne bog har både historieteoretisk og historiografisk interesse. Artiklerne har, ved siden af de historieteoretiske diskussioner der føres, introducerende kvaliteter. Der er således rimelighed i Schoubyes forhåbning om, at den personlige historieteoretiske vej mod fortællingen, som artiklerne afspejler, har større interesse end som så, fordi den relaterer sig til generelle strømninger i historieteoretisk henseende, som læseren dermed kan få indblik i.

Claus Møller Jørgensen

Claus Bjørn og Christian Larsen (udg.): *C.F. Brickas litterære Dagbog 1873-1878*. (Selskabet for Udgivelse af kilder til Dansk Historie, 2002). 196 s., 235 kr.

Historikeren C.F. Bricka (1845-1903), der var bibliotekar på Det kongelige Bibliotek, indskrev regelmæssigt i perioden 1873-1878 optegnelser i sin såkaldte litterære dagbog. At den nu udgives, begrundes i Claus Bjørns introduktion med, at dagbogen »bedre end noget andet materiale belyser det danske faghistoriske miljø i en årrække, hvor »det moderne gennembrud« i dansk historieforskning blev forberedt og til dels virkeliggjort.« Hvad angår det første, finder denne anmelder, at der er endog meget langt mellem snapsene. Langt de fleste noteringer er noteringer om, at

noget er sket, men sjældent gives der nogen nærmere beskrivelse af indholdet. Man kan konstatere, at Bricka tilhørte en gruppe historikere, der havde personlige og faglige forbindelser til hinanden på tværs af politiske tilhørsforhold, og som var meget aktive med forskellige udgivelsesplaner og egne forskningsprojekter. Man kan konstatere, at disse yngre historikere havde honorarbetalte jobs, for Brickas vedkommende korreturlæsning, auktionskatalogisering, udarbejdelse af notitser til *Regesta Danica*, registre til *Historisk Tidsskrift* og lignende, som de supplerede deres indkomster med. I en del af dette arbejde og med hensyn til de stipendier, man også var afhængige af for at skaffe sig forskningstid, var de yngre afhængige af de ældre, professorerne og arkivlederne, der fordelte goderne eller var spydspidser i forhold til bevillingsmyndighederne. Med lidt god vilje og forhåndsviden kan man øjne Edvard Holm, den historiografisk mest oversete historiker i det 19. århundrede, som fagets grå eminence. Og man kan konstatere, at de havde mange planer, også urealiserede, ikke mindst om udgivelse af historiske kilder, som kom til udtryk i dannelsen af Kildeskriftselskabet 1876-77, som i et vist omfang belyses i dagbogen (men som ikke bringer afgørende nyt i forhold til Erslevs fremstilling fra 1927). Der findes spredte oplysninger, der kunne være relevante for en analyse af Historisk Forening og *Historisk Tidsskrift*, hvis bestyrelse Bricka blev medlem af i 1877 og sekretær/redaktør for i 1878 (til 1897). Men langt hovedparten af noteringerne er mere eller mindre inetsigede: »Besøg hos Fridericia«, »I aftes rejste Drolsum«, »Besøg hos Wegener«, om møder i repræsentantskabet for læseforeningen Anthenæum og det daglige arbejde på Det kongelige Bibliotek.

Hvad angår det andet, som Bjørn

nævner i citatet, er hans idé om »det moderne gennembrud« i dansk historievitenskabelig forskning som et generationsoprør, hvori Bricka, Steenstrup, Fridericia og Erslev og alle andre historikere i generationen efter Paludan-Müller og Allen indgik, ganske enkelt uholdbar. Ideen er, at det moderne gennembrud består i etableringen af et historievitenskabeligt samfund, hvor der etableres normer for videnskabelig forskning, især kildekritik.

Bjørn bygger sin tolkning på Steenstrups erindringsbog fra 1934 og Erslevs festtale fra 1911. Men det kræver mere end almindelig harmoniserings-evne at få den nationalkonservative idealist og beretningskritiker Steenstrup til at være en del af det samme oprør som den radikale, materialistisk orienterede levnsbenytter Erslev. Steenstrup ville gøre op med Allens klynkende opfattelse af fædrelandets historie, hvis konfliktperspektiv på ikke uvæsentlige punkter blev videreført af de radikale, mens han fortsatte Paludan-Müllers kritikform. Erslev gjorde op med Paludan-Müllers beretningskritik, hvilket vakte Steenstrups modstand. Der var således både normer og kildekritik længe før 'det moderne gennembrud', og modsætningerne i generationen er så grundlæggende, at den ikke lader sig beskrive som en enhed. De to eneste indikationer på den ikke-radikale Brickas eget kritiske standpunkt, som jeg har kunnet finde i dagbogen, peger hverken i retning af oprør eller opgør. I fortalen til sin bog om Frederik II's kærlighedsliv er Bricka kommet til at støve divination forkert som »Devination«, hvilket gav anledning til snak på biblioteket (s. 54). Divinationsbegrebet står centralt i Paludan-Müllers forståelse af den historiske forskningsproces, som den personligt-geniale evne til at bringe sammenhæng i et materiale eller en række begivenheder. I en diskussion med Fridericia om værdsættelsen af nogle oplysninger i

samme bog ytrer Bricka sig i typiske Paludan-Müllerske beretnings- eller sagnkritiske vendinger: »Jeg mente, at Sagnet gav et vist Hold, og at det øvrige paa saa mærkelig Maade passede dertil, at man ikke turde rive det fra hinanden og kun se Tilfældigheder, med mindre man kunne bevise sin Ret; Sammenhængen lod sig, saa syntes det mig, ikke bryde ved en Tvivl alene« (s. 56).

Bricka havde mange forlagsforretninger kørende, og han var bogelsker. Der står således en del om papir- og indbindingskvalitet i hans dagbog. I den henseende kan han kun være tilfreds med det udstyr, hans litterære dagbog nu er udgivet i. Personregistret giver oplysninger om de mange nævnte personers erhverv, mens noterne især går på de mange artikler og bøger som nævnes i teksten.

Claus Møller Jørgensen

Bernard Eric Jensen (red.): *At bruge historie – i en sen-/postmoderne tid*. (Roskilde Universitetsforlag, 2000). 228 s., 198 kr.

I 1999 udkom *At formidle historie* (jf. *Historie* 2001,1, s. 123ff) som afslutningen på projektet om »humanistisk historieformidling«, finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd. Samme år blev projektet imidlertid fulgt op med en konference, hvor »en række fagfolk og andre interesserede kunne få lejlighed til at kommentere og diskutere, hvad der var kommet ud af det omfattende projekt«. Til konferencen, der samlede mere end 100 deltagere, havde man indbudt seks forskellige fagfolk til at komme med oplæg, og første del af denne bog (»Respons og kritik«, s. 13-130) gengiver disse oplæg i revideret form.

Oplægsholderne var blevet bedt om at forholde sig til tre specifikke punkter med udgangspunkt i *At formidle histo-*

rie. Den dagsorden har ingen af dem holdt sig strengt til, men det skal de nu ikke klandres for.

Mads Mordhorst, som dengang var ph.d.-studerende ved Institut for Historie, Københavns Universitet, var blevet bedt om at repræsentere universiteterne, og det havde han sine erklærede kvababelser ved, indtil det gik op for ham, at han i det mindste måtte anses for at repræsentere netop det københavnske institut for historie, »hvilket ikke er så lidt, fordi netop dette institut står som en slags paradigme for den danske historievidenskab par excellence« (*sic!* s. 14). Det er velkendt, at mange københavnske historikere af min og især den ældre generation lider af sådanne overlegenhedsfølelser, for ikke at sige »provinsialisme«; men jeg har dog regnet med, at den yngre generation via landsdækkende netværk mv. havde fået en forståelse for, at der nu eksisterer fem historieforskningsmiljøer her i landet (som godt kan måle sig med hinanden på forskellig vis); men det kan vel komme endnu...

Bortset fra dette er der især to forhold, jeg har hæftet mig ved i dette indlæg: 1) en positiv indstilling til formidling (i modsætning til de negative meldinger, der ellers ofte er kommet fra kolleger i København), men kombineret med 2) en kritisk holdning til, at »faghistorien skal lære af andre historiebevidstskabende grupper for så at gøre det samme som dem« og en fremhævelse af, at faghistorikernes formidlingsproblem »ikke løses ved en ændret formidlingsholdning« (s. 31).

Desuden bemærker jeg, at Mordhorst – som netop repræsentant for den yngre generation – ikke kan genkende den opfattelse af faghistorien, som har været et gennemgående tema i formidlingsprojektet, men direkte betegner det som »et billede af, hvordan faghistorien var for 30-40 år siden« (s. 24; jf. også mi-

ne bemærkninger i *Historie* 2001,1, s. 125).

Noget tilsvarende møder vi hos Lars Haastrup, der repræsenterede seminari-everdenen. En anden af projektets påstande har været, at historieundervisningen – især i Folkeskolen – ensidigt fokuserer på den danske nationstats historie; men heller ikke det holder længere. »Skredet til kulturhistorie er sket«, skriver Haastrup (s. 43), og med sin erfaring fra beskæftigelsen med også de ældre perioder føjer han til, at der »fx ikke er meget nationalhistorie i middelalderundervisningen«. Påstanden bygger på en analyse af lærebøgerne, der jo ikke nødvendigvis siger noget om skolens praksis.

Gymnasiet var repræsenteret af Henrik Skovgaard Nielsen. Han insisterer på en kvalificeret uddannelse af historielærerne på institutter af en høj videnskabelig standard, men også på, at videnskabeligheden er »en nødvendig betingelse, men ikke en tilstrækkelig« (s. 57, jf. s. 62f). I samme åndedrag fastslår han udtrykkeligt, at historie skal tjene til at udvide horisonten, og at undervisningen derfor ikke skal »bygges op på, hvad eleverne mere eller mindre tilfældigt falder over, og som de måske synes kunne være morsomt at beskæftige sig med. De sætter ikke dagsordenen alene« (s. 73). Hermed står vi centralt i diskussionen om »erfaringspædagogikken« versus »traditionspædagogikken«. Samtidig advarer Skovgaard Nielsen imidlertid også imod følgerne af tendensen til »bedstefarhistoriebevidsthed«. For nutidens gymnasieelever hører Den kolde Krig til de gamle dage i fortiden! (For ikke at tale om den 5. maj 1945, som er den vigtigste dato i min historiske bevidsthed...).

Fra Folkeskolen kom Margrethe Kristensen med næsten 30 års erfaring i historieundervisning. Det, hun fortæller herom, får mig til at ønske, at mine børn

havde haft hende til historie i deres folkeskole fremfor den (mangel på) »orientering«, de i stedet fik. Jeg bemærker i øvrigt, at Kristensen udtrykkeligt erklærer, at det »nedsivningsprincip«, som var en af formidlingsprojektets aversioner, ikke længere gælder i dagens skole, hvis dagsorden er at »koble den 'lille historie' sammen med 'den store historie'« (s. 83).

Som forhenværende leder af Kulturhistorisk Museum i Randers repræsenterede Carsten Paludan-Mülller velsagten museumsverdenen og får som så sagt noget væsentligt om »historiens rumlige dimension«, der har været »relativt fraværende« i det oprindelige projekt (s. 99). Lad mig sukkende føje til, at de materielle levn i det hele taget fortsat spiller en alt for ringe rolle i universitetsfaget historie, i al fald uden for de ældre perioder.

Det står mig ikke klart, hvad Ulf Zander fra Lunds Historiska Institutionen er blevet bedt om at repræsentere. Hans indlæg fremtræder nærmest som en – sober, kritisk – anmeldelse af *At formidle historie*. Jeg har dog navnlig bemærket hans advarsel (s. 121) om, at vi ved en kraftig betoning af Europas historie på bekostning af den nationale og regionale historie risikerer en kløft imellem en elite, en »euroklasse«, der kan håndtere både et nationalt og et transnationalt perspektiv, og de, som ikke kan. Det virker foruroligende aktuelt i lyset af de skingre toner, der undertiden har været efter det seneste folketingsvalg om »det danske folks sejr over de intellektuelle«.

Som det forhåbentlig fremgår af dette, er der meget stof til videre diskussion i disse seks indlæg, og det var der åbenbart også på den afholdte konference; men nærværende binds redaktør, Bernard Eric Jensen, fandt det bedst at lade oplæggene stå uden at blive kommenteret, og i stedet rummer bogens an-

den del («Eftertanker», s. 133-226) fire nye bidrag, hvor medlemmer af den oprindelige projektgruppe har »nedfældet nogle af de tanker, som de har gjort sig i kølvandet på det gennemførte projekt« (s. 10).

Annette Vasström lægger for (i samarbejde med Helle Leilund og Birgit Vorre). Som led i det oprindelige projekt havde hun fremført en ganske hvas, men ikke uberettiget kritik af Nationalmuseets permanente udstillinger og beskrevet sine forventninger om en habil historieformidling. Nu fik hun så ansvaret for en helt ny opsætning af »Danmarkshistorie(r) 1660-2000« og således skabe noget helt nyt og bedre. Artiklen bør være obligatorisk læsning for enhver uerfaren, der skal stå for en museumsudstilling. Den rummer mange værdifulde overvejelser og dyrekøbte erfaringer! Det synes i al fald mig klart, hvorfor det færdige resultat ikke blev den store succes. Ambitionen om at ramme så mange målgrupper som muligt på en gang og inddrage alle relevante genstande på en aktiverende måde har været for høj til at kunne realiseres!

Carsten Tage Niensens omdrejningspunkt er personlige oplevelser af markeringen i Berlin af tiårsdagen for murens fald. Det er blevet en tankevækkende skildring af de vanskeligheder, ikke kun tyske historikere, men også politikere, forståeligt nok har med Tysklands nyere historie; men han får uvidet perspektivet ved generelt at udrage følgende: »Når historie bruges i den politiske debat synes vidensgrundlaget til tider at være forsvindende lille, eller også er det, fordi man ønsker sig noget andet af fortiden og dens mennesker, end det historievidenskaben er nået frem til« (s. 176).

Dette fører lige over til Anette Warrings bidrag, som reflekterer over nogle af de reaktioner, som hun og Claus Bryld har fremkaldt, ikke mindst ved

Besættelsestiden som kollektiv erindring. Hun fremhæver med rette, at meget af den fremførte kritik hvilede på, at man opfattede den som en bog om besættelsestidens historie og netop ikke som en bog om, hvordan besættelsestiden er blevet konstrueret som historie, og det fører til mange selvkritiske overvejelser. Imidlertid drejer det sig måske snarere om det generelle problem, vi som faghistorikere har med at vinde gehør for det grundlæggende syn, at myter som oftest fortæller mere om den tid, hvor de er opstået, end om den tid, de foregiver at handle om. Hvortil så kommer en indigneret undren over den skepsis, som allerede Thukydids nærede til de medvirkende aktørers senere vidnesbyrd.

Bernard Eric Jensen slutter selv af med en gennemgang af en amerikansk undersøgelse af den menige amerikaners interesse for og brug af historie. Det er en interessant undersøgelse, hvis resultater selvfølgelig ikke umiddelbart kan overføres til en dansk sammenhæng, hvilket Jensen da også udtrykkeligt fremhæver; men når han i samme ånd skriver, at det ville være interessant med en tilsvarende dansk undersøgelse, som imidlertid i praksis vil forudsætte »en forskningsbevilling af en eller anden slags« (s. 197), vil jeg kort bemærke, at det ville jeg næppe give første prioritet, hvis jeg var med til beslutte om sådanne bevillinger. Det er nok muligt, at »en fagforståelse, der ser historiefaget som en erindringsvidenskab«, kan »bidrage til at formindske den kløft, der er opstået mellem den faglige historieforskning på den ene side og den brede folkelige historieinteresse på den anden« (s. 222f); men kan vi tale om »erindring« eller »erindringsfællesskab«, når det gælder historiens ældre perioder og fjernere egne?

Alt i alt bringer også dette, velsagtens sidste bind meget stof til debatten

og de nødvendige overvejelser om historiefremstilling og megen inspiration, og der er god grund til nu at gøre afsluttende status over hele projektet. Det mest positive må være påpegningen af, at fremstilling ikke blot er et spørgsmål om teknik og form, der efterfølgende hægtes på, og at man må møde børn og unge som andet end »tomme kar«, der bare skal fyldes efter vores forogtbeholdende. På negativsiden står en kamp imod vejrmøller, som vel eksisterede for 30-40 år siden, men ikke længere tegner firmaet, nemlig »nedsivningsprincippet« og den ensidige betoning af den danske nationstats historie. Dertil kommer to afgørende mangler: Der har været for lidt opmærksomhed på den,

ofte ældre del af publikum, der ikke skal undervises i historie, men gerne vil vide mere, fordi det interesserer dem, og på fremstilling af de ældre perioders historie, som næsten ikke har været inddraget.

Værre synes mig dog at være en undertone af, at faghistorien skal underlægges fremstillingen. Har vi som faghistorikere ikke en pligt til at videregive de erfaringer og indsigter, vi erhverver os, også selv om disse må stride mod de herskende holdninger og opfattelser? Jeg kunne også spørge, om Platons hulemyte ikke fortsat er aktuel, ja måske endda mere aktuel end nogensinde. – Jeg spørger bare.

Erik Christiansen

HÅNDBØGER OG HJÆLPEVIDENSKABER

Hans H. Worsøe: *Håndbog i slægtshistorie*. (Politikens Forlag, 2001). 248 s., 269 kr.

Interessen for at finde sine rødder blussede op i 1960'erne og 1970'erne og har vist aldrig været større end i disse år. I takt hermed er der også blevet udgivet flere grundbøger om emnet, hvor der netop vejledes i, hvordan man griber sagen an, når man ønsker at arbejde med slægtshistorie og udforske sin egen slægt.

En af de forfattere, som har været med lige fra starten i denne bølge, er tidligere landsarkivar i Aabenraa Hans H. Worsøe, der gennem årene har udgivet flere bøger om emnet. Under lidt varierende titler har han i samarbejde med Politikens Forlag blandt andet udsendt fire udgaver af bogen *Håndbog i slægts-historie*. Fjerdeudgaven udkom i 2001, og andet oplag af denne skulle udkomme i 2003. Anmeldelsen her bygger på førsteoplaget.

Håndbog i slægtshistorie indledes med en gennemgang af de slægtshistoriske metoder med blandt andet beskrivelse af anetavlen/efterslægstavlen og giver gode råd til indsamlingen og registreringen af oplysningerne om slægten. Bogen rummer også en grundig beskrivelse af udviklingen i dansk navneskik og opkaldetradition, ligesom læsningen af den gotiske håndskrift får nogle ord med på vejen.

Hans H. Worsøes indgående kendskab til arkiverdenen skinner igennem – både ved gennemgangen af arkivstrukturen i Danmark og ikke mindst ved de gode beskrivelser af en række forskellige arkivalier, som kan bruges til at finde anerne og til at belyse deres liv og levned. Det er lige fra de meget navne- og dataorienterede arkivalietyper som f.eks. kirkebøger, folketællinger, lægdsruller og skøde- og pantsager til mere beskrivende typer som f.eks. skifter, amtsarkivaler og retsarki-

valier (herunder tingbøger). Alt sammen arkivalier, som først og fremmest bruges til at opbygge mikrohistorien, men som i større sammenhæng kan give os nogle generelle linier i Danmarkshistorien.

Computeren er i de senere år blevet et vigtigt redskab for slægtshistorikere, og ændringerne i bogens indhold i forhold til tredieudgave, som udkom i 1997, forekommer da også næsten udelukkende på dette felt, hvor nye og udvidede afsnit er kommet med. Det er imidlertid et område, hvor der konstant sker ændringer, og det er således et meget utaknemmeligt emne at beskrive i en trykt bog. Internetadresser ændres, skærmbilleder ændrer udseende, og taloplysninger forældes hurtigt. Sådan er det bare.

Slægtsforskere har nok mere end historikere generelt taget computeren til sig som et nyttigt redskab. Mange slægtshistorikere – også selv om de ikke er opvoksede med computere – sidder i dag og registrerer deres familier i særlige computerprogrammer, og som det naturligste i verden går de lige på nettet, sender mails, deltager i diskussionskonferencer på nettet og præsenterer udredningen af slægten på egne hjemmesider. Kildeafskrifter og registre er i stor stil ved at blive gjort internettilgængelige, og dette kommer Worsøe også omkring i sin bog.

I et så informationsrigt værk som *Håndbog i slægtshistorie* er det uundgåeligt, at der indsniger sig nogle småfejl, og hvis vi ser bort fra computer- og internetområdet, så er det lykkedes at

finde et par stykker, men som antydet har det faktisk været svært. Når det f.eks. på s. 144 oplyses, at folketællingerne 1845 fra sognene Godsted og Øster Ulslev i Maribo Amt er gået tabt, så er det ikke korrekt. De er endda blevet edb-indtastede og gjort internettilgængelige via Dansk Demografisk Database. Retfærdigvis skal det nævnes, at det er en påstand, som kan føres tilbage til i hvert fald Fabritius og Hatts bog *Håndbog i Slægtsforskning* fra 1963. Det kan heller ikke afvises, at disse tællinger først er blevet fundet meget sent.

På s. 145 omtales en folketælling fra 1865; der skulle nok have stået 1860. Worsøe nævner på s. 219 blandt andet verdens største internetportal til slægtsforskning, »Cindi's List«; det rigtige navn er »Cyndi's List«, og i skrivende stund har den 197.200 links. Når vi nu er i småtingsafdelingen, så skal det også lige nævnes, at bladet *Slægten* udkommer halvårligt og ikke kvartalsvis, som det ellers anføres i litteraturvejledningen s. 233, og tilsvarende kan nævnes, at der i bogen både står, at *Personalhistorisk Tidsskrift* begyndte at udkomme i 1880 (s. 16) og i 1881 (s. 233); førstnævnte skulle vist være det rigtige.

Det er næppe forkert at beskrive *Håndbog i slægtshistorie* som tidens bedste på dette felt. Den rummer et væld af faktuelle oplysninger på de aktuelle områder, og den er flot illustreret. Vigtigt er det også at nævne den omfattende litteraturliste, som meget finmasket opsamler, hvad der er skrevet om emnet.

Svend-Erik Christiansen

SLESVIG OG HOLSTEN

Niels H. Kragh-Nielsen: *Galgehøj og rettersted. Henrettelsernes historie i hertugdømmet Slesvig 1550-1850*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 89. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 2002). 320 s., 228 kr.

Den sønderjyske lokalhistoriske litteratur bugner af drabelige beretninger om hekseafbrændinger, halshugninger, bøddler og galgehøje. Formålet med nærværende bog er at samle disse spredte oplysninger til et helhedsbillede af henrettelsernes og retterstedernes historie i hertugdømmet Slesvig fra midten af 1500-tallet til den sidste offentlige henrettelse i 1857.

Bogen er en blanding af fremstilling og håndbog. De første tre kapitler, der udgør lidt under halvdelen af bogen, giver en introduktion til emnet og materialet, en behandling af retterstedernes antal og geografiske placering samt en fremstilling af retsforhold og især henrettelsesformer. Kapitel 4, der er bogens længste med 95 sider, er en geografisk ordnet oversigt over rettersteder og de henrettelser, der knytter sig hertil. De enkelte geografiske afsnit indledes med en også i videre sammenhæng nyttig omtale af jurisdiktionelle forhold. Kapitel 5 indeholder en række kommenterede tabeller og oversigter over de forbrydelser, der har udløst henrettelserne, fordelt på tre hovedgrupper: Trolddomssager, voldsforbrydelser (inkl. drab og seksualforbrydelser) og berigelses-/ejendomsforbrydelser. Der er i formen en glidende overgang fra de mange tabeller og oversigter i dette kapitel til de herpå følgende bilag, der blandt andet indeholder en liste over godsjurisdiktioner

med henrettelser og en over slesvigske skarprettere.

Flensborg havde to rettersteder, en galgebakke nord for byen til hængning og en bakke vest for byen til halshugning. Den hed Koberg, ifølge forfatteren en forkortelse af Kopkenberg, dvs. den bakke, hvor drabsmænd blev »afgekoppet«, halshugget. Ellers havde købstæderne kun ét rettersted hver. Det var placeret uden for byen, ofte ved en indfaldsvej. Bytorvet kunne også tages i brug. Hekseafbrændinger foregik i en del tilfælde på særlige steder og ikke på eller ved det faste rettersted. I landdistrikterne havde alle herreder og de fleste birker og en del godsretter hver sit rettersted. Det lå typisk en til to kilometer fra tingstedet og bevidnes ofte ved stednavne, der henviser til henrettelsespladsens sindbillede, galgen: Galgehøj, Galgebakke, Galgebanke, Galgebjerg, Galgebro. Det er interessant, at retterstedet almindeligvis stod på en gravhøj fra oldtiden. Som forfatteren påpeger, har det at gøre med et ønske om at placere retterstedet på et højedrag, hvor så mange som muligt kunne overvære eksekveringen. Man kunne spekulere over, om en bevidsthed om gravhøjens hedenske oprindelse tillige har haft betydning. Ved at ombringe det kristne samfunds fjender på dette ugudelige sted, og i visse tilfælde kule misdæderen ned i galgehøjen hos dennes førkristne aner, har man muligvis markeret den ultimative udstødelse af forbryderen på en måde, der har spillet på menighedens religiøst-overtroiske forestillingsverden og historieopfattelse.

Når man begravede en forbryder i galgehøjen, var det for at markere, at den forbrydelse, han eller hun var blevet henrettet for, var »uærlig«. Efter henrettelse for såkaldt »ærlige« forbry-

dels begravedes man i indviet jord, dog i nogle tilfælde uden »sang og klang«. Skellet mellem ærlig og uærlig var helt afgørende og bestemte udformningen af henrettelsesritualet, som begravelsen i øvrigt var en indtænkt bestanddel af. Tyveri var æreløs mandsværk, og såvel tyvens uærlige henrettelse i galgen som begravelse i uindviet jord på galgehøjen var straffen. Almindeligt manddrab udløste derimod normalt den ærlige henrettelse ved sværdet og en ærlig begravelse på kirkegården. Ikke alle henrettelser med sværd var ærlige, det afgørende var, om der i forbindelse med eksekutionen udførtes tillægsstraffe, der symboliserede æreløsheden. Ud over begravelse på galgehøjen kunne sådanne tillægsstraffe bestå i mishandling af den døde krop ved ophængning på hjul og stejle eller opsættelse af det afhuggede hoved på pæl eller stige. Straffemetoderne var således fint gradueret efter samfundets afstandtagen fra den pågældende forbrydelse, og på grund af dette og ærens store betydning i almindelighed forsøgte delinkventens pårørende eller andre samfundsmedlemmer ofte at bevæge øvrigheden til formildelse af henrettelsesformen. Benådning betød inden for disse rammer ikke fuld straffritagelse, men ændring af henrettelsesformen til det mindre æreløse og/eller pinefulde.

De mest udbredte henrettelsesformer var afbrænding (af troldfolk), halshugning og hængning. På fjerdepladsen kom radbrækning, som bestod i, at den dømte blev »bragt fra livet til døden ved at brystkasse, arme og ben blev knust af et vognhjul, på tysk 'Rad', som skarpetteren løftede og med stor kraft førte mod ofret.« Således malerisk og alligevel sobert skildret af Kragh-Nielsen. Også her var der tale om graduering, idet radbrækningen enten kunne ske nedefra og op med efterfølgende fletning af den levende krop på hjulet, eller

nedefra og op med et nådestød som afslutning på lidelserne, eller endelig ovenfra indledt med et dødeligt stød mod nakken eller brystbenet. Denne straf blev især anvendt i grove mordsager. Langt sjældnere aflivningsformer var den levende begravelse og drukning. Henrettelse ved skydning (»arkebusering«) forekom kun inden for militæret.

Bogen er velskrevet og passagevis letlæst, om end den til tider er endog særdeles grundig i sine referater af de mange henrettelser. I det topografisk ordnede kapitel 4 gives således en kort beskrivelse af vistnok samtlige dokumenterede henrettelser. Dette er en stor fordel, hvis bogen bruges som opslagsværk, hvor man kan gå ind under afsnittet om det lokalområde, man interesserer sig for, og finde oplysninger om de her stedfundne drakoniske begivenheder. Læses bogen i sin helhed som et fremadskridende narrativ, bliver de endeløse sagsreferater trættende i længden, ikke mindst i de mange tilfælde, hvor den samme sag beskrives gentagne gange, både i det topografisk ordnede kapitel og i bogens mere fremstillingsprægede kapitler.

Det er et stort og righoldigt materiale, forfatteren har samlet i lokallitteraturen og på egen hånd fremdraget af kilderne: oplysninger om ca. 800 henrettelser inden for perioden 1543-1857. Kun kan man beklage, at forfatteren ikke får mere ud af det, end tilfældet er. Mange af oversigterne og tabellerne over henrettelser og forbrydelser gengives således forholdsvis uformidlet. Kragh-Nielsen afholder sig ofte fra at problematisere, fortolke, forklare og konkludere, også i tilfælde, hvor dette synes at ligge lige for, og hvor man endda flere steder fornemmer, at forfatteren har været sig de videre rets-, kriminalitets- og mentalitetshistoriske implikationer af de foretagne observationer og

opnåede resultater fuldt bevidst, f.eks. i forbindelse med konstateringen af skarp-
retternes og retterstedernes uærlige aura
og af den begyndende overgang til fri-
hedsstraffe i 1700-tallet. Det skal ret-
færdigvis understreges, at bogens er-
klærede formål da heller ikke er at ind-
placere de sønderjyske henrettelser i et
bredere perspektiv, men snarere at give
en samlet, kommenteret registrering af
dem i deres egen ret. Og det skal til-
føjes, at forfatteren dette til trods flere
steder drager konklusionen af sit store
arbejde. F.eks. har trolddomsprocesser-
ne forfatterens særlige bevågenhed, og
her er der interessant nyt i hans sam-
menligning af de slesvigske og de nør-
rejyske hekseafbrændinger.

Bogen kan varmt anbefales som op-
slagsværk for alle med interesse for
sønderjysk lokalhistorie – det være sig
et enkelt lokalområde eller Slesvig som
helhed. Ligeledes som en langt hen ele-
mentært spændende og veldrejet fortæl-
ling om fortidens brutale straffemetoder.
Og endelig som udgangspunkt for
den, der måtte ønske at undersøge dette
vigtige aspekt af hertugdømmets rets-
og mentalitetshistorie endnu dybere.

Jeppé Büchert Netterstrøm

Mette Skougaard (red.): *Gottorp – et
fyrstehof i 1600-tallet*. (Gyldendal,
2002). 168 s., 198 kr.

Bogen er udgivet i anledning af Frede-
riksborgmuseets særudstilling i 2002
om gottorperne. Den består af i alt fire
bidrag, heraf tre ved museets eget per-
sonale.

Steffen Heiberg lægger ud med en
introduktionsartikel om gottorperne.
Hovedvægten er lagt på fyrstendøm-
mets »udenrigspolitik« med betydelige
sideblik til hofkulturen. Kyndigt giver
Steffen Heiberg et overblik over got-
torpstatens udvikling og de gottorpske
hertugers forhold til Danmark. Han for-

klarer nøgternt og frigjort fra den natio-
nale forståelsesramme, der har udnævnt
gottorperne til landsforrædere, hvordan
og hvorfor de i 1600-tallet gik deres
egne veje i forhold til den danske kon-
ge. Han fastslår, at alliancen med Sveri-
ge både var gottorpstatens store chance
og rummede kimen til dens undergang.

I 1635 drog en gottorpsk delegation
anført af hamborgkøbmanden Otto
Brüggemann og med magister Adam
Olearius som sekretær ud på en rejse,
der førte dem gennem Rusland ad Volga
til Persien. Målet var intet mindre end at
etablere en ny handelsrute for persisk
silke til Europa – en rute, der skulle gå
via Rusland og Gottorp (!). Ekspeditio-
nen er emnet for bogens anden artikel af
Søren Mentz, der fortæller levende om
denne eventyrlige rejse. Søren Mentz
sætter kyndigt handelsprojektet ind i en
bredere historisk sammenhæng. Han
hævder samtidig et par steder, at han
ønsker at vise, at projektet ikke var ure-
alistisk. Det forekommer nu mig, at han
klart viser det modsatte. F.eks. lovede
man efterhånden Sverige og Rusland
1,6 million rigsdaler om året i told –
langt mere end Øresundstolden gav! –
hvortil kommer alle mulige andre pro-
blemer for projektet. Og med al respekt
var forudsætningerne for, at Gottorp og
Friedrichstadt skulle blive omslagsplad-
ser for den persisk-europæiske handel
næppe nogensinde gode. Mod slutnin-
gen af artiklen drøfter Søren Mentz så
også Adam Olearius' beretning som rej-
seskildring. Det er ikke den mest vel-
lykkede del af artiklen og virker noget
påklistet.

De to sidste artikler fokuserer på
himmelgloben. Mette Skougaard følger
globens historie, fra den blev skabt, til
den kom på Frederiksborg. Felix Lüh-
ning gennemgår globens opbygning,
såvel indholdsmæssigt som teknisk. Re-
degørelsen for globens astronomiske
program er meget spændende, og Lüh-

ning viser, at man ved Gottorphoffet var velorienteret om de nyeste astronomiske resultater og byggede på dem. Derimod må jeg med beklagelse melde pas over for den mere tekniske gennemgang af, hvordan det særdeles komplicerede urværk fungerer. Her havde det været en fordel med flere instruktive tegninger – og måske lidt mere ordforklaring. Man må dog glæde sig over, at der nu foreligger en så indsigtfuld præsentation af globen.

Alt i alt er det en ikke uinteressant bog, der foreligger. Man kan måske diskutere, om netop silkeprojektet er det mest oplagte emne at tage op sammen med globen, men lad det ligge – artiklen er interessant nok. Bogen er pænt illustreret, om end jeg både savner et par pædagogiske skitser mere over himmelglobens opbygning og flere billeder af de smukke fremstillinger af stjernebillederne på den.

Mest irriteret er jeg over det kort over hertugdømmerne, Steffen Heibergs artikel er ledsaget af. Lad det være slået fast, at det i princippet er godt, at der er et kort. Det må dog undre, at man vælger at vise tilstanden efter delingen 1544, der dog kun holdt 20 år, frem for tilstanden efter delingen 1581, der holdt 139 år og var den gældende på den tid, langt det meste af bogen handler om. Endvidere er kortet tegnet med ret løs – for ikke at sige sjusket – hånd, så det især i dele af Holsten er særdeles unøjagtigt. Set i lyset af, hvilke gode og lettilgængelige forbilleder der findes, burde forlag og museum have gjort det bedre.

Carsten Porskrøg Rasmussen

Hans Schultz Hansen: »*Dansk Jord på danske hænder*«. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 84. (Historisk

Samfund for Sønderjylland, 2002). 226 s., 228 kr.

Landeværnets formand, Thomas Rodenberg, skriver i forordet, at det er Landeværnet, som har bedt forfatteren om at beskrive foreningens arbejde gennem 75 år. En sådan bunden opgave kan medføre, at der bliver tale om en kedelig ukritisk fremstilling af en forenings udvikling gennem årene. Det er ikke tilfældet med Hans Schultz Hansens behandling af foreningen Landeværnet. Forfatteren forholder sig generelt kritisk over for foreningens ledelse og politik, ligesom det er lykkedes at gøre fremstillingen interessant og vedkommende for andre end blot en snæver kreds af personer med tætte relationer til foreningen.

Bogen er i væsentlig grad baseret på Landeværnets egne arkiver. Det vil sige referater fra generalforsamlinger, bestyrelsesmøder og fra foreningens Københavnske Komité, ligesom årsregnskaberne danner baggrund for tabeller og figurer i bogen. Bogen bidrager trods sit snævre fokus på Landeværnet væsentligt til forståelsen af udviklingen af Sønderjylland gennem de seneste 75 år. Samtidig evner forfatteren at indplacere Landeværnet i den generelle udvikling i landsdelen, hvorfor også læsere uden indgående kendskab til Sønderjyllands historie har udbytte af at læse bogen.

I det første kapitel gives et kort indblik i jordkampen i den tyske tid 1891-1920. Fra 1890'erne opkøbte den tyske stat gårde til bortforpagtning eller bortsalg til tyske landmænd. Der blev oprettet et større antal såkaldte rentegårde, hvor den tyske stat ydede billige lån til tysksindede landmænd mod at indføre en tilbagekøbsklausul, hvorved gårdene gik tabt for dansksindede landmænd. Denne politik medførte, at det første Landeværn blev oprettet i 1913, ligesom der blev oprettet sogneværn i 93 sønderjyske sogne, hvor dansksindede

landmænd indgik en troskabsed mod at omdanne gårdene til rentegårde.

I de første år efter genforeningen blev jordkampen fra dansk side stillet noget i bero, mest fordi danske landmænd løbende overtog en række tyske ejendomme. Den danske stat overtog dog gårde og jordarealer, som den tyske stat ejede, og rettighederne til rentegårdene blev også overdraget til den danske stat. Alligevel vedblev tysksindede landmænd at eje en stor del af specielt de store gårde, og i visse sogne tæt på grænsen – i den såkaldt »truede firkant« omkring Tønder, Løgumkloster, Aabenraa og Tinglev – var gårdene overvejende ejet af tyskere.

Det var dog først i 1927, at det andet Landeværn blev oprettet, og stiftelsesåret er af forfatteren betegnet som det første af i alt fem faser i foreningens udvikling. Værnet blev stiftet som modsvaret til det tyske Kreditanstalt Vogelgesang, der fra 1926 ydede lån til tysksindede landmænd. Det tyske kreditinstitut skulle dels sikre tysksindede landmænd mod tvangsauktioner under landbrugskrisen i 1920'erne og dels skaffe midler til at opkøbe danske gårde på tvangsauktion. Bag instituttets udlånsvirksomhed stod den tyske stat, der via forskellige hemmelige kanaler overførte betydelige midler til kreditinstituttet. Lånene betingede, at lånerne skiftede nationalitet, at børnene blev indmeldt i tyske skoler, og at kreditinstituttet fik indført forkøbsret til gårdene. Stifterne af det nye Landeværn opfattede således berettiget Kreditanstalt Vogelgesang som et nationalt angreb, og i løbet af 1927 lykkedes det foreningen at indsamle betydelige midler fra private og virksomheder. Pengene blev primært indsamlet i København, hvor større virksomheder indskød betydelige pengebeløb i Landeværnet. Indsamlingen fik et meget nationalt præg i Danmark, hvor politikere fra både borgerlige partier og Socialde-

mokratiet støttede op bag Landeværnet. Samtidig blev store dele af befolkningen inddraget i jordkampen gennem indsamling af penge. I takt med indbetalingerne af indskud udlånte Landeværnet pengene til dansksindede landmænd. Enten for at forhindre tvangsauktion eller ved at yde støtte til unge danske landmænd, der ville købe gårde i de tyske områder.

Anden fase gælder perioden 1928-1945 og er kendetegnet ved en fortsat jordkamp, primært fordi det tyske mindretal ikke ville opgive tanken om grænserevision. Efter at Landeværnet i 1927 havde udlånt stort set alle de indsamlede midler, og da der herefter ikke blev indsamlet større beløb, var der i perioden kun få midler at udlåne. Til gengæld var der oprettet kreditforeninger, som ydede hovedparten af udlånene, men da den danske stat ikke ville gå ind i jordkampen, begrænsedes kreditforeningernes udlån ikke til dansksindede landmænd. Landeværnets største fortjeneste de første år var derfor at formidle ejendomme til dansksindede landmænd. Samtidig løb Landeværnet i 1930'erne ind i voldsomme tab som følge af landbrugskrisen, og man forventede i 1932, at kun 24% af de udlånte penge ville blive betalt tilbage. Et tilsvarende billede gør sig gældende for det tyske kreditinstitut, som i perioden havde begrænsede udlånsmidler til rådighed, og som oplevede tilsvarende store tab. Det konstateres således, at de tysksindedes andel af ejendomme og jord var svagt faldende i perioden 1921-1938, men at faldet var mindre end forventeligt. Kreditanstalt Vogelgesang havde derved forsinket processen.

Perioden 1945-1963 udgør tredje fase. Efter krigen blev Kreditanstalt Vogelgesangs og andre tyske kreditinstitutters aktiver konfiskeret af den danske stat, ligesom forskellige ejendomme i landsdelen ejet af tyskere blev konfiske-

ret. Forfatteren konstaterer kort, at loven om konfiskation af tysk ejendom i dag forekommer både hårdhændet og vilkårlig. Det betød en massiv svækkelse af det tyske mindretals besiddelser i landsdelen, og i løbet af 1950'erne blev mange tyskejede ejendomme med eller uden Landeværnets deltagelse overdraget til dansksindede. Mindretallet havde opgivet kravet om grænserevision, og jordkampen blev derfor af Landeværnet erklæret afsluttet, hvilket ledelsen af Landeværnet i praksis havde vanskeligt ved at efterleve, idet »... tyskheden per definition [udgjorde] en vedvarende trussel mod det danske Sønderjylland.«

Fjerde fase 1963-1972 betegnes som en mellemfase, hvor EF fylder stadigt mere og kampen mod tysksindede tilsvarende mindre. Samtidig ændredes foreningens politik til at støtte gårdsammenlægninger, hvor man tidligere havde deltaget aktivt i gårdudstyknings for at skaffe dansksindede til tyndtbefolkede områder.

Perioden efter Danmarks indtræden i EF udgør den sidste fase. Landeværnets ledelse var og er tilhængere af dansk EF-medlemskab, men man ønskede fortsat at sikre sig mod udenlandske opkøb af danske gårde. I perioden har Landeværnet stort set ikke beskæftiget sig med hjemmetyskeres opkøb af ejendomme, men har i stedet søgt sin eksistensberettigelse i at støtte landsdelens folkelige og kulturelle arbejde. Samtidig har man i 1990'erne ført en aktiv politik for at sikre danske gårde mod opkøb af hollandske landmænd.

Samlet er der tale om en meget interessant og velskrevet bog, også selv om der er afsnit om foreningens organisation m.v., der kun har begrænset interesse for andre end mennesker med tætte relationer til foreningen. Der er mange nyttige billedtekster, ligesom der er flere billeder af smukke gamle gårde. I bogen er der desuden en række udmærke-

de figurer og kort, selv om forfatteren med fordel kunne have anvendt GIS-teknologi i udformningen af kortene.

De mest interessante afsnit i bogen gælder perioden frem til 1945 og den umiddelbare efterkrigstid. Det hænger sammen med, at det er i den periode, at Landeværnet havde klare mål i forbindelse med jordkampen. I perioden efter 1945 har foreningen tydeligvis haft vanskeligt ved at definere sine mål og sin eksistensberettigelse. Forfatteren er meget kritisk i forhold til en ledelse, der traditionelt har siddet for lang tid. Han tegner et billede af en gammel bagstræberisk ledelse i 1950'erne og 1960'erne, der havde ringe blik for strukturudviklingen inden for landbruget. Han antyder også kritik af Landeværnets tvetydige syn på hollandske gårdovertagelser i 1990'erne.

Det forekommer dog, at Schultz Hansen mangler at tage stilling til det grundlæggende spørgsmål: Hvilken berettigelse – om nogen – har Landeværnet i dag?

Mogens R. Nissen

Ole Nørregaard Pedersen: *Operation Genforening. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928*. Produceret af Det Historiske Hus, redaktion Rasmus Dahlberg. (Danmarks Jernbanemuseum, 2001). 162 s., ??? kr.

I bogen *Operation Genforening* fortæller Ole Nørregaard Pedersen, der er pensioneret trafikinspektør ved DSB og medarbejder ved Danmarks Jernbanemuseum i Odense, med en letlæst pen om de særlige tiltag og begivenheder, som DSB's overtagelse af ca. 315 kilometer preussiske statsbaner i Nordslesvig ved Genforeningen i 1920 afstedkom. Således redegør forfatteren for såvel de første forberedelser i den øverste statsbaneadministration i januar 1919 og udpegningen af personale nordfra til at be-

sætte afgående preussiske jernbanefunktionærers stillinger som de mange særtog ved afstemningerne i februar og marts og genforeningsfestlighederne den 10.-11. juli 1920 og ikke mindst selve overtagelsen den 17. juni 1920. Under tiden med specielle detaljer som transporten af den berømte hvide hest til Taps, som Christian X red over Kongeaagrænsen på. Bogen er således udpræget en begivenhedshistorie, som er ledsaget af mange gode illustrationer.

Ole Nørregaard Pedersen mener, at mennesket er centrum i historien. Når overtagelsen forløb så vellykket, som den gjorde, skyldes det ifølge forfatteren de mange danske statsbaneansatte i Nordslesvig og i den øverste ledelse, som havde fornemmelse for situationen lokalt og forholdt sig neutrale i national henseende før selve overtagelsen af driften. En egentlig perspektivering i forhold til den generelt fredelige og velforberedte genforening ville her have været interessant. Mon ikke også eksterne faktorer havde andel i DSB's vellykkede overtagelse af de nordslesvigske baner?

Da personerne, som deltog i begivenhederne, er i centrum i bogen, savner man også flere oplysninger om den jernbanemæssige hverdag ud over de faldefærdige anlæg og bolig mangelen. En grundigere behandling af udviklingen efter selve Genforeningen kunne også være interessant. Hvordan forløb f.eks. overgangen fra preussiske til danske jernbanestandarder vedrørende sikringsanlæggene? Hvordan trafikken i Nordslesvig var og udviklede sig i forhold til det øvrige Danmark, og hvordan opgraderingen af de nordslesvigske statsbaner forløb, kunne også være interessant at få grundigere belyst, ligesom DSB's forhold til de efter danske normer særprægede amtsbaner, hvis forhold til de preussiske statsbaner ikke går for at have været godt. Trods under-

titlen omhandler behandlingen af årene efter selve Genforeningen således hovedsageligt kun anlægget af den nye grænsebanegård i Padborg, enkelte personers videre karriere samt en yderst kortfattet perspektivering til de få udbygninger af statsbanenettet i Nordslesvig efter 1920 og DSB's finanspolitiske situation i 1920'erne. Det er selvfølgelig nemt som anmelder at stille sådanne forslag, men det påpeger, at bogen ikke er en udtømmende behandling af emnet.

I den forbindelse mangler bogen en specifik kildeliste. Bogens dokumentationsappendiks indeholder ud over en liste over anvendt litteratur og tidsskrifter kun specifikke kildehenvisninger til et par af personalhistorierne samt til nogle mødereferater i arkivet på Danmarks Jernbanemuseum. Endvidere berettes i appendikset om overleveringen af arkivalier fra jernbanedirektionen i Altona til DSB. Herudover er der et par enkelte kildehenvisninger i selve teksten. Flere kilder må have været anvendt, f.eks. til afsnittet om grænsebanegården i Padborg. Ærgerligt at forfatteren ikke lader læseren få en bedre indsigt i kilderne til denne interessante side af dansk jernbanehistorie.

Det oplyses s. 29, at bortset fra stationsmesteren i Bolderslev blev alle stationsforstander- og stationsmesterstillinger nybesat med folk nordfra. Hertil har jernbanehistorikeren Lars Viinholt-Nielsen påpeget i Dansk Jernbane-Klubs blad *Jernbanen* august 2002, at hele ni stationsmestre overgik fra preussisk til dansk tjeneste. Herudover er det småt med faktuelle fejl. Dog kan forfatterens oplysning s. 144 om, at DSB's overtagelse af amtsbanen Sønderborg-Mommark Færge, der i øvrigt skete i 1933, havde fjerntrafikale grunde, diskuteres. Det synes således allerede påvist, f.eks. i DSB's jubilæumsværk fra 1997, at overtagelsen mere var et middel for DSB til skaffe sig eneret på rute-

bilkørsel i Sønderborg amt. I øvrigt overtog DSB først færgeruten Mommark-Fåborg i 1946 og ikke som angivet i bogen sammen med overtagelsen af amtsbanen.

Enkelte steder gør forfatteren nogle bemærkelsesværdige betragtninger over de preussiske statsbaner i Nordslesvig. På s. 61f bringer forfatteren således den mærkværdige oplysning, at i tyske grænseegne som Nordslesvig 1864-1920 blev ikke bare jernbaneanlæg, men også andre offentlige anlæg som f.eks. skoler og præstegårde af militære hensyn bevidst opført overdimensioneret i forhold til behovet. Utvivlsomt blev jernbaneanlæggene i Nordslesvig udvidet af militære grunde under Første Verdenskrig. Men at militære hensyn generelt skulle ligge bag store offentlige anlæg og udvidelser heraf i årtierne op til 1914, virker umiddelbart som en dansk fordom om kejsertidens Tysk-

land. Kunne det ikke tænkes, at det snarere var et stigende transportbehov og deraf følgende behov for kapacitetsudvidelser, som lå bag udbygningerne af stationerne på længdebanen Flensborg-Vamdrup i de sidste årtier op til Første Verdenskrig? I hvert fald burde forfatteren have redegjort nærmere for kildegrundlaget og argumenteret bedre for sin påstand, end tilfældet er.

Med forbehold for ovennævnte kritikpunkter er der dog samlet set mange interessante oplysninger i bogen om de ekstraordinære begivenheder og tiltag, som DSB's overtagelse af de preussiske statsbaner i Nordslesvig i 1920 afstedkom. Dog er bogen ikke udtømmende i henseende til DSB og den jernbanemæssige side af Genforeningen i 1920. Endnu er der således her en hel del at gå i gang med for danske jernbanehistorikere.

Lars H. Bak

NORDEN

Tore Nyberg: *Monasticism in North-Western Europe, 800-1200*. (Ashgate, 2000). 295 s., 52,50 £.

Gennem næsten 30 år var Tore Nyberg manden bag stort set al undervisning i middelalderhistorie på Odense Universitet, og den stadigt aktive forsker har derfor spillet en central rolle i mange unge historikers videnskabelige liv, inklusiv undertegnede. Samtidig med den megen undervisning udviklede han et særdeles stort netværk af kolleger fra hele Europa, som det blandt andet kan ses af det flotte festskrift, som blev overrakt ham ved hans overgang til lektor emeritus i begyndelsen af 2001. Derfor kan det ikke undre, at, hvad man måske kan kalde Tore Nybergs »åndeli-

ge testamente«, udkom på engelsk i den foreliggende bog, der her skal anmeldes.

Bogen er opbygget således, at der indledes med et fyldigt geografisk afsnit, der sætter scenen, hvor handlingen skal udspilles. Nordvesteuropa er i bogen defineret som bestående af obodriernes, frisernes og saksernes lande samt Østersøens sydkyst, Island, Grønland og de områder, der i perioden udgjorde de tre nordiske riger Danmark, Sverige og Norge. Både de geografiske træk ved regionerne undersøges, og de måder, man kommunikerede på, herunder især søvejens betydning for den kristne mission. Denne fremgangsmåde er velegnet, hvis bogen, som det formodentligt er håbet, skal bruges som lære-

bog på ikke-nordiske universiteter, men set fra et dansk synspunkt virker den geografiske indledning lang og unødvendig. Heldigvis er der gode kort, som udmærket forklarer forfatterens pointer.

Til gengæld er der væsentligt nyt at hente i de næste afsnit, hvor de forskellige regioner analyseres hver for sig. Analysen gribes kronologisk an, idet Nyberg begynder i syd og bevæger sig mod nord for på den måde at følge kristendommens spredning gennem mission og dermed også klostrenes udbredelse. Det påpeges flere steder, at klostrene både var vigtige i en lokal sammenhæng, og at de fungerede som kristne forposter i det ellers hedenske Nord-europa. De tidligste kristne vidnesbyrd i 800- og 900-tallet bliver kritisk gennemgået, men her bygger forfatteren mest på andre forskeres studier af perioden. Mere originalt bliver det, når der kommer skriftlige kilder til klostergrundlæggelserne fra slutningen af 1000-tallet og frem, og her ligger forfatterens styrke. Gennem en lang karriere har Tore Nyberg opbygget en omfattende viden om de nordeuropæiske klostergrundlæggelser, og den deles der flittigt ud af i denne bog. Både de nyeste arkæologiske vidnesbyrd og de skriftlige kilder ligger til grund for analysen, og Nyberg demonstrer derfor, hvor nødvendig en tværfaglig tilgang er i studiet af den tidlige middelalders historie. Den overordnede tilgang overskygges ikke af de mange enkeltstudier, hvor specielle og vigtige grundlæggelser tages under behandling, som f.eks. de tidligste klostergrundlæggelser omkring Slesvig og Ribe. Her vil sprogbarrieren dog formodentlig være til gene for de mange lokalhistorisk interesserede personer, der finder deres lokale kloster særligt interessant.

Tesen i bogen er, at klostergrundlæggelserne kommer i bølger, og derfor er resten af bogen disponeret i tre ho-

vedoverskrifter nemlig, »Eleventh-century monasticism«, »The great period« og til sidst »The Valdemarian Age«. Hvert afsnit er derefter opdelt med ikke særlig opfindsomme overskrifter som f.eks. »The Valdemarian Age« 1 til 4. Opbygningen fungerer ellers fint, og man kommer hele vejen rundt om stort set alle klostergrundlæggelser i området, i hvert fald dem for mænd. Mere problematisk er det med nonneklostrene, der er karakteristiske ved kun sporadisk at være omtalt i kilderne. Ved opslag i bogens register har jeg ikke fundet omtaler af følgende ældre benediktiner-nonneklostre i det danske område: Gudum, Sebber, Stubber og Vissing. Det er en god illustration af det metodiske problem, mange klosterforskere støder på, når de arbejder med klostre for kvinder. Disse klostre omtales først sent, som regel i 1200-tallet, en periode, som ikke er omfattet af Nybergs analyse, men de kan udmærket være ældre. Eksempelvis er der næppe tvivl om, at Vissing Kloster ved Mossø i det midtjyske er grundlagt i 1100-tallet, selv om det først omtales i en kilde fra 1203. Dermed kommer Nyberg ikke ind på den forbindelse, der kunne være mellem de to klostre, Vissing for kvinder og Voer for mænd. Dette ville ellers være relevant, eftersom de kun ligger 300 meter fra hinanden og dermed kunne være grundlagt som et dobbeltkloster!

Klostre for kvinder har i det hele taget ofte i forskningen spillet en mindre rolle end klostrene for mænd, hvilket formodentlig skyldes, at mængden af kilder er væsentligt mindre for denne gruppe klostre. Det bliver der desværre ikke ændret på i nærværende bog.

De mange benediktinske grundlæggelser bliver gennemgået, og Nyberg har et klart blik for, at også de augustinske spillede en væsentlig rolle, hvilket ikke tidligere har været formuleret så præcist. Til slut bruges de sidste ca. 70

sider på cisterciensernes indtog i området og den betydning, det fik for de ældre grundlæggelser. Nyberg lægger især vægt på, at cistercienserne flere steder direkte overtog gamle benediktinske grundlæggelser og på den måde udkonkurrerede de såkaldte »sorte« munke.

Et forlag, der får overdraget et godt videnskabeligt manuskript, som det Tore Nyberg her har leveret, burde efter min bedste overbevisning også bruge kræfter på en ordentlig opsætning og et smukt layout. Dette er desværre ikke blevet gjort. På ydersiden er bogen indbydende og flot, men man skal som bekendt ikke skue hunden på hårene. Indeni er teksten kastet ind på siderne, og kvaliteten af papiret er for dårlig. Dertil kommer, at de få illustrationer i sort-hvid, der findes i bogen, er meget dårligt reproduceret, og det er i hvert fald ikke, fordi bogen skulle være billig. Prisen for værket er 52,50 £ eller ca. 560 kr., hvilket virker urimeligt, især når indholdet både er relevant og særdeles vigtigt for udforskningen af de tidlige middelalderlige klostre.

Bo Gregersen

Olav Nenseter: *Augustinerordenen. Å lære andre gennem ord og eksempel*. Religiøse ordener i middelalderens Norge, 1. (Middelalderforum, Oslo, 2003). 178 s., 198 NOK.

Undersøgelsen af de norske augustinerkanniker i deres klostre på Vestlandet i den hensigt at kortlægge deres opgave og aktiviteter sammenlignet med munkeklostrene bygger på et speciale i historie fra Oslo 2002. Bogen er ganske vist et skolearbejde, men med et nyt frisk tilløb uden resignation over for den overordentligt smalle kildebasis. På den baggrund er bogen noget af en balanceakt, som forfatteren har klaret forbavsende godt. Metoden er at stille så specifikke spørgsmål til materialet, at

kun et lille antal dokumenter kan belyse det, hvad der til gengæld får til følge, at hver enkelt undtagelse fra det mønster, der skulle lede til en entydig konklusion, må blive genstand for diskussion og udtømmende forklaring.

Da augustinerkannikernes historie begynder omtrent samtidigt i Norge og Danmark, er det væsentligt, at der i denne undersøgelse af nordisk interesse også stilles centrale og relevante spørgsmål. Blandt de væsentligste diskussionsemner blandt forskerne indtil nu har været, hvorvidt kannikerne havde en mere udpræget sans for aktiv sjælesorg, end munke havde ud fra deres monastiske tradition. Forfatterens analyse af de fåtallige kilder viser, at man i middelalderen har været sig forskellen mellem kanniker og munke bevidst, og at man fra lægfolks side har regnet med en større berøringsflade til kannikerne end til munke. Af særlig interesse er det, at forfatteren afkræfter forskningens hidtidige opfattelse af Olavsklostret i Stavanger som Norges tidligste augustinerkloster. På lignende kildegrundlag som det, der i sin tid fik Jarl Gallén til at konkludere, at Uppsala domkapitel må have været benediktinsk og ikke augustinsk (se *Historisk tidskrift för Finland* 61, 1976), hævder forfatteren, at Olavskirken i Stavanger må have tilhørt et benediktinerkloster, som fungerede som tidlig erstatning for et domkapitel. Hovedargumentet yder derudover en forklaring på det gådefulde dokument i *Diplomatarium Danicum* 1. række 3, nr. 26, hvori paven beder biskoppen af Stavanger fritage den estiske *monachus* Nicolaus i Stavanger fra lydighed under hans abbed, så at han kan forenes med biskop Fulco i den for nylig påbegyndte mission i Estland (s. 37, jf. min »The Danish Church and Mission in Estonia«, *Nordeuropa-Forum* 1, 1998, s. 49-72, specielt s. 60f). Der må være tale om et benediktinerkloster, som blev ned-

lagt, hvad der forklarer, at størstedelen af dets gods kom at indgå i stiftelsen af Utstein kloster, som må være sket tidligere, end man indtil nu har ment.

Teorien om en udflytning fra et augustinsk Olavskloster til Utstein kan forfatteren afvise af kronologiske grunde. Til gengæld for godsoverflytningen overtog Utsteins brødre sjælesorgen i Olavskirken. En anden væsentlig konklusion af forfatterens kildestudier er konstateringen af, at Halsnøy kloster aldrig kan have tilhørt Helligåndsordenen, og at der dér ikke kan påvises eksistensen af et hospital eller en udadrettet sygepleje. Forfatteren viser, at augustinerkannikerne havde tre klostre på Vestlandet: Utstein, Halsnøy og Jonsklostret i Bergen, af hvilke sidstnævnte var det fattigste og ringest bemandede. Her kan forfatteren afvise teorien om, at Jonsklostret skulle have tilhørt augustineremitterne.

Et helt nyt område betræder forfatteren i kap. IV, »Augustinerne som forbilleder og eksempler«, hvor han vedkender sig sin gæld til Caroline Bynum (1979). Her bliver endelig augustinerreglen trukket ind som grundlag for en diskussion om kannikernes selvforståelse som eksempler og forbilleder for andre ved deres måde at leve kristenlivet på – et aspekt, der ikke findes i Benedikts klosterregel og monastiske tradition. En væsentlig korrektur af Erik Gunnes' norske oversættelse af Augustins regel afslører originaltekstens egentlige betydning: *Circa omnes se ipsum bonorum operum praebeant exemplum* (s. 116). En række citater både fra abbed Vilhelm af Æbelholts breve og den hagiografiske litteratur om hellig biskop Thórlákr på Island, som var augustinerkannik, understreger den af forskerne oversete funktion i kannikernes selvforståelse at være forbilleder og bestræbe

sig på altid at »give et eksempel ved gode handlinger«.

Med de nye slutninger vedrørende Skt. Olavs kirke i Stavanger synes alle norske augustinerklostre at være oprettet under ærkebiskop Eystein efter 1100-tallets midte. Derved kastes nyt lys over de åndelige strømninger under Eystein og den rolle, som kannikebevægelsen i hans øjne skulle have i Norge.

En enkelt kritisk bemærkning: Forfatterens kildekritik burde også have virket over for J.B. Daugaard: *Om de danske Klostre i Middelalderen* (1830), s. 93 med note 207, hvor der tales om to og en halv times vigilie hver nat hos augustinerne i Viborg domkirke for kong Erik Glipping, som »sikkert havde gitt det store gaver«, helt indtil år 1630. Daugaard bygger på P.F. Suhm: *Historie af Danmark* 10 (1809), s. 943: »I Kraftkirken [krypten, ved Erik Glippings grav] holdt Prælater og Kaniker fra Klokken 3 om Natten til 5½ om Morgenen hver Nat Vigilier og Sielemesser på Latin for denne Konges Siel ... at denne Sang vedligeholdtes saalænge [til 1630 hhv. 1684], var fordi Kongen havde 1281 skænket Kapitlet og Domkirken Lessee...«. Anmelderen har ikke fundet dokumentation for, at kongen skulle have skænket kapitlet Læsø år 1281, og oplysningen om nattesangen i Viborg domkirke med dens forbøn for blandt andre Erik Glipping må selvfølgelig ses i sammenhæng med kapitlets normale forpligtelser til at bede for alle dets donatorer ved de almindelige daglige tidebønner. Hvad der mon har stået i det nu tabte dokument, som Suhm muligvis har citeret fra – måske indstiftelsen af et *officium mortuorum* – lader sig vel ikke rekonstruere med sikkerhed.

Tore Nyberg

Karin Hassan Jansson: *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800*. (Uppsala University Press, 2002). 361 s., 258 SEK.

Voldtægt er en sjælden kategori i tidligere tiders retsprotokoller. Selv om man betragtede voldtægt som en alvorlig forbrydelse, der kunne straffes på livet både i middelalderen og i nyere tid, var det vanskeligt for kvinderne at rejse sagerne og endnu mere tvivlsomt, om de blev troet. De sparsomme kilder har gjort voldtægt til et sjældent behandlet emne i nordisk historieforskning, men det har Karin Hassan Jansson rådet bod på for Sveriges vedkommende med sin afhandling om synet på voldtægt og konstruktion af køn fra 1600-1800. Jansson har samlet retssager fra perioden via trykte retsprotokoller og forskellige registre fra Göta hovrätt. De knap 200 fundne sager er forfulgt opad eller nedad i retssystemet og suppleret med oplysninger fra andre relevante kilde typer. Undersøgelsens mål er via retssagens fortællinger at analysere samtidens syn på voldtægt og herigennem den kønskonstruktion, der blandt andet var medvirkende til, om handlingen blev kategoriseret som voldtægt eller en (også forbudt) uægteskabelig forbindelse. Det handler om, hvor ansvaret for vold og forbudte seksuelle forhold blev placeret, og hvilke fortællinger der var tilgængelige for de involverede personer. Tilgangen er kvalitativ, således at hver enkelt historie har været mål for analyse, men samtidig har en kvantitativ tilgang med sammenligning af det specifikke og det generelle været grundlag for inddeling af materialet i seks hovedberetninger, de tre med udgangspunkt i gerningsmanden og de tre med udgangspunkt i offeret.

Den første kategori af gerningsmænd er soldaten. I sager, hvor en soldat stod

anklaget for voldtægt, havde kvinden gode muligheder for at få ham dømt, hvis hun kunne trække det voldelige aspekt af hans gerning frem. Ved at understrege soldatens brug af vold spillede kvinden på billedet af en negativ maskulinitet – soldatens brug af vold og eventuelt våben var uærlig og umandlig. Generelt blev soldaterne dømt hårdere end andre i voldtægtssager, deres maskulinitet var truende og voldtægtsagerne en del af et generelt samfundsproblem. Med fredstiderne forsvandt fortællingen om den voldsomme soldat, og anklagerne mod soldater i voldtægtsager kom i stigende grad til at ligne andre voldtægtssager.

Den anden kategori af gerningsmænd forekom i de sager, hvor pigen havde været i et afhængighedsforhold til manden, dvs. at han var hendes husbond (arbejdsgiver) eller far. Mændene i denne kategori balancerede mellem den legitime magtudøvelse, de kunne udøve i kraft af deres position som husbond, og et æreløst magtmisbrug. Det betød, at det ikke var pigen, men definitionen af husbondens magtmisbrug, der kom i centrum for sagen. Kvindens fortælling kredsede ikke om volden i overgrebet, men om deres begrænsede handlerum og deres afhængighed. Husbondens forsvarshistorie handlede om svigefulde tjenestefolk samtidig med, at de enten nægtede gerningen eller tilskrev den kvindens villighed.

En sidste kategori af gerningsmænd udgjorde den ugifte mand. Anklagerne mod den ugifte mand havde en særlig karakter, fordi de ofte blev fremført længe efter, at overgrebet havde fundet sted, og efter at der havde været forsøg på forlig uden for retten. I sagerne var der sjældent fokus på vold, men i stedet på mandens ulovlige indledning af forholdet og efterfølgende svigt, dvs. hans brud på konventionerne for ægteskabsindgåelse. Sagerne endte ofte med at

blive kategoriseret som lejemålsager, dvs. et ulovligt seksuelt forhold mellem ugifte, men der er også indtil flere eksempler på, at voldtægt har været indledningen til et ægteskab, en forligsmulighed, som loven også lagde op til. De ugifte mænd forsøgte at retfærdiggøre deres handlinger som legitime seksuelle tilnærmelser, og den ugifte mands seksuelle initiativ fremstår som en legitim og integreret del af hans identitet. Den seksuelle lyst blev en naturlig del af den unge mands natur i slutningen af 1700-tallet fremfor som tidligere at være betragtet som en trussel mod den mandlige selvkontrol og dermed den positive maskulinitet.

De ugifte mænd forsvarede sig med, at de troede, at kvinden samtykkede, dvs. at hun ikke øvede modstand aktivt nok. Kvindens modstand var central i forhold til, om forseelsen kunne kategoriseres som en voldtægt. Kun hvis der var tegn på vold, og kvinden dermed havde ydet en modstand, der nødvendiggjorde vold, var der tale om voldtægt. Den gifte kvinde kæmpede mod den alvorlige anklage om hor, hvis hun blev voldtaget, og voldtægt af den gifte kvinde var en særlig alvorlig forbrydelse, fordi den samtidig krænkede ægtemandens krav på hustruens seksuelle troskab. Den gifte kvinden forsvarede sig ved at fremstille sig selv som ærbar, dvs. at hendes modstand mod voldtægten var lykkedes, eller sårbar fordi hun levede uden sin mands beskyttelse.

Den største gruppe af ofre udgør den ugifte kvinde. I disse sager stod kvindens ord stærkere i 1600-tallet end i 1700-tallet, ligesom spørgsmålet om, hvorvidt voldtægten var fuldbyrdet, blev mere aktuelt fra starten af 1700-tallet. Til gengæld blev retten i anden halvdel af 1700-tallet mere interesseret i at få straffet gerningsmanden fremfor at opfordre til forlig mellem parterne, og der er ingen eksempler fra denne perio-

de på, at retten forsøgte at få gerningsmand og offer til at gifte sig. Den ugifte kvinde fremhævede i sin beretning om voldtægten sin konsekvente afvisning af manden, men mens forestillingen om, at kvinder i princippet var uvillige til uægteskabelig seksuel omgang dominerede omkring år 1700, så advarede juristerne omkring år 1800 om konsekvenserne, hvis man stolede på kvinder, der anmeldte voldtægt. Mens der generelt ikke blev lagt stor vægt på kvindens sociale og seksuelle status i 1600-tallet, blev forestillingen om, at en kvinde, der tidligere havde haft uægteskabelig seksuel omgang, var tilbøjelig til utugt, aktualiseret i starten af 1700-tallet og fik indflydelse på kvindens mulighed for at fælde gerningsmanden. Det nye syn på kvinden betød, at hun ikke længere kunne påberåbe sig lovens beskyttelse, hvis hun ikke havde optrådt kysk og ærbart, og at hun fremfor at blive betragtet som et offer for voldtægt risikerede at blive dømt for at have forført manden.

Den sidste kategori af ofre, som Jansson analyserer, er piger under 12 år. De seksuelle forrydelser mod børn blev kategoriseret som skamfulde og grove og førte ofte til dom og hårde straffe. Alligevel var forlig uden for retten også almindeligt, måske fordi pigerens rygter kunne skades af overgrebet. En række forestillinger om børn og seksualitet havde indflydelse på retsagerens forløb. Man mente i udgangspunktet, at børn, der fortalte om seksuelle overgreb, talte sandt, men samtidig at små piger ikke kunne udsættes for fuldbyrdet samleje, og det var en formildende omstændighed, hvis pigen ikke fik varige skader. Mod 1700-tallets slutning ses en forestilling om, at også små piger kunne have lyst og seksuel vilje – en udløber af den generelle subjektivering af kvinden og dermed aktivering af hendes seksualitet.

I det lange perspektiv ændrede sager-

ne karakter fra at handle om et mandligt magtmisbrug til at sætte den kvindelige sædelighed i centrum. Den retslige behandling af voldtægtsager gik med andre ord fra at handle om vold til at handle om sex.

Janssons afhandling er en særdeles velykket og læseværdig bog. Det er et studie, der for alvor formår at bringe retshistorien videre end til at undersøge forholdet mellem norm og praksis, og bruge rettens fortællinger til en analyse af kønsrelationer og forskyndninger i disse. En af undersøgelsens store gevinster er udgangspunktet i de seks mulige positioner for henholdsvis gerningsmand og offer, der både giver rum for den enkelte historie og mulighed for sammenligninger og generaliseringer. Det er et metodisk interessant og velreflekteret projekt og gang på gang må man beundre Janssons evne til at forholde sig neutralt trods sagernes barske natur og på den måde bringe kønskonstruktionen fremfor overgrebene i centrum.

Nina Koefoed

Aud Mikkelsen Tretvik: *Tretter, ting og tillitsmenn. En undersøkelse av konflikthåndtering i det norske bygdesamfunnet på 1700-tallet*. Trondheim Studies in History nr. 32. (Historisk Institut, Trondheim, 2000). 457 s., 350 NOK.

Emnet for denne disputats fra 2000 er konflikthåndtering i et norsk bondesamfund i 1700-tallet – eller mere præcist håndtering af konflikter om henholdsvis adgang/adkomst til naturressourcer og om offentlige byrder i Ålen og Røros tinglag. Tretvik betegner sin tilgangsvinkel som mikrohistorisk, men det betyder dog kun, at undersøgelsen holder sig til et afgrænset lokalsamfund. Undersøgelsen har ikke meget til fælles med de italienske og tyske forskningstraditioner, betegnelsen normalt knyttes til

Målet for undersøgelsen er at belyse forholdet mellem lokalsamfund og centralmagt – men hvad det præcist er, undersøgelsen skal bidrage med i denne sammenhæng, står nu ikke helt klart. Skitseringen af forskningssituationen hjælper ikke til at afklare det. Tretvik gengiver nogle hovedpunkter fra Harald Gustafssons bog om *Political Interaction in the Old Regime*, men hun kommer ikke længere end til en bred, vag konklusion om, at forholdet mellem centralmagt og lokalsamfund bør belyses som del af den politiske kultur. Hovedparten af indledningen bruges til at diskutere mikrohistorie i forhold til repræsentativitet samt til at definere begrebet lokalsamfund.

Valget af 1700-tallet som undersøgelsesperiode virker ikke specielt motiveret. Hovedargumentet synes at være, at Steinar Imsens tobindsværk om norsk bondekommunalisme – der kronologisk går frem til midten af 1600-tallet – »overlader stafettpinnen til andre for utforskning av 1700-tallets bygdesamfund«. Tretvik diskuterer ikke, om der er nogen særlige omstændigheder i forholdet lokalsamfund-centralmagt, der kunne være medvirkende til at fastlægge en kronologisk ramme.

I bogens første hovedafsnit på 87 sider tager Tretvik fat på konflikterne omkring naturressourcer. Konkret opidser hun først det retslige grundlag, hvorefter hun opstiller nogle konfliktkategorier. Herefter bliver en mængde sager fordelt på de forskellige kategorier – og inden for disse enkeltvist refereret og kort kommenteret. Konklusionerne herpå er ikke specielt overraskende. F.eks. konstateres det, at det var skattebonden, der var den bærende skikkelse i lokalsamfundet, at statens interesser først og fremmest var knyttet til retshåndhævelse og oppebørsel, og at fogden enkelte gange gik over stregen.

I bogens andet hovedafsnit (på 100

sider) gennemgår Tretvik konflikterne omkring offentlige ydelser. Her opstiller hun ligeledes en række kategorier (skatter og afgifter, forsvar, samfærdsel, retsvæsen, kirke, fattigvæsen og skole) og gennemgår en række konkrete sager inden for dem. Konklusionerne herpå er, at konflikterne ikke bare lå mellem statsmagt og lokalsamfund, men også inden for lokalsamfundet – samt at det generelt var nye pålæg, der gav anledning til konflikt.

Derefter følger to kortere afsnit om arenaer for konfliktløsning og om konfliktløserne. Der er tale om nogle meget konkrete betragtninger over, hvor retten rent fysisk blev sat – og hvor man rent fysisk mødtes, når konflikter blev håndteret uden for retsvæsenet. I afsnittet om konfliktløserne er Tretvik inde på udviklingen af en administrativ kultur i lokalsamfundene knyttet til enkelte slægter.

Selv om der – navnlig i de to sidstnævnte afsnit – er enkelte spændende iagttagelser, er der alt i alt ikke tale om specielt vidtrækkende konklusioner, og det lægger bogens indledning som sagt heller ikke op til. Tretvik bekender sig til lokalhistorie, og det virker, som om det er en traditionel form for lokalhistorie, der hellere vil udfylde huller end udfordre eller relatere sig til større forskningsdiskussioner. Dette medvirker til at gøre billedet af lokalsamfundet meget statisk. Ganske vist bruges et afsnit i konklusionen til at opsummere udviklingstræk. Men afsnittet består primært i at gengive, i hvilke år der skete ændringer i sagsmængde/-art. Tretvik når aldrig rigtig frem til at behandle lokalsamfund som noget dynamisk, der udvikler sig i med- og modspil med centralmagten. Bogen har således primært interesse for folk, der i anden sammenhæng arbejder med de nævnte sider af forvaltnings- og retshistorie – eller har en lokalhistorisk interesse i Ålen og Røros.

Hans Henrik Appel

Robert Bohn: *Reichskommissariat Norwegen. »Nationalsozialistische Neuordnung« und Kriegswirtschaft*. (R. Oldenburg, 2002). 508 s., 88 DM.

En sådan bog har vi ventet længe på. Norsk okkupationshistorie har beskæftiget sig intenst med perioden frem til 25. september 1940, da Quislingstyret blev indsat, og er derfra i hovedsagen sprunget frem til 1942, hvor emnet har været den norske modstandsbevægelse. Men det tyske styre og dets gerninger er kun sporadisk dukket op i litteraturen. En begyndelse blev gjort i 1991-92 med Hans Fredrik Dahls monumentale biografi af Vidkun Quisling, der som den første påviste, at det nazistiske styre i Norge førte en politik, der ikke blot var bevidstløs kollaboration, men også varetog egne interesser og i flere tilfælde kom i konflikt med rigskommissariatet. Men det er først i Bohns bog, vi får en grundig præsentation og analyse af de tyske og norske myndigheder, der styrede landet i disse år.

Bohns bog falder i en politisk del af mere oversigtsmæssig karakter og et indgående studium af norsk økonomi i okkupationsårene.

I den første del præsenteres rigskommissariatet i sin helhed, og forfatteren lægger særlig vægt på Terbovens magtstræb og de kompetencestridigheder og intriger, der satte præg på det tyske hierarki, og som blandt andet bevirkede, at efterretningstjenesten SD ikke blot fik til opgave at kortlægge stemningen i Norge, men også at rapportere om, hvad ufordelagtigt der kunne siges om Terboven! At Hitlerstyrets anarkiske tendens trådte tydeligt frem i Norge, modsat Danmark, har længe været kendt, men er ikke tidligere så udførligt og overbevisende dokumenteret. Dog sidder man undertiden tilbage med et spørgsmål om, hvilken praktisk betydning de skilrede magtkampe fik.

Der må stadig herske tvivl om de præcise linier i den tyske politik. Kapitel II har som overskrift »Arbeiten Sie so, dass Sie die Norweger für mich gewinnen!«, et citat af, hvad Hitler skulle have indskærpet Terboven, da han som nyudnævnt rigskommissær blev instrueret af føreren 20. april 1940. Men dets indhold er ikke nærmere diskutert. Flere steder nævnes Hitlers idé om et Storgermansk Rige, hvor alene de »germanske« folk skulle være våbenbærende, og på mødet fik Himmler, som Terboven havde et nært forhold til, udvirket en førerordre om oprettelse af SS-Standarte »Nordland«, og det udlagde han straks som et skridt på vejen til dette riges skabelse. Det må have været et centralt emne også for Terboven, om end Hitlers formel nok tillod ret vide fortolkninger og næppe oprindeligt har indbefattet et nazistisk styre. Ejendommeligt blot, at hvervningen frem til årsskiftet kun blev sat i værk i Danmark.

Man kunne have ønsket, at de to politiske kapitler havde været lidt strammere disponeret. Således er Quislings forgæves forsøg på at få anerkendt sit statsråd som suveræn regering behandlet flere steder, og det gælder såvel her som i hoveddelen, at man bedre forstår indholdet i det ene kapitel, når man har læst det næste. Det burde måske også have været nævnt, at Quisling dog mod krigens slutning fik et tilsagn fra Hitler om, at Norge efter krigen skulle genoprettes som selvstændig stat, om end dets praktiske værdi naturligvis var illusorisk. Bohn tillægger faktisk Quisling en stærk position, fordi hans afgang ville være et tysk prestigetab, hvilket dog nok kan diskuteres. Det kunne have skabt misnøje i nazistiske kredse i andre lande, men ville til gengæld være blevet opfattet positivt i lande som Sverige og Finland, der fra 1942 spillede en central rolle i udlandspropagandaen.

Hoveddelen er en særdeles bred gen-

nemgang af den tyske besættelsesøkonomi, og bogen er også i så henseende et pionerarbejde, om end dele af emnet tidligere har været behandlet af Alan Millward. Den handler om at løse en umulig opgave, om at få underholdt en hær på 300.000 mand og få iværksat omfattende militære anlægsarbejder ved hjælp af helt utilstrækkelige norske ressourcer. Og midt ind i striden mellem militære og politiske aktører om den altid sparsomme arbejdskraft kom førerordre om storstilede projekter, hvoraf motorvejen til Trondheim faktisk var blandt de mere realistiske. Man sidder tilbage med en fornemmelse af, af Hitlers iver for at bruge og udvikle Norge egentlig var et forsøg på i det mindste at overbevise sig selv om, at Norgesfelttoget ikke havde været den strategiske bommert, det faktisk var.

Storrumsiderne, om en omfattende europæisk arbejdsdeling, der ikke fik betydning i Danmark, blev ihærdigt støttet af Terboven og dannede blandt andet baggrund for den største økonomiske skandalesag, den mislykkede udbygning af de norske aluminiumsværker, som skulle udnytte den billige vandkraft, men ikke kunne fungere uden råstoffer. Det er særlig rosværdigt, at Bohn i sin grundige gennemgang ikke er standset ved de tyske bestræbelser, men også har kortlagt betydningen for norsk økonomi og vigtige dele af denne i det hele taget. Han tager som mange andre afstand fra at bruge det forslidte kollaborationsbegreb om norske firmaers samarbejdsvilje og fremhæver i stedet, hvor umuligt det er for et privatøkonomisk samfund ikke at udnytte markedets muligheder, af hvad art de end måtte være. Derimod går han ud fra, at modstandsbevægelsens »arbejd langsomt«-parole har haft effekt i Norge, som det er fremhævet i tyske vurderinger.

Alt i alt er der tale om et imponeren-

de arbejde. Hvad vi ved om de tilsvarende økonomiske forhold i Danmark, er med denne bog sejlet langt agterud for den viden, vi nu har om forholdene i Norge.

Henning Poulsen

Morten Thing (red.): *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1991*. (Forum, 2001). 335 s., 299 kr.

Med Sovjetunionens kollaps er adgangen til russiske arkiver blevet væsentligt forbedret. Siden Sovjetunionen gik heden i 1991, har vi fået svar på mange hidtil ubesvarede spørgsmål. Eller måske snarere fået bekræftet mange kvalificerede gæt og formodninger. Til disse hører formodningen om, at DKP og de øvrige nordiske kommunistpartier nød godt af økonomisk støtte østfra. At det rent faktisk forholdt sig således, er næppe voldsomt overraskende. Til gengæld har de postsovjetiske arkiver givet os ny viden om, hvor store beløb der blev overført fra Sovjetunionen & Co. til de nordiske kommunistpartier og beslægtede organisationer. Desuden giver arkivmaterialet en ide om, hvordan støtten er blevet overført og brugt.

Guldet fra Moskva indledes af en fortrinlig introduktion til problemstillingen af Sven G. Holtzmark. Dernæst følger beskrivelser af den økonomiske støtte land for land fra et udsnit af fremtrædende kommunismeforskere. De enkelte afsnit er meget forskelligartede, fra Lars Björllins meget lange og udtømmende bidrag om Sverige til Tauno Saarelas næsten anekdotiske (i ordets bedste betydning) gennemgang af den økonomiske støtte til finske kommunister i 1920'erne. Indimellem ligger bidrag fra Kimmo Rentala om Finland, Morten Thing om Danmark, Jón Ólafsson om Island og Sven G. Holtzmark om Norge. Bogens delafsnit kan sagtens læses en-

keltvis. I virkeligheden er det måske en fordel kun at læse enkelte afsnit, da de samme oplysninger ofte gentages i de forskellige afsnit. Man skulle ellers synes, at der ikke var grund til at gå i detaljer med den generelle udvikling i Den 3. Internationale (Komintern), når det nu er blevet beskrevet så grundigt i Holtzmarks indledende afsnit.

Kronologisk føres man gennem de kaotiske og revolutionsbejstrede 1920'ere over de brudte bånd under Den 2. Verdenskrig til Den kolde Krigs diskrete styring. Den første periode var præget af et imponerende kaos i de sovjetiske statsfinanser. Den revolutionære optimisme gav anledning til store overførsler af midler til udenlandske ligesindede. Der forekom både ædelstene, kunstskatte og morfin. De mest foretagssomme finske kommunister iværksatte oven i købet falskmøntneri fra sovjetisk jord (Saarela). Gennem overførslen af store pengebeløb til den revolutionære sag allerede tidligt i Sovjetunionens levetid blev der skabt præcedens for støtte til udenlandske kommunistpartier. Det drejede sig både om regulære såvel som ekstraordinære udbetalinger, som blev udløst af den næsten permanente økonomiske krise, de nordiske kommunistpartier befandt sig i. I perioder blev støtten nedtrappet, enten på sovjetisk eller nordisk initiativ. Således frasagde NKP sig i en periode bistanden af hensyn til sit omdømme som uafhængigt parti.

Et af de spørgsmål, som rejses af især Holtzmark, er, hvem blandt de nordiske kommunister der kendte til pengeoverførslerne. Interessen herfor er formentlig affødt af forbudet mod bidrag fra andre stater til politiske partier i blandt andet Norge. Det har formentlig været medvirkende til, at ledende kommunister til den bitre ende har benægtet at have modtaget driftstilskud fra Sovjet. Tilsyneladende var der som oftest

tale om en velbevaret hemmelighed blandt en håndfuld ledende kadrer. Kun i den absolutte ledelse har man kendt eksistensen og også omfanget af støtten. Blandt andet i Morten Things bidrag gengives en del udsnit af den let kodede korrespondance angående transaktionerne.

Et af de spørgsmål, som uvægerligt dukker op, er de politiske konsekvenser af den økonomiske støtte. Førte støtten fra øst til, at DKP og broderpartierne førte en anden politik, end man ellers ville have gjort? Det er selvfølgelig behæftet med stor usikkerhed at vurdere, hvordan alting var forløbet uden pengestrømmen fra verdenskommunismens skatkammer. Ikke desto mindre vover forfatterne pelsen. Og det er her, det for alvor bliver interessant. Kimmo Rentola vurderer eksempelvis, at FKP i kraft af den økonomiske støtte fra Sovjet formåede at monopolisere venstreopposition til Socialdemokratiet. Ifølge Rentola fandtes der i mellemkrigstidens Finland et stort potentiale for en bredere venstreorientering, som havde mulighed for at opnå magten i arbejderbevægelsen. At kommunisme i snæver forstand var overflødig, viste sig imidlertid først, da pengene fra Moskva tørrede ud under udrensningerne sidst i 1930'erne. Samtidig mener Rentola, at den sovjetiske støtte til FKP i 1960'erne betød en styrkelse af partiets stalinistiske mindretal.

Et andet spørgsmål er, hvorvidt støtten betød, at man fik en anden slags partier? Morten Thing vurderer, at resultatet af den økonomiske hjælp blev, at man fik et mere tungt partiapparat, end man ellers ville have haft råd til. Samtidig blev de ansatte i partiapparatet meget lidt omkostningsbevidste. Ifølge Thing blev pengene fra Moskva brugt til at »cementere partiet, som noget man kunne leve af« snarere end at skaffe flere medlemmer. På den måde fik man en

partiledelse, som også privatøkonomisk var afhængig af Moskva.

I *Guldet fra Moskva* bygger bidragerne blandt andet på nyligt tilgængeligt arkivmateriale. Det tilgængelige materiale har været bestemmende for fokus i de enkelte afsnit. Forfatterne har været nødsaget til at springe enkelte perioder eller temaer helt over, hvad de selv er de første til at påpege. Ved at fremhæve de hvide pletter, som stadig eksisterer i historien om »øststøtten«, leverer forfatterne samtidig pejlemærker for fremtidig forskning. *Guldet fra Moskva* er en ambitiøs udgivelse. Der er blandt andet fundet plads til at gengive en række dokumenter med oversættelse. Det bidrager til at give læseren lidt af suset fra arkiverne. Ikke desto mindre må man ærgre sig over, at dokumenterne flere steder undervejs beskrives uden, at der henvises til de gengivne dokumenter i bogen. En anden ting, man må beklage, er det manglende register. Da bogen netop gør status over den aktuelle viden om emnet, ville det have været en hjælp til at skabe overblik for læsere, som interesserer sig for et bestemt delspørgsmål. En sidste sproglig afpuddning ville heller ikke have skadet; russiskkyndige vil formentlig trække på smilebåndet af, at Osip Pjatskij hyppigt er blevet til Pjanitskij, som giver stærke associationer til ordet beruset på russisk.

I sagens natur optræder der mange pengebeløb undervejs i fremstillingerne. Der optræder forskellige valutaer på forskellige tidspunkter. Det kan være kompliceret at danne sig et overblik over, hvor stor den økonomiske støtte egentlig har været. Forfatterne har valgt at bruge omskrivninger til nutidskroner som målestok for de pågældende beløb. Til deres ros må siges, at det gennemføres konsekvent, men til tider skaber det dog mere forvirring end overblik. En mere elegant måde at sætte penge-

overførslerne i perspektiv på er Lars Björllins brug af kontingent som målestok. Lars Björllin angiver, at SKP's samlede udgifter i 1924 ville have krævet et årligt kontingent på 53 SEK. Den sovjetiske støtte muliggjorde et kontingent på kun 1 SEK i kvartalet. Et af de mere spøjse aspekter af støtten fra øst er forskellige former for samhandel. Gennem lukrative forretningsaftaler søgte man at tilgodese kommunistisk kontrollerede virksomheder. Desværre er dette aspekt af de økonomiske relationer stadig svært at afdække til fulde. Jón Ólafssons afsnit om Island og Kimmo Rentalas om Finland rummer dog en del materiale om kommunistisk forretningspraksis.

Hvad fik Sovjet for pengene? Forfatterne opsummerer stort set enigt, at de nordiske kommunistpartiers største værdi bestod i at være et supplement til

den sovjetiske udenrigstjeneste: Som den Moskvaledede sovjetkommunismes repræsentanter ydede partierne betydelig opinionsdannende støtte til Sovjetunionen. Om Sovjet så fik valuta for de mange penge, der gennem tiderne tilflød de nordiske broderpartier, er et andet spørgsmål.

Som nævnt indledningsvis kommer det næppe som den store overraskelse, at de nordiske kommunistpartier modtog endog store pengebeløb østfra. Tauno Saarela er i sit bidrag oven i købet så ufin at lufte den tanke, at »I verden af i dag hvor alle taler om internationale midler og kun få fortsat repræsenterer et snævrere nationalt synspunkt, burde man ikke længere kunne forarges over hvor store summer af Moskvapenge den kommunistiske bevægelse i Finland brugte«.

Rikke Haue

Bidragydere til Historie 2003

Palle Andersen, museumsinspektør, cand.mag., Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945.

Hans Henrik Appel, museumsinspektør, dr.phil., Tøjhusmuseet.

Lars H. Bak, stud.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Ole Jørgen Benedictow, professor, dr.philos., Institutt for Historie, Universitetet i Oslo.

Gerda Bonderup, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Tine Bro, stud.mag., Dansk Center for Byhistorie.

Anders Bøgh, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Søren Bitsch Christensen, adjunkt, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Erik Christiansen, docent, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Svend-Erik Christiansen, ekstern lektor, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Ning de Coninck-Smith, lektor, dr.phil., Danmarks Pædagogiske Universitet.

Jørgen Fink, seniorforsker, dr.phil., Erhvervsarkivet.

Henrik Fode, administrator, mag.art., Århus Byhistorisk Fond.

Karl-Erik Frandsen, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Karsten Gabrielsen, arkivar, cand.mag., Landsarkivet for Sjælland.

Michael H. Gelting, arkivar, mag.art., Rigsarkivet.

Karen Gram-Skjoldager, stud.mag., Paludan-Müllers vej 107, 2.th., 8210 Århus V.

Bo Gregersen, museumsinspektør, cand.mag., Øm Kloster Museum.

Erik Gøbel, arkivar, cand.mag., Rigsarkivet.

Torben Hansgaard, lektor, cand.mag., Aalborghus Gymnasium.

Rikke Haue, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Grethe Jacobsen, førstebibliotekar, dr.phil., Det Kongelige Bibliotek.

- Carsten Selch Jensen*, adjunkt, ph.d., Afdeling for Kirkehistorie, Københavns Universitet.
- Torben Lindegaard Jensen*, fuldmægtig, cand.mag., Hybenvej 32, 5260 Odense S.
- Jens Morten Jessen*, stud.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Claus Møller Jørgensen*, lektor, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Nina Koefoed*, ph.d.-studerende, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- John T. Lauridsen*, forskningschef, dr.phil., Det kongelige Bibliotek.
- Jørgen Laustsen*, ph.d.-studerende, cand.mag., Institut for Historie, Syddansk Universitet Odense.
- John H. Lind*, forskningsstipendiat, dr.phil., Institut for Historie, Syddansk Universitet Odense.
- Thomas Lyngby*, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Karin Lützen*, lektor, ph.d., Institut for Historie og Samfundsfag, Roskilde Universitetscenter.
- Birgit Løgstrup*, professor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Jens Chr. Manniche* (†), lektor, cand.mag.
- Mark Mau*, cand.mag., Aksel Møllers Have 24, st.th., 2000 Frederiksberg.
- Karen Meno*, stud.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Kristine K.N. Midtgaard*, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Jeppe Büchert Netterstrøm*, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Niels Kayser Nielsen*, lektor, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Mogens R. Nissen*, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Institut for Historie, Syddansk Universitet Esbjerg.
- Tore Nyberg*, lektor, fil.dr., Institut for Historie, Syddansk Universitet Odense.
- Stefan Pajung*, cand.mag., Kantorvænget 6, nr. 120, 8240 Risskov.
- Mikkel Bruun Pedersen*, cand.mag., Jægergade 14, 3., 2200 København N.
- Bjørn Poulsen*, professor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Henning Poulsen, professor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Carsten Porskrog Rasmussen, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Morten Mandel Refskou, cand.mag., Rousehøjvej 59, 5250 Odense SV.

Palle Roslyng-Jensen, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Erik Ulsig, professor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Allan Vestergaard, funktionsleder, Rigsarkivet.

Nils Vollertsen, lic.phil., Bellmannstrasse 19, D-24837 Schleswig.

Vejledning for bidragydere

1. Bidrag til tidsskriftet bedes så vidt muligt leveret på diskette, ledsaget af en udskrift. Redaktionen benytter WordPerfect, men kan også bruge tekster udarbejdet i Word. Programversion og filnavn skal altid oplyses. Ord- og sætningens slås fra, inden indskrivningen af teksten påbegyndes. Hvis der skrives i WordPerfect, udformes eventuelle noter som *slutnoter* i dette programs system; i alle andre tilfælde indskrives noterne særskilt efter selve hovedteksten.

2. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt ud første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med understregning (kursiv). Titler på artikler sættes i anførselstegn (f.eks.: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadsløvgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

3. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias. Billedtekster skal medfølge på et selvstændigt ark.

4. Artikler bedes ledsaget af et udkast til manchete på ca. 10 linier og til engelsk *summary* på ca. 20 linier.

5. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med et punktum efter parentes. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut.

6. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Sprogbeherskelse og herskersprog
Om sprog og kolonialisme i Grønland i 1800-tallet

Af Jens Chr. Manniche (†)

Herre i eget hus?

Den danske regerings politik i Sønderjylland
1933-1940

Af Karen Gram-Skjoldager

En storm i et meget lille glas vand

»Problemet« Frits Clausen og Werner Bests eliminerings af DNSAP 1943-44

Af John T. Lauridsen

Historisk essay

Kanonisk ret og de nordiske slægtssamfund

Af Michael H. Gelting

Disputatsopposition

Rentegods og hovedgårdsdrift i hertugdømmet
Slesvig 1524-1770

Af Karl-Erik Frandsen og Bjørn Poulsen

Større anmeldelser

Danmark og Europa i Senmiddelalderen

Af Ole Jørgen Benedictow

Gildernes glemte andre

Af Grethe Jacobsen

Hoveriet i praksis

Af Birgit Løgstrup

Dansk nazisme og tysk besættelse

Af Palle Roslyng-Jensen

Litteraturnyt**Bidragydere til Historie 2003**